

TÜRK AKADEMİSİ
Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı

VEFATININ YÜZÜNCÜ YILINDA
ZİYA GÖKALP
HAYATI, MİZACI, MEFKÛRESİ

Mustafa YİĞİT

TÜRK AKADEMİSİ
Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı

VEFATININ 100. YILINDA ZİYA GÖKALP: HAYATI, MİZACI, MEFKÛRESİ
Mustafa YİĞİT

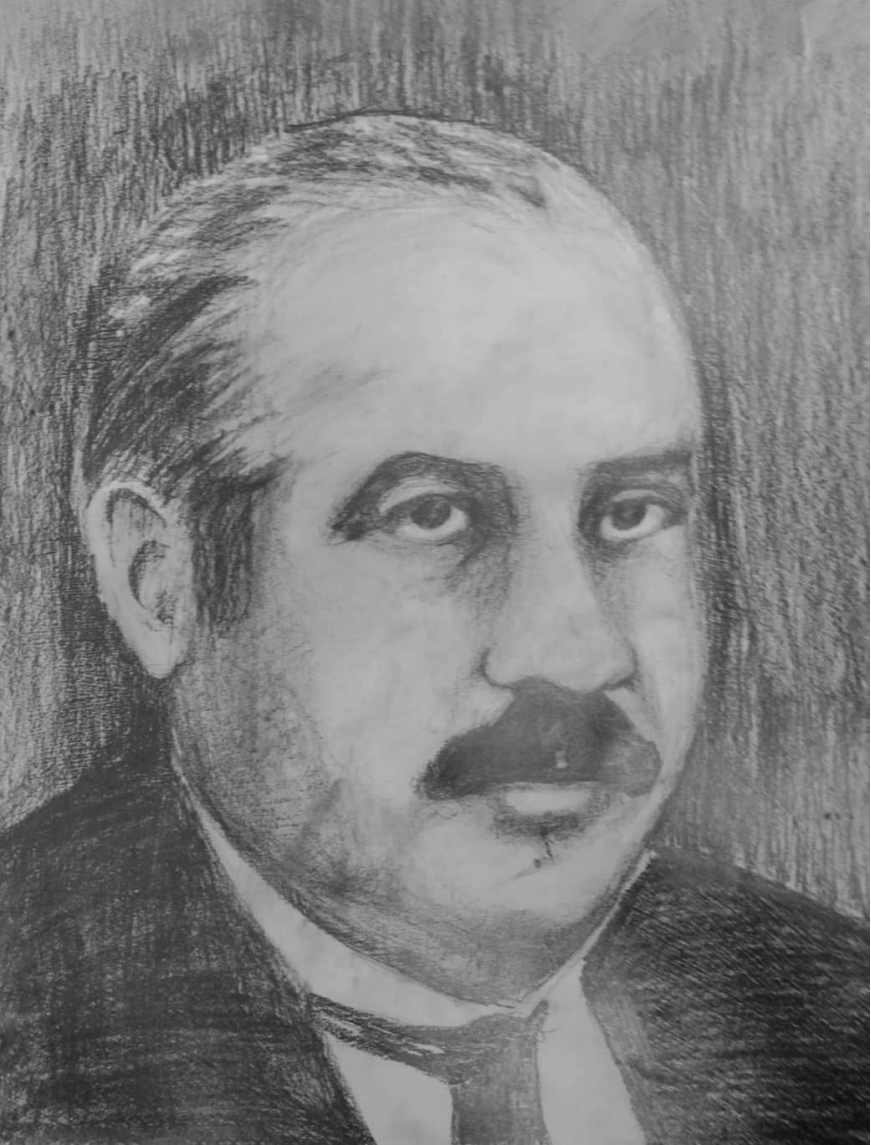
Araştırma-İnceleme Dizisi No. 21
978-605-71986-9-3
1. Baskı: Ekim 2024 (1000 adet)

Yayın Hakları © TASAV, 2024
*Tüm yayın hakları TASAV'a aittir. TASAV'dan izin alınmadan kitabın tümünün ya da
bir kısmının herhangi bir yöntem ile basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz.*

TÜRK AKADEMİSİ SİYASİ SOSYAL STRATEJİK ARAŞTIRMALAR VAKFI (TASAV)
Editör ▪ Konur Alp KOÇAK
Sertifika No: 49150

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara
Tel: +90 (312) 460 1779 ▪ Faks: +90 (312) 460 1789
www.tasav.org ▪ iletisim@tasav.org ▪ editor@tasav.org

Baskı:
Vega Basım Hizmetleri – Bahadır Levendođlu ▪ Sertifika No: 43714
Korkutreis Mah. Lale Cad. 21/B Çankaya Ankara ▪ +90 (312) 230 0723

Mustafa Yiğit'in Kaleminden Ziya Gökalp

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	12
ÖN SÖZ	15
ZİYA GÖKALP 1-10 YAŞLARINDA (1876-1886)	21
Ziya Gökalp'in Aile Çevresi ve Kökeni:	
Anne, Baba, Kardeş ve Yakınları	22
<i>Müftüzade Torunu Ziya Gökalp</i>	22
<i>Ziya Gökalp'in Babası, Evrak Müdürü Mehmed Tefik Efendi</i>	24
<i>Ziya Gökalp'in Annesi Zeliha Hanım</i>	26
Ziya Gökalp'in Aile Soy Kütüğü ve	
Kimliği Üzerine Yapılan Spekülasyonlar ve Gerçekler	27
<i>Kimlik Üzerinden Ziya Gökalp'in Ali Kemal'e Cevabı</i>	30
Ziya Gökalp'in Doğumu, Çocukluğu ve İlkokul Yılları	31
<i>Ziya Gökalp'in Doğumu</i>	31
<i>Ziya Gökalp'in Doğduğu Konak</i>	32
<i>Gökalp'e Mehmet Ziya İsminin Konulması</i>	34
<i>Gökalp'in Kardeşleri</i>	34
Ziya Gökalp'in Doğduğu Şehir: Diyarbakır	35
<i>Diyarbakır: Arap ve Fars Sınırındaki Türk Mukavemeti</i>	36
<i>Diyarbakır ve Gökalp Han</i>	36
Ziya Gökalp'in İlkokul Hayatı	37
ZİYA GÖKALP 10-18 YAŞLARINDA (1886-1894)	41
Ortaokul ve Lise Yılları: Diyarbakır Mekteb-i Rüştîye-i	
Askerîye'deki Okul Hayatı	42
Ziya Gökalp'in Diyarbakır İdadi Mülki Günleri	44
<i>Aksiyoner Kişilik Olarak Gökalp'in İlk Eylemi</i>	45
<i>Gökalp'in İlk Hürriyetçi Sloganı: Milletim Çok Yaşa!</i>	46
<i>Gökalp, Lise (İdadi) Yıllarında Durkheim'i</i>	
<i>Fransızca Aslından Okuyacak Seviyededir</i>	47
Gökalp'in Düşünce Dünyasını Etkileyen Aile Büyükleri,	
Hocaları ve Aydınlar	48
<i>Hürriyetçi Baba Mehmet Tefik Efendi ve Oğluna Vasiyeti</i>	48
<i>"Gavur Olmamak İçin Avrupa'ya Gitmedim"</i>	49
<i>Ziya Gökalp'in Babasının Vasiyeti</i>	49
<i>"Babamın Vasiyeti Beni Şuurlu Bir Hürriyetperver, Uyanık Bir</i>	
<i>Vatanperver Yaptı"</i>	52

<i>Gökalp'i Doğu Âlimleriyle Tanıştıran Amcası Hacı Hasip Efendi</i>	55
<i>Tarih Hocası Mehmet Ali Aynı Bey</i>	56
<i>Süleyman Nazif'in Ziya Gökalp Hakkındaki Övgüsü</i>	57
<i>Gökalp'in Tababet Hocası Doktor Yorgi ve</i>	
<i>Gökalp Üzerindeki Tesiri</i>	58
<i>Gökalp'in Tanıştığı İlk Meşhur İttihatçı Abdullah Cevdet</i>	63
<i>Ziya Gökalp'in Hayatını Değiştiren İntihar Teşebbüsü</i>	64
<i>"İçimdeki Acı Başımdaki Yaradan Daha Kuvvetliydi"</i>	65
<i>Gökalp'in Alnındaki İz ve Bunun Üzerine Yapılan Spekülasyonlar</i>	67
<i>"Haçlı Ziya" olarak Adlandırılma Hadsizliği</i>	69
<i>Ziya Gökalp'in İntihar Girişimindeki Saikler</i>	74
<i>"Gençleri Yalnız Abdullah Cevdet'lere Bırakırsanız</i>	
<i>İntihar Kaçınılmazdır"</i>	74
<i>Abdullah Cevdet: "Ziya'yı Keşke Kurtarmasaydım da Türkçülük</i>	
<i>Fikirleri Yayılmasaydı"</i>	75
<i>Gökalp'i Cinayet Romanları mı İntihara Sevk Etti?</i>	77
<i>Ziya Gökalp Kötümserlik Döneminin Genci</i>	
<i>Olduğu İçin mi İntihara Meyletti?</i>	77
<i>Ziya Gökalp'in Türkçemize Kazandırdığı Mefkûre Kavramı</i>	78
<i>"Mefkûresizlik Başlı Başına Bir İntihardır"</i>	80
<i>İntihar Sonrası Ziya Gökalp'in ilk Mefkûre Hamlesi:</i>	
<i>Hürriyet Şiirleri</i>	82

ZİYA GÖKALP 18-24 YAŞLARINDA (1894-1900)

İLK İSTANBUL SERÜVENİ VE ÜNİVERSİTE HAYATI

85

<i>İstanbul'a Kaçış: Ziya Gökalp "Büyük Mefkûre"</i>	
<i>Yolunda İstanbul'a Gidiyor</i>	86
<i>Ziya Gökalp Baytar Mektebi'ne Kaydoluyor</i>	87
<i>Hocası Dr. Yorgi ile İstanbul'da Karşılaşması ve</i>	
<i>Hocasının Vasiyeti</i>	88
<i>Ziya Gökalp'in İstanbul'da İttihatçı Aydınlarla Tanışması</i>	93
<i>Ziya Gökalp'i Türkçülükle Tanıştıran Hüseyinzade Ali</i>	93
<i>Amcasının Vefatı Üzerine Silayı Rahime Dönüş</i>	94
<i>Ziya Gökalp Tekrar İstanbul'da</i>	95
<i>Gökalp'in Hürriyet Yolunda İlk Mahpus Hayatı:</i>	
<i>Taşkışla Zindanları</i>	96
<i>Gökalp'in Taşkışla'da Tanıştığı Hürriyetçi Naim Bey ve Vasiyeti</i>	96

ZİYA GÖKALP 24-34 YAŞLARINDA (1900-1910)	
ZİYA GÖKALP'İN DİYARBAKIR'DA İNZİVA HAYATI VE MEŞRÛTİYET'İN İLANI	103
Ziya Gökalp'in Diyarbakır'a Dönüşü ve Amcasının Kızı Vecihe Hanımla Evliliği	104
Ziya Gökalp ve Vecihe Hanım'ın Çocukları	104
Gökalp'in Eşi Vecihe Hanım'a Duyduğu Sevgi	104
Ziya Gökalp'in Ailesine Düşkünlüğü	106
Diyarbakır'a Dönüşü Sonrası Ziya Gökalp'in On Yıllık İnzivası	109
İlk Öğretmenlik Deneyimi, İlk Memuriyet Hayatı	110
Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı	112
Gökalp'in İlk Büyük Başkaldırı Eylemi ve Şaki İbrahim Destanı: Ya Adalet ya Ölüm!	113
İçinde Yer Aldığı İlk Siyasî Hareket Olan İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu	116
İttihat ve Terakki'ye Yöneltilen Masonlukla İlişkilerine Dair İddialarının Aslı	118
İttihatçıların Çıkardığı Gazeteler	119
İttihat ve Terakki'nin Ana Amacı: Meşrûtiyet	120
Mustafa Kemal Tarafından Şam'da Kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti	122
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yapısı ve Özellikleri	124
İttihat ve Terakki ve Türkçülük	126
İttihat ve Terakki'nin Öncülüğünde İkinci Meşrûtiyet	128
Meşrûtiyet'in İlanı: Valinin Yüzünü Sarartan, Gökalp'i Çıldırtan Telgraf	129
İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır, Van ve Bitlis Vilayetleri Müfettişliği	130
Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Listelerinden İlk Milletvekilliği Adaylığı	133
Diyarbakır İrtica Hadisesi ve Ziya Gökalp'in Tehdit Edilmesi	134
Diyarbakır'da İlk Özel Gazete Olan "Peyman"ı Çıkarması	136
Ziya Gökalp'in Peyman Gazetesinde Kullandığı Mahlaslar	137
Ziya Gökalp'in Tabiplik Bilgisi	138
Gökalp'in İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî Azalığı	138
1909 Senesinde İstanbul'a Darülfünun Edebiyat Şubesi İlm-i Ruh ve Ulum-i Diniye-i Aliye Muallimliğine Tayini	142
Ziya Gökalp'ten İtalyan Bahriyelilere Yumruk	142

Ziya Gökalp'in Prens Sebahattincilikle Suçlanması	142
Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Üzerindeki Tesiri	143

ZİYA GÖKALP 34-36 YAŞLARINDA (1910-1912)

ZİYA GÖKALP'İN SELANİK YILLARI	149
Ziya Gökalp İttihat ve Terakki' de Gençlik Önderi	150
Çıkardığı Dergiler, Mefkûresinin Kuluçkaları Olmuşlardır	156
Ziya Gökalp'in Selanik Yılları	157
Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Lisesinde Sosyoloji Hocalığı	162
Genç Kalemler Dergisinde Ziya Gökalp Etkisi	165
Yeni Lisan, Yeni Hayat ve Türkçü Uyanış	167
Turan Şiiri	168
Gökalp Mahlasını İlk Kez Kullanması	170
Ziya Gökalp'in Altın Destan Şiiri Türkçülüğün Yeni Merhalesi	170
Beyaz Kule Sohbetleriyle Türk Sosyolojisinin İnşası	172
Selanik'te Ziya Gökalp'in Müridlerinden Biri Mustafa Kemal	175

ZİYA GÖKALP 36-42 YAŞLARINDA (1912-1918)

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN HOCASI

GÖKALP'İN İSTANBUL GÜNLERİ	177
İttihat ve Terakki Diyarbakır Ergani-Madeni Sancağı	
Mebusu Ziya Gökalp	178
Gökalp'in Türk Ocağı Çevresine Girmesi ve Türk Yurdu Dergisi	179
Gökalp'in Bu Dönemde Çıkardığı ve Katkıda Bulunduğu Dergiler, Yayınlar	181
<i>Bakanlık Teklifini Reddi: "Vekalet Sandalyesi, Firavun Sandalyesi Gibidir"</i>	181
Darülfünun Müderrisi Ziya Gökalp	182
Sosyolojiyi Üniversitede Ders Olarak Okutan İlk Sosyolog	183
Gökalp Divânu Lugâti't-Türk'ün	
Gün Yüzüne Çıkarılmasına Vesile Olur	185
Divânu Lugâti't-Türk'ün Ünü Yayılıyor	187
Divânu Lugâti't-Türk'ü Yayınlatma Girişimleri	187
Enver ve Talât Paşalar Gökalp'e "Hoca" Diye Hitap Ederlerdi	191
Ziya Gökalp Sohbetlerinin Müdavimleri: Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Yahya Kemal, Ömer Seyfettin, Halim Sabit vd.	197
Düşünce Hayatında Önemli Yeri Olan Yeni Mecmua'nın Çıkarılması	199

ZİYA GÖKALP 43-45 YAŞLARINDA (1919-1921)	
ZİYA GÖKALP'İN MALTA'YA SÜRGÜNÜ	203
Ziya Gökalp'in Üniversitede Ders Anlatırken Tutuklanması	204
Sürgünün Gerekçesi: Turancılık ve "Ermeni Soykırımı" İddiası	205
Princess Ena Zırlısının 2759 Sürgün Numaralı Siyasî Esiri:	
Ziya Gökalp	208
Ziya Gökalp Verdiği Derslerle Malta Zindanlarını	
Üniversiteye Çevirir	210
ZİYA GÖKALP 45-48 YAŞLARINDA (1921-1924)	
MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ, ZİYA GÖKALP'İN SON YILLARI	213
Ziya Gökalp'in Sürgünden Dönüşü ve Ankara Günleri	214
Küçük Mecmua Dergisi, Diyarbakır'da Millî Mücadele ve	
Sonrasına Hazırlık	214
Ziya Gökalp'in Diyarbakır Milletvekili Olarak Meclise Girmesi	218
Ziya Gökalp'in Cumhuriyet Türkiye'sine Etkisi	219
Gökalp ve Atatürk'ün İstasyon Görüşmeleri ve	
Cumhuriyetin Yol Haritası	222
Büyük Mütefekkir Ziya Gökalp'in Vefatı	226
ZİYA GÖKALP'İN KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE FİKİRLERİ	235
Ziya Gökalp'in Kişiliği, Mizacı	236
<i>Her Zaman Sade ve Mütevazı Bir Hayat Sürdü</i>	237
<i>Çoğu Zaman Sakin, Nadiren Şakacı ve Nadiren Öfkeli</i>	238
<i>İnandığı Yoldan Dönmezdi</i>	240
<i>Ziya Gökalp'in "Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparırım"</i>	
<i>Sözü Bir Teslimiyet Değil Sorumluluk Bilinciymişti</i>	241
ZİYA GÖKALP'İN FİKİR HAYATIMIZDAKİ YERİ VE ÖNEMİ	247
Dönemin Fikir Hareketleri	249
<i>Osmanlıcılık</i>	249
<i>İslâmcılık</i>	251
<i>Türkçülük</i>	252
<i>Batıcılık</i>	254
<i>Dönemin Fikir Hareketlerinin Ortak Noktaları</i>	256
Dönemin Fikir Hareketlerine Ziya Gökalp'in Bakışı	258
<i>Ziya Gökalp'in Hars (Kültür) ve Medeniyet (Uygarlık) Anlayışı</i>	260
<i>Ziya Gökalp'te Aydınlar/ Güzideler Meselesi</i>	262

<i>Ziya Gökalp'te Dâhiler Meselesi</i>	268
<i>Gökalp'in Son Büyük Kahramanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk</i>	271
Ziya Gökalp'te Devletçilik Anlayışı	277
Ziya Gökalp ve Millî Devlet	280
Ziya Gökalp'in Siyaset ve Dönemin Siyasal Partileri Üzerine Görüşleri	281
Ziya Gökalp Düşüncesini Oluşturan Ana Kavramlar	288
Ziya Gökalp'in Başlıca Eserleri ve Kullandığı Mahlaslar	289
<i>Türkleşmek, İslâmlaşmak Muasırlaşmak</i>	292
<i>Türkçülüğün Esasları</i>	295
<i>Gökalp'in Millet Tarifi</i>	300
Ziya Gökalp'in Düşünce Dünyasında Şiir ve Masallar	301
<i>Gökalp: "Şairlik Çocukluktur"</i>	302
<i>Gökalp: "Küçük Çocukların Dikkatini, Alâkasını Yalnız Masallar Celp Eder"</i>	307
Bir Edebiyatçı Olarak Ziya Gökalp	310
Ziya Gökalp ve Türk Sosyolojisi	313
ZİYA GÖKALP'İN HAYATININ VE ESERLERİNİN ANA HÜLASASI: MUASIR BİR İSLÂM TÜRKLÜĞÜ	319
KAYNAKÇA	330

SUNUŞ

Dünya tarihinde fikirleriyle bir asır sonrasına bile ışık tutabilen çok az sayıda düşünür vardır. Yine bilim insanları arasında da yaşadığı dönemde mensubu olduğu toplumunun kaderini değiştirecek çapta tesirde bulunabilenlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Türkiye özelinde bakılırsa, bıraktığı zengin fikrî ve ilmî mirasıyla böylesi nitelikleri taşıdığı hususunda hemfikir olunacak müstesna kişilerden biri, hiç kuşkusuz Ziya Gökalp'tir.

Türkiye'de sosyolojinin kurucusu olarak bilim hayatımızda iz bırakmanın yanısıra, buhranlı bir dönemde Türk Milliyetçiliği ve Türkçülüğün öncü isimlerinden biri olarak Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde ortaya koyduğu fikirleriyle Türk milletinin ufkunu aydınlatan Ziya Gökalp, hiç şüphe yok ki günümüzün şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Mustafa Kemal Atatürk'ün "fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tir" şeklindeki ifadesi, Atatürk başta olmak üzere Cumhuriyetimizin kurucu kadrosunun Ziya Gökalp'in engin birikiminden ve çığır açan fikirlerinden etkilendiğinin kanıtı sayılabilecektir.

Bir bilim insanı olarak kültür ve medeniyetin birbirinden nasıl ayrıldığını tespit eden Gökalp'in bir yandan millî kimliğimizi pekiştirirken diğer yandan muasır medeniyete nasıl ulaşılabileceğine dair ortaya koyduğu fikirler, Cumhuriyet'in hangi yöne doğru evrileceğinin fikrî temelini oluşturmuştur. Dahası, onun tespit ve düşüncelerinin günümüz Türkiye'sinde hâlâ önemli bir işlev gördüğü de bir gerçektir. Örneğin, Tanzimat'tan bu yana gündemde olan Batılılaşma çabalarının nasıl değerlendirilmesi ve bunun hangi bakış açısıyla sürdürülmesi gerektiği yönündeki düşünceleri, Türkiye'nin Avrupa-Atlantik ülkeleriyle ilişkilerine rehberlik edebilecek mahiyettedir.

Diğer yandan, Türkiye'de toplumsal uzlaşa ile millî huzur ve güvenliği tehdit eden eylem ve söylemlerin niçin temelsiz olduğunu anlamak için de Ziya Gökalp'e başvurmak gerekmektedir. Onun millet ve milliyetçilik anlayışının hâlen Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî vatandaşlık ve Türklük anlayışını şekillendirdiği dikkate alındığında, Türk Milliyetçiliğinin neden kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir mahiyet taşıırken Batı dünyasında görülen ırk temelli ve yabancı düşmanlığına bez-

miş bir “milliyetçi” söylemin neden Türkiye’de kök salmadığı anlaşılabilir. Gökalp’in milleti kültür/hars temelinde bir içtimaî birlik olarak görmesi ve günümüz Avrupa’sını sarsan ırkçı ve ayrıştırıcı fikirleri elinin tersiyle itmesi, Türk Milliyetçiliği ideolojisini ve dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesini derinden etkilemiştir. Gökalp’in uzlaşmacı ve uzlaştırıcı tavrı, hem aydınlar ile halk arasında bir bağ kurulması gerektiği fikrinde hem de birbiriyle tezat oluşturduğu zannedilen Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık akımlarını sentezleyen bir bakış açısında da tezahür etmiştir.

Şüphe yok ki Gökalp’in ortaya koyduğu fikirler onun önemli bir ideolog olarak anılması için fazlasıyla yeterlidir. Ne var ki, Gökalp’in sadece bir teorisyen ya da bir sosyolog olduğunu belirtmek kendisine büyük haksızlık olacaktır. Nitekim Ziya Gökalp, Türk milletinin ve devletinin bekâsının nasıl temin edilebileceği üzerine kafa yormakla kalmamış, Mebus olarak aktif siyasetin içinde yer alarak teorinin pratiğe dönüşmesi için de çaba sarf etmiştir. Diğer yandan Gökalp’in, millî ve manevî duyguları kabartan edebî eserler ortaya koyan etkileyici bir edip olduğunu; derleyip uyarladığı masallar, destanlar ve menkıbelerle ve kaleme aldığı şiirleriyle Türk edebiyatında da önemli izler bıraktığını belirtmek gerekir. Gökalp’e göre edebiyat ve halkiyat (folklor), millî şuurun ve millet kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynar. Bu öneme istinaden Gökalp’in edebiyat alanındaki müstesna çalışmaları, onu aynı zamanda Türk halk edebiyatının öncülerinden biri hâline de getirmiştir.

Din, ahlâk, felsefe, iktisat, antropoloji, hukuk ve tarih gibi daha birçok disiplinde önemli katkıları olan Ziya Gökalp’in, Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorlukların yıkılıp modern ulus-devletlerin ortaya çıktığı buhranlı bir dönemde varoluş mücadelesi veren Türk milletine kurtuluş, kuruluş ve yükseliş için gereken reçeteyi sunan bir münevver olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İlmî eserleri ve ufuk açan fikirleri ile modern Cumhuriyet’in kuruluşuna hizmet eden ve kendini Türk milletinin yükselişine adayan Gökalp, aynı zamanda Türk Milliyetçiliği fikir hareketinin Türkiye, Türklük ve Türk-İslâm Dünyası için neler tahayyül ettiğini de ortaya koyan mümtaz bir şahsiyettir.

Böylesine büyük önem arz eden bir düşünürün vefatının üzerinden bir asır geçmiştir. 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır’da başlayan ha-

yatı 25 Ekim 1924'te İstanbul'da nihâyete eren Gökalp, vefatının 100. yılında hâlâ Türk milleti için yakından tanınması gereken bir Türk aydınıdır. Onun bilim ve düşünce hayatımıza neler kazandırdığını ve Türkiye'nin mevcut sorunlarının çözümünde müracaat edilebilecek fikirlerinin neler olduğunu irdelemek, bilhassa Türk Milliyetçileri için, çok kıymetli bir entelektüel çaba olacaktır. Zira, Gökalp gibi büyük bir düşünürün her okunuşunda yeni bir idrak kapısının aralanacağına, yeni bir irfan yolunun aydınlanacağına inanıyoruz.

TASAV olarak, Ziya Gökalp'in hayatı, şahsî nitelikleri ve mizacının daha iyi bilinmesinin onun fikirlerinin, ilmî ve siyasî katkılarının daha iyi anlaşılabilmesiyle, doğumundan vefatına kadar geçen 48 yıllık hayat serüvenini hem kendi anlatımı hem de yakın çevresinin tanıklığına başvurarak ele alan bir çalışma yapmak istedik. Bu çerçevede, Mustafa Yiğit'in kaleminden "*Vefatının 100. Yılında Ziya Gökalp: Hayatı, Mizacı, Eserleri*" başlıklı bu kitabı hazırladık. Bu kitabın, Ziya Gökalp'in yeniden anlatılması ve anlaşılması için güzel bir vesile olacağını ümit ediyoruz.

Detaylı ve üzerinde uzun zaman harcanmış bir araştırmanın sonucunda ortaya çıkan bu eserin, okuyucu ve araştırmacılara yeni ufuklar açmasını diliyorum, Mustafa Yiğit'e özverili çalışması için teşekkür ediyorum. Bu vesileyle, Türk Milliyetçiliği fikrinin önderlerinden olan ve fikir meşalesini taşımakla iftihar ettiğimiz Ziya Gökalp'i vefatının 100. yıldönümünde saygı ve minnetle anıyorum. Ruhu şâd, mekânı cennet olsun!

İsmail Faruk AKSU
TASAV Başkanı

ÖN SÖZ

Büyük mütefekkir Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde toplumun karanlıkta olan geleceğinin verdiği bunalımın sıkıntılarını yaşamış ve toplumun çözülme, aynı zamanda kurulma döneminde düşünceleriyle sosyal ve siyasal alanda hem kendi döneminde hem de daha sonraki zamanlarda etkili olmuştur. Onun yaşadığı dönem, Türk toplumunun yaşadığı siyasî ve sosyal değişim ve dönüşüm çağıdır. Gökalp yıkılmakta olan bir devletin bütün hüznünlü sahnelerine şahit olmuş, inkıraz devrini yaşayan Osmanlı Devleti'ni yeniden eski günlerine kavuşturmak için hal çareleri aramış, yeni fikirler ortaya koymuş, bu fikirlerini sistemleştirerek bir devrin ideolojisi hâline getirmiştir. Onun fikirlerini ortaya koyduğu dönemde imparatorluklar çağı sona ermekte, yeni bir ekonomi, yeni bir siyasal anlayış hâkim olmak üzeredir. Gökalp de bunu gören ve bu anlamda dönemin şartlarını da göz önüne alarak kurulmak üzere olan millî devlet, Türkiye Cumhuriyeti için "yeni hayat"ı yorumlayan bir düşünür kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Gökalp'e göre sosyal dönüşüm, eski hayatı yerine yeni bir hayat yaratmaktır. Yeni hayat; yeni iktisat, yeni aile, yeni ahlâk, yeni hukuk ve yeni siyaset demektir.¹

Ziya Gökalp düşünür kimliğinin yanı sıra eylemci, sosyolog, edebiyatçı, ideolog siyasî mürşit kimlikleriyle de öne çıkar. O'nun tüm bu kimlikleri şahsında mezcetmiş olması asıl kimliğini lider/öncü kimliğini ortaya koyar. Düşünürümüzün lider/öncü olarak sorunlara çare bulma kaygısı ve tüm entelektüel çabası, kriz veya dönüşüm döneminde (modernleşme sürecinde) toplumuna fikrî yönden rehber olabileme arayışının olduğunu bize gösterir. İdadî (lise) öğrenciliği sırasında bir anlam kaygısına düşen Gökalp, yaşadığı bunalımın sosyal bir temeli-

¹ Ziya Gökalp, *Makaleler II*, Hazırlayan: Süleyman H. Bolay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 40.

nin bulunduğunu kavrayarak, hayatını içinde yaşadığı toplumun sosyal sorunlarını kavramaya ve toplumunu bunalımdan kurtaracak doğru ideolojiyi bulmaya adanmış² bir mefkûre adamı, büyük bir öncüdür.

Gökalp, çalkantılı bir eğitim hayatının ardından bir yandan araştırmalar yapıp bugün de üzerinde en çok konuşulan ve çoğu hâlâ aşılamaayan önemli eserler kazandırmış, diğer yandan siyasetle de irtibat hâlinde olarak İttihat ve Terakki Partisi'nin 1918 yılına kadar ideoloğunu yapmıştır. İttihat ve Terakki'nin gazetesi olan Tanin'in Başmuharriri Muhittin Birgen bu hususu anılarında şöyle anlatır: "*İkinci Meşrûtiyet döneminde ise Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'ye siyasal ve sosyal bir inanç veren ruh olmuştur. O ilk kez Avrupa'yı Türk'e göre okumuş, Türk gözüyle incelemiş ve Türk ruhuyla anlamış insan olarak ortaya çıkmıştır.*"³

Ziya Gökalp daha sonra ise Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün İtalyan diplomatlardan Kont Sforza (Comte Sforza) ya söylediği "*Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin Namık Kemal, fikirlerimin Ziya Gökalp*"⁴ ifadesindeki gerçeklikte olduğu gibi milliyetçilik temelinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni büyük oranda etkilemiş, Halk Fırkası'nın 9 umdesini kaleme alarak Yeni Türkiye'nin mimarlarından biri olmuştur. Hayat hikâyesine baktığımızda görürüz ki Gökalp sadece bir fikir adamı olmamış, hayatı boyunca inandığı değerler uğruna zaman zaman hapisleri, sürgünleri göze almış büyük bir dâvâ ve aksiyon adamı olarak tarihteki müstesna ve saygın yerini almıştır.

Ziya Gökalp'in Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nde başladığı yazı hayatı; Peyman, Genç Kalemler, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Sözü, İslâm Mecmuası, İctimaiyat Mecmuası, Millî Tettebbular Mecmuası, Yeni Mecmua, Yeni Türkiye, Küçük Mecmua gibi gazete ve dergilerle devam etmiştir. Yine Atatürk'ün de isteğiyle Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yazılar neşrederek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında ve sosyal/kültürel politikalarının belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak",

² Cevat Özyurt, "Ziya Gökalp: İmparatorluktan Milli-Devlete Sosyoloji", *Doğudan Batıya Düşünce Serüveni*, 9. Cilt, Proje Yürütücüsü: Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 313-345.

³ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene, Hazırlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2017, s. 53.

⁴ Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 154.

“Türkçülüğün Esasları” ve “Türk Medeniyet Tarihi” adlı eserleriyle kimlik meselemizi, Türkçülük politikasını, millî tarih, millî lisan, millî şuur, millî devlet, kültür, aile, bilim felsefesi gibi konuları etraflıca ele alarak yeni bir bakış açısı getirmiş; Altın Destan, Kızılçelma, Turan gibi pek çok şiirleriyle milliyetçilik fikriyatını ince ince işlemiş, yeni neslin bu fikriyatı sahiplenmesine büyük katkıda bulunmuş, ölümünden sonra bile bıraktığı bu eserler ve açtığı çığır ile genç nesillerin dimağında mühim bir yer edinmiştir. Bu özelliği neticesindedir ki Gökalp, hakkında en çok yazılan, en çok tartışılan fikir adamlarından biridir. Eserlerinin sıklıkla basılması, hakkında yazılan kitap ve makalelerin çokluğu, Gökalp’ın güncelliğini her zaman korumaktadır.

Bu kısa bilgilendirmeden de anlaşılacağı üzere Ziya Gökalp yakın dönem sosyal tarihimizin ve toplumumuzun değerlendirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti’nin sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu sırasında karşılaşılan başta kimlik olmak üzere temel sorunların anlaşılmasında ve çözümünde büyük katkılara sahip olan Gökalp’ın ve düşüncelerinin ölümünden yıllar sonra bile iştiyakla ele alınması, tartışılıyor olması, onun düşüncelerinin siyasal ve toplumsal hayatımızda fikir dünyamızda hâlen önemli bir karşılığı ve canlılığının olması bunun en önemli ispatıdır. Bu durum aynı zamanda şu gerçeğe de işaret etmektedir: Günümüzde hâlâ Gökalp’e ihtiyaç duyulmasının, eserleri ve fikirlerinin yeniden gündeme gelmesinin sebeplerinden birisi yeni milenyumun ilk çeyreğinde toplumun aynı sancıları, sıkıntıları ve felaketleri yaşamaktan korkmasıdır.⁵ Cumhuriyet’in 100. yılının kutlandığı, düşünürümüzün vefatının üzerinden yüz yıl geçtiği bu günlerde bir asır evvelki kaygıların hâlen mevcut olması, üzerinde özellikle düşünülmesi gereken bir meseledir.

Gökalp çokça ele alınan, tartışılan siyasî partilerin programlarına giren, bir dönem bir fırkanın ilkeleri hâline gelen fikirlerini belli bir çevrenin belli bir kültürün içinde inşa etmiş, geliştirmiş ve sistematikleştirmiştir. Yani düşünceleri yaşadığı toplumun izlerini taşır. Onun fikirlerini oluşturan yaşadığı şehir, ailesi, izinden gittiği düşünürler, kendisinin önem verdiği insanların vasiyetleri ve tabii ki yaşama sebebi olan ve kendisinin sık sık ifade ettiği büyük milliyetçilik mefkûresi, Gökalp biyografisinde çok önemli bir yer tutar.

⁵ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, Hazırlayan: Dr. Salim Conoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 9.

Türk Yurdu'ndan arkadaşı Hamdullah Suphi'nin "mabedimizin meşalesi" olarak tanımladığı, Ahmet Ağaoğlu'nun ise "Türlere mefkûre veren en inançlı Türk" olarak nitelendirdiği büyük mütefekkir Ziya Gökalp, kendisinin "hakikât-ı kübram" dediği Türk milliyetçiliğinin temel taşı olan görüşleriyle yolumuzu aydınlatmaya devam ediyor. Ancak O'nun fikir dünyamıza katkısı, tarih içindeki önemi ve yeri hakkında yazılan pek çok esere, onun meşakkatli ve inandıklarından taviz vermeyen bu kutlu mefkûreye adanmış hayat hikâyesine rağmen Ziya Gökalp, hâlâ lâyıkıyla anlaşılammış ve anlatılmamıştır. Darülfünun'a hoca olarak aldığı Yahya Kemal onun ölümünden sonra kaleme aldığı bir yazısında "Kaybettiğimiz başın cevherini havas zümresi bile hakikî bir şuurla anlamadı" derken de bu gerçeğe işaret eder. Tarihçiliğimizin önemli isimlerinden Prof. Halil İnalcık'ın sözleriyle ifade edersek Gökalp, "yüzyıla damgasını vuran düşünür"dür.⁶ Yahya Kemal tarafından "Türklerin milli hazinesi"⁷ olarak nitelendirilen Ziya Gökalp, 48 yıllık kısa hayatında verdiği eserlerle, düşünce dünyamıza, yaşadığı döneme ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne ideolojik ve entelektüel anlamda büyük katkılar sunmuş, Türkiye'de sosyal bilimler alanında pozitif bilim anlayışının öncüsü olmuş, hayatını tam bir idealist olarak yaşamış bir münevverdir.

Ziya Gökalp'in hayat hikâyesi hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda çok az bilgi farklılığı bulunmakta, biyografisine ilişkin yer yer eksikliklere de rastlanmaktadır. Gökalp'in biyografisine ilişkin olarak, Mehmet Emin Erişirgil'in *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Kazım Nami Duru'nun *Ziya Gökalp*, Uriel Heyd'in *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, Taha Parla'nın *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Enver Behnan Şapolyo'nun *Ziya Gökalp, İttihat Terakki ve Meşrûtiyet Tarihi*, Gökalp'in damadı olan Ali Nüzhet Göksel'in *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları*, Hikmet Tanyu'nun *Ziya Gökalp Kronolojisi*, Hasan Tuncay'ın *Ziya Gökalp*, Kültür Bakanlığı tarafından çıkarılan *Ziya Gökalp* isimli külliyatta yer alan Tülay Kaya'nın *Eserlerinden ve Yakınlarının Yazdıklarından Hareketle Ziya Gökalp üzerine Biyografik Notlar* makalesi önemli kaynakçalardır. Ancak Gökalp biyografisine ilişkin en doyurucu eserlerden biri pek çok resmî kayıt ve belgeye

⁶ Halil İnalcık, "Ziya Gökalp", *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı 12, 2000, s. 9-33.

⁷ Yahya Kemal, "Ziya Gökalp", *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp - Türk Yurdu Yazıları*, Hazırlayan: Serdar Sağlam, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015, s.86.

de içeriğinde yer veren ve doğumunun 80. yıldönümünde Diyarbakır Tanıtma Derneği tarafından çıkarılan *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi* adlı eserdir. Bu eserde Ziya Gökalp'in kardeşi Nihat Gökalp, Damadı Ali Nihat Göksel, kızları Hürriyet Gökalp ve Seniha Göksel'in, Diyarbakır Lisesinde Gökalp'in Müdürlüğünü yapmış olan Prof. Mehmed Ali Aynı'nın, Diyarbakır Tanıtma Derneği Başkanı ve Diyarbakır Lisesi Tarih Öğretmeni Fahrettin Kırzioğlu'nun kaleme aldıkları yazılar, Gökalp'in hayatına dair çok mühim anekdotlar içermektedir. Ziya Gökalp monografisine ilişkin onun sağlığında Server Örfi tarafından 1923 yılında kaleme alınan *Ziya Gökalp ve Mefkûre Arasındaki Münasebet Vesilesiyle Bir Tedrik Tercümesi* adlı eser ise onun hayat hikâyesine ilişkin ilk monografik eserlerden biridir.

Son yıllarda Gökalp üzerine oldukça yetkin akademik çalışmalar da söz konusudur. Bizim kaleme almaya çalıştığımız Gökalp biyografisi de esasen bu çalışmaların bir terkibi ve devamı niteliğinde olacaktır. Bu çalışmada, Ziya Gökalp'in pek çok kalem tarafından ele alınan yazı hayatı, siyasî düşünceleri, ailesi, okul hayatı, hayat felsefesi, insanlarla olan münasebeti, olaylar karşısında verdiği tepkiler, aldığı tavırlar ve hal tercümesi layıgınca ele alınmaya çalışılmıştır. Toplumsal dönüşümlerin şiddetlendiği dönemlerde, toplumsal reflekslerin korunması anlamında kültürel kodların inşası sorumluluğunu kendine vazife eden Ziya Gökalp'in çalışmalarıyla, çökmekte olan bir imparatorluğun yaşatılma çabalarını, şartlar değişince de yeni devletin temellendirilmesi önerilerini görürüz. Ziya Gökalp, bu ateşten günlerde sorumluluk almış, çoğu defa da bu sorumlulukların cefasını çekmiş ve bedeller ödemiştir. Tüm yaşamı ve eserleri bu muazzam çabanın örnekleriyle doludur.⁸

Toplumunu aydınlatan mütefekkirler toplumların aynası ve özüdür. Hayatta buldukları zaman kendilerini vefatlarından sonra ise düşüncelerini, eserlerini, hatıralarını muhafaza etmek o toplumun vazifesidir. Bu nedenledir ki, Arap ve Fars sınırındaki kadim bir Türk şehri olan Diyarbakır'dan Türk'ün mukavemetini yansıtan, Türk milliyetçiliğini bilimsel mânâda bir sistematiğe oturtan, varlık dünyamıza kendi

⁸ Tülay Kaya, "Eserlerinden ve Yakınlarının Yazdıklarından Hareketle Ziya Gökalp Üzerine Biyografik Notlar", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 38.

gözümüzle bakabilen ve bakmamızı öğreten, Türk milliyetçiliğine zihinsel soluk aldırın,⁹ en zor dönemlerde sorumluluk ve inisiyatif alan Türk milliyetçiliği fikrinin bânisi ve Türkçülük mefkûresinin ölümsüz abidesi¹⁰ bu büyük düşünürün hayat hikâyesi, vefatının 100. yılında yeni bir gözle ele alınmayı fazlasıyla hak etmektedir. Ancak hem yakın çalışma arkadaşı hem de damadı olan Ali Nüzhet Göksel'in dediği gibi, onun eserlerini okumadan yalnızca onun hakkında yazılanları okumaya kalkarsak Ziya Gökalp'i yeterince anlayamayız. Çünkü bir fikir adamını bütün kıymetiyle tartan, en doğru ölçü, ancak kendi eserleridir. Şüphesiz ki Ziya Gökalp'in büyük bir çaba ve müthiş bir çalışma azmiyle ortaya koyduğu kadim eserleri onu tanımamızda hayat hikâyesi kadar değerli ve en doğru mihenk taşlarıdır.

Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı tarafından, Ziya Gökalp'in vefatının 100. yılı münasebetiyle yayımlanma imkânı bulan bu çalışmanın, Gökalp'in daha yakından tanınmasına ve eşsiz eserlerinin yeniden okunmasına vesile olmasını temenni ederim.

Mustafa YİĞİT

⁹ Metin Savaş, "Ziya Gökalp'in Miadı Dolmayan Reçetesi", *Millî Mecmua Dergisi*, Sayı 6, 2019, s. 344.

¹⁰ Zeki Yağmurdereli, *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 6.

**ZİYA GÖKALP 1-10 YAŞLARINDA
(1876-1886)**

Ziya Gökalp'in Aile Çevresi ve Kökeni: Anne, Baba, Kardeş ve Yakınları

Müftüzade Torunu Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, 1910 yılında Selanik'te İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumî azası iken açılan İttihat ve Terakki İdadîsi'nde (lise) "İlm-i İçtimai" (sosyoloji) dersinin hocalığına başlarken, Maarif Müdürlüğüne verdiği hâl tercümesinde (özgeçmiş) kendisinden şu şekilde bahseder:

*"İsim ve mahlasım Mehmed Ziya, pederimin isim ve mahlası Mehmed Tevfik Efendi'dir. Pederimin lâkabı Müftüzâde'dir. Diyarbekir Vilâyeti Evrak Memuriyetinde uzun müddet bulunduğu için şöhreti Evrak Müdürü idi. Gerek ben ve gerek pederim yalnız mahlaslarımız ile yâd olunuruz. Müftiler tevâlî etdikçe Müftüzâde lâkablari çoğaldığından tefrîk lüzûmuna mebnî, Tevfik efendizâde ta'biriyile telâkkub ederim. Pederimin Beyliği ve Paşalığı yoktur, her ikimiz ise Efendi unvânıyla yâd olunuruz. Pederim memûrînden idi. Son memûriyeti Diyarbekir Vilâyeti Nüfus Nezâreti, son rütbesi Sâniyye Sınıfı-Sânîsi idi. Aslen Diyarbekirli'dir. Berhayât değildir. Dînen İslâm ve tâbi'iyetten Osmânlı'dır. Pederi cihetinden Müftî Hâcî Hüseyin Efendi âilesine, validesi cihetinden Müftî Deroiş Efendi âilesine mensûbdur."*¹¹

Ailesinin kökeni hem yukarıdaki resmî hâl tercümesinde hem de "Millet Nedir?"¹² makalesinde ifade ettiği gibi, baba tarafından Diyarbakır'ın Çermik kazasından gelmekte olup, Gökalp'in büyük dedesi Hacı Ali Efendi Çermik'in ileri gelenlerindedir. Hacı Ali Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi ticaretle meşguldür. Abdullah Efendi'nin Osmanlı ordusuna büyük yardımları olmuş, bu yardımlarından dolayı da kendisine tımar verilmiştir. Abdullah Efendi'ye verilen köyler, tımarın kaldırılmasına kadar ailenin yönetiminde kalmıştır. Abdullah Efendi'nin oğlu Hacı Hüseyin Sabir Efendi, medrese öğrenimi görmüş âlim bir kimsedir. Oldukça geniş görüşlü olan Sabir Efendi, kadıklarda ve

¹¹ Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları*, İşıl Matbası, İstanbul, 1956, s. 73.

¹² Ziya Gökalp, "Musahabe: Millet Nedir?", *Küçük Mecmua Yazıları*, Hazırlayan: Dr. Ali Durmaz, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 145.

müftülüklerde görevler almıştır. Bu nedenle, Ziya Gökalp'in ailesinin Diyarbakır'daki lakabı "müftüzadeler" dir.¹³

Sabir Efendi görevinden sık sık uzaklaştırılacak kadar doğru olduğuna inandığı konularda ödün vermeyen biridir. Hak uğrunda yaptığı kavgalar, Sabir Efendi'ye pek pahalıya mâl olmuş ve bu yüzden birçok yoksunluklara katlanmak zorunda kalmıştır. Âlim ve inkılâpçı, idealist bir ruha sahip olan Sabir Efendi'nin bu idealizmi onu pek çok defa idarecilerle, zor durumlarla karşı karşıya getirmiş, tam dokuz defa içtihatlarından dolayı işinden el çektirilmiş ve sürgüne yollanmış, son sürgün hayatını Malatya'da geçirmiştir.¹⁴ Ziya Gökalp'in bu açıdan büyük dedesine çektiği, bunun bir karakteristik özellik olduğu söylenebilir, zira kendisi de vefatından birkaç yıl önceki hayatını idealizminden ve tavizsiz kişiliğinden dolayı Malta'da sürgünde yaşamıştır.

Sabir Efendi'nin Malatya'ya sürgün hikâyesi de dönemin vurguncularıyla ilişkilidir.¹⁵ Ortada kıtlık vardır ve bu kıtlıktan yararlanmak isteyen bir Ermeni'ye karşı halkı kıskırttığı gerekçesiyle Malatya'ya sürgün edilmiş ve burada iki yıl kalmıştır. Bundan sonra Müftü Sabir Efendi, II. Mahmut zamanında bir meseleden dolayı İstanbul'a çağırılmış ve kendisi İstanbul'a gelince doğruca Bâbı Meşihat'e gitmiş, zamanın âlimlerini Sultan Mahmut'a ait bir mesele üzerinde tartışırken bulmuş, kimsenin halledemediği bu problemi Sabir Efendi zekâsı ve derin bilgisiyle başarılı bir şekilde çözmüştür. Bu meseleyi duyan II. Mahmut, adli memnun olarak ona ihsanlarda bulunmuştur. İhsanı şahane olarak dört at, gayet süslü bir enfiye kutusu, elmaslarla süslü bir altın saat hediye etmiştir. Enfiye kutusu, daha sonraları Ziya Gökalp'in mektep masrafı için satılmış, altın saat İstanbul'da 1912 tarihindeki Kabasakal yangınında kül olmuştur. Gökalp'in büyük dedesi Sabir Efendi'ye tekrar dönersek İstanbul Samsun yoluyla Diyarbakır'a gelirken Amasya'da vefat etmiş, oradaki makber-i mahsusuna defnedilmiştir.¹⁶

¹³ Mehmet Karataş, "Bulunduğu Merkez Bağlamında Ziya Gökalp", *Türk Sosyologları ve Eserleri II: Genel Eğilimler ve Kurumlaşma*, Editör: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 324.

¹⁴ Hasan Tuncay, *100 Büyük Edip, 100 Büyük Şair, Ziya Gökalp*, Toker Yayınları, İstanbul, 1978, s. 10.

¹⁵ Hasan Tuncay, *age*, s. 10.

¹⁶ Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Âilesi Kütüğü, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziyağökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Nu:3 Gökalp Külliyyatı Nu: 4, Işıl Matbaası, İstanbul, 1956, s. 162.

Sabır Efendi'nin oğlu Kaymakam Mustafa Sıtkı Efendi'dir. O da iyi bir medrese öğrenimi görmüş, Diyarbakır'da okuduktan sonra memuriyet aramak üzere İstanbul'a gitmiş, nihayet Bâb-ı Âlî'ye hulefa olmuş ve Sait Paşa'nın mahiyetinde hizmet etmiştir. Babasının yaygın ününe, kendisinin çalışkanlığı da eklenince memurluk hayatında kısa sürede yükselme imkânı elde etmiş; genç yaşta Maliye'de görev almıştır. Bir süre staj gördükten sonra, Defterdarlık görevi ile Rumeli illerine atanmıştır. Ayrıca iki kere, bir kurul ile birlikte İran'a gitmiştir. Yurt dışındaki görevlerinde de başarılı olmuştur. Sıtkı Efendi, memurluk görevinin yanı sıra edebiyat ve tarih ile de ilgilenmiştir. Fırsat buldukça kitap okumuş, gazeller yazmıştır. Sait Paşa ile tarihî konularda tartışmaları meşhurdur; onunla "fikir dostluğu" kurmuş, zamanla aile yakınlığına varan bu dostluk, Sıtkı Efendi'nin tarih ile daha çok ilgilenmesini sağlamıştır. Nusaybin Kaymakamı olarak görev yapmaktayken 1878 yılında vefat etmiştir.¹⁷

Ziya Gökalp'in Babası, Evrak Müdürü Mehmed Tevfik Efendi

Mustafa Sıtkı Efendi'nin üç oğlu vardır. Oğullarının ismi Abdullah, Hacı Hasip ve Mehmet Tevfik'tir. Ziya Gökalp üzerinde çok büyük tesiri olan amcası Hacı Hasip Efendi (1845-1896) alay müftülüğü, daha sonra da Ceza Mahkemesi Başkanlığında bulunmuştur. Mustafa Sıtkı Efendi'nin küçük oğlu Mehmet Tevfik Efendi (1851-1890) Ziya Gökalp'in babasıdır. Mehmet Tevfik Efendi'nin de tıpkı ailenin büyükleri gibi edebiyata büyük ilgisi vardır. Edebiyat sevgisi ona babasından miras kalmıştır. Genç yaşlarında iken Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Doğu edebiyatının başlıca eserlerini asıllarından okumuştur. Tevfik Efendi aileden gelen eğitim geleneğine uyarak özgür düşünceli bir halk adamı olmuştur. O, bu yanı ile bütün Diyarbakır halkının sevgisini kazanmıştır. Tevfik Efendi de babası gibi memur olmuş, bu görevinde yavaş yavaş yükselerek Evrak Müdürü olmuş, "Evrak Müdürü Tevfik Efendi" namıyla şöhret bulmuştur.¹⁸ Evrak Müdürlüğünden Nüfus Müdürlüğüne, oradan da İl İdare Meclisi Üyeliğine geçmiştir. Sonunda ilin resmî yayını olan Diyarıbekir gazetesinin başyazarı (1882-1884) olmuştur.¹⁹ Bu gazetede çeşitli konularda yazılar yazmış,

¹⁷ Hasan Tuncay, *age*, s. 11.

¹⁸ Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu...", s. 167.

¹⁹ Alâaddin Korkmaz, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerine Tesir-*

ilin salnâmesini kaleme almış, Diyarbakır vilayetinin yeniden tarihini yazmış, tertip ettiği Vilayet Salnâmesi'ne vilayete ait, coğrafi, iktisadî, ziraî, istatistikî vesair malumatı derç ederek risale hâlinde neşrettiği Diyarbakır Tarihini salnâmeyle ilave etmiştir. Bu eserde, Tefvik Efendi'nin yazı yeteneği bütün açıklığıyla görülür ki sanatkârane üslupla kaleme aldığı eserindeki şu ifadeler bunu kanıtlar niteliktedir:

“Sabahleyin şafakın infilâkı ve sonra şemsin tulu'a meyli zamanında keyfiyyet-i şebânenin iftirakı üzerine, sabâ ve ziyâ âlemleri gelip yetişür. Hateb (odun) kelebeklerinin yukarıdan gelip aşığıya akışı; ve bir yandan göğercin ve civar bağçelerden suya yetişen tuyûr-ı mütenevvi'anın ihtirâz ve enva-i âvâzları, şâyân-ı temâşâdır.”²⁰

Eserin önsözünde yer alan Diyarbakır'ın tarihiyle ilgili incelemesi bugün bir kaynak eser durumundadır. Eserin önemli özelliği, padişahlara ait bir övmeye yer verilmemiş olmasıdır. Oysa o sıralarda resmî nitelikte yayınlanan eserlerde padişahları övmek bir gelenek durumundadır. İşte bu ikiyüzlülükten uzak, açık yürekli davranışlar, Tefvik Efendi'ye karşı beslenen saygının daha da artmasını sağlamıştır. Tefvik Efendi, devrinin en güvenilir ve en inanılır kişisi konumundadır. Bir gün ağabeyi Hasip Efendi ile bir Rum arasında toprak anlaşmazlığı ortaya çıkar, anlaşmazlık mahkemeye yansır. Davanın çözümlenmesi, mahkemenin kararı ile Tefvik Efendi'ye bırakılır. Tefvik Efendi anlaşmazlık olan araziye yerinde inceler ve mahkemeye ağabeyi Hasip Efendi'nin haksız olduğuna ilişkin görüşünü bildirir. İşte bundan sonra, bütün karışık işlerin, bütün anlaşmazlıkların çözümlenmesi Tefvik Efendi'den istenir ve beklenir.²¹ Mehmet Tefvik Efendi bir çok gazete-de I. Meşrûtiyet hakkında hararetle yazılar kaleme almış, başta Namık Kemal gibi vatanperverlerin takipçisi olarak Ziya Gökalp'in hürriyetçi düşüncesinde en önemli etkiyi yapan kişi olmuştur.

Mehmet Tefvik Efendi'nin vefatı da yine bu fedakârlığının bir sürecidir diyebiliriz. Vefatından önce Nüfus Müdürü olan Tefvik Efendi, çöl denilen hakikatte vasi olan ziraat ovalarından ibaret Viranşehir, Nusaybin, Mardin ovalarındaki Kürt ve Arap ahâlinin nüfusta kaydı olmadığını ve dolayısıyla askerlik ve vergiden muaf edildiklerini, bu kişilerin kayda alınmaları gerektiğini söyler ve bir komisyon toplar.

leri, MEB Yayınları, İstanbul, 2005, s. 41.

²⁰ Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, “Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu...” s. 173.

²¹ Hasan Tuncay, *age*, s. 13.

Ziya Gökalp'in kardeşi Nihat Gökalp, bu komisyonla babasıyla birlikte aylarca gezdiklerini, babasının bu kayıt işinde muvaffak olduğunu ancak vücudunun çöllerde yıprandığından göğsünde oluşan rahatsızlık ve öksürük yüzünden 39 gibi genç bir yaşta vefat ettiğini söylemiştir. Mehmet Tevfik Efendi vefat ettiğinde elli bin kuruştan fazla borcu vardır ve bu borç ecdattan kalma iki bahçenin satılmasıyla ödenmiştir. Nihat Gökalp, bu durumu örnek göstererek babasının da ağabeyi Ziya Gökalp gibi mal-mülkle alâkasız yaşadığını ifade etmektedir.²²

Mehmet Tevfik Efendi dini bütün bir hürriyetçidir. Ziya Gökalp'in çocukluktan arkadaşı Ahmet Cemil Asena, Tevfik Efendi'yi münevver, inkılâpçı, yüksek ahlâklı bir zât olarak anlatır:

*"...fikren teceddütperver, ahlâken fevkâlade sahi ve mükrim olduğu gibi, ölünceye kadar beş vakit namazını edâ etmiş; her sabah namazından sonra Kur'an'ı Kerim'den ve Delâil-i Hayrat'tan birer cüz okumak itiyâdı idi. Ölüm yatağında ile evzâile, gözleriyle namazını edâdan geri kalmamıştı. Müddet-i hayatında işret etmemiş ve başka hiçbir manhiyâtı irtikam etmemiştir."*²³

Ziya Gökalp'in Annesi Zeliha Hanım

Gökalp'in annesi, Pirinççioğlu Hacı Salih Ağa'nın kızı Zeliha Hanım'dır. Aile arasında kendisine "Züleyha" diye seslenilmektedir. Annesi yörenin en önemli iki Kürt ailesinden biri olan Pirinççizadeler'dendi. Annesinin üç kuşaktan dedeleri "Liceli Ağa" ve "Hazrolu Müftü Ali Efendi" idi. Babasının aksine anne tarafı temel olarak toprak ağalığından geliyordu.²⁴

Baba tarafından alimler, müftüzadeler olarak bilinen Ziya Gökalp'in anne tarafı da eşraftan ve münevver kesimindedir. Gökalp'in anne tarafından büyük dedesi şair Müftü Mesud Lütfi Efendi'dir. Ziya Gökalp tıpkı babası gibi aynı zamanda annesi tarafından da müftü torunudur. Anneannesi Hacı Fatma Hatun'un babası Mesud Lütfi Efendi "Divançe" sahibidir, "Tuhfe-i Lutfi" adlı Farsça-Türkçe sözlüğün yazarıdır. Halk arasında "Hoca Mesud Efendi" olarak bilinmektedir.²⁵

²² Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü...*, s. 168.

²³ Ahmet Cemil Asena, "Arkadaşım Ziya Gökalp", *Ziya Gökalp*, Cilt I, Sayı 2, Nisan 1975, s. 325.

²⁴ Fuat Dündar, "Kürt Sorunu Ekseninden Bir Ziya Gökalp Biyografisi", Editörler: Yalçın Çakmak ve Tuncay Şuur, *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 144.

²⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü...* s. 163.

Gökalp'in hayatında anneanesi Hacı Fatma Hatun'un büyük önemi vardır; zira sonradan yazdığı manzum masalların kaynağı bu münevver hanımdır. Bu masallarla büyüyen Gökalp, bu masalları yazıya dökerek çocuklara büyük bir Türk masalları külliyesi bırakmıştır.²⁶

Osmanlı ulemasının asırlardır peşinden koştuğu Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Dîvânu Lugâti't Türk'ü* bir sahafta bulan ve Ziya Gökalp'in sayesinde neşredilmesini sağlayan Diyarbakırlı Ali Emiri, hatıratında Gökalp'in anne tarafından dedesi olan Müftü Mesud'un evinde üç-dört bin cilt kitap gördüğünü söyler.²⁷ Babaanesi ise Müftü Derviş Efendi'nin kızı Hatice Hanım'dır ve dönemin aydın ailelerindedir.

Mesud Efendi'nin kızı daha sonra Ziya Gökalp'in büyük annesi olan Hâciye Fatma Hatun, eşraftan Pirinççizade Sâlih Ağa ile evlenmesiyle anne tarafından soy kütüğü başlar. Evliliğinden Mehmet Arif Efendi (1852-1909) ve Zeliha Hanım (1856-1923) doğmuştur. Pirinççizade Arif Efendi olarak bilinen dayısı Diyarbakır'ın en zengin, 30 kadar köyü olan, girdiği seçimlerde en çok oyu alan, hükümet ve halktan en çok itibar gören kişileri arasındadır. 2 Kasım 1895'te başlayan ve üç gün süren Ermenilerin Diyarbakır İsyanından ve bu isyanlar sonrası Batı'nın "Ermenilere imtiyaz ve muhtariyet" verilmesi telkinleri sonrasında Diyarbakır'da kurulan Türk heyetinin başına geçmiş, şair ve akrabası olan Süleyman Nazif'le birlikte Padişah'a bu müsamahaların kabul edilemeyeceğine dair bir telgraf yazmıştır. Bu olay sonrası Arif Efendi, Musul'a sürülmüştür. İki yıl sonra yurda dönmüş, önce Diyarbakır Belediye Başkanı ve 1908 yılında da Diyarbakır mebusu olmuştur. Arif Efendi, İttihat ve Terakki'nin ilk mebusları arasında yer almıştır.²⁸

Ziya Gökalp'in Aile Soy Kütüğü ve Kimliği Üzerine Yapılan Spekülasyonlar ve Gerçekler

Ziya Gökalp'in çocukluk ve gençlik yılları Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemine rastlar. Çok milletli bir imparatorluk dağılmaktadır. Gökalp de o dönemdeki pek çok düşünür gibi milletin geçirdiği iç buhranları ve dış gailelerinin sarsıntılarını kendi içinde yaşamış hatta gençliğinde intihara kadar giden ferdi bir buhran geçirmiş, kısa fasıla-

²⁶ M. Nihat Gökalp, "Ağabeyim Ziya Gökalp'in Hayatı", *Ziya Gökalp Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, 1977, s. 163-177.

²⁷ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü...* s. 174.

²⁸ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü...*, s. 175.

larla gördüğü Girit'in kaybı, Trablusgarp, Balkan Harbi, Birinci Dünya Harbi nihayet İstiklâl Savaşı ve bunlar kadar millet bünyesinde ehemmiyetli rolü olan iç isyan, ihtilal mücadelelerine ve bu yıllar içinde yer yer Türk vatanının parçalandığına şahitlik etmiştir. Lakin sadece İmparatorluğun bu parçalanma süreci Gökalp'in yüreğinde ve aklında derin izler bırakmaz, onun eserlerine düşüncelerine yansıyan bu hâl tek başına etkili olmamıştır. Onun doğduğu yer ve çevresi de Gökalp düşüncesinin en önemli kaynaklarından biridir.

Gökalp'in siyasal düşünce tarihinde Türkçü düşünür şeklinde ün yapmış olması, onun doğduğu yer dolayısıyla ailesi üzerine spekülasyonları ve çeşitli kasıtlı ve absürt iddiaları da (Türk değil Kürt kökenli olduğu bu nedenle de aslında Türkçü değil Kürtçü olduğu ve hatta "Kürtçülüğün Esaslarını" yazmaktan son anda vaz geçtiği gibi) beraberinde getirmiştir.²⁹ Ziya Gökalp'in hayat hikâyesinde aslında bu iddiaların tamamına da cevap bulabilmekteyiz.

Gökalp üzerine yapılan spekülasyonların en önemlisi az öncede bahsedildiği gibi onun kimliğine dairdir. Uriel Heyd gibi kimi yazarlar, Gökalp'in kendi ailesinin Türk kökenli olduğunu iddia ederken Gökalp'in yalnızca baba tarafına değinildiğine dikkat çekmektedirler ve anne tarafından Kürt kökenli olma olasılığı üzerinde durmaktadırlar. Ancak bu yazarlar Gökalp'in kimliğinin ne olursa olsun Türk çevresinde yetiştiğini ifade etmektedirler.³⁰ Gökalp'in çocukluk arkadaşı Ahmet Cemil Asena, bu konuyla ilgili bu iddialara cevap olarak şunu söyler: "*Ziya, öyle bir granit seciyeye sahipti ki kanına dair bir küçük şüphesi olsaydı bunu söylemekten çekinmezdi...*"³¹

Bu konu hakkında en doyurucu malumatı ise yine Gökalp'in kendisi verir; Küçük Mecmua'da yayınladığı "Millet Nedir?" başlıklı makede Gökalp, fikren ve cinsen ve konuştuğu dil bakımından Türk olduğunu belirtir. Dedelerinin Türk muhitinden (Çermik) geldiğini, Türklerin yoğun olarak yer aldığı Hanefî mezhebinden olduğu için Türk olduğunu ifade eder ve bu konuya şöyle açıklık getirir:

"Ben gençliğimde tahsil için ilk defa İstanbul'a gittiğim zaman, bu ilmî tahkikata başlamak mecburiyetinde kaldım. Çünkü orada eskiden kalmış fena bir itiyada (alışkanlığa) teaben (göre), bütün

²⁹ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980, s. 15.

³⁰ Uriel Heyd, *age*, s. 15

³¹ Orhan Karaveli, *Ziya Gökalp'i Doğru Tanımak*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 43

Karadeniz ahalisine Laz, bütün Suriyelilere Arap, bütün Rumeli halkına Arnavut dedikleri gibi bizim gibi vilâyât-ı şarkiyat “doğu illeri” ahalisinden bulunanlara da Kürt milliyetini izafe ettiklerini (yakıştırdıklarını) gördüm. O zamana kadar kendimi hisslen Türk sanıyordum. Fakat bu zannım ilmî bir tahkikata müstenit (dayalı) değildi. Hakikâti bulabilmek için bir taraftan Türklüğü, diğer cihetten Kürtlüğü tetkike başladım.”³²

Gökalp’in bu tetkiklerinin ilki lisan üzerinedir. Gökalp, Diyarbakır’da konuşulan lisanın Türkçe olduğunu şöyle izah eder:

“Diyarbakır şehrinde, ana lisan Türkçe olmakla beraber, her fert biraz Kürtçe de bilir. Lisandaki bu ikilik iki suretten biriyle izah edilebilirdi: Ya Diyarbakır’ın Türkçesi bir Kürt Türkçesiydi, yahut Diyarbakır’ın Kürtçesi bir Türk Kürtçesiydi. Lisanî tetkiklerim gösterdi ki Diyarbakır’ın Türkçesi Bağdat’tan ta Adana’ya, Bakü’ye, Tebriz’e kadar imtidat eden (uzanan) tabî bir lisandan yani Akkoyunlu lehçesinden ibarettir. Bu lisanda hiçbir sun’ilik yoktur. Binaenaleyh, Kürtlerin tahrif ettiği (bozduğu) bir Türkçe değildir. (Diyarbakır lisanının Azeri Türkçesi olması, şehirlerin Osmanlı hükûmetinin tesiriyle Türkçe konuştuğu iddiasını da esastan çürütür. Çünkü öyle olsaydı, bu şehirlerde konuşulan lisanın Osmanlı leçesi olmazdı lazım gelirdi.”³³

Gökalp, Diyarbakır’ın ve dolayısıyla kendinin Türklüğünü mezhebe de dayandırır ve bunu şöyle ifade eder:

“Diyarbakırlıların Türk olduğunu ispat eden delillerden birini de mezhep sahasında buldum. Diyarbakır’ın hakikî ahalisi umum Türkler gibi Hanefîdirler. Kürtler ise umumiyetle Şafîdirler. Bu iki âlâmet-i mümmeyize (ayırt edici işaret) yalnız Diyarbakır halkına mahsus değildir. Şark (doğu) ve cenup (güney) vilayetlerimizdeki bütün şehirlerin ahalisi Kürtçeyi Diyarbakırlılar gibi tahrif ederek söylerler ve Hanefi olmak alametiyle Şafî Kürtlerden ayrılırlar. Bunlardan başka, elbise, yemek, bina ve mobilya gibi harsa ve âdetlere taalluk eden hususlarda da arada derin farklar vardır. Bu alametler bana Diyarbakırlıların Türk olduğunu gösterdiği gibi, babamın iki dedesinin birkaç batın (nesil) evvel Çermik’ten yani bir Türk muhitinden geldiklerine nazaran ırken de Türk neslinden olduğumu anladım. Mamafih, dedeleri-

³² Ziya Gökalp, “Musahabe: Millet Nedir?”, *Küçük Mecmua*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 145

³³ Ziya Gökalp, agm, s. 145.

min bir Kürt yahut Arap muhitinden geldiğini anlasaydım yine Türk olduğuma hüküm vermekte tereddüt etmeyecektim. Çünkü milliyetin yalnız terbiyeye istinat ettiğini de (dayandığını da) içtimaî tetkiklerimle anlamıştım.”³⁴

Milliyetin yalnız terbiyeye istinat ettiğine dair Ziya Gökalp’in millî kimlik hakkındaki bu görüşü, modern Türkiye’nin millet-vatandaş anlayışına da esas olmuştur.

Kimlik Üzerinden Ziya Gökalp’in Ali Kemal’e Cevabı

Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi Ziya Gökalp’le ilgili olarak en çok da onun kökeni konusu tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir. Gökalp Kürt müydü, Türk müydü? Kürtse niye Türk milliyetçiliği yapmıştı? Gibi sorularla onun fikrî hayatıyla kökeni arasında bir korelasyon ya da uyumsuzluk arama çabası süregelmiştir. Ziya Gökalp’in menşei ile ilgili olarak Malta’da sürgünde bulunduğu sırada işgal kuvvetleri ile işbirliği yapan vatan haini Ali Kemal’in yazısından bu yana Gökalp’in kökeni tartışma konusu yapılmıştır. Ali Kemal, Fransız Gazetelerinin birinde yazdığı “Ziya Kürt’tür” başlıklı makalesinde, “Kürt olduğu hâlde Türkçülüğe hizmetle, kendi milletine ihanet ettiğini” belirtir. Ancak bu yazıya ve tartışmalara en güzel cevabı bizzat Gökalp’in kendisi verir. Gökalp yazdığı şiirde, kendisiyle ilgili Türklük-Kürtlük meselesini açıkça ve oldukça ağır bir dille ifade eder. Gökalp’in Ali Kemal’e cevaben yazdığı bu ağır şiir, Kastamonu Açıksoz gazetesinin 20 Nisan 1921 tarihli nüshasında yayınlanır:

ALİ KEMAL’E ŞİİR

Ben Türküm! diyorsun, sen Türk değilsin!

Ve İslâmın diyorsun, değilsin İslâm!

Ben, ne ırkım için senden vesika,

Ne de dinim için istedim ilam!

Türklüğe çalıştım sırf zevkim için,

Ummadım bu işten asla mükafat!

Bu yüzden bin türlü felaket çektim,

Hiçbir an esefle demedim: Heyhat!

Hatta ben olsaydım: Kürt, Arap, Çerkes;

İlk gayem olurdu Türk Milleti!

Çünkü Türk kuvvetli olursa, mutlak,

³⁴ Ziya Gökalp, agm, s. 146-147.

*Kurtarır her İslâm olan milleti!
 Türk olsam olmasam, ben Türk dostuyum;
 Türk olsan olmasan, sen Türk düşmanı!
 Çünkü benim gayem Türkü yaşatmak,
 Seninki öldürmek her yaşatanı!
 Türklük hem mefkûrem hem de kanımdır:
 Sırtımdan alınmaz, çünkü kürk değil!
 Türklük hadimine "Türk değil" diyen,
 Soyca Türk olsa da "piçtir!" Türk değil!*

Bu mesele, "Türklük hem mefkûrem, hem de kanımdır" demesi ve "milliyetin terbiyeye isnat ettiğini" söylemesine rağmen, Gökalp'in bir sınır şehri olan Diyarbakır'da doğması sebebiyle sürekli ve kasıtlı olarak tartışılan bir konu olmuştur. Burada mühim olan, Gökalp'in Türk olmasına rağmen hangi kökenden olursa olsun kendisini Türk saydığını ifade etmesidir. Ziya Gökalp'in, İstanbul'a ilk gelişinde (1896), "Türk olduğumu hissettim. Cedlerim Türk olmayan bir bölgeden gelmiş olsa bile, kendimi Türk sayarım. Çünkü bir adamın milliyetini tayin eden irki menşei değil, terbiye ve duygularıdır." demesi, kendi kökeni hakkındaki bütün tartışmaları sonlandıracak bir meydan okuyuştur.³⁵ Bu anlayış, daha sonra Atatürk tarafından da "Ne mutlu Türk'üm diyene" şeklinde ifade edilmiş, "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür" şeklindeki hükümlerle de anayasada yer bulmuştur.

Ziya Gökalp'in Doğumu, Çocukluğu ve İlkokul Yılları

Ziya Gökalp'in Doğumu

Ziya Gökalp, I. Meşrûtiyet'in ilanından kısa bir süre önce 23 Mart 1876 tarihinde perşembe günü ikindiye doğru (saat 15.00'te) Vilayet Evrak Müdürü Mehmet Tevfik Efendi ve Zeliha Hanım'ın sekiz çocuğundan biri olarak Diyarbakır'ın Melek Ahmed mahallesinde Nâibşâkir Sokağı'ndaki 30 Numaralı Sümer tarzı mimaride inşa edilen (şimdi müze olan) konağın Harem dairesinin Büyük Meclis adlı misafir odasında doğmuştur. Bu sırada babası Mehmet Tevfik Efendi (1851-1890) 24 yaşında; daha önce iki kız çocuğu doğurmuş annesi Zeliha Hanım (1856-1923) ise 20 yaşındadır. Onun doğduğu gün, dedesi Mustafa Sıdkı

³⁵ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1977, s. 26.

Efendi Siverek'te kaymakam, üzerinde büyük emeği olan amcası Hacı Hasip Efendi ise Mardin'de hâkim olarak Diyarbakır dışındadırlar.³⁶

Gökalp'in doğum yılı damadı Ali Nüzhet Göksel'in "Ziya Gökalp'in Hayatı Malta Mektupları" adlı eserine dayanılarak ilk önceleri 1875 olarak verilmiştir. Bazı kaynaklarda bu nedenle 1875 olarak geçmektedir.³⁷ Gökalp'in çocukluk arkadaşı Cemil Ahmet Asena'nın ise Diyarbakır gazetesinin 24 Mart 1928 gün ve 334 sayılı nüshasında, bir belgeye dayanarak "1876" tarihini kaydettiği görülmüştür. Ahmet Cemil'in kaydettiği vesika, Ziya Gökalp'in doğum tarihi babası Mehmet Tefik Efendi tarafından bugün Gökalp Müzesinde bulunan Şirazi'nin Divan'ı Hafız adlı kitabının ilk sayfasına "Oğlum Ziya'nun tarihi viladeti 27 Safer 1293, 11 Mart 1292 Perşembe" notuna dayanmaktadır.³⁸ Daha sonra Ahmet Cemil Asena, 1890'da aynı kitaba üç kayıt daha düşmüştür. Bu kayıtların ilkinde Ziya Gökalp'in babasının ölüm tarihi, Ziya Gökalp'in bu kitabı ona ne zaman armağan ettiği ve Gökalp'in doğum tarihi yer almaktadır. Gökalp'in doğumuyla ilgili bu kayıt da şöyledir: "Pek muhterem kardeşim Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin Pederleri Tevfik Efendi tarafından el yazısıyla tescil edilip manzurum olan tarih-i viladeti'ne nazaran: Ziya 1293 senesi Seferi'nin 27'nci gününe müsadif 1292 sene-i rumi Mart'ının 11 inci perşembe günü dünyaya gelmiştir. Şu hâlde tescil sureti aynen (2 Nisan sene 306 - 14 Nisan 1890) imza: Ahmet Cemil."³⁹ Burada düşülen nottan da görüldüğü üzere, Gökalp'in doğum tarihi 23 Mart 1876'dır.

Ziya Gökalp'in Doğduğu Konak

Ziya Gökalp'in ataları 18. yüzyılın sonunda Çermik Kasabasından Diyarbakır'a gelip yerleşerek önce Karacami Mahallesindeki ve Melikahmet Caddesinin güneşine düşen bir kargir evde 1819 yılından itibaren oturmaya başlamışlar. Konağın kapısı üzerindeki kitabede evin 1806 yılında çok süslü ve Cennet köşküyle boy ölçüşecek güzellikte yapıldığı bildirilir. Bu konak onun çocukluğunda penceresinden karlı zirvelerine bakarak yazdığı Karacadağ şiiriyle birlikte bir şairin doğduğu yer olduğu gibi, idadi talebesi Gökalp'in Arapça ve Farsça ile

³⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü...*, s. 215.

³⁷ Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 1-7.

³⁸ Nevzat Kösoğlu, "Ziya Gökalp", *Türk Yurdu*, Ocak 2011, Cilt 31 Sayı 281, s. 59-66.

³⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü ...* s. 182.

Doğu Felsefesini amcası Müderris Hasip Efendi'den öğrendiği, Batı Medeniyetini kavramaya yarayacak olan Fransızcasını ilerlettiği, 4 yıl kaldığı İstanbul Baytar Mektebi son sınıf talebesi iken sürgün edildiği sılasında evlenip dünya evine girdiği, çocuklarının doğduğu yerdir. Gökalp, 1904-1909 yılları arasında Diyarbakır'da inzivaya çekildiği yıllarda Diyarbakır ve Peyman gazetelerindeki ilk yazı hayatında iktisadî ve içtimâî yazılarını yine bu konağın eyvanında yazar. 1921 Malta sürgününden döndükten sonra da iki yılını bu evde geçiren Gökalp, Millî Mücadele sırasında biricik fikir vasıtamız olarak 33 sayı çıkardığı ve Diyarbakır'dan Ankara'ya yön verdiği "Küçük Mecmua'yı da bu evde hazırlayıp neşreder. Konak Diyarbakır'ın en tipik yerli evlerinden biridir. Konakta büyüklü-küçüklü 9 oda, 1 mutfak, 1 odunluk, 1 hamam, 2 kiler, 1 örtme, 2 kemerli 1 ayvan, ayrıca birer çiçeklik, kömürlük, 2 ayakyolu ve bahçe gübreligi ile avluda 1 derin su kuyusu ve Hamravat içme suyu akan iki havuz vardır.⁴⁰

O günlerde bu konakta yaşayanlara gelince bunu da ailenin Diyarbakır nüfus kütüğündeki sayfasından ve evin yine aynı defterdeki "Esâmî ve Şöhret ve San'at ve Sıfat" hanesine ait "mülâhazat" ve "Vuku'at" ek kayıtlardan görebiliyoruz. Burada sadece aile bireyleri değil haneye hizmet edenler de söz konusudur. 1883 tarihli kayıta Ziya Gökalp'in aslı beş kişilik olan ailesinde: Bir yaşlıca hizmetli kadın, iki hizmetkâr ve bir hamal olmak üzere dört kişinin hizmet işlerinde bulunduğu yazılmaktadır. Haremlik Selamlık olan bu güzelim konak Gökalp'in çocukluğundaki zenginlik ve ihtişamı göstermesi bakımından da önemlidir.⁴¹

Ziya Gökalp'in doğduğu konak, yıllar sonra 23 Mart 1956 tarihinde cuma günü mütefekkirimizin doğum saati olan 15.00'te, kendisi hakkında oldukça değerli araştırmaları bulunan Şevket Beysanoğlu ve Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Gökalp'in torunu Fatma Gökalp, damadı Ali Nüzhet Göksel öncülüğünde Ziya Gökalp'in doğumunun 80. yıldönümünde "Gökalp Müzesi" hâline getirilmiştir. Müzenin açılışına dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı ve Gökalp'in akademik hayata kazandırdığı Fuat Köprülü davet edilmelerine rağmen mazeretlerini bildirerek gelmemişler,

⁴⁰ Ziya Gökalp Müze Açılış Komitesi (ed.), *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziyağökölöp Müzesi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1956, s. 14.

⁴¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökölöp...*, s. 181.

Ankara'dan Ankara Üniversitesi rektörü Profesör Necati Akder, Gökalp'in akrabası olan Tekirdağ Milletvekili Ferid Alpiskender, Diyarbakır Milletvekili ve Gökalp'in baba dostu Şevki Bey'in oğlu Mustafa Ekinci açılışa katılmışlardır. Burada güzel bir enstantane de yaşanmış; Gökalp'in çocukluktan beri kütüphane olarak kullandığı ve "Karacadağ-Köşkü" adını vererek "Karacadağ" şiirinde adını ebedileştirdiği üst kattaki küçük odada Sıdkı Gökalp'in kızı (Ziya Gökalp'in yeğeni) lise öğrencisi Neşe Gökalp, güneşe bakan pencereden güzel bir sesle "Karacadağ" şiirini okumuştur.⁴²

Gökalp'e Mehmet Ziya İsminin Konulması

Gökalp'in isminin konulması da farklı bir hikâyedir. Mehmet Tevfik Efendi'nin eşi Zeliha Hanım doğum yapmak üzeredir. Tevfik Efendi doğacak çocuğunun ismine Mehmet Sabir adını vermek istemektedir. Tevfik Efendi evdeki hizmetçiye hiçbir misafir kabul etmemesini tembihlemiştir. Fakat bir müddet sonra evin kapısı şiddetli bir şekilde vurulur, hizmetçi kapıyı açmaya mecbur olur. Gelen misafir Diyarbakır'ın Çolu Hoca adıyla tanınan Şeyh Çubuk namında kimine göre bir meczup, kimine göre ise keramet eshabından addedilen bir zattır. Çolu hoca doğrudan Tevfik Efendi'nin yanına gelerek "Size bir müjde vereceğim. Bu saatte bir oğlunuz dünyaya gelecek, adını Mehmet Ziya koyun." der. Tevfik Efendi de "Peki hocam" karşılığını verir. Hocanın dediği çıkar, tam bir saat sonra Tevfik Efendi'nin bir oğlu olur, bu haberi veren hocanın dileği üzerine yeni doğan erkek çocuğunun adını "Mehmet Ziya" koyarlar. İşte bu çocuk Ziya Gökalp'tir.⁴³

Gökalp'in Kardeşleri

Ziya Gökalp doğduğunda büyük ablası Sâcide 4 yaşında, küçük ablası Behiye 2 yaşındadır. Ziya Gökalp'ten iki yıl sonra kardeşi Mehmed Nihad (1878-1954) doğmuştur. Mehmed Nihad'tan altı sene sonra Mustafa Sıdkı (1884-1945), birkaç sene sonra da Nail ve Naile adlı ikiz kız kardeşleri ve daha sonra da Maide adlı en küçük kız kardeşleri dünyaya gelmiştir. Bu üç kız çocuğu da küçük yaşlarda vefat etmiştir.⁴⁴

⁴² Ziya Gökalp Müze Açılış Komitesi (ed.), *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp...*, s. 11-12.

⁴³ Nihad Gökalp, "Merhum Ziya Gökalp Beğ'in Doğumu ve Ölümü", *Ziya Gökalp Müze Açılış Komitesi (ed.), Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi...*, s. 113.

⁴⁴ Nihad Gökalp, *age*, s. 113.

Ziya Gökalp'in Doğduğu Şehir: Diyarbakır

Mütefekkirimizin doğum yeri olan Diyarbakır'ın bazı özellikleri onun ilgi alanlarını belirlemesi ve öne çıkması açısından önemli olmuştur. Gökalp'in doğduğu Diyarbakır çok eski bir medeniyet şehridir. 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girinceye kadar, Araplar ve İranlılar tarafından yönetilen Diyarbakır, Türk-İslâm ve diğer Yakın Doğu toplumları arasında kültürel bir sınır bölgesi hâline gelmiştir. Tarih boyunca askerî, ekonomik, siyasî ve kültürel merkez olma özelliğini koruyan Diyarbakır, bu özelliklerinden dolayı bölge üzerinde egemenlik kurmak isteyen devletlerin de ilgi alanında olmuş, sıklıkla el değiştirmiş, kenti ele geçiren devletler bölgeyi de ele geçirmiştir. Bütün bu özellikleri Diyarbakır'ı ilk çağlardan beri göz önünde olan bir merkez yapmıştır. Diyarbakır'a bu önemi kazandıran temel unsur ise sahip olduğu coğrafi konumudur.

Asuriler, Romalılar ve Bizanslılar bu şehirde yaşamışlar, nihayet Oğuzlar, Anadolu'nun her bucağına yayıldıkları gibi Diyarbakır'a da yerleşmişlerdir. Özetle söylemek gerekirse Gökalp'in doğduğu Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin en eski kültür şehirlerinden biridir.

20. yüzyıla gelindiğinde, şehirde Türk olmayan bazı etnik grupların varlığı Avrupa kökenli düşüncelerden etkilenen değişik siyasî hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermeniler, bağımsızlık peşinde çaba gösterirken; Kürt aşiretleri, merkezî Osmanlı yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bu dönemde kentte konuşulan farklı diller, kentin etnik çeşitliliğini gösteren en belirgin özelliğidir. Örneğin, 1878 verilerine göre kentte Türkçe, Kürtçe, Arapça, Ermenice, Süryanice ve İbranice gibi diller konuşulmaktadır. Kentteki süreli yayınlar Türkçe, Arapça ve Ermenice dillerinde yayımlanmaktadır.⁴⁵ Hatta bu kadar çeşitli yayın ve etnik grubun yer alması Diyarbakır için "Anadolu'nun Selanik'i" benzetmesine de yol açar.⁴⁶ Bunun yanı sıra Diyarbakır, konumu itibarıyla Türklerin Arap ve Fars sınırındaki en önemli ileri karakoludur.⁴⁷

Gökalp'in dünyaya geldiği dönemde Diyarbakır gerçekten de dikkat çeken siyasî merkezlerden biriydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Diyarbakır'ın fikri-siyasî ortamında bir hareketlilik gözleniyordu. Adeta

⁴⁵ Mehmet Karataş, *agm*, s. 326.

⁴⁶ Tülay Kaya, *agm*, s. 15.

⁴⁷ Uriel Heyd, *age*, s. 15.

İstanbul'dan bir parça gibidir. Çeşitli sebeplerden dolayı İmparatorluğun aykırı düşünceli devlet adamları ve düşünürleri buraya sürgüne gönderilmişlerdir. Batı'dan gelen her türlü düşüncenin temsilcileri burada mevcuttur. Bu durum, Diyarbakır'ın siyasî ve entelektüel açıdan hareketlenmesini ve yukarıda da belirtildiği üzere adeta Anadolu'nun Selanik'i durumuna gelmesini sağlamıştır. Bu durum, orayı Osmanlı'ya karşı muhalefet merkezlerinden birisi hâline de getirmiştir. Diyarbakır bu anlamda İzmir, Selanik ve Edirne gibi İttihatçıların yoğun faaliyette bulunduğu, Meşrûtiyetçi, Hürriyetçi aydınların bir merkezi hâline de gelmiştir. Bu da doğal olarak şehirde siyasî ve entelektüel yaşamın canlı olmasını sağlamıştır.

Diyarbakır: Arap ve Fars Sınırındaki Türk Mukavemeti

Diyarbakır'ın hem sınır şehri olması hem de farklı kültürler arası rekâbetin yer alması gibi özellikleri, Gökalp'in ilgi alanlarının belirlenmesi, düşünsel kaynaklarının oluşması ve öne çıkması açısından önemli olmuştur. Farklı geleneklerin çatışma hâlinde olduğu bir sınır bölgesinde dünyaya gelen Gökalp'in belli bir süre bu ortamı yaşaması, onun devlet sorunlarından, muhalif düşüncelerden ve dünya siyasetindeki gelişmelerden haberdar olmasını sağlamıştır. Ayrıca Kürt, Türk ve Batı, Doğu gibi pek çok farklılıkların kesişme noktası olan Diyarbakır'ın çok değişkenli ortamı, Gökalp'in hürriyetçi ve milliyetçi düşüncesinin bu doğrultuda şekillenmesine neden olmuştur. Fars ve Arap sınırındaki bu şehir de kendisi de âdeta bir Türk mukavemetidir.

Diyarbakır ve Gökalp Han

Gökalp'in hayatı hakkında pek çok esere imza atan M. Fahrettin Kırzıoğlu, onun Diyarbakır'la ilişkisinin boyutunu Ziya Gökalp Müzesi'nin açılışında yaptığı konuşmada şöyle ifade eder:

"Gökalp, Diyarbakır'dan zaman zaman ayrı kalsa da bağlarını koparmamış, zor anlarında buraya dönmüş ve faaliyetlerini burada devam ettirmiştir. "Oğuzname"lerden bu şehrin hakim yerli halkının mensup olduğu Akkoyunlu-Bayındırlı Türkmenlerinin, Oğuzların iki ana kolundan küçüğü olan "Üç-Ok" ve "İç-Oğuz" kolunun baş boyunun destanı atası GÖK-ALP HAN'dan indiğini öğrendiği için, büyük mütefekkimimiz kendisine "Gökalp" adını seçerek, yani Diyarbakır halkının çoğunun destanı uluatası ve Oğuz Han'ın dördüncü oğlunun adını bile-

*rek benimsedi. O da 1909 yazında Selanik'e gitmeden önce bu konakta okuduğu millî tarihlerden edindiği yüksek millî şuuru gösterir."*⁴⁸

Ziya Gökalp doğduğu şehri öyle sever ki onun ilk şiirlerinden birinin evinin karşısında yer alan "Karacadağ" olması belki de bunun en önemli göstergesidir. Diyarbakır'da Melek Ahmet mahallesindeki evin "köşk" adı verilen küçük odasında dört yanı kitaplarla çevrili Ziya Gökalp, durup dinlenmeden, gece gündüz demeden kitap okur, sürekli okumaktan gözleri yorulunca da bazen dinlenmek ihtiyacını duyar. İşte o zaman oturduğu yerden yavaş yavaş ayağa kalkar, kitabını elinden bırakmadan "köşk"ün küçük penceresine yaklaşır, dalgın gözleri, kışın gelinlik giymiş bir genç kızı andıran ve her yanı karla kaplı olan, ilkbaharda ise yeşil orman ile örtünen "Karacadağ"a takılır kalır. Tabiatın bu eşsiz güzellikteki küçük parçasına hayran kalan genç Mehmet Ziya, bir gün şöyle seslenir:

KARACADAĞ

*Karacadağ her kış hurrem
Beyaz kürke bürünürdü.
Yüksekteydi kütüphanem,
Pencereden görünürdü,
İlkbaharda kar azalır,
Yeşerirdi yamaçları.
Çocuklukta pencereimin,
Ufukları bu dağlardı.
Aşıkıydım ben hücremin,
İçimde bir his çağlardı.
Babam bir gün dedi dalgın:
"Hep okursun, biraz da bak!
Karşındaki karlı dağın
Şiirleri daha sıcak..."*⁴⁹

Ziya Gökalp'in İlkokul Hayatı

Bir insanın ilk eğitim aldığı yer evidir. İlk pedagojik dersler aile bireylerinden, onların davranışlarından edinilir. Bu durum Ziya Gökalp için de böyle olmuştur. Gökalp'in fikirlerinin oluşmasında yaşadığı şehrin,

⁴⁸ Doğumununun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ... s. 15.

⁴⁹ Hasan Tuncay, *age*, s. 16.

pek çok düşünürün etkisi olduğu ne kadar gerçekse, ailesinin O'nun üzerinde büyük bir etkisi olduğu da çok önemli bir gerçektir.

Ziya Gökalp'in erkek kardeşi Topçu Albay Mehmet Nihat Bey bu duruma işaret eden bir anekdotta babalarının her yıl koleksiyon hâlinde ciltlettiği Diyarbakir gazetesini ve yine okuması için verdiği seçme kitapları, ağabeyi Ziya Gökalp'in çok erken yaşlardan itibaren okuduğunu belirtir. Görüldüğü üzere Ziya Gökalp, resmî bir kurum çatısı altında öğrenimine başlamadan çok önce aile büyükleri tarafından ciddi ve planlı bir öğrenimden geçmiştir. Onun böylesine donanımlı yetişmesini sağlayan bu aile büyüklerinden birisi hiç şüphesiz hürriyet düşkünü, Namık Kemal gibi Jön Türklere hayranlığıyla bilinen babası Mehmet Tevfik Efendi diğeri de amcası Hacı Hasip efendidir. Ziya Gökalp'in biyografisine ilişkin yazılarından anlaşıldığına göre, öğrencilik hayatı da üç etkinin altında kalmıştır: Biri, klasik okul öğrenimidir; bu ona Batı'nın deneyli bilimlerini öğretmiştir. Diğeri babasıdır, babasının tedrisatında vatanperverlik ve hürriyet kavramlarına müptela olmuş, Namık Kemal gibi Ziya Paşa gibi dönemin Jön Türklerini öğrenmiş ki onlar kendisine vatanseverliği aşlamıştır. Üçüncüsü, amcası Hasip Bey'in tanıştırdığı Doğu düşünürleridir. Onun sayesinde çok genç yaşta doğu ilimlerine vakıf olmuştur.⁵⁰

Ziya Gökalp'in düşünce hayatına etki eden en önemli yerlerden biri de hiç şüphesiz okuduğu okullar olmuştur. Düşünürümüz burada daha sonra fikirlerinin alt yapısını oluşturacak hocalarından büyük ölçüde istifade etmiş, hatta onların gittiği yoldan gitmeye karar vermiştir. Bu hocaların büyük bir kısmı Diyarbakır'daki Meşrûtiyetçi aydınlardır. Gökalp, bu okullar için "fikir ve hissimin ilk terbiye beşiği" der.⁵¹

Ziya Gökalp, 1882 yazında evlerinin harem kapısının karşısındaki Çağan Sokağında bulunan Memedin Mescidi'ndeki Mahalle Mektebinde Elifba'ya ve "Amme Cüz"üne başlayıp bir yıl burada okumuştur.⁵² 1883 yılında ise yedi buçuk yaşında evlerinin kuzeyine ve Ulu-cami'nin batısına düşen Mercimek Örtmesi Mahalle Mektebine geçip, akrabalarından Hafız Ömer Efendi'den Kur'ân-ı Kerim dersleri almış,

⁵⁰ Tülay Kara, *agm*, s. 15.

⁵¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, Türk Kültür Yayıncı, İstanbul, 1976, s. 8.

⁵² *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp...*, s. 216.

iki yılda hatim indirmişti. Yazıyı da bu dönemde öğrenmişti.⁵³ Bu yıllarda Âşık Garib, Kerem ile Aslı, Şah İsmail gibi kitaplardan bir koleksiyonu vardır ve geceli gündüzlü kitap okumakla meşgul olur. Gökalp çocukluğunu Yeni Mecmua'daki bir yazısında samimi ifadelerle şu şekilde anlatmaktadır:

“Ben çocukken, bazılarına göre çok tembel, bazılarına nazaran da çok çalışkandım. Mektebin derslerine hiç çalışmazdım. Fakat geceli gündüzlü meşgul olduğum bir şey varsa, o da kitap okumaktı. Yedi yaşındayken Âşık Garip, Kerem, Şah İsmail gibi kitaplardan bir koleksiyonum vardı. Bir iki sene sonra tiyatro kitaplarına, daha sonra romanlara, şiir ve edebiyat kitaplarına sarıldım. Muallimler nazarında mektebin en tembel talebesi bendim; fakat, talebeler nazarında en çok okuyan yine ben tanınıyordum. Askerî rüşdiyenin ikinci senesinde iken, hesap muallimimiz bize derhal halletmek üzere, birtakım hesap meseleleri verir, halledene aferin varakası vereceğini vaad ederdi. Ben bu mesele hallini, bilmece halline benzettiğim için, bunu gayet eğlenceli buluyor, her defasında sur'atle hallederek muallime götürüyordum. Fakat, muallim bana vaadettiği mükâfatı vermiyor, bunu mutlaka bir başkasından aldığını iddia ediyordu. Halbuki ekseriya meseleyi yalnız ben hallediyordum; bazan başkaları halletseler bile pek geç kalıyorlardı. Binaenaleyh (bundan dolayı) başka birinin bana yardım etmesine imkân yoktu. Bir müddet sonra, muallim de bunun farkına vardı. Fakat bu kere de, dolabımda, koynumda, cebimde gizli bir kitap aramaya başladı. Güya, ben bu hal suretlerimi bir kitaptan alıyormuşum! Bu iddia, muallimin, bütün meseleleri bir matbu kitaptan iktibas ettiğini gösterdi. Fakat bende böyle bir kitap yoktu. Bunu sınıf arkadaşlarım pekâlâ biliyorlardı.

Muallimin bana itimat etmemesine sebep, benim tembel bir talebe olarak tanınmaklığımdı. Hesabın âmal-i erbaasma ait tariflerini ezber olarak söyleyemiyordum, kerrat cetvelini de ezberliyememiştim. Hâsılı müteazzî malûmatım yoktu. Onun için müteazzî mükafata nail olamıyor, bilakis itimat edilmemek gibi acı bir cezaya duçar oluyordum. Maamafih, muteazzi mektepten

⁵³ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 216.

gördüğüm bu mucazata karşı, munteşir mektep beni mükâfalandırdı. Sınıf arkadaşlarım, meseleleri gayet kolay hallettiğim için, benim iyi hesap bildiğime kaini oldular. Bu kanaatleri neticesi olarak, kendilerine de hesap öğretmemi rica etmeye başladılar. Birçokları, hesap kitabını yakalayarak, yanuma gelir, bana bu ibareyi anlat derdi. Halbuki, ben o ibareleri ne okumuş ne de anlamıştım. Fakat, yapılan ihramlara karşı gelemeyerek, kitabı dikkatle okuyarak anlatmaya başladım. Bu cebri okumaların neticesi olarak, ilim lisanının mantığını öğrenmeye muvaffak oldum. Evvelce, hikâye, tiyatro, şiir, roman gibi şeyleri, sırf bir oyun, bir eğlence olarak okurdum. Ders kitapları ise ruhuma vecd veren canlı hayalleri, müşahhas fikirleri muhtevi olmadığı için, ruhumu sıkardı. Mücerret tariflerden mürekkep ilim lisanının medresevî mantığını ise hiç anlayamıyordum. Fakat başkalarına anlatmak mecburiyeti beni uğraştıra uğraştıra, mücerredati anlamaya alıştırdı. Artık riyaziyata ait kitaplar da, benim için edebi kitaplar gibi bir eğlence zemini oldu. İşte, böyle bir neticenin husule gelmesi, benim için gayet faideli bir netice oldu. Bundan başka, talebenin benim lehimde tecelli eden munteşir itimadı hakiki bir mükâfatti. Bu mükâfatı bana, munteşir mektep, yani sınıfdaşlarım veriyordu.”⁵⁴

⁵⁴ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*, Hazırlayan: Dr. Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 335-336.

**ZİYA GÖKALP 10-18 YAŞLARINDA
(1886-1894)**

Ortaokul ve Lise Yılları: Diyarbakır Mekteb-i Rüştîye-i Askerîye'deki Okul Hayatı

Ziya Gökalp ilk tahsilini Mercimek Örtmesi Mahalle Mektebinde tamamladıktan sonra orta öğrenimine 1886 yılında Rum kapısı civarında bulunan Diyarbakır Askerî Rüştîyesi'nde devam etmiştir. O zaman mektebin müdürü bulunan Kolağası (Yüzbaşı) İsmail Hakkı Bey değerli bir öğretmendir. İsmail Hakkı Bey aynı zamanda İttihat ve Terakî'nin ilk kurucularından olan Doktor İshak Sükûti'nin de liseden hocasıdır.⁵⁵ Okul öğreniminde Gökalp'e ilk kez istibdadın kötülüğünden, hürriyet talebinden bahseden ve hürriyet fikrini aşılaman, onun üzerinde ilk büyük tesir icra eden Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey olmuştur. İsmail Hakkı Bey de o dönemin pek çok aydını gibi Osmanlı'nın kurtuluşunu Meşrûtiyet'in yeniden ilanında görmüştür. O nesil büyük bir imparatorlukta gözlerini açtıkları için ve bu büyüklüğü bizzat yaşadıkları için mevcut sıkıntıları da en derinden hissetmektedirler. Bu nedenle İsmail Hakkı Bey de "bir kere Meşrûtiyet ilan edilse, gelecek hürriyet, uhuvvet ve kardeşlik içinde her şey kolayca yerine girecek Devlet-i Aliye'nin durumu kuvvetlenecek" diye büyük bir inanç beslemekte ve bunu da öğrencilerine aşılamaaktadırlar. Ziya Gökalp de ilk hürriyet düşüncelerini, ilk heyecanını burada İsmail Hakkı Bey'in derslerinde yaşamıştır. Kendisini devletin kurtarıcılarıyla beraber görmek, Devlet-i Âlî'yi yeniden eski görkemli günlerine ulaştırmış görmek ve bunun için kendine ihtiyaç duyulduğunu hissetmek Gökalp'in ruhunda büyük bir heyecana yol açmaktadır. İşte bu heyecanları Gökalp'e aşılaman, bu duyguların canlanmasını sağlayan İsmail Hakkı Bey'i daha sonra İttihat ve Terakî'nin Amasya Mebusu olarak görürüz.⁵⁶

Gökalp'in okuma merakı devam etmekle birlikte artık edebî eserlere yükselmiş, tiyatro eserleri, romanlar, şiir ve edebiyat kitaplarını adeta hatmetmeye başlamıştır. Bu nedenle sadece üstün matematik zekâsıyla hallettiği matematik dersi dışında "tembel" bir talebe olarak tanınmaktadır. Ziya Gökalp, Askerî Rüştîye'deki günlerini şöyle anlatır:

"Askerî rüşdiyesinde tembellikle meşhur olmama rağmen, nihayet riyaziyata kabiliyetli olarak tanınmışım. Yukarı sınıflara çıktıkça bu husustaki kabiliyetimi bütün muallimler kabul etme-

⁵⁵ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 115.

⁵⁶ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ..., s. 216.

ye mecbur oldular. Fakat, mektebin son senesinde bulunduğum zamanlarda bile, Kavaid-i Osmaniye dersinde en az numara alan bir talebeydim. Halbuki ben o zamana kadar, binlerce edebi kitap okumuş, lisanın bünyesine oldukça vakıf olmuştum. Lisanı, vezni, kafiyesi düzgün şiirler yazabiliyordum. Arkadaşlarım lisan ve edebiyatta beni takdir ediyorlardı. Kavaid mualliminin nazarında ise, lisan dersinin en büyük cahili bendim; çünkü, Cevdet Paşa'nın Kavaid-i Osmaniye adlı kitabını harfiyen ezberleyemiyordum. Ben çocukken, cehti iradeden mahrumdum; fakat, kendi kendime sevdiğim kitapları okumak için, gayet şiddetli bir vecdi iradem vardı. Demek ki, tembelliği ceahdsizlikten ibaret görenler için, gayet tembeldim, vecdsizlikten ibaret görenler içinse gayet çalışkandım. Benim, askerî rüştiyesindeki bu tezatlı hayattan kazanmış olduğum duygu şu oldu: Resmî makamların müteazzi reislerin takdir yahut takbihine (kınanmamasına) kıymet vermemek! Filhakika (gerçekten) ben, bu devreden sonra, fertlerin ne medihlerine, ne de zemlerine (ne övmelerine ne de yermelerine) ehemmiyet vermedim. "Vanite"den (kibirden) kurtulabilmek için, felsefi mütalaalarından gördüğüm fayda kadar, çocukluk hayatıma ait bu tecrübelerden de menfaat gördüm. Askerî rüştiyesinde talebe arasında mücazata karşı garip bir ruhiyet vücuda gelmişti. O zaman ceza olarak avucumuzun içine değnekle beş, on, on beş, ill...(vb) darbe vurulurdu. Bu zamanlarda dayak yemenin şerefe mugayir (aykırı) olduğunu hiç duymuyor, bilakis, acıya tahammül göstermeyi bir yiğitlik sayıyorduk. Hangimiz, elimizin değnek darbeleri altında kızarmasına rağmen, yüzümüzü ekşitmez, lakayt bir vaziyet göstersek, içimizde o, kahraman tanınırdı. Böyle bir kahraman tanınmak için, hepimizde büyük bir şevk vardı. Bu halin bir neticesi olarak, içimizde yalan söylemek de azalıyordu; çünkü çocuğu yalana şevk eden başlıca korku, ceza korkusudur. Mesela, ben, dâhiliye zabitleri nazarında "hiç yalan söylemez" diye tanınmıştım. Filhakika, cezayı davet eden hiçbir kabahatimi saklamaz, elimi değneğe karşı metanetle açar, bu ıstıraplı spora mukavemet gösterdikçe, daha çok metin olduğuma kanaat getirirdim."⁵⁷

⁵⁷ Ziya Gökalp, Yeni Mecmua Yazıları, s. 338-339.

Ziya Gökalp'in haksızlığa karşı tahammülsüzlüğü o yaşlarda başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde kendisine verilmek istenen makam ve mevkileri çoğu defa elinin tersiyle itmesinde, kendisine yapılan iltifatlar karşısında mütevazî davranmasında o dönemde edindiği deneyimler ve düşünceler başat rol oynamıştır. Gökalp bununla ilgili karakteristik özelliğini şöyle özetler:

*"Hak etmediği hiçbir övgüye iltifat etmez, haksız hiçbir yergiyi de kabul etmez, hayatı boyunca hep dik durmaya özen gösterir."*⁵⁸

"Fikir ve hissimin ilk beşiği" diye vasıflandırdığı Askerî Rüştîye, Gökalp'te askerliğe büyük bir saygı, samimi bir hayranlık oluşmasını sağlar. Bu konuyu, Diyarbakır gazetesinde 1904 yılındaki bir yazısında Gökalp, şöyle ifade eder:

*"Göğüsleri sarı düğmeler, kolları yeşil şeritler ile müzeyyen kisve-i fahremizi lâbiz olduğumuz hâlde biz, sekiz-on yaşındaki bu küçük askerler, mektebin avlusunda yâhit kırlarda bisât-ı Nermîn-i çemen üzerinde saatlerce ayak tâlimlerini yaparak şevk-i mubâhat hislerle müstağrak olurduk."*⁵⁹

Ziya Gökalp'in Diyarbakır İdadi Mülki Günleri

Ziya Gökalp askerliği çok sevmesine rağmen şartlar onun öğrenim serüveninin istikâmetini farklı alanlara yöneltir. Ziya Gökalp, Mayıs 1890'da şehâdetnâmesini alarak Askerî Rüştîye Mektebi'nden mezun olmuştur. Ziya Gökalp bu okulu bitirdikten sonra tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gitmek ister fakat muvaffak olamaz.

Ziya Gökalp'in Askerî Rüştîye'den mezun olduğu yıl aynı zamanda ailesinin yaşadığı acı bir olayın da tarihidir. Ziya Gökalp'in babası Diyarbakır Vilayeti Nüfus Nazırı ve "sâniye" rütbesi sahibi Mehmet Tefik Efendi, 11 Mart 1890 tarihinde salı günü Memedin Mahallesi'ndeki evinde uzun zamandan beri çektiği öksürük ve üşütme neticesinde göğüs hastalığından vefat eder. Bu tarih, emekli Kaymakam Cemil Asena tarafından şu haşiye ile yazılmıştır:

"1307 Hicri senesinin 19 Recebi ve Rumi 1302 yılı Şubatının 27'inci salı günü ezani saat gündüz saat yediyi yirmi dakika geçerek Diyarbakır Nüfus Nazırı Mehmet Tefik Efendi vefat etti."

⁵⁸ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, s. 338.

⁵⁹ Ziya Gökalp, "Makaleler I", *Diyarbakır gazetesini*, 23 Mayıs 1904 (imsasız), Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1976, s. 8.

Gökalp'in babasının 600 kuruş masrafla kaldırılan cenazesi Kışla yolundaki aile mezarlığına gömülür. Vefatından üç gün sonra Mehmet Tevfik Efendi'nin borçlarına karşılık Şer'iyeye Mahkemesi eliyle sattırılan fazla eşya ve emlakinin tutarı, 18 Mart'ta tutulan Tereke Defteri ile bölüştürülmüştür. Bir buçuk yıl önce gelin olan ablası Sâcide Hanım'dan sonra evin en büyük çocuğu ve iki erkekle bir kız kardeşin ağabeyi olan Gökalp, 14 yaşında bulunduğundan dayısı M. Arif Efendi varisleri olmuştur. Arif Efendi toprak zengini bir ailenin mensubudur. Daha sonraki dönemlerde Diyarbakır Belediye Başkanı olacak, Ziya Gökalp'in her zaman yanında duracak, birlikte gazete çıkaracaklardır.⁶⁰

Aksiyoner Kişilik Olarak Gökalp'in İlk Eylemi

Baba Mehmet Tevfik Efendi'nin ölümünden sonra 1890 sonbaharında Gökalp'in amcası Müderris Hacı Hüseyin Hasip Efendi, Malatya Mahkemesi Ceza Reisliğinden emekliye ayrılarak yeğenlerinin başına geçmiştir. Amcası geldiğinde Gökalp bu dönemde amcasından bir yıl kadar hususî ders alarak Şark İlimleri ve İslâm Felsefesi üzerine yoğunlaşmış, Arapça ve Farsçasını ilerletmiştir. Bu öğrenimin ardından 1891 sonbaharında Diyarbakır'da İçkale kuzeyinde ve Kayaba semtinde yeni açılan İdadî Mülk' de sınava girerek ikinci sınıftan başlamıştır.⁶¹

Gökalp, idadideki öğrenim sürecinde Namık Kemal'in düşünce ufkuunda yer eden hürriyetçi düşüncenin de etkisiyle, yanlış olduğuna inandığı uygulamalara ve durumlara, karşı tavır geliştirmeye başlamıştır. Bunu hayatının daha sonraki dönemlerinde de görmek mümkündür. İdadî sıralarında yaptığı eylemler bunu kanıtlar niteliktedir.

Gökalp, idadiye başladığında babasının telkinleriyle Namık Kemal ve çevresinin hürriyetçi düşünceleriyle tanışmış bir öğrenciydi. Onun İdadî'deki ilk eylemi, mubassırların ve muavinlerin elindeki değnekleri alıp kırarak idareye değnek kullanılmaması tebliğini örgütlemesidir. Onun bu eylemi daha sonraki dönemde de baskı ve şiddete karşı dimdik duracağıının ilk göstergelerinden biridir. Gökalp bunu şöyle anlatır:

"İdadide insanlığın şerefini başka türlü anlamaya başladık. Ruhumuzda millet, vatan idealleri, hürriyet, eşitlik aşkları uyanı-

⁶⁰ *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp...*, s. 168.

⁶¹ Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, 1894-1909*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1956, s. 5.

yor, insanların dayak yemek gibi bir aşağılanmaktan uzak olması gerektiğine dair bir kanaat doğuyordu. Bir gün dershanede mubassırlardan biri (disiplini sağlamakla görevli kişi), elindeki değnekle bir arkadaşımıza vurdu. Bu olay sınıfta büyük bir galeyanın doğmasına sebep oldu. Sınıf kısa bir müzakere neticesinde, dersten çıkınca mubassırların, muavinlerin elindeki değnekleri alıp kırmaya, bir daha mektep idare heyetinden hiç kimsenin değnek taşımayacağını idareye belirtmeye karar verdi. Bu karar bildirildikten sonra, artık mektepte doğan bir azmin neticesi olarak öğrenciler arasında verilen bir karar, idare heyetince kanun halini almıştı.”⁶²

Gökalp'in İlk Hürriyetçi Sloganı: Milletim Çok Yaşa!

Ziya Gökalp, Abdülhamit'in tahta çıktığı zamanların çocuğudur. O dönemde en çok hissedilen şey ise istibdattır. Gökalp de Diyarbakır'daki öğrenimi sırasında istibdat ve baskı altında bir çocukluk ve öğrencilik dönemi geçirmiştir. İdadi Mülki'de öğrenci olduğu bu sıralarda “Ey Sultan, sen çekil hükümran biziz” nakaratlı manzumesini yazmış, hatta bunu siyasi harekete de dökmüştür. Ziya Gökalp'in kendisinden çok şey öğrendiği anneannesinden kuzeni Esmâ Ocak bu olayı şöyle anlatır:

“O günlerden birinde şöyle bir hadise yaşanmış mekteplerinde: Talebelerin paydos zili çaldıktan sonra bahçede sırayla dizilerek, Padişahım çok yaşa! diye bağırmaları emri gelmiş, İstanbul'dan. Böyle bir temennide bulunmaktan nefret eden Ziya Bey'in kanı öfkesinden beynine fırlamış. Fikrine yakın düşünceler taşıdıklarını bildiği arkadaşlarını etrafına toplayarak 'Duyduğuma göre Vali Sırrı Paşa'yla Maarif Müdürü bizim mektebe geleceklermiş. Geldikleri takdirde aklıma koyduğum biçimde hareket edeceğim, siz de bana uyacaksınız' demiş. 'Olur' demişler. Ertesi gün Ziya Bey'in kulağına çalınan haber gerçekleşmiş. Paydos zili çalar çalmaz dışarıya çıkıp sıraya dizilmişler. Duaya başlamaları emrini veren mümessilin yanına varmak için talebelerin arasından fırlayan Ziya Bey, 'Milletim çok yaşa!' diye bağırınca, arkadaşlarının hepsi olabildiğince yüksek sesle Gökalp'in söylediklerini tekrarlamışlar. Vali, Maarif Müdürü, idareciler ve hocalar neye

⁶² Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romani, Ziya Gökalp, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 31.*

uğradıklarını bilemeyip müthiş bir telaşa kapılmışlar ama olan olmuş; hadise anında mabeyne jurnal edilmiş."⁶³

Jurnal sonrası söz konusu hadisenin üzerine aile dostları ve okul öğretmenleri ve Hukuk Mahkemesi Reisi İsmail Râmiz Efendi tarafından bu sözü tevil edilerek onun "*Padişahım milletinle çok yaşa*" diye slogan attığı iddia edilerek henüz 17 yaşında olan Ziya Gökalp'in adli cezadan kurtulmasını sağlamışlar, fakat okul tarafından Ahlâk Notu 10'dan 7'ye düşürülmüştür. Ziya Gökalp bu olayı uzun bir hikâye şeklinde ölümünden az bir süre önce Cumhuriyet gazetesinde biraz değiştirip kaleme almıştır. Gökalp burada vakıayı Erzurum'da geçmiş gibi göstermiş ve kendi adı yerine büyük dedesinin adı Hüseyin Sabir'i kullanmıştır.⁶⁴

Eski sistemde mezuniyeti hak ettiği hâlde, 1894 idadi eğitiminin yedi yıla çıkarılmasıyla Gökalp tasdikname alarak okuldan ayrılmıştır.⁶⁵ Bu tasdikname suretinde Ziya Gökalp'in notları ve tasdikname derecesi şöyledir: Tarih 10, Arabî 10, Türkçe 10, Fransızca 8, Hisâb 9.6, Hendese 10, Coğrafya 6, Hünihat 8.8, Resim 9, Ulûm-i Diniyye 9, Ahlâk 7, Yekûn: (120 Tam yerine) 107.4; Derecesi: İkinci.⁶⁶

Gökalp, Lise (İdadi) Yıllarında Durkheim'i Fransızca Aslından Okuyacak Seviyededir

Gökalp, öğrenimine (mülki idadi) devam ederken okul kitaplarının dışındaki neşriyatla da yakından alakadar olmuştur. Bilhassa o devrin münevver gençlerinin ruhuna müessir olan büyük vatan şairi Namık Kemal'in yazılarını ve şiirlerini okumaktan büyük zevk almıştır. Bunların yanı sıra Ziya Paşa'yı, Ahmet Mithat Efendi'yi, Muallim Naci'yi de okumuştur. Bu yazarları okurken derslerini de ihmal etmez. Yalnız Fransızcadan iyi not alamaz. Nihayet bir sene Fransızcadan ikmale kalır. Kendisini çok seven müdürleri Halil Bey bütün talebeyi bir yere toplar, bütün talebelerin karşısında Ziya Gökalp'e "*Diğer derslerinde gösterdiğin liyakati, Fransızcada da göstermen lazımdır. Bu sana izzetinesif meselesi olsun. Ona göre Fransızcaya da çalış!*" der. Bu sözden çok müte-

⁶³ Esmâ Ocak, *Bir Filozofun Özel Yaşamı, Ziya Gökalp*, Birharf Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 14.

⁶⁴ Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1980, s. 187-196.

⁶⁵ Tülay Kaya, *agm*, s. 17.

⁶⁶ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 194.

essir olan Ziya, tatil zamanında bütün kuvveti ile Fransızcaya çalışarak bu dili öğrenir. Hem de kimi eserleri Fransızca kaynaklardan okuyacak ve onları yorumlayacak kadar öğrenir. Öyle ki takipçisi olduğu Emile Durkheim, Alfred Fouillée gibi düşünürlerin eserlerini Fransızca aslından okuyacak seviyededir artık. Hiçbir yardım almadan yabancı dili bu ölçüde geliştirebilmiş olması aynı zamanda Ziya Gökalp'in münzevî kişiliğinin de ipuçlarını bize verir.

Gökalp'in Düşünce Dünyasını Etkileyen Aile Büyükleri, Hocaları ve Aydınlar

Ziya Gökalp'in üzerinde yakın akrabalarının, hocalarının ve dönemin hürriyetçi aydınlarının büyük tesiri olduğunu söylemiştik. Bunların başında babası ve amcası gelir.

Hürriyetçi Baba Mehmet Tefvik Efendi ve Oğluna Vasiyeti

Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tefvik Efendi (1851-1890) Mustafa Sıtkı Efendi'nin küçük oğludur. Birkaç kuşak boyunca devlet hizmetinde önemli memuriyetler üstlenmiş bir aileden gelen Mehmet Tefvik Efendi de tıpkı kendisinden önceki aile bireyleri gibi memuriyet yapmış, Diyarbakır'da Devlet Arşivleri ve Basımevi Müdürlüğünde bulunmuş, şehrin salnamesini yayınlamış ve Nüfus Müdürlüğü Nazırlığı görevini ifa etmiştir.⁶⁷ Gökalp'in babası dönemin aydınlarından olup liberal fikirleriyle dinî inançlarını uzlaştıran ateşli bir vatanperverdir.⁶⁸ Onun bu özelliği Gökalp'in düşünce hayatına ve bakış açısına oldukça etki etmiş ve bu nedendir ki Gökalp babasının hatırasını her zaman hürmet ve muhabbetle yad etmiştir.

Tefvik Efendi'nin edebiyata büyük ilgisi vardır. Edebiyat sevgisi ona babasından miras kalmış, genç yaşlarında iken Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Tefvik Efendi, Doğu edebiyatının başlıca eserlerini asıllarından okuyan, bu arada Divan Edebiyatı ile ilgilenen, hürriyetperver, vatanperver şairlerden Namık Kemal'in, Ziya Paşa'nın takipçisi, memlekete dair gelişmeleri yakından takip eden, mütemadiyen okuyan biridir.

Mehmet Ziya ilk terbiyesini, fikren yüksek ve ahlâklı bir zât olan babası Mehmet Tefvik efendiden almıştır. Kendisine daha küçük yaşta

⁶⁷ Göktürk Ömer Çakır, *Millî ve Manevî Tarihimizin Büyük Sımları*, Cedit Yayınları, Ankara, 2016, s. 310.

⁶⁸ Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s. 7-8.

okumak merakını babası aşlamıştır. Ziya Gökalp'in kardeşi Nihat Gökalp, bu hususta şunları söylemektedir:

*"Zamanın üdebasının ve eski ediplerinin âsârını yalnız mutalâa etmedi, aynı zamanda oğlu Ziya Beğ'i de mutalâaya devamlı surette teşvik etti. Kendisine; Sezai, Hamid, Kemal, Şinasi, Ekrem vesair büyük şair ve üdebayı kitaplarıyla ve gazete koleksiyonlarıyla tanıttırdı ve sevdirdi."*⁶⁹

Ziya Gökalp, henüz 7-8 yaşlarında iken babasının teşvikiyle Şah İsmail'leri, Âşık Kerem'leri okumuş ve okuduklarını anlamaya, bunlardan esinlenmeye başlamıştır. Bu durumu öğrenen bir aile dostu, Ziya Gökalp'in babasına, "*Çocuğuna bu aşk kitaplarını okutmamasını, bunların yerine daha ciddi eserler okutmasını*" öğütlemiştir. Yaşadığı dönemin öteki babalarına benzemeyen, Gökalp'in ifadesiyle dindarlıkla hür düşünüşü nefsinde telif etmesini bilen Tefvik Efendi ise aile dostuna şöyle cevap vermiştir: "*Bir çocuk hangi kitapları anlar ve severse onları okumalıdır. Anlamadığı ve sevmediği kitapları zorla okutmak çocuğu kitaplardan soğutur.*"⁷⁰ Ziya Gökalp, sevdiği ve dilediği kitapları okumakta babası tarafından serbest bırakılmış, hem Doğu hem de Batı'yı özgürce takip etmesinde babasının rolü büyük olmuştur.

"Gavur Olmamak İçin Avrupa'ya Gitmedim"

Ziya Gökalp Avrupa'ya gitmeden etkilendiği Batılı yazarları kaynaklarının orijinalinden okuyarak Avrupa'yı tetkik etmiştir. Avrupa'ya gitmemesi, bizi yine babasıyla ilgili bir anısına götürür. Bir aile toplantısında küçük Ziya'nın okuma sevgisini yakından bilen dostları Tefvik Efendi'ye oğlunun öğrenim için Avrupa'ya gitmesinin yararlı olacağını ısrarla söylediklerinde, babası "*Avrupa'ya giderse gavur olur, gitmezse de eşek kalır*" diye cevap vermiştir. Ziya Gökalp arkadaşlarıyla konuşmaları sırasında babasıyla ilgili anılarını anlatırken bu konuya değinerek "*Gavur olmamak için Avrupa'ya gitmedim, fakat eşek kalmamak için de Fransızca'yı öğrendim*" demiştir.⁷¹

Ziya Gökalp'in Babasının Vasiyeti

Ziya Gökalp, "*babamın vasiyeti*" başlığıyla kaleme aldığı Küçük Mecmua'daki yazısında, babasının Namık Kemal'in vefat ettiği gün ken-

⁶⁹ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 216.

⁷⁰ Hasan Tuncay, *age*, s. 18.

⁷¹ Hasan Tuncay, *age*, s.21

disini yanına çağırıldığını söyler ve babasının bu ölümden büyük müteessir olduğuna şahit olur. Namık Kemal 1888 yılının aralık ayında öldüğünde Ziya Gökalp 12 yaşındadır. 1889 yılı ocak ayında Namık Kemal'in ölüm haberi Diyarbakır'a geldiğinde⁷² babası Gökalp'e, Namık Kemal'in vatanseverliği yüzünden çektiği sıkıntıları, bir büyük adama anlatır gibi anlatır. Gökalp babasının şöyle bir öğüt verdiğini ve bu öğütün kendisinde farklı hisler uyandırdığını söyler: *"Sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın!"*

O zamana kadar Gökalp, babasının el yazısı ile yazılmış defterinden Namık Kemal'in bazı şiirlerini okumuştur ama onun büyük bir insan olduğunu bilmiyordur. Çektiği sıkıntılardan, kahramanlıklardan da hiç kimse söz etmemiştir. Babası, kendisine ehemmiyet vererek bunları söyleyince, adeta kendini birkaç yaş büyümüş hissedenden Gökalp, odasına çıktığı zaman babasının okuduğu kasideden şu parçayı tekrarlamış durmuştur: *"Dönersem kahbeyim, millet yolunda bir azimetten..."*⁷³

Gökalp'in babasının verdiği öğütün zamanlaması çok iyidir. Bu onu daha sonra kavramlaştıracığı mefkûre meselesine götürür. Gökalp bunu şöyle anlatır:

*"Telkinin zamanı ve tarzı iyi intihap edilmiştir. Bu sözler o kadar müessirdi ki ruhumda adeta yeni bir meleke, o zamana kadar mahsus olmayan mefkûre melekesini yarattı. Çünkü bu andan itibaren şuurlu bir hürriyetperver, uyanık bir vatanperver gibi düşünmeye, hürriyet, vatan, millet mefkûrelerini her şeyin fevkinde görmeye başladım. Ruhum yaratıcı bir hamle ile birdenbire değişmişti!"*⁷⁴

Bu münevver babanın yukarıda da kısaca ifade edildiği üzere, iki noktada Gökalp'e etkisi olduğu bilinmektedir. Birincisi kitaba eğilimini bir ihtiyaç hâline dönüştürmekteki rolü, ikincisi de vatanseverlik duygusunu aşılmasıdır. Gökalp bu telkinlerin kendisinde yaratıcı bir hamle bıraktığını söyleyerek bu hususa dikkat çekmiştir. Gökalp babasının vasiyetini anlattığı makalesinde şöyle der:

⁷² Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1942, s. 19.

⁷³ M. Emin Erişirgil, *age*, s. 27.

⁷⁴ Enver B. Şapolyo, *age*, s. 19

“Babam, o zamanın başka babalarına benzemezdi. Dindarlık ile hür düşünüşü nefsinde birleştiren bu zat, çürük fikirlerin eskilerinden de yenilerinden de kendini kurtarabilmiş bir vatanperverdi.”

Hemen şunu hatırlatmakta fayda var: Gökalp’in hayatında vasiyetlerin önemli bir yeri olmuştur. Hatta bu vasiyetleri makaleler hâlinde yayınlamıştır. Bu vasiyetlerin Gökalp’in yalnızca yazılarında değil yaşamına da yol gösteren ana ilkeler olduğunu söyleyebiliriz. Gökalp’in söz ettiği üç vasiyeti de “felsefi vasiyetler” olarak adlandırır.⁷⁵ Ziya Gökalp’in Malta sürgünü dönüşünde Diyarbakır’da çıkardığı Küçük Mecmua’da “Felsefi Vasiyetler” başlığıyla neşrettiği bu üç hatırası, onun iç dünyasının ve Türkçülük ve inkılâpçılık mefkûresinin kısa bir ifadesidir. Bu yazılarla derunî hayatının hâl tercümesini bize bir vesika olarak bırakmıştır. Bu vasiyetleri daha sonraları geniş bir şekilde ele alacağız; lakin, Gökalp’i oldukça etkileyen bu vasiyetlerin özüne kısaca göz atacak olursak, babasının vasiyetindeki esas nokta şu idi: “Avrupa’da yetişen gençleri kültürlerine yabancı kaldıkları, medresedeki öğrencileri de dünyadaki gelişmelerden haberdar olmadıkları gerekçesiyle vasiyetinde eleştiren Tefvik Efendi, oğlundan Doğu değerlerini özümseyip Müslüman kalarak Batılı bir eğitim almasını ve her iki kültürü de öğrenip bunları kıyas ve telif etmesini istemiştir. Tefvik Efendi’nin bu tutumunun Ziya Gökalp’in hayatındaki etkileri büyük olmuştur. 28 Aralık 1888’de Namık Kemal’in vefatı üzerine, Tefvik Efendi’nin oğluna onun gibi hürriyetçi ve vatansever olmayı öğütlemesi de Gökalp’in hayatındaki önemli dönüm noktalarından biridir.

Diyarbakır’da İdadî’den felsefe hocası olan ve özel dersler aldığı Dr. Yorgi Efendi, Gökalp İstanbul’a gittiğinde ona ikinci öğüdünü veren kişidir. Yorgi bu sohbetle Türk gençlerinin meşrûtiyeti kurmak için çalıştıklarını, bunun övgüye değer bir gayret olduğunu belirtmiş, lakin yapılacak inkılâbın faydalı olması için milletin ruhundan doğması ve milletin sosyolojik, psikolojik yapısına uygun olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu vasiyet, Gökalp’in yapmayı düşündükleri üzerinde oldukça yönlendirici olmuştur.⁷⁶

⁷⁵ H. Haluk Erdem, “Ziya Gökalp’in Tarih ve Toplum Düşüncesinin Temel Kavramları”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2008, s. 165.

⁷⁶ Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp’in Hayatı ve Malta Mektupları*, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul, 1931, s. 21.

Diğer bir vasiyet ise 1899-1900 yıllarında İstanbul Taşkışla'da tutuklu bulunduğu sırada hürriyetçi bir aydın olan ve kendisinin Pirim dediği Naim Bey tarafından verilen vasiyettir. Naim Bey, meşrûtiyetin mutlaka ilan edileceğini ama ilk meşrûtiyetin uzun süreli olmayacağını; Meclisin, entrikalar ve rant kavgaları sonucu kapatılacağını söylemiştir. Ona göre, meclisin kapatılmasında en önemli neden, derin bir uykuda olan halkın meşrûtiyetin kıymetini bilmemesidir. Halka meşrûtiyetin gereği anlatılmalıdır. Bunun da tek yolu özgür basındır. Gökalp basının özgürleştirilmesini rastladığı her gence öğütlediğini belirtmiştir. Gökalp, bu vasiyeti kendinden sonra gelecek gençlere "Türkçü bilginin vasiyeti" olarak sunmuştur.⁷⁷

"Babamın Vasiyeti Beni Şuurlu Bir Hürriyetperver, Uyanık Bir Vatanperver Yaptı"

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz "Babamın Vasiyeti" şeklinde kaleme aldığı ve Küçük Mecmua'da yayımlanan makalesine tekrar döndüğünüzde, Tefvik Efendi'nin Gökalp üzerindeki etkisi bariz bir şekilde görülür. Gökalp, bunu Küçük Mecmua'da yayınladığı "Felsefi Vasiyetler-Babamın Vasiyeti" kısmında şöyle anlatır:⁷⁸

"Hayatımın on dördüncü kışına yeni giriyordum. Askerî Rüştiyenin en tembel bir talebesiydim. Yalnız riyaziyata fitri bir istidadım, şiir ve edebiyata da ihtirash bir incizabımı vardı. Riyaziyat dersleri tembelliğime mani değildi. Çünkü, meseleleri yorulmadan hal, davaları yorulmadan ispat edebiliyordum. Şiire ve edebiyata dair kitaplardan büyük bir zevk aldığım için, bunları okumaktan hiç bıkmaz, usanmazdım. Diğer derslere gelince, bunlar- o zamanın pedagojisine göre, ezberciliğe istinat ettiğinden, bunlardan da mümkün olduğu kadar, sıkılır, tiksindir, kaçardım. Babam o zamanın başka babalarına pek benzemezdi. Dindarlıkla hür düşünişü nefsinde telif eden bu zat, batıl fikirlerin eskilerinden de yenilerinden de kendini kurtarabilmişti. Bütün mahcup ve deruni adamlar gibi ruh işlerine de vukufu vardı. Daha yedi, sekiz yaşlarındayken Şah İsmail'leri, Aşık Kerem'leri

⁷⁷ Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD*, Cilt 47, Sayı 2, 2006, s. 94.

⁷⁸ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, Hazırlayan: Dr. Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 177-179.

okuyup anladığımı işiten bir dostu, beni bu gibi aşk kitaplarını okumaktan menetmesini, bunların yerine ciddi kitaplar okutturmasını tavsiye etmişti. O, "Bir çocuk, hangi kitapları onlar ve zevk alırsa onu okuyabilir. Anlamadığı, hoşlanmadığı kitapları, zorla okutursanız kitaplardan nefret eder" diye cevap vermişti. Filhakika, ben zevk aldığım kitapları okumakta serbest bıraktığım için, aşk kitaplarından, tiyatro ve hikâye kitaplarına, onlardan sade şürlere ve romanlara, daha sonra edebi eserlere, nihayet, tarihi, İlmî ve felsefi kitaplara kadar çıkabildim. Babam beni kıraatlarımda serbest bırakmakla beraber, psikolojik anlamda, ruhumda yeni melekeler tevlid edecek derecede kuvvetli tesirler yapmak fırsatını da kaçırmazdı. Bir akşam, mektepten eve dönünce, onu çok müteessir ve mağmum buldum. Beni görünce, "gel!" dedi, "sana çok kederli bir haber vereceğim. Çok ağlayacak, çok matem tutacaksın! Bugün, senin ve bütün arkadaşların için büyük bir matem günüdür. Çünkü sizin en büyük hocanız ve milletin de en büyük adamı olan Namık Kemal vefat etti". Namık Kemal'i eserleriyle, hatta memnu ve gayri matbu eserleriyle tanırdım. Fakat, böyle en büyük hoca ve en büyük adam olduğunu bilmiyordum. Babam bana onun mücahedelerini, gayelerini, uğradığı zulümleri, gösterdiği kahramanca mukavemetleri müteessir ve hüüzünlü bir lisanla anlattı ve dedi: "İşte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın!"

Telkinin zamanı ve tarzı iyi intihap edilmişti. Bu sözler o kadar müessir idi ki ruhumda adeta yeni bir meleke, o zamana kadar mahsus olmayan mefkûre melekesi yarattı. Çünkü bu andan itibaren şuurulu bir hürriyetperver, uyanık bir vatanperver gibi düşünmeye, hürriyet, vatan, millet mefkûrelerini her şeyin fevkinde görmeye başladım. Ruhum, yaratıcı bir hamle ile birdenbire değişmişti Şimdi, asıl meseleye gelem. Daha on dördüme yeni giriyordum. Birgün babam bir dostuyla konuşuyordu. Dostu ona, benim okumaya olan merakımdan bahsetti. Tahsil için Avrupa'ya gönderilirim, memlekete bir alim yetişebileceğimi söyledi. Babam dedi ki : "Tahsil için Avrupa'ya giden gençler, yalnız Avrupa ilimlerini öğrenebilirler; millî bilgilerimizden

bihaber kalırlar. Medreseye girenler de iyi hocalar bulurlarsa, dinî ve millî irfanımıza az çok vakıf olabilirler. Fakat, bunlar da Avrupa ilimlerinden mahrum kalırlar. Bence, memleketimize en faydalı alimler, bizim için müstacelen bilinmesi lazım olan hakikatleri bilenlerdir. Bu hakikatlerse ne Avrupa ilimlerinde ne de millî bilgilerimizde tam olarak mevcut değildir. Gençlerimiz bir taraftan Fransızca'yı, diğer taraftan Arapça ve Farsî'yi iyi öğrenmeli! Ondan sonra hem garp ilimlerine, hem şark bilgilerine mükemmelen vakıf olmalı! Sonra da, bunların mukayese ve telifiyle milletimizin muhtaç olduğu büyük hakikatleri meydana çıkarmalıdır. İşte, eğer ömrüm vefa ederse, ben Ziya'yı bu surette yetiştirmeye çalışacağım!

Zavallı babacığım, bu sözleri söyledikten sonra bir sene bile yaşayamadı. Binaenaleyh, programını tatbik edemedi. Fakat bu sözler, mukaddes bir vasiyetname mahiyetinde olarak, ruhumda celi yazılarla mahkuk kaldı. Bu vasiyetnameyi ömrümün hiçbir anında unutmadım ve unutmayacağım. Zira bu sözler hayatımda büyük bir inkılabı bahis oldu. O ana kadar okuduğum her kitaba tenkit etmeksizin inanırdım... Müelliflere gayrı mahdud bir itimat beslerdim. Müelliflerle eserlerin benim üzerimde büyük bir nüfuzu, bir velayeti vardı. Bu sözler bir darbede şarkın ve garibin bütün kütüphanelerini nazarımda halletti; aklıma, zekama namütenahi bir hürriyet ve istiklal verdi. Fakat, aynı zamanda, bütün gençler gibi beni de gayet uzun, gayet zahmetli bir vazifenin ifasına davet etti."

Ziya Gökalp'in babası hakkında onu hürriyetçilerle tanıştıran Abdullah Cevdet ise daha sonra Ziya Gökalp'in Türkçü düşünürlüğüne kızgınlığıyla olacak ki, babası hakkında çok ağır yazılar kaleme almıştır. Son Telgraf ve Tevhid-i Efkar'da yazdığı yazılarda onu "ayyaş, dimağı hasta" gibi ağır sözlerle itham etmiştir. Bu konuyla ilgili Gökalp'in kardeşi Nihat Bey bunun hayasız bir iftira olduğunu söyleyerek Tevfik Efendi'nin kişiliğiyle ilgili şunları söylemiştir:

"Tevfik Efendi, ilmen yüksek, fikren teceddütperver, ahlâken fevkalade sahi ve mükrim olduğu gibi, ölünceye kadar beş vakit namazını eda etmiş; her sabah namazdan sonra Kur'an-ı Kerim'den ve Delail Hayrat'dan birer cüz okumak itiyadı idi. Ölüm yatağında bile evza'ile, gözleriyle namazını edadan geri

kalmıştı. Müdet-i hayatında işret etmemiş ve başka hiçbir men-hiyatı irtikab etmemiştir."⁷⁹

Gökalp'in annesi de babaannesi de yetişmesinde, eğitim ve öğreniminde en az babası kadar etkili oldular. Özellikle aile içindeki şifahi kültürün en önemli kaynaklarını onlar oluşturmuşlardır. Gökalp'in gelenekle bağının en önemli simaları bu küçük konağın saygıdeğer kadınları, anne ve babaannesidir. Öyle ki, daha sonra derlediği ve Türk kültürüne hediye ettiği masallar ailenin kadınlarından dinlediği masallardır.

Gökalp'i Doğu Âlimleriyle Tanıştıran Amcası Hacı Hasip Efendi

Ailede Ziya Gökalp üzerindeki en büyük etkiyi bırakanlardan biri de hem kayınpederi hem de amcası olan Hasip Bey'dir. Hacı Hasip Bey, yıllarca Ağır Ceza Reisliği yapmış, Ziya Gökalp üzerine de titreyen ancak babasından farklı olarak daha mutaassıp ve gelenekçi bir kişidir. Hasip Efendi, şark eserlerini çok okuyan, Arabî ve Farisî dillerine vâkıf biridir. Ziya Gökalp'e şark eserlerini tetkike imkân verdirmek arzusuyla ona muntazaman Farsça ve Arapça dersleri vermiş, bu iki dili ona öğretmiştir. Hasip Bey, bilhassa da şark filozoflarının eserlerinden Gökalp'e Arapça ve Farsçayı okuyup yazacak kadar öğretir. Yine Gazali, İbni Sina, İbni Rüş, Mevlana gibi Doğu'nun klasiklerini okumasında büyük teşviki vardır. Bu kitaplar gerçekten oldukça ağır ve anlaşılması güç eserlerdir. Bu hususla ilgili küçük bir anekdot da vardır Gökalp'in hayatında: Bir gün amcası Hasip Efendi, Ziya Gökalp'i karşısına alarak İmamı Gazali'nin "El-Münciz Mine'd - Dalal" adlı eserini okur. Bu eserin şerhini dinleyen Gökalp amcası gittikten sonra kendisi bu eseri tetkike başlar, ikinci görüşmelerinde diğer parçaları Gökalp anlatmaya başlayınca amcası hayretler içinde "Artık Ziya, sen kendi kendine kal, istediğin gibi çalış!" diyerek tasavvuf derslerine son verir. Burada Gökalp'in düşünce hayatında Gazali'den ayrı bir bahis açmak gerekir. Gazali'nin insanın din inançlarında şüpheye düşebileceğini ve bu şüpheden kurtulma yollarını anlatan yazıları, Gökalp'in üzerinde oldukça etkili olmuştur. Gökalp sonraları Gazali'nin Fransız filozofu Descartes'tan çok önce akli hakikatleri arama yolunu bulduğunu söylemiş ve yazmıştır.⁸⁰

⁷⁹ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 168.

⁸⁰ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romani*, Ziya Gökalp, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 32.

Ziya Gökalp'teki muhakeme kabiliyeti, tecessüs merakı, ağır ve çapraşık meseleleri çözmek hususundaki harikulade anlayışı amcası Hacı Hasip Efendi'nin gözünden kaçmamış ve Ziya Gökalp'e "*Sen öyle bir pırlantasin ki ne göğse tıklır ne de başa, bu büyük pırlantayı bir masa üstüne koyup seyretmeli*" dermiştir. Buna ilave olarak, Ziya Gökalp'in ah-lâkî hayatı da amcası Hacı Hasip Efendi'yi çok memnun etmiş olmalıdır ki biricik evladı olan Vecihe Hanım'ı Gökalp'e vermeyi düşünmüş; fakat okumaktan kafasındaki meseleleri halletmekten başka bir şeyle alakadar olmayan Gökalp, Hacı Hasip Efendi vefat edinceye kadar bu mesele ile ilgilenmemiştir.⁸¹

Tarih Hocası Mehmet Ali Ayni Bey

İdadî Mülkî'de (lise) Diyarbakır Maarif müdürü ve tarih dersi hocası Mehmet Ali Ayni Bey, Gökalp'in yetişmesinde önemli rol oynayan bir diğer isim olmuştur. Mehmet Ali Ayni (1869-1945), eğitimci, idareci ve fikir adamlarımızdandır. Muallimlik, maarif müdürlüğü, valilik gibi çeşitli görevlerden sonra İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe Tarihi ve Genel Felsefe Profesörü olmuştur. 1893 senesi Şubatında Diyarbakır Maarif Müdürlüğüne gelen Prof. Mehmet Ali Ayni Bey'e ek vazife olarak İdadî mektebinin Tarih hocalığı da verilmiştir.⁸² Gökalp, Mehmet Ali Ayni'den tarih dersini ezberlemek yerine, olayları muhakeme etme yolunu öğrenmiştir. Mehmet Ali Ayni, Gökalp ile ilgili anılarında şun-ları yazar:

"Derslerime başladığım vakit onlardan (öğrenciler) bir kaç derhal dikkat nazarımı çekmişti. Bunlar arasında Faik (Şair Faik Ali Ozansoy), Ziya (Gökalp), Fevzi (Cumhuriyet Nafia vekillerinden ve Gökalp'in dayısının oğlu Pirinççizade Feyzi Bey) ve Zülfü (Sabık Diyarbakır Mebusu Zülfü Beğ) bulunuyor idiler. Verdiğim dersleri ara sıra talebeden bazılarına tekrar ettirdiğim vakit Ziya ile Faik'in takrirlerini derli toplu ve muhakemali buluyordum. Mülkiye Mektebinde tarih hocamız Dağistanlı Murad Bey, bizi ezbercilikten ziyade vakaları muhakeme ettirmek yoluna alıştırmış olduğundan ben de onun usulünü tatbik

⁸¹ Seniha Göksel, "Annem Vecihe Ziya Gökalp", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1956, s. 125.

⁸² Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, s. 8.

etmeyi deniyordum. Bu denemelerin birinde Ziya'nın sualime verdiği cevaplar ve yaptığı muhakemeler beni adeta şaşırtmıştı... Ziya Diyarbakir Belediye Hekimi Doktor Yorgi Efendi ile çok görüşüyormuş. Bu doktor ona eski Yunan filozoflarının fikirlerini öğretiyormuş. O günlerde bana Paris'ten gönderilen Profesör Animan'ın "Sujets et Compositions d'Histoire" adlı kitabından seçtiğim konuları öğrencilerime veriyor ve onların muhakeme kabiliyetlerini geliştiriordum. Ziya'ya verdiğim ilk ödev kanun yapıcısı Lycurgue ile Solon'un kanunlarının karşılaştırılması idi. İkinci ödev de Büyük İskender'in babası Filip ile Demosten'in mücadelesi hakkında idi. O sıralarda Ziya 17 yaşlarında ya vardı ya yoktu. Ancak Ziya'nın ödevlerini okuduğum vakit, bu çocuğun bir mütecevizin Yunanistan'a beslediği istila tasavvurlarına karşı vatanını savunma gayesiyle Demosten'in hemşehrilerine söylediği nutukların mealini nereden öğrendiğine şaşıtm kaldım. Eski Roma'da cumhuriyet neden yıkılmış ve yerine imparatorluk nasıl kurulmuştu? Ziya bu sorunun cevabında da arkadaşlarını çok geride bırakmıştı. İşte ilerde memleketimizde sosyoloji ilminin temellerini atan ve bu ilmi başarı ile okutan ve yayan Ziya Gökalp bu genç idi."⁸³

Ziya Gökalp'in İstanbul'a gittiğinde Mekteb-i Mülkiye'ye girme isteğinde Mülkiyeli olan Prof. Mehmet Ali Ayni Bey'in rolü olduğu düşünülebilir. Gökalp, ekonomik durumu yetersiz olduğundan Mülkiye'ye gitmek istemesine rağmen İstiklâl Marşı Şairi Mehmet Akif'in de okuduğu yatılı ve ücretsiz eğitim veren Baytar Mektebine gidecektir.

Süleyman Nazif'in Ziya Gökalp Hakkındaki Övgüsü

Ali Ayni Bey'in Gökalp hakkındaki kanaatleri çok olumludur. Ziya Gökalp'in ödevini çok iyi yaptığını görmüştür. Bir gün dönemin büyük şairlerinden Süleyman Nazif'le İdadi Mektebinde görüşürken Ziya Gökalp'ten bahsetmiş, "Bu kimin çocuğudur?" diye sormuştur. Süleyman Nazif hakkında dostları "Kimseyi beğenmez, bir kere de beğendi mi göklere çıkarır." diye karakterini anlatırlar. İşte bu zor beğenen adam o gün Mehmet Ali Ayni Bey'e Ziya Gökalp'in ailesini anlattıktan sonra "Bu çocuk, Şevket Buhari derecesinde Farsça şiirler söylüyor" demiştir.⁸⁴

⁸³ Hasan Tuncay, *age*, s. 21; Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, s. 8.

⁸⁴ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 33.

Gökalp'in Tababet Hocası Doktor Yorgi ve Gökalp Üzerindeki Tesiri

Gökalp'in düşüncelerine tesir eden bir diğer kişilik ise bu okulda derslerine giren Doktor Yorgi'dir. Diyarbakır Belediye doktorluğunu da yapan askerî Doktor Yorgi Efendi, idadinin Tabiye öğretmenidir. Burada onu en çok ilgilendiren; Tabiye muallimi Yorgi'nin telkinleri olmuştur. Yorgi, Ziya Gökalp'in kabiliyetlerini keşfettikçe, aralarında talebe ve öğretmenlik münasebetlerinden ziyade bir fikir arkadaşlığı başlamıştır. Doktor Yorgi, Avrupa felsefesine ve Fransız edebiyatına vakıf bir Rum'dur. Daha önce tabiplik yapmıştır. Gökalp'in derslerine girmiş ve özellikle derslerde onun ufkunu açan bir kimse olarak yer edinmiştir. Gökalp'in Küçük Mecmua'da "*Hocamın Vasiyeti*" olarak kaleme aldığı yazıdaki hocası da doktor Yorgi'den başkası değildir. Gökalp'in idadî günleri aslında fikirlerinin olgunlaşmaya ve bu olgunlaşmayla birlikte kendi iç sesiyle de muhasebe yaptığı bir dönemdir. Gökalp idadî günlerindeki hâlet-i rûhiyesini sözkonusu vasiyette şöyle anlatır:

"İdadî'de (lisede) bir taraftan tabî ilimler okumaya, diğer cihetten kelâm dersleri almaya başladık. Manevîyât noktayı nazarımdan, biri müsbet (pozitif), diğeri menfî (negatif) elektriğine malik olan bu iki makûs (karşıt) cereyân, ruhun fezâsında her müsademe ettikçe (çarpıştıkça), hakikat şimşekleri yerine rey-bîlik (şüphencilik) yıldırımları fırlamaya başladı. Ruhun içinde, müsbet hakikatlerle sevgili mefkûrelerim, her gün daha büyük bir şiddetle çarpışıyorlardı. Kalbim, vecdimin (heyecanımın) yegâne membaı olan faziletli ve kahraman "insan"ın, asaletsiz, paspâyeye, esir ve âciz "madde"den yapılmış ihtiyarsız ve istiklâlsiz bir makine olmasına bir türlü kail (razı) olamıyordu. Bütün emelim, bin türlü tehlikelerle tehdit olunan fakat, istibdadın (baskı rejiminin) uyuşturucu macunuyla vaziyetinden bihaber olan milletimin mucizevî bir hamleyle kurtulmasının mümkün olup olmadığını bilmektir. Bana bir ümit felsefesi, bir necat (kurtuluş) nazariyesi lâzımdır. Eğer, insan bir makineden ibaretse, eğer onda bu tabiatın fevki (üstüne) fırlayabilecek, mucizevî bir kudret yoksa, milletim tehlikelerden kurtulamayacaktı. İnsanlık da sonuna kadar vahşetler içinde çarpınacaktı. Ne kelâm ne tasavvuf bana böyle bir ümit felsefesi, bir kurtuluş nazariyesi veremedi. Onlar bugünkü hayata ait mefkûrelere kıymet vermiyorlardı. Ben bugünkü hayatta da insaniyeti, insanı yükseltmek,

vatanı kurtulmuş görmek istiyordum. Fakat, kafamın içinde, her hükmünü riyâzî (matematiksel) ölçülerle ölçen, mantık miyarıyla (ölçüsüyle) ayarlayan vakıaların, tecrübelerin mihengine vurmaksızın hiçbir hükmü kabul etmeyen uğursuz bir şahsiyet daha vardı. Bu da benim aklımdı. Bu akıl isyan ediyor, ümidimi kırmaya, emelimi boğmaya çalışıyordu. Benim o sırada yegane istinatgâhum (dayanağım) “tevil”di. Bununla, ruhumda az çok bir ahenk tesis edebiliyordum. Birgün, kalemimden bir mısra fırlatarak beni bu istinatgahtan da mahrum etti: “Tevile ihtiyacı olur mu hakikatin?”

Bu sırada, mektebimize tarih- i tabii okutmak üzere bir filozof muallim tayin olundu. Avrupa felsefesine ve Fransız edebiyatına vakıf olan bu zat, Türk edebiyatının da yeni devresini tetkik etmişti. Tuhaf halleri vardı. Tabip olduğu hâlde tababete (tıp ilmine) inanmazdı: “Tababetde, mushilden başka, musbet bir hakikat yoktur.” derdi. Rum olduğu hâlde, Türklere dosttu, yahut biz öyle zannediyorduk. Doktor Yorgi, tıbbiye mektebinden çıkınca, ordu tabibi olarak şark vilayetlerimize gelmişti. Uzun seneler kasaba kasaba dolaşarak her tarafı görmüştü. Vazife haricinde kimse ile ihtilat etmez (görüşmez) münzevîyane (yalnız) yaşardı. O hâlde, vaktini nasıl geçiriyordu? Yalnız bir şeyle: Mütalâa (okuma araştırma)! Doktor Yorgi’yi geniş malumatlı ve filozof yapan ihtimal ki, bu daimî mütalâalarıydı. Doktor Yorgi, mektebe her geldikçe, Türkçe muallimimizin bize kitabet (güzel yazı) edebiyatı olarak yazdırdığı inşâ (düiz yazı) vazifelerini okurdu. O zaman, ben deruni buhranımın en şiddetli devresini yaşıyordum. Bu buhranın acılıkları – hocamızın verdiği mevzu her ne olursa olsun- yazdığım vazifelerden fıskırıyordu. Doktor Yorgi, benim bu elemli düşüncülerimde bir felsefe şemmesi (kırintı) buluyordu. Sınıfa her geldikçe, o hafta yazdığım kitabet vazifesinden bahsederdi. Ben onun sözlerini son derece dikkatle dinlerdim. Çünkü her sözü benim için yeni bir ufuk açıyordu.”⁸⁵

Gökalp, bu dönemde ümitsizlik içindedir. Aslında bu döneme ilişkin umutsuzluk duygusu yalnızca Gökalp’e ait değildir. Baytarlık okulundan arkadaşı olan millî şairimiz Mehmet Akif de Safahat’ta aynı bedbinlik ve ümitsizliği şu şekilde ifade eder:

⁸⁵ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua*, s. 180-182.

*Neslim ürkekmiş, evet, yoktu ki ürkütmeveni
 Yürü oğlum, diye teşci edecek yerde beni
 Diktiler karşıma bir kapkara müstakbel ki
 Öyle korkunç olamaz hortlasa devler belki
 Bana dünyaya çıkarken batacaksın dediler
 Çıkmadan batmayı öğren, ne kadar saçma hüner
 Ye si ezbere bilirim, azmi yüzünden tanımam⁸⁶*

Ziya Gökalp de işte o dönemde içinde bulunulan şartlar dolayısıyla yeis, ümitsiz ve bedbin duyguların yoğunluğunda yaşamaktadır. Gökalp, bu duygular eşliğinde idadî döneminde şiirler yazıyordu. Bu şiirler bir var oluş problemini de yansıtan şiirlerdir:

*Ey hayat-ı umumî-i âlem!
 (Ey evrenin genel hayatı!)
 Bir küçük cüz'ünüm sana tâbi...
 (Bir küçük parçanım sana bağlı...)
 Senden efkârım olmada nâbî,
 (Senden düşüncelerim olmadı kaynayan)
 Senden amaiim olmada mulhem...
 (Senden emellerim olmadı mülhem...)
 Bende yok ihtiyaru istiklal!
 (Bende yok irade ve bağımsızlık!)
 Akl-u fikrimde sen mudebbirsîn,
 (Akıl ve fikrimde tedbir alan sensin)
 Her ne yapsam ona müessirsîn;
 (Ne yapsam ona etki edensin;)
 Şensin ef'alime benim fa'al...
 (Sensin benim hareketlerimde etkin olan...)
 Ben neyim? Bir hayat makinesi ;
 (Ben neyim? Bir hayat makinesi;)
 Beni tahrike zenberek lazım;
 (Beni harekete geçirmeye zemberek lâzım;)
 Odur ancak hayatıma nazım :
 (Odur ancak hayatıma düzen veren:)
 Zenberek: Kainat makinesi...*

⁸⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 338.

(Zemberek kainat makinesi...)
 Butun eşyada var ebedle ezel
 (Bütün her şeyde var ebetle ezel)
 Olamaz cism-u-can fena-perver
 (Olamaz can ve beden yokluk sever)
 Biri unsurlara tehallul eder,
 (Biri unsurlara ayrılır)
 Biri kuvvetlere olur mushal...
 (Biri kuvvetlere olur açık...)⁸⁷

Ziya Gökalp'in kâinat hakkındaki bu düşünceleri, insanın böyle iradesiz oluşu onu büyük bir buhranın eşiğine getirmiştir. Aşağıdaki beyitler, bu buhranın muhtelif safhalarını gösterir:

Mazi elemli yadlara makber-i siyah
 (Geçmiş elemli hatıralara siyah bir mezar)
 Atı, tehiyye etmede bin sadme-i tebah...
 (Gelecek, hazır beklemede bin yıkım darbesi)
 Yıldızlar, ey cerihaları kanlı fitratın !
 (Yıldızlar, yaraları ey kanlı yaratılışın!)
 Şahidleri değil misiniz siz bu vahşetin?
 (Tanıkları değil misiniz siz bu vahşetin?)
 Hunin mübarezât sezenler hayatta,
 (Kanlı kaogalar sezenler hayatta,)
 İnsanları garip görür kâinatı
 (İnsanları garip görür evrende)
 Encüm, mezar-ı sermed-i dehrin kitabesi,
 (Yıldızlar, zamanın ezeli mezar kitabesi,)
 Çeşmanım ol kitabenin âlâmhâmandır.
 (Gözlerim o kitabenin elemelerinin okuyucusudur.)
 Eyler zalam-ı leyli terennum nevalarım.
 (Terennüm eyler gece karanlığını nağmlerim.)
 Gönlüm fütur baykuşunun âşiyanıdır.
 (Gönlüm ümitsizlik baykuşunun yuvasıdır.)
 Tabiatın bu ihtişamı girye - bar eder beni,
 (Tabiatın bu gülümseyişi gözü yaşlı eder beni)
 Tulu'lar, guruplar pur - iğbirar eder beni...

⁸⁷ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 182.

(Doğuşlar, batışlar kırgınlık dolu eder beni)
 Beşer, sefaletin icinde bir yetimi andırır.
 (İnsanlık, sefaletin içinde bir yetimi andırır.)
 Hazin likası her dakika dağ - dar eder beni.
 (Hazin likası her dakika yaralı eder beni.)⁸⁸

Gökalp, kendisini intihara götüren hâlet-i rûhiyesini ise şöyle ifade eder:

“Geçirdiğim dehşetli buhranı burada uzun uzadıya yazacak değilim. Yalnız, bu buhranın beni fiilen, intihara sevk ettiğini, birçok seneler dam’us - sihre müptela ettiğini, vücuden zayıflatarak bir kadid hâline koyduğunu söylemek, buhranın şiddetini göstermeye kafidir. Uzvî (organik) hiçbir hastalığım, ictimâî hiçbir sıkıntı yoktu. Bütün ıztıraplarımın menbaı felsefî düşünüşlerimdi. O zaman, “hakikât-ı kübra” (büyük gerçek) adını verdiğim büyük hakikati bulabilsem hiçbir derdim kalmayacağına emindim. Fakat bunu hangi semtte aramalıydı? O sırada, bir “ihtilal şarkısı” yazarken, kalemimden fırlayan başka bir musra da bana onun semtini gösterdi:

“Mevdu’dur bugün bize namusu milletin!”

(Emanet edilmiştir bugün bize namusu milletin)

Demek ki, büyük hakikât mefkûreden ibaretti. En büyük mefkûre de millet ve hürriyet mefkûreleriydi. Hürriyet mefkûresinin ruh-taki hâkimiyetini de bu kıt’a ile anlatmıştım:

Varlığın kırdım bütün zencir-i meylîyyatını,
 (Varlığın kardım bütün tutkunluk zincirlerini,)

Meyl-i diğerle beni ahur yine saydeyledi...

(Başka tutkunluklu beni sonunda yine avladı...)

Herkesi bir kayd ile bend eyleyen dam-ı hayat,

(Herkesi her kelepçeyle bağlayan hayat tuzağı,)

Gönlümü zincir-i hurriyetle der-kayd eyledi”.

(Gönlümü özgürlük zinciriyle bağladı)⁸⁹

Onun bu isyanı ferdi bir buhran olduğu gibi toplumsal bir uyanış ve isyandır da. O’na göre hükümetler hukuku koruma için teşkil olunmuşken, bu hakkın bir sultana terk edilmesi doğru değildir. İstibdâdın satırı, insanları helâk etmektedir. Buna yeter diyecek olan hamiyet kılı-

⁸⁸ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 183-184.

⁸⁹ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 184-185.

cı meydana niçin çıkmamaktadır? Millet kendini idare eylemekten aciz midir ki bir nefsin bütün vicadana üstünlüğünü kabul ediyor? şeklinde sorular soruyordu kendine. Genç hürriyetçinin bu ümitsizliği, onu şu mısralarındaki ruhsal duruma getirir:

*Bekây-yı zulmetmehin, sebat-ı kahr ü itisaf
Mahz-ı tasavvurât intihar eder beni
Daimi bir ıstırap altında kalmaktır hayât
Mevt eyler bir huzur-ı mutlakı imâ bana*

Gökalp, bu beyiti Ulu Camii bitişiğindeki Mesudiye medresesinde kalan arkadaşı Mustafa Bey'in kaldığı odanın duvarına yazdıktan sonra, 1894 sonlarında alınına kurşun sıkarak intihar teşebbüsünde bulunur.⁹⁰

Gökalp'in Tanıştığı İlk Meşhur İttihatçı Abdullah Cevdet

Ziya Gökalp'in intiharında bu gençlik döneminde tanıştığı bir düşünürün büyük etkisi olduğu söylenir. O düşünür, 1890'lı yılların başında Diyarbakır'a gelen ve İdadi-i Mülkî'de hocalığını yapan Abdullah Cevdet'ten (1869-1932) başkası değildir. Abdullah Cevdet, Fransız düşüncesini özellikle Fransız sosyologlarını tanıtan adam olarak Gökalp kronolojisinde yerini alır. Ziya Gökalp'in dikkatini sosyal ve siyasî konulara, bilhassa Fransız sosyolojisine çeken odur. Erişirgil'in şahitliğine göre Abdullah Cevdet "Onda bir şey varsa hepsi bendendir, Türkçülük fikri müstesna. Ona bilim ve felsefe, politika merakını ve bilgisini ben verdim" diyecek kadar etkili olduğunu iddia etmektedir.⁹¹

Gökalp, Abdullah Cevdet'in kendisi üzerindeki etkisini büyük ihtimalle, daha sonraki fikri-siyasî karşıtlığından dolayı önemsiz ve yüzeysiz görmüş olabilir. Çünkü belirli bir fikrî ve siyasî olgunluğa ulaştığında, Abdullah Cevdet'e karşı tavır almıştır. Ancak şurası muhakkak ki, Cevdet aracılığıyla Osmanlı muhalefetiyle ilişki kurmuştur. Özetle, Abdullah Cevdet'in Gökalp üzerinde önemli iki etkisi söz konusudur. Birincisi, örgütlü ilişkilere girmesinde yol göstermiş olması; ikincisi ise, Batı düşüncesiyle ilişki kurmasına katkıda bulunmuş olmasıdır. Bu anlamda Gökalp'i Avrupa'nın organizmacı sosyolojisi ve materyalist felsefesiyle tanıştırmış, bu alanda bilgilenmesi için de Herbert Spencer, Gustave Le Bon, Ernest Haeckel ve Ludwig Büchner'in

⁹⁰ Alâaddin Korkmaz, *age*, s. 25.

⁹¹ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 39.

eserlerini okuması için temin etmiştir.⁹² Bu yönüyle Abdullah Cevdet, Gökalp'i Batı felsefesinin kuram ve kavramlarıyla tanıştıran ilk kişidir.

Abdullah Cevdet'in en önemli tesiri ise muhakkak ki onu İttihatçı kadrolarla tanıştırmaması olmuştur. Gökalp'i İttihat ve Terakki'ye üye yapan kişi olarak da bilinmektedir. Gökalp, İstanbul'a gittiğinde Cevdet'in referansı ile İbrahim Temo ve İshak Sükûti (Cemiyetin kurucuları) tarafından cemiyet andı ettirilmiş, yine onlar tarafından Baytar Mektebine sokulmuştur.⁹³

Abdullah Cevdet, Gökalp'le ilk karşılaşma ve yakınlıktan sonra, hayatı boyunca Gökalp'in kültür anlayışına, İttihat ve Terakki'ye, Türkçülük akımına karşı olmuştur. Jön Türk hareketi içindeyken Sarayın iş teklifini kabul ederek Viyana Sefareti doktorluğuna atanması gibi anlaşılması güç davranışları nedeniyle eski arkadaşları tarafından ağır eleştirilere uğramıştır. Ayrıca tutumundaki aykırılıklar pek çok tartışmaya neden olmuş, yıllarca polemik konusu yapılmıştır. Yine Mütareke yıllarında İstanbul'da görev alması, işgal güçleriyle olaylı ilişkileri Millî Mücadele'ye karşı tutarsız davranışı nedeniyle Cumhuriyetten sonra etkinliğini kaybetmiştir.

Ziya Gökalp'in Hayatını Değiştiren İntihar Teşebbüsü

Ziya Gökalp'in Abdullah Cevdet'le tanıştığı dönem önemli buhranları yaşadığı bir sürece rastlar. Ayrıca yaşadığı şehir Diyarbakır, tarih boyunca muhtelif etnisitelerin ve medeniyetlerin yatağı, çeşitli fikir cereyanlarının çarpıştığı işlek bir ticaret ve faal bir kültür merkezidir. Bir taraftan dönemin istibdadı, dış dünyadaki büyük değişimler bütün şiddetiyle memleketi çöküntüye götürmekte, diğer taraftan daha çok İstanbul, Selanik ve İzmir'de beliren eskilik-yenilik cereyanlarının Diyarbakır'da da mevcudiyeti, siyasî sürgünlerin ve mevcut ekaliyetlerden bilhassa gayrimüslüm olanların faaliyetleri Diyarbakır'ın havasını bunaltıcı bir dereceye vardırmıştır. Bu atmosfer ve idadiyi bitirdiği hâlde yüksek tahsile gidememek gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalması Gökalp'te buhranı daha da artırmış ve ona:

*"Dâimâ bir ıztırâb altında kalmaktır hayât,
Mevt eyler bir huzur-i mutlakı i'ma bana"*

⁹² Taha Parla, *age*, s. 34.

⁹³ Taha Parla, *age*, s. 23.

dedirtecek kadar hayatı çekilmez hâle getirmiş, onu içinden çıkılmaz bir duruma düşürmüş, ölümü çare olarak düşündürmüştür.⁹⁴ Bütün bu bunalımlara ek olarak babasının ölümüyle birlikte adeta yıkılan Gökalp bir yandan eğitiminde önemli bir yeri bulunan amcasının kızıyla evlendirilme çabaları, İstanbul'a gitme isteğinin amcası tarafından kabul edilmemesi, diğer yandan Abdullah Cevdet'in ihtilalci düşünceleri ve inançlarında meydana getirdiği sarsıntı nedeniyle nihayetinde intihara sürüklenir.⁹⁵

"İçimdeki Acı Başımdaki Yaradan Daha Kuvvetliydi"

Ziya Gökalp'in sözkonusu meşhur intihar olayı bütün hayatını etkilemiştir. Bu dönemde Doğu ile Batı, materyalizmle maneviyatçılık, hürriyet, meşrûtiyet gibi bütün duygular Gökalp'in düşünce dünyasında adeta savaş hâlinde olmuştur. Bu nedenle intiharıyla ilgili oldukça fazla anlatım, anekdot ve şahitlerin ifadeleri Gökalp biyografisinde çok mühim bir yer tutar. Biz de bu intihar olayını teferruatlı bir şekilde ele aldık. Gökalp'in hayatıyla ilgili birebir şahitlikleri olan isimlerin anekdotlarına yer verdik. Bunlardan biri olan Enver Benhan Şapolyo, Gökalp'in intihar olayını şöyle anlatır:

"Ziya Gökalp, rüşdiye ve idadi tahsilini ikmalden sonra, ilim hayatının merkezi olan İstanbul'a gitmek arzusu ruhunda beliriyordu. Şayet Diyarbakır'da kalırsa, yüksek tahsile devam edemeyecekti. Vakia genç yaşta garp ve şark dillerine vakıf olmuş Mehmed Ziya, kendini yetiştirebilirdi. Fakat bir ilim atmosferi içinde yaşamak ve büyük davalara karışmak istiyordu. Küçük Ziya'nın ruhunda bu mefkûre doğmuştu. İstanbul'a gitmek, orada bir ilim hayatı içinde fikren ve ruhen mesut yaşamak. Onun en büyük arzusu idi. Fakat Ziya Gökalp'in amcası Hacı Hasip Efendi kızını Ziya Bey'e vermek istiyordu. Henüz pek genç ve okuma çağında olan Ziya, derhal bu evlenme teklifini reddetti. Amcasına: Ben İstanbul'a gidip tahsilime devam edeceğim! diye cevap verdi. Fakat İstanbul'a gitmesine kimse razı olmuyor. Bu imkânsızlık Ziya Bey'in mürahiklik buhranları devam ettiği bir yaşta ona fena tesir ediyordu. Çok okuyan, şen ve dinamik ruhlu Ziya bedbin bir genç oluyordu. Kaynayan ruhu, gün geçtikçe

⁹⁴ Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, s. 10.

⁹⁵ Mehmet E. Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı...* s. 36.

kararıyor, artık mektepteki Ziya, şimdi bambaşka bir gençtir. Bu devirde Diyarbakır'da bulunan münevverler ve Diyarbakır'ın yetiştirmiş olduğu hararetli gençler de, istibdadın zulmünden, hürriyetten bahsettiklerinden genç Ziya'nın ruhî kabiliyetleri üzerinde fazla müessir olmaya başlamışlardı.

Bu sırada Diyarbakır'da kolera çıkmıştı. Doktor olarak Abdullah Cevedet Diyarbakır'a gönderilmişti. Abdullah Cevedet çok okuyan, bilhassa Gustav Löbon'u mütalea eden bir genç doktordu. Abdullah Cevedet, Diyarbakır muhitinde Gustav Löbon'un dogmatik fikirlerini yaymaya başlıyordu. O zamanda felsefeye meraklı olan Ziya Bey derhal Abdullah Cevedet'le dost olmuştu. Abdullah Cevedet'in bu serbest ve aynı zamanda laik fikirleri bu muhitte derhal aksi tesir yapıyor, herkes çocuklarını bu adamla temas ettirmemek istiyorlardı. Onu dinsiz bir adam olarak her tarafta tanıtıyorlar. Ziya Bey'in amcası Hasip Efendi de, Abdullah Cevedet'le Ziya'nın konuşmasına mani oluyordu. Bir taraftan evlenmesi için tazyik ediyorlardı. Bu felsefi görüşlerin ruhunda yarattığı buhranlar, İstanbul'a gidememek imkânsızlığı, bir de istemediği bir kızla evlenmek için aile muhitinin ısrarı Ziya Bey'i tamamen yeise düşürüyordu. Bu esnada arkadaşlarından birinin hediye ettiği tabancayı da yanında taşıyordu. Ziya Gökalp bu iç acılarına dayanamayarak ruhî bir buhran geçiriyordu. Hayatına son vermeye karar vererek, bir gün odasında otururken, belindeki tabancayı çıkararak, bir soğukkanlılıkla tabancayı alnının ortasına dayıyor ve tetiği çekiyor. Kurşun, alın kemiğini yararak, beyninin iki fusu arasına saplanıyor. Ziya Bey de kanlar içinde yere serilmiştir. Akrabaları yanına geldikleri zaman onu alnından akan kanlar içinde yerde renksiz bir ölü hâlde bulmuşlardır. Yerde de küçük tabanca duruyor. Derhal doktora haber veriyorlar. Abdullah Cevedet Bey'le Diyarbakır'da bulunan bir Rus operatörü, bu genç filozofun imdadına koşuyorlar. Tabanca pek yakından sıkıldığı için, kurşun havada hızını alamadığından, ancak beyninin iki fusu arasına saplanmış ve beyin zedelenmiş olduğu hâlde duruyordu. Ziya Bey'i hastaneye kaldırıyorlar Diyarbakır'da bu intihar vakası mühim bir hadise mahiyetini almıştır. Rus doktor ameliyata başlıyor. Beyin gibi vücudun en nazik bir yerinde ve morfinsiz olarak yapılan bu zor

*ameliyat devam ederken, Ziya Bey hiç sesini çıkarmıyor, ıstırabını belli etmiyor. Rus doktor hayretlere düşüyor. Ziya Bey'e soruyor: 'Ameliyat esnasında hiçbir ağrı hissetmediniz mi?' Ziya Bey gülümseyerek 'İçimdeki acı başımdaki yaradan daha kuvvetliydi!' diye cevap vermiştir."*⁹⁶

Şapolyo, Gökalp'in bu intihar vakiasını İlhami Fevzi matbaasında Süleyman Nazif'ten dinlediğini ifade etmiştir. Yine sözkonusu intihar vakiasını Ziya Gökalp'in damadı olan Ali Nüzhet'in Gökalp'e sordugunu ve şöyle cevap aldığını Şapolyo şu şekilde kayıtlara düşmüştür:

*"Ziya Bey damadına şöyle anlatıyor: Zaman geçtikçe ümitlerim söntüyor. Hayatın manevî kıymeti nazarımda düşüyordu. Bu vaziyet öyle bir şekil aldı ki, artık bir hayvan gibi yalnız yemek, içmek için çalışmaktansa, ölümü tercih etmek fikrini kabulde muztar kaldım. Bu sebeple intihar ettim. Fakat vakayı zararsızca atlattıktan sonra, epeyce düşündüm ve nihayet mefkûremi buldum."*⁹⁷

Gökalp'e göre olayın, belirgin bir toplumsal boyutu da vardır. Gökalp'in karşılaştığı zihinsel ikilem, daha geniş bir bağlamda, istibdat yönetimin hüküm sürdüğü ve Gökalp'in duyarlılık gösterdiği pek çok yerel toplumsal sorunun yaşandığı bir dönemde belli bir düşünsel ve siyasal dayanak arayışı içinde ortaya çıkmıştır. Gökalp, Durkheim'ın intihar üzerine yaptığını okuduktan sonradır ki yaşadığı olayı "anomik intihar" olarak nitelemiştir.⁹⁸

Gökalp'in Alnındaki İz ve Bunun Üzerine Yapılan Spekülasyonlar

Mehmet Emin Erişirgil de bu intihar olayını Darülfünun'da Doçentlik yaparken Gökalp'in kendi ağzından dinlemiş ve şöyle nakletmiştir.

"1916 yılında Edebiyat Fakültesi'nin bulunduğu Zeynep Hanım Konağı'nın orta katında bir oda vardı ki adına "İçtimaiyet Darülmesası", şimdiki deyimle "Sosyoloji Enstitüsü" denirdi. Gerçekte bu oda Ziya ile yardımcısının oturmasına mahsus bir yerd. Ziya, Fakülte'deki odasına dersi olsun olmasın, sık sık gelip otururdu. Kendisini yakından tanıyanlar, İttihat ve Terakki Merkezindeki politika kavgalarından yorgun düşünce bu odaya

⁹⁶ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 8-9.

⁹⁷ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 11.

⁹⁸ Taha Parla, *age*, s. 40.

gelip oturmaktan ve orada Üniversitenin diğer hocalarıyla konuşmaktan zevk aldığını söylerler. Yine bir gün Ziya bu odaya gelmişti. Bazı profesör ve doçentler de onunla konuşmak üzere yanına geldiler... Oradakiler farkında bile olmayarak Ziya'nın alnındaki kurşun yerine baktılar. İçlerinden biri: 'Ziya Bey, niçin intihar ettiniz' diye sordu. O anlatmaya başladı: "İdadi'nin son sınıftayken geçirdiğim bir fikir bunalımının şiddetini şimdi hatırladıkça adeta ürperiyorum. Her şeyi karanlık görüyordum. Çocukluğumda yüreğimde uyandırılmış olan idealler sönmeye başlamıştı. Milletim için bir şey yapamaz hâlde geldiğimi sanıyordum. Dünya bana, insanın iradesi dışında dönüp giden bir dolap gibi geliyordu. İnsanları bu dolabın basit bir çarkı hâlinde görüyordum. Fakat böyle bir dünya görüşüne kalbim bir türlü razı olmuyordu, böyle olmamasını istiyordum. İnsanı sefil ve aciz bir tabiat oyuncağı olarak görmek beni kızdırtıyordu. İnsanlara, gerçekte ise kendime acıyordum. Aklımın beni sevk ettiği kanaatle gönlümün istedikleri arasındaki tezat beni cehennem hayatına sürükledi. Sabaha kadar uyuyamadığım günler pek çoktu. O kadar zayıflamıştım ki, beni görenler hasta sanırlardı. Ben de kendi kendime hastayım sanıyordum. Gerçekte ise, hiçbir hastalığım yoktu, hatta maddi sıkıntım da yoktu. Bu bunalım; felsefi düşünüşten ileri geliyordu. Tasavvufça düşünmenin verdiği alışkanlıkla "hakikati Kübra" dediğim, beni tatmin edecek gerçeği bulabilseydim hiçbir derdim kalmayacaktı. O sıralarda Doktor Abdullah Cevdet, Diyarbakır'a geldi... Bir gün bana doktor, Atheisme adlı bir kitap verdi. Onu okuyunca büsbütün sarsıldım. Kalbimdeki bütün inançların artık boşaldığını hissediyordum. Yine uykusuz kaldığım bir günde arkadaşımın birinin verdiği silâhı çektim; kurşun alnımın kemiğine saplandı."⁹⁹

Söz konusu intiharın ve alnındaki izin nasıl kaldığının izahını kardeşi Mehmed Nihad, 1894 yazında intihara teşebbüs eden Ziya Gökalp'in uğradığı ruhî ve bedenî halleri, altı ay sonra Erzurum Askerî İdadisi'nden Ramazan tatili sırasında Diyarbakır'a dönünce annesiyle ablasından ve etrafından tahkik ettiklerine göre şöyle anlatır:

"Diyarbakır'da kolera salgını çıkınca "Yüzbaşı Doktor Abdullah Cevdet Beğ, mektebi bitirmiş, tatbikat görmekte iken Mamuretü-

⁹⁹ Mehmet Emin Erişirgil, *age*, s. 38.

laziz'e tebdil hava ile gelmiş bulunuyordu. Diyarbekir Hükûmeti koleraya karşı mücadele etmek üzere bir ücret mukabilinde Abdullah Cevdet Beğ'i Diyarbekir'e celbetmiş. Diyarbekir'de dini mübâlâtsızlığı ve beyânâtıyla aleyhindeki dinsizlik isnadlarının teşdidine sebebiyet verdi... Cevdet Beğ, merhum Ziya (Gökalp) Beğ'le de müdavele-i efâkrda bulunuyor. Amucamız Hacı Hasib Efendi de bu görüşmelere engel olmak istiyordu. Ruhi sebeplerden yeise ve fütara düşen Ziya Beğ, bir arkadaşının hediye ettiği pek küçük kıt'ada bir rüvelerin ağzını alnına dayayarak ateş ediyor. Kurşun alın kemiğine biraz nüfuz ederek yayılıyor. Dr. Abdullah Cevdet, intiharı duyunca, Amucam'ın (eve gelmesini yasak etme) korkusunu unutarak, derhâl bize gelmiş yarayı zaid (+) şeklinde çizmiş ve kemiği meydana çıkarmış. Kurşunun kemiğe yayılmış olduğunu, çekip koparmanın kemiği zedeleyeceğine halbuki hâliyle bırakılırsa deri tedavi edilirse bir mahzur olmadığını temin ediyor. Bizden muvafakat ediyorlar, tedavi yapılıyor.”¹⁰⁰

Abdullah Cevdet de 1917 yılında İstanbul'da Maarif Nezaretince basılan “Dimağ ve Melâkât-i Akliyyenin Fیزیolocya ve Hıfzıssahhası” adlı kitabında bir misal verirken bu olaya göndermede bulunmaktadır:

“Başından kurşunla yaralanan kimselerin, dimağlarında kurşun, senelerce kaldığı hâlde, hiçbir rahatsızlık hissetmeyenler pek çoktur. 1310 (1894) senesinde aziz ve genç bir âşınam Diyarbekir'de intihar kasdiyle tam alnının ortasına bir tabanca ile ateş etmişti. Azm-i cehsini delerek içeride kalan kurşunu çıkarmak için, diğer bir tabib arkadaşısıyla, uğraşmış ve nihayet bundan sarfinazar etmiş idik. Mecruhun yarası tarafımızdan tedavi edilmiş ve on beş gün zarfında tamamiyle şafayab olmuştur. Bu intihar matasaddisi, başı içinde kalan kurşundan hiçbir zaman şikayet etmemiştir. Elyevm İsdanbul'da irfan ve zekâsiyle, ilmi ve siyasi mühim ve nüfuzlu bir mevki işgal etmektedir.”¹⁰¹

“Haçlı Ziya” olarak Adlandırılma Hadsizliği

Ziya Gökalp'in ameliyat yarası izinin (+) şeklinde olmasını fırsat bilen muarızları onun düşüncelerini bile tanımadan O'na “Haçlı Ziya” demek suretiyle düşüncelerini değersizleştirme yoluna tevessül et-

¹⁰⁰ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 195.

¹⁰¹ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ...s. 195.

mişlerdir. Özellikle Gökalp'in düşüncelerini hiçbir şekilde okumamış, onun hayatı hakkında hiçbir bilgisi olmayan muarızları bu çirkin ithamı yapmışlardır. Oysaki Ziya Gökalp hayatı boyunca tevekkül sahibi olmuş, mümin bir mütefekkindir. Ziya Gökalp 48 yıllık kısa hayatı boyunca hep ahlâklı bir adam olarak yaşamış ve ahlâklı olmanın öncülüğünü yapmıştır. Bugün, vefatının yüzüncü yılında bile, bu ahlâk, adap ve edepten uzak kişiler maalesef hâlâ Ziya Gökalp'e şuarsuzca saldırmaktadırlar.

Gökalp, hayatının büyük bir bölümünde dönemin en güçlü fikir akımlarını birleştirmeyi denemiş ve bunu "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" olarak ifade etmiş mütedeyyin bir ideal adamdır. O'nun haklı bir şekilde "mümin bir mütefekkir" olarak nitelendirilmesi bu gerçekliği ifade eder. Özellikle Malta'dan yazdığı mektuplar bu "Mümin Mütefekkir" in Allah'a nasıl bir ümitle bağlı olduğunu gözler önüne sermesi bakımından çok önemlidir. Gökalp Malta'dan kızları Hürriyet, Seniha, Türkan ve eşi Vecihe hanıma yazdığı mektuplarda dilinden Allah'ı bırakmayan büyük bir mütedeyyin ve metüvekkil olarak bugün bile kendisini dinsiz addedenlere en büyük cevapları verir:

*"Bir Müslümana göre, Allah varken gam yoktur. Türk "Allah kerimdir" demekle her türlü vesveseden azade yaşar. İşte ben de bir Müslüman gibi, bir Türk gibi Allah'ın inayetine güvenerek kendi kendimi teselli ettim."*¹⁰²

*"Din de ilim gibi kıymeti yemişinden belli olan bir ağaçtır. Din ağacının da yemişi ahlâktır. Babalarımız, dedelerimiz hep din-darlıkları sayesinde ahlâklı bir hayat yaşamışlardır. Sizin de reherberiniz hem ahlâklı bir din hem de ahlâklı bir ilim olmalıdır."*¹⁰³

*"İslamiyet'in esası ikidir: Allah'a dua etmek, Allah'a tevekkül etmek. Ben iki ibadetle ruhumun vecdini muhafaza ediyorum. İnsan ayağını yere basmadan duramaz. Ruhunu da Allah'a dayandırmadan yaşayamaz. Sevgili kızlarım siz de Allah'a yalvarınız ve tevekkül ediniz. İnşallah yurdumuz da, yuvarımız da selamete erişir."*¹⁰⁴

¹⁰² Nevzat Kösoğlu, "Mümin Bir Mütefekkir'in Ruh Dünyası", *Türk Sosyolojisinin Yüzüncü Yılında Ziya Gökalp - Türk Yurdu Yazıları*, Hazırlayan: Serdar Sağlam, Yürk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015, s. 517.

¹⁰³ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 519.

¹⁰⁴ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 518.

Kızı Hürriyet hanıma yazdığı mektupta ise Allah'ı unutmamak gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

*"Allah'ı unutanlar, kanadını unutan kuş gibi aciz ve miskin kalır. Kuş kanadım var dediği zaman uçar, insan da Allah'ım var dediği zaman yükselir. Allah'tan bize fenalık gelmez; fakat biz elimizle O'ndan gelen iyilikleri geri çeviririz."*¹⁰⁵

Yine bu mektuplardan birinde Ziya Gökalp kızı Hürriyet'in Allah'a mektup yazmasını, çocukça değil, şairane bulduğunu söyler:

*"Adalet, şefkat ve vefa olmayan yerlerde istidalar Allah'tan başka kime verebilir? Ben Allah'la kalbimde konuşurum. Bu gurbet ilinde gönlümün tek yoldaşı O'dur, teselliyi O'ndan beklerim, imdadı da O'ndan umarım. Bu sayededir ki, kaygı, kesavet, ümitsizlik gibi şeyler ruhumun eşliğine bile yanaşmazlar. Bir ruh Allah'la beraber oldu mu, ona zeval yoktur."*¹⁰⁶

Görüldüğü üzere Ziya Gökalp dinî duygularını en yoğun şekilde Malta sürgününden gönderdiği mektuplarda ifade eder. Gökalp, dinin insanlar için en önemli moral ve vecd kaynağı olduğuna inanır. Kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektubunda, Malta halkının çok dindardığından her Pazar kiliselerin dolduğundan bahseder ve yakınır:

*"Bizde ise gittikçe camiler boşalıyor. Vicdanlarda din azaldıkça, mabedlerde de mü'min az görülür... İnsanı mes'ud eden evvelâ din, sonra medeniyettir. Ne dinsiz medeniyet bir işe yarar ne de medeniyetsiz din. Bir memlekette dinle medeniyet beraber giderse o memleket ahali bahtiyar yaşar. Bizde ise ne dinî hayat var ne de medenî mâişet (yaşayış)... Başımıza gelen felâketlerin sebebi budur... Bugünkü medeniyet Avrupa medeniyetidir; fakat Avrupa medeniyetine girerken millî harsımızı muhafaza etmeliyiz. Yani Türk ve Müslüman kalmak, dinimizi ve millî ahlâkımızla millî bediiyat ve lisanımızı muhafaza etmek şartıyla Avrupalı olmalıyız. İşte Türkçülük budur. Türkçülük geriye gitmek değil, ileriye gitmektir; fakat şahsiyetimizi muhafaza ederek."*¹⁰⁷

O, Allah'a bir menfaat karşılığı bağlanmanın inançsızlık olduğunu düşünmektedir:

¹⁰⁵ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 519.

¹⁰⁶ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 519.

¹⁰⁷ Önder Göçgün, *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 158.

*“İnsan, güzel bir çiçeği nasıl güzel olduğu için severse, Allah’ı da güzeller güzeli olduğu için sevmeli. İnsan nasıl iyi bir işi yalnız iyi olduğu için severse, Allah’ı da iyiler iyisi olduğu için sevmeli.(...) Tıpkı bir güzel çiçeği, bir iyi işi yalnız güzel ve iyi olduğu için sevdikleri gibi. Bir millet Allah’ı böyle severse Allah da onu sever. Allah’a hâlisâne iman etmek gerekir; çünkü hâlis iman, tarihi yürütür, medeniyetleri de milletleri de yükseltir. Türk köylüsünün imanı hâlisâne olduğu için Allah ona istediğini vermiştir”.*¹⁰⁸

Ziya Gökalp, çocukluğunda kuvvetli bir dinî terbiye almıştır. Bunun insan şahsiyeti üzerindeki müsbet etkisini gördüğü için sonraları, çocukluğunda dini terbiye almayanlar ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya seciyesiz ve iradesiz yaşamaya mahkûmdurlar, diyecektir. Yine bu teslimin etkisiyle ve dinin toplumdaki birleştirici rolünü göz önüne alarak, Batılılaşma ve modernleşme hareketleri karşısında İslâmlaşmayı da şiar edinmişti. O dinî-ahlâkî değerlere önem veriyor ve bunların etkili olmadığı bir toplum düşünmüyordu. Bu, Batı medeniyetine katılma zaruretinin doğuracağı olumsuz etkilere karşı bir denge unsuru oldu.

Gökalp, Durkheim gibi, toplum hayatının temelini dinin teşkil ettiğine inanır. O, aynı zamanda A. Comte gibi, Osmanlı toplumunun dinî birliği yoluyla ayakta tutulmayacağına kanidir. O hâlde, dinin kamu alanındaki yeri ne olacaktır?

Gökalp, Cumhuriyet’ten önce kamu alanında, hukukta dine yer verirken, fıkıh usulünü sosyalleştirmeyi denerken daha sonra “*müfti sen kanuna karışma*” demiştir. O dini, bir ibadet ve itikat meselesi olarak görür. Gökalp, pozitivizmden etkilenmekle beraber, din ile ilmin sahasını kesin ayırmıyor. Ona göre, insanlığın hayat düzeni ilimle dinin dengeli olarak kuvvet kazanmalarına bağlıdır. İlim adamının kalbi dindarâne tevekkülden nasipsiz olmamalıdır. Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinde de “Dinde Türkçülüğe” ayrı bir yer ayırır. Ziya Gökalp yeni medeniyete girerken yeni bir insan ve yeni bir toplum projesi çizer. Yeni insan; kendini, milletini, kültürünü, tarihini bilecek, dilini iyi kullanacak, halk ile haşır-neşir olacak, dinini bilecek, Batı’yı bilecek ve

¹⁰⁸ Önder Göçgün, *age*, s. 167.

yönü Batı'ya dönük olacak ve bu insan, insanı makine sayan maddeci görüşü benimsemeyecek.¹⁰⁹

Ziya Gökalp'in dinî düşüncelerine ortaya koyduğu eserlerle bakacak olursak da ilk şiirleri bize onun inanan ve inandığını gizlemeyen bir insan olduğunu gösterir. Gençlik yıllarında Diyarbakir gazetesinde ilk yazdığı Köylü Şiirleri ana başlığında "Oruç", "Ezan", "Namaz", "Zekat" ve "Bayram" şiirleri, onun bu inancının en temiz ve en şairane göstergeleridir. Bu şiirlerinde şöyle ifade eder duygularını:

EZAN

*"Bu ses işte budur, bütün dünyayı
Uyandıran, hak yolunu bildiren.
Kötüleri iyi yapan ve iyi
Vicdanlardan ben pasını silen"...*

NAMAZ

*Namaz nedir? Edep ile huzuruna çıkarak
Bizi yoktan yaratana gönlümüzü açmaktır.
Bu dünyanın çirkin, iğrenç işlerinden bıkarak,
Bir lahzacık arşa uçmak, cehennemden kaçmaktır¹¹⁰.*

O, şahsiyetinin gelişmesinde ve olgunlaşmasında, aynı şekilde düşünme ve hissetmesinde İslâmî çevrenin ve dinî terbiyenin tesirinde kaldığını açıkça belli eder. Zor ve müşkül anlarda iç ahengin tesisi için din bir dayanaktır. Ruhî saadeti maddî saadete tercih eden Gökalp'in dinî faaliyet ve pratikler üzerinde önemle durduğunu görüyoruz. Namaz, oruç ve zekat gibi ibadetler fertler için vazgeçilmez değere sahiptir. Mesela, namaz ve oruç mevcut dinî duyguların uyandırılması, canlandırılması ve yükseltilmesiyle insanların karşılıklı ahlâkî terbiyesine ve insanî olgunluğun diğer bir basamağına yükselmesinde yapıcı etkisini belli eder. Bu dinî fiiller vasıtasıyla ferdin kendi nefsanî arzuları cemaatin istekleri hâline dönüşür. Cuma namazı ve dinî bayramlar cemaat içinde fertlerin birbirine bağlanmasında, cemaat şuurunun kuvvetlenmesinde terbiyevi bir gaye güdene yapıcı tesirlerde bulunur, hatta zekatın verilmesi, dinî kolektif şuurun uyandırılmasında, beslenmesin-

¹⁰⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", Editör: Hasan Celal Güzel, *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, s. 989-990.

¹¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, 1894-1909*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1956.

de ve sosyal dayanışmanın yükselmesinde etkili olur. İlk milliyetçilik anlayışını 1911’de meşhur “Turan” şiirinde ilan eden Gökalp, meşhur “Kızıl Elma”sında da ideolojik programının bir çeşidini kaleme almış, böylece istikbalin Türkçülüğünü İslâm’dan önceki Türk devrine hasretini ifadelendirerek idealize ederken, onun dini tutumu ve dinin toplumdaki yeri de aydınlık kazanır. İnanan bir insanın kalbinde din ile vatan iki büyük ideal hâlinde yer alırlar. İsteklerin yerine getirilmesi insanın elinde olmadığından, bunların gerçekleştirilmesi arzusunun içinde bağlanma ve itaat duygusunu ortaya çıkarır. Gökalp ümitli bir bekleyle Allah’tan vatanın ve milletin felaketlerden kurtulmasını bekler. Saadetin ihtiyaç esnasında yardımını esirgemeyen Tanrı’nın iradesine bağlı olması şuuru, insanın ruhunda emniyet hissini uyarır. Bu, ferdin Allah’a dileğini saf ifadelerle iletmiş yakarışında açıkça görülebilir. Öyle ki Gökalp’in bir çok şiirlerinde mistik bir temayül göze çarpar. Bu temayülde, İslâmiyet ve Türk’e has ananevî anlayış, ölçülü bir şekilde erimiş ve kaynaşmıştır.¹¹¹

Ziya Gökalp’in İntihar Girişimindeki Saikler

En çok bilinenlerden biri bu olayın nedeninin bir buhran neticesinde olduğudur. Mehmet Emin Erişirgil’in naklettiğine göre, Ziya Gökalp’in intiharına Abdullah Cevdet’in verdiği “Atheisme” adlı kitap da etki yapmıştır:

“... Bu aydın doktordan bir şeyler öğrenmeye çalışıp durdum. Bir gün bana, Doktor Atheisme adlı bir kitap verdi. Onu okuyunca büsbütün sarsıldım. Kalbimdeki bütün inançların boşaldığını hissediyordum, Yine uykusuz kaldığım bir günde silahı çektim; kurşun anlımın kemiğine saplandı ...”¹¹²

“Gençleri Yalnız Abdullah Cevdet’lere Bırakırsanız İntihar Kaçınılmazdır”

Abdullah Cevdet’in kendisi üzerindeki etkisini Gökalp birinci ağızdan şöyle anlatır:

“İstanbul yangınları imar bakımından belediyeye ne hizmet ediyorsa, Abdullah Cevdet’in yazıları da fakir hayatımıza o türlü hizmet ediyor. Bu yangınlardan sonra oralari imar etmezsek şe-

¹¹¹ Kerim Yavuz, “Ziya Gökalp’in Dini Tutumu ve Din Anlayışı”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Erzurum, 1977, s. 214-215.

¹¹² Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 38.

hir yangın yeri hâline gelir ve böyle olunca da o yangınların zararından başka bir faydası olmaz. Fakat yollar açar, etrafına kargir binalar yaparsak, belediyenin istimlak yoluyla uzun süre beceremeyeceği bir işi yangın sayesinde gerçekleştirmiş oluruz. Abdullah Cevdet de eline balta almış, yıkılması gerekli düşünceleri yıkıyor, bu bir hizmettir. Fakat, biz, gençleri yalnız Abdullah Cevdet'e bırakıp da onların kafalarına yeni idealler, yeni inançlar yerleştirmesek, fakir ve ruh bakımından onları harabe hâline sokmuş oluruz. Ben gençliğimde bunun acısını iyi tattım. O acı beni intihara bile götürdü.”¹¹³

Gökalp'in, kendisi, intihar girişimini kişisel felsefesindeki bir bunalmın eseri olarak görmeyi yeğlemiştir. Lisedeki Batıcı öğretmenlerinin getirdiği akılcı yaklaşımlarla, İslâmî eğilimli aile büyüklerinden edindiği mistik düşünceler arasında bir parçalanmaya uğradığını yazmaktadır. Ziya Gökalp bu okula ait hatıralarını “Küçük Mecmua'daki felsefi vasiyetler makalesinde şöyle anlatır:

“İdadide bir taraftan tabi ilimler okumaya, diğer yandan kelim dersleri almaya başladık, biri müspet, diğeri menfi elektriğe sahip olan bu iki ters cereyan, ruhun boşluğunda her çarpışma oldukça hakikat şimşekleri yerine şüphecilik yıldırımları fırlamaya başladı...Bütün emelim bir türlü tehlikelerle tehdit olunan fakat istibdadın uyuşturucu macunuyla vaziyetinden habersiz olan milletimin mucizeli bir hamleyle kurtulmasının mümkün olup olmadığını bilmeyi... Ne kelim ne tasavvuf, bana böyle bir ümit felsefesi, bir kurtuluş nazariyesi vermedi”¹¹⁴

Abdullah Cevdet: “Ziya'yı Keşke Kurtarmasaydım da Türkçülük Fikirleri Yayılmasaydı”

Mehmet Emin Erişirgil intihar olayını o gün orada bulunan ve ameliyatını gerçekleştirenlerden biri olan Dr. Abdullah Cevdet'e de sormuştur. Ondan aldığı cevabı şöyle anlatır:

“Doktor Abdullah Cevdet'e bu intihar meselesini sordum, ayrıntılarıyla biliyor. Ziya intihara kalkışınca ilk tedaviye koşan doktor kendisiymiş. Kurtuluşunu bir mucize sayıyordu. Keşke kurtulmasaydı da, memlekette Türkçülük gibi geri fikirleri yay-

¹¹³ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 36.

¹¹⁴ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 181.

masaydı, diyor. Abdullah Cevdet'i intiharın nedenini araştırma hususunda hiç meraklı görmedim. "Gerçek nedeni fizyolojiktir azizim, şimdi bile normal bir insan mıdır, yüzüne baksanıza!" diyor. Arası çok açık olmalı ki, onda hiçbir bakımdan üstün bir durum görmüyor yahut üstün yanı varsa Diyarbakır'da kendisinin telkinlerinden ileri gelmiş olduğunu söylüyor: "Azizim onda bir şey varsa hepsi bendendir., Türkçülük fikri müstesna. Ona ilim ve felsefe, politika merakını ve bilgisini ben verdim," diyor. Doğrusu, Abdullah Cevdet'in söyledikleri beni tatmin etmedi. Diyarbakırlılar arasında soruşturma yaptım. Olayı bilenlerin bir kısmı, bunu amcasının İstanbul'a öğrenim için göndermek istemeyişine ve kızın alması için zorlamasına bağlıyor, kimisi de 'Başka bir kıızı seviyordu, kıızı vermediler, intihar o sevginin neticesidir' diyor."¹¹⁵

İntihar sebebinin zikredilen sebeplere ilave olarak Abdullah Cevdet daha sonra ideolojik olarak farklı düşüncülerinden dolayı büyük bir olasılık olsa gerek, Gökalp'in "normal bir insan" olmadığını ve intihar teşebbüsünün fizyolojik olduğunu ileri sürmektedir. Kazım Nami Duru da Gökalp'i tedavi etmiş olan Ord. Prof. Dr. Akil Muhtar'a dayanarak, Gökalp'in babasının ziyade işret ettiğini, annesinin ziyade asabî olduğunu, intihara teşebbüsten beş-altı yıl evvel okuduğu bir romanın kahramanının sevda yüzünden intihar ettiğini görünce bu intihar keyfiyetinin bir fikrisabit gibi zihnine saplandığını, o günden beri "*ben de bir gün böyle bir fikre tabi olarak intihar edeceğim*" dediğini nakletmektedir.¹¹⁶ Ancak Gökalp'in kardeşi M. Nihat Gökalp, babası için "müddet-i hayatında işret etmemiştir" şeklinde beyanı dikkate alındığında Akil Muhtar'dan nakledilen iddialar hiç inandırıcı görünmemektedir. Yine Abdullah Cevdet'in Gökalp'in annesi Zeliha Hanım'dan tevarüs eden fizyolojik bir cinnet bulunduğu yolundaki görüşü de doğru değildir. Zeliha Hanım'ın son zamanlardaki sinir hastalığının sebebinin de yeğeni Feyzi Pirinçioğlu 29 Ekim 1924 tarihli Vatan gazetesinde "*Altıncı batında ikiz çocuk dünyaya getirmiş, bu münasebetle bir rahim arızası yüzünden asabî bozulmuştur.*" şeklinde izah etmektedir.¹¹⁷

¹¹⁵ Mehmet Emin Erişirgil, *age*, s. 39.

¹¹⁶ Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, s. 37.

¹¹⁷ Ziya Gökalp Dergisi, Cilt 3, Sayı 13, Nisan 1979, s. 351'den alıntılan: Abdullah Korkmaz, *Ziya Gökalp Aksiyonu...* s. 63.

Gökalp'i Cinayet Romanları mı İntihara Sevk Etti?

Gökalp'in çocukluk arkadaşı Ahmet Cemil Asena, intihar teşebbüsünün başka hiçbir kaynaktan geçmeyen sebebinden ise şöyle bahseder:

"Ziya, yine bu çağlarda bazı cinai romanlar okumaya heveslenmiş ve bazı intiharları da takdir etmeğe başlamıştır. Geçirmekte olduğu muvakkat bir buhran devresinde hayatın Ziya nazarında bir değeri kalmamıştı. Onu en ziyade sıkan ve çıldırtan şahsi hürriyetine ve şahsi fikirlerine vaki olan müdahalelerdi. Gayet seviştiğimiz bir arkadaşımızın pederi ile Ziya'nın müteallikatı arasında şiddetli bir münaferet cari idi. Vakia, arkadaşımızın babası koyu cahil, ayyaş, biraz da sefil ve fakat kalender meşrep bir kimse olduğu hâlde, Ziya'nın bazı müteallikatı aleyhine adeta ilan-ı harp etmişti. Mahdumları ise cidden bir cevher-i ulviyet ve bir sima-ıy namus ve fazilet idi. Böyle iken, Ziya'nın bununla arkadaşlığı hoş görülüyor ve fakat bu hususta Ziya'ya bir ters de yapılmıyordu... Bir gün Ziya'ya karşı arkadaşı, bir suret-i müstekrehede tezyif ve itham edilmiş ve kendisi de şiddetli bir hakarete maruz kalmıştır. Bu bir müdahale idi. Maksat, Ziya ile arkadaşı arasındaki rabita-ı muvaseneti (birlikte yaşama) ebediyen katletmekti. Ziya buna tahammül edemedi ve o dakikada benliğini kaybetmişti. Artık kuvve-i iradeyi ve ihtiyariyesi pek mütesir idi. Hemen arkadaşının yanına koştu... Ziya, bilmünasebe silahşorluğa nakl-i kelim etti, nişancılığın lüzum ve faydalarını ileri sürdü, bunu öğrenmek için ufak tabancasını bir iki günlük emanet suretiyle kendisine verilmesi teklifinde bulundu."¹¹⁸

Ziya Gökalp Kötümserlik Döneminin Genci

Olduğu İçin mi İntihara Meyletti?

Mehmet Emin Erişirgil yukarıda ifade edilen nedenlerin hiçbirinin tek başına Gökalp'in intiharını açıklayamayacağını iddia etmektedir. Çünkü O'na göre Gökalp'in yaşadığı dönem kötümserlik dönemidir. Gökalp'i intihara götüren nedenlerden biri de budur. Erişirgil bu savını şöyle izah eder:

"Bu dönem Servetifünun Edebiyatı zamanıdır. O devir edebi eserlerinin çoğu kötümserliği aşılabilir. Bu eserler de Ziya'nın ru-

¹¹⁸ Ahmet Cemil Asena, "Arkadaşım Ziya Gökalp", *Ziya Gökalp*, Cilt I, Sayı 2, Nisan 1975, s. 159.

hunda iz bırakıyordu. Avrupalıların sömürgecilik politikasını güya yasal göstermek için bazı Batı bilim adamlarının nazariye kılıklı sözleri de memlekette yayılmıştı. Avrupa'nın ünlü bazı adamlarına göre, yeryüzünde medeni, yarı medeni ve vahşi olmak üzere üç türlü insan topluluğu vardır. Umumiyetle Doğu ve İslâm milletleri, bu arada Türk milleti yarı medenî milletlerdendir. Yarı medenî bir milletin, medenî millet hâline gelebilmesi için birtakım şartların gerçekleşmesi ve medeni bir milletin yardımı ve tahmin edilemeyecek derecede uzun bir zaman geçmesi gerektir. Kendi halini kötümser gören bir Türk çocuğu bağli bulunduğu milletin de kurtulması güç hastalıkla dertli olduğunun ünlü düşünürler tarafından söylendiğini bilirse elbette marazi hali büsbütün artar"¹¹⁹

Ziya Gökalp'in Türkçemize Kazandırdığı Mefkûre Kavramı

Aslında bu durum Ziya Gökalp'in düşünce yapısında önemli yeri olan mefkûrecilik fikrini açıklaması bakımından önem arz eder. Onun Tanzimat'tan bu yana aydınların sorunu olan Batı'nın üstünlüğüne karşı duruşunu izah etmesine de vesile olur. Gökalp düşüncelerini ve Batı'ya karşı itirazlarını da içeren argümanı bulmuştur. Gökalp, karşısına çıkan meseleleri "Hakikat-i Kübra" dediği mefkûrecilik ile açıklama yoluna gider ve daha sonra oluşturacağı sosyolojisini de bunun üzerine oturtur. Ziya Gökalp, Fransızca "idee"den türetilen "ideal" karşısında kendisinin icat edip, sık sık kullandığı anahtar kelimelerinden biri olan "fikir" den türettiği "mefkûre"yi şöyle izah eder:

"Mefkûre, müstesna anlarda yaşanılmış ve yine onlarda yaşanabilen bir hayat tarzıdır. Bu müstesna anlar, cemiyetin buhranlı dakikalarıdır. Adi zamanlarda fertler ferdi hayatlarıyla meşgul olduklarından cemiyetin hayatı gayet zayıftır. Fertlerin uyanık bulunduğu zamanlarda cemiyet uykuya dalmış gibidir. Fakat milletin hayatı büyük bir tehlike ile tehdit olunduğu, cemiyet büyük bir hamle ile kendini kurtarmaya azmettiği galeyanlı dakikalarda, cemiyet bu derin uykudan birden uyanır. Fertler bu esnada kendi menfaatlerini, şahsi arzularını, gailelerini unuturlar, hepsinin ruhunda yalnız müşterek bir heyecan, müşterek bir ihtiras sürer. Bu anlarda fertler münferit münzei de kalamaz.

¹¹⁹ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 34.

Daima ötede beride büyük tecemmü'ler vücuda gelir. Herkes bu cumhurların içine girer. Halkın arasında tabi hatipler zuhur eder. Bunların efkârı âmmeye uygun olan hitabelerini herkes alkışlar. Fert, sonradan yalnız kalınca bu galeyanlı tecemmü'lerde söylediği sözlerin iştirak ettiği kararların kendisinden çıktığını hayret eder. Çünkü bu galeyanlı dakikalarda fertler ferdi şahsiyetlerini kaybetmişlerdi. Hepsinin ruhunda hüküm süren yalnız ma'seri şahsiyetti. Cumhur hâlinde söylediği sözler, yaptığı işler hep ma'seri şahsiyetin iradesinden doğmuştu. Fransa'nın büyük inkılabında 4 Ağustos gecesi meşhurdur. Millet meclisinin bu geceye müsadif içtimainda asilzadelerle ruhaniler, sınıflarına mahsus olan bütün hukukî imtiyazlarından mütehidten feragat ettiler. Halbuki meclis dağılıp da evlerine gidince hepsi nasıl olup da bu karara iştirak ettiklerine şaştilar. Cümlesi bu geceki reylerinden pişman olmuşlardı. Sonradan aldanmışlar gecesi adını verdikleri bu gecenin şu kararını bozmak için çok uğraştılar, fakat muvaffak olamadılar.

Demek ki bu galeyanlı anlarda fertler son derece fedakar oluyorlar. Bundan başka, cumhura iştirak eden fertlerin ümitleri, azimleri, metanetleri de fevkalade şiddet kazanır. Bu anlarda nice sakin adamlar kahramanlıkta, nice bedbinler nikbinlikte, nice me'yuslar ümidvarlıkta numune olmuşlardır. Bu anlarda umum ruhlarda sari ve müstevli bir vecd vardır ki hepsini en tatlı saadet duygularına gark eder. İşte, insanların bu galeyanlı anlarda yaşadığı bu tatlı saadet hayatına mefkûre adı veriliyor. Demek ki mefkûre, buhran zamanlarında şiddetli bir hâlde yaşanan cemiyet hayatıdır.”¹²⁰

Bilindiği üzere Gökalp, İlber Ortaylı'nın ifadesiyle “imparatorluğun en uzun yüzyılında”, en zor döneminde dünyaya gelmiş ve bu sorunların içinde kendini yetiştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Batılı düşünürlerin bir türlü “toplumu aşagılama ideolojisi” Türk aydınını çaresizlik içinde bırakmayı ve ileri sürülen veriler karşısında herhangi bir çözüm yolu aramanın imkânsızlığına inandırmayı amaçlıyordu. Böylece Batı'da 19. yüzyıl sonlarında en geniş şekline ulaşan askerî, ekonomik, siyasal sömürgecilik yöntemleri, düşünce alemi de kapsa-

¹²⁰ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Hazırlayan: Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 44-46.

yan yeni bir boyut getirmiş oluyordu. Bu ümitsizlik zihniyetinin çeşitli etkileri ve ileriye yönelik reaksiyonları da Türk düşüncesinde çok yönlü olmuştur. İşte Gökalp'in düşünce sisteminde önemli bir yeri olan hars-medeniyet kavramları ayrı ayrı değerler olarak bu çaresizlik psikolojisinin dayandığı temeli yıkmak için kurgulanmıştır. Dolayısıyla bu ikilem, ortaya konuş şekliyle yalnız Türk toplumu için değil, belki de o yıllarda Batı dünyasının askerî veya ekonomik baskısı altındaki bütün toplumlar için geçerliydi. Gökalp özgün düşüncelerini ortaya koyduğu dönemde Batı medeniyetinin karşısına millî harsı koyarak sömürgecilik akımının kültür alanına saldırmasına karşı, hars ve medeniyet ayrımıyla özgün ve kuramsal bir başkaldırı gerçekleştirmiş olmaktadır.¹²¹

“Mefkûresizlik Başlı Başına Bir İntihardır”

Gökalp için intihar meselesi hiç bir zaman önemini kaybetmemiştir. Ziya Gökalp'in intihar olayının akislerine onun kaleme aldığı “Kızıl Elma” manzumesinde de rastlarız. Kızıl Elma şiirinin kahramanı Turgut, kendini tabancayla vurmaya kalkar ama son dakikada sevgilisi önler intiharı ve ona mefkûresini gerçekleştirme yolunu gösterir.¹²² Gökalp bu konu üzerinde bir tez hazırlayan hocası Durkheim'ı yakından izlemiş ve sonraki yazılarında intiharın esas sebebinin mefkûresizlik olduğunu ispat etmeğe çalışmıştır.¹²³ O intiharların sebeplerinin, mefkûresizlikten kaynaklandığını söyler. Bu aynı zamanda kendi intiharının da sebebidir ona göre. Görünen o ki, Ziya Gökalp dönemin istibdadından bunalmış, ailesinin baskısını bir türlü aşamamış ve henüz bir mefkûreye sahip olamayışından dolayı da genç yaşta intihara teşebbüs etmiştir.

Ziya Gökalp intihar meselesini izah eden ve mefkûre kavramı üzerinden açıklayan yazılar kaleme almıştır. Bunlardan biri de Küçük Mecmua'da yayınlamıştır. Bu konuyla ilgili Küçük Mecmua'nın birinci sayısında yayınladığı yazının başlığı “Refah mı saadet mi?”dir. Bu yazının nihayetinde Gökalp'in vardığı sonuç şudur: İntihar, mefkûresizliğin sonucudur. Bugünkü gelişmiş ülkelerdeki intihar vakalarını da o gündən açıklayan ve çok önemli olan bu yazıyı aynen aktarıyorum:

¹²¹ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 34.

¹²² Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019.

¹²³ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 33.

"İnsanın iki türlü yaratılışı iki çeşit cibilliyeti vardır. İnsan hakkında "hodgamdır, menfaatperesttir" diyenler yanlış söylememişlerdir. Fakat yine insan için "menfaatini düşünmez, fedakardır" diyenler de doğruyu söylemişlerdir. İnsanın böyle iki zıd tabiate malik olması nereden geliyor. İki ayrı aleme mensup oluşundan! Bu alemlerden birisi uzviyetler dünyasıdır, öteki cemiyetler cihanıdır. Filhakika her insanın hem bir uzviyeti hem de bir cemiyeti vardır... Bir cemiyette yaşayış seviyesinin yükselmesi, maddi ihtiyaçların son derece artması, iktisadî faaliyetin mahrekidir. Umranın, maddi medeniyetin anasıdır. Manevî medeniyetin, ahlâkın, hukukun, siyasetin menbai mefkûreler olduğu gibi acaba yaşayış seviyesinin yükselmesi, tek başına insanları mesut edebilir mi? İntiharlara dair yapılan ilmi istatistiklere göre Hayır! Zira bu istatistikler gösteriyor ki yaşayış seviyesinin yüksek olduğu, bazı yerlerde intiharlar da çoktur. Zenginlik büyük mevkiler, ihtişamlı bir hayatın en yüce mertebeleri intihara mani olamıyor. Bu hal gösteriyor ki, insanları mesut edemiyor. Yine intihar istatistikleri gösteriyor ki, intiharın en az olduğu ülkeler, mefkûreli muhitlerdir. İntiharı en çok olan ülkeler, mefkûreleri en az olan memleketlerdir. Bu vakialardan şöyle bir içtimaî kanun çıkar: "İntihar mefkûre ile makusen mütenasibdir" Bunu açık Türkçe ile ifade edelim: "insanlar arasında mefkûre çoğaldıkça intihar azalır. Mefkûre azaldıkça intihar çoğalır." O hâlde, insanları mesut eden, maddi ihtiyaçların tatmin olunması değil, mefkûrelerin tatmin ve tebcil edilmesidir. İnsanları bedbaht edip intihara sevk eden de mefkûresizliktir. Bir taraftan maddî ihtiyaçların çoğalması, diğer cihetten birçok ihtiyaçların mükemmel bir surette tatmin edilmesi yalnız "refah" dediğimiz şeyi vücuda getirir, bizi ruhumuzun içtimaî bir sevkitebii ile müştak olduğu saadete yükseltemez. İnsan, musdiyetten ümidini kesince refahın en yüksek bir derecesinde bulunsa bile, intihar ediyor. Bu hâl, gösteriyor ki insan refahu da istemekle beraber, asıl aradığı saadettir. Maddî medeniyete müştak olmakla beraber, asıl müte-hassır olduğu manevî medeniyettir."¹²⁴

¹²⁴ Ziya Gökalp, Küçük Mecmua Yazıları, s. 173-176.

Ziya Gökalp, bu makalesinde intiharın sebeplerini anlatıyor ve intiharlar için de şu düsturu koyuyor: İnsanları intihara sürükleyen şey “ümitsizlik” bunu doğuran şeyse “mefkûresizlik”tir.

Ziya Gökalp, intiharından sonra çektiği acıları gözü önünde canlandırmıştır. Maddî acılara bu kadar dayanan insan niye manevî acılara göğüs germesin diye düşünmektedir. O zaman babasının söylediklerini yeniden hatırlamıştır. “*Namık Kemal millet için türlü acılara katlandı, sen de onun yolundan gedeceksin.*” O an eline kalem alan Ziya Gökalp, Namık Kemal tarzında bir ihtilal şarkısı yazmıştır. Bu ihtilal şarkısı yazıldığı tarihten iki sene sonra Ali Şefkati Bey’in çıkardığı İstikbâl gazetesinde yayınlanmıştır. Bu mısralarda şöyle der Gökalp:

*Kardeşlerim, ne için duralım böyle kahr ile?
Mevdûdur bugün bize namusu milletin.*

Gökalp bu mısra üzerine uzun uzun düşündüğünü söyler. Milletin şerefini korumak vazifesi varken ne diye intihara kalkmıştı? Yaşamak ve mücadele etmek için bu vazifeye inanmak gerekmez miydi? Gerçeği bulmuştur. Hakikat mefkûreden ibarettir. En büyük mefkûre de millet ve hürriyet mefkûreleridir.¹²⁵

Görüldüğü üzere Ziya Gökalp gençlik yıllarından itibaren kendisinin ve toplumunun varlık alanına kayıtsız kalmamış, hep şikâyet ettiğimiz o umursamaz ve şursuz gençlerden biri olmamış, kişisel sorunlarını Türk milletinin buhranı ile birleştirerek ileride Türklük için fikir mücadelesine soyunacağına işaretlerini çok hoş olmayan bir yolla da olsa intihara teşebbüs yoluyla hem kendisine hem toplumuna vermiştir.¹²⁶

İntihar Sonrası Ziya Gökalp’in ilk Mefkûre Hamlesi: Hürriyet Şiirleri

Ziya Gökalp, bu intihar vakasından sonra kendini okumaya verir. Öyle ki bu okumalar günde on beş saatin üzerine çıkmış; sabah kahvaltısını, öğle yemeğini unuttuğu vakitlerin sayısı da artmaya başlamıştır. Ziya Gökalp’in bu dönemini Beysanoğlu şöyle anlatır:

*“Ziya iyileştikten sonra kendisini büsbütün okumaya verdi.
Amcası Hacı Hasip Efendi’den aldığı Arapça ve Farsça dersler
ile öğrendiği bu lisanları çok ilerletti. Fransızca’yı da kendi ken-*

¹²⁵ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 23.

¹²⁶ Metin Savaş, *agm*, s. 346.

*dine öğrenmişti. Bir taraftan Muhiyiddin Arabî, İmam Gazalî gibi şark filozoflarının, diğer taraftan Gustave Le Bon, Tarde gibi garp mütefekkirlerinin eserlerini kaynaklarından daha derinden incelemeye koyuldu. Bilhassa Garp kültürü, Ziya'nın ruhunda yeni ufuklar açıyordu.*¹²⁷

Yeni Ziya Gökalp'in bir gayesi vardır. Hakikat-ı Kübra adını verdiği ve kendini adadığı millet, vatan, hürriyet meseleleriyle ilgili okumalar yapar, şiirler yazmaya başlar. Ziya Gökalp intiharından sonra ilk şiirleri "Hürriyet" üzerinedir. Artık o bir hürriyet aşığıdır. Gökalp, şimdiye değin bilinen en eski manzumesi olan 1 Ocak 1895 tarihini taşıyan ve iki yıl sonra Londra'daki İstiklâl gazetesinde Ali Şefkati Bey tarafından neşredilen "İhtilal Şarkısı" adlı şiirini de bu dönemde kaleme almıştır.¹²⁸ Bu şiiri onun hangi düşünce ve duygular içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

*Kardeşlerim! Niçin çekelim bu sefaleti?
Hürriyet olmasın mı bizim de penahımız.
Hakkın yetişmiyor mu kitab-ı adâleti
Olsun bizim de o nur-ı hüda padişahımız.
Hun-ü memât ile çekelim mi bu zilleti?
Zinciri zülfüyar mı görsün nigâhımız?
Kardeşlerim! Halâs edelim haydi milleti
Elbet bize muavenet eder Allahımız.
Hürriyete, hamiyete arzı selam edin.
Seyfi cihada yaslanın öyle kıyam edin.
(Birincikânun 1310, Mehmed Ziya)¹²⁹*

Artık Genç Ziya, Diyarbakır'da Namık Kemal gibi, şiirleri ile istibdada karşı isyan bayrağını açmış, mısralarıyla karşı koymaktadır. Bu mısralarda "Kardeşlerim! Vatan gidiyor, azmi tam edin" derken yine bir yerinde "Yok ağlamakta fayda artık kıyam edin!" diye gençleri istibdada karşı koymaya teşvik etmektedir.¹³⁰

*Tabiiik vedâ etmiş niçin insana bilmem ki.
Neden girmiş bu şekle hali ahrarane bilmem ki,*

¹²⁷ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 9.

¹²⁸ Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp Kronolojisi*, s. 15.

¹²⁹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 36.

¹³⁰ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 38.

*Hukuku hıfz için teşkil olunmuşken hükûmetler
Neden terk edelim her hakkı bir sultana bilemem ki.
Ezel bir lücei muzlim, ebet bir kilzemi meçhul.
Bi berzahta niçin düşmüş beşer zindana bilmem ki.
Helak etti yeter insanları satırı istibdat
Niçin seyfi hammiyet çıkmıyor meydana bilmem ki,
İdare eylemekten kendini âciz midir millet
Neden rüçhanı bir nefsin bütün vicdana bilmem ki.
(Mehmed Ziya, 1311)*

Şapolyo, Ziya Gökalp'in bu şiirlerine Amasya Valisi Kadri Bey'in koleksiyonundan ulaştığını söylemiştir.¹³¹

¹³¹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 39.

**ZİYA GÖKALP 18-24 YAŞLARINDA
(1894-1900)**

**İLK İSTANBUL SERÜVENİ VE
ÜNİVERSİTE HAYATI**

İstanbul'a Kaçış: Ziya Gökalp "Büyük Mefkûre"

Yolunda İstanbul'a Gidiyor

Ziya Gökalp'in düşünsel ve siyasal ufkunda yeni açılımların olduğu mekân kuşkusuz İstanbul'dur. Çünkü İstanbul onun için hem siyasal hem de düşünsel bağlantılarının kesiştiği merkezdir. Dünya siyasetinde söz sahibi olmuş, Osmanlı'nın siyasî, ticarî ve kültürel alanlarda başkenti olan İstanbul, Gökalp'in geldiği dönemde özellikle siyasî açıdan belli bir çıkmazı ve hareketliliği yaşıyordu. Dünya siyasetinin denetimini yitiren Osmanlı, bunun telafisinin arayışı içindeydi. Yeni fikir akımlarının olduğu, bu akımların siyasî oluşumlara dönüştüğü bir dönemde İstanbul'a gelen Gökalp, çeşitli alanlarda siyasî bağlantı kurma imkânlarına kavuşmuştur. Bu süreç ise, düşüncelerinin temellendirilmesinde ve belirli bir seviyeye kavuşturulmasında önemli bir aşama olarak kaydedilmiştir. İşte böyle bir ortamda Gökalp, hayat hikâyesinin önemli bir aşamasını oluşturacak olan İstanbul'a gitmek için heyecanlanıyordu. Zaten intiharıyla ilgili dedikodular ve yüksek öğrenim görme isteği onu, Diyarbakır'dan ayrılmaya zorluyordu.¹³²

Ziya Gökalp bütün bu nedenlerle idadiyi bitirdiğinde, kardeşi Nihat Bey'in yardımıyla Diyarbakır'dan kaçarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a bu kaçış olayı adeta filmlere konu olacak niteliktedir. Şapolyo, Gökalp'in kişisel tarihinde mühim yer tutacak bu olayı şöyle anlatır:

"Ziya Gökalp, ihtimal Avrupa'daki gizli neşriyatı da takip ediyordu. Bunların tesiri altında, millet kendini idare etsin, neden terk edelim her hakkı sultana diye coşuyor. Bu fikirlerini, İstanbul'da yaymak için zengin bir muhit bulacağına da inanıyor, bir türlü bu imkânı bulamıyordu. Fakat 1311 tatil ayında kardeşi Nihat Bey, Erzincan askerî idadisinden, Diyarbakır'a silaya gelmiştir. Kardeşi Mehmed Ziyanın böyle ani bir surette intihar etmesinden fena hâlde müteessir oluyor. Kendisiyle de görüşüyor. Ziya Bey de içinin bütün dertlerini kardeşine döküyor. Mu-hakkak İstanbul'a gitmek istediğini de anlatmıştır, Nihad Bey de "Hiç müteessir olma, ben seni İstanbul'a gönderirim" diyerek ona söz vermiştir. Ziya Gökalp'in ruhunda yeni ufuklar açılıyordu, fakat eski bir terbiyenin tesiri ile bu meseleyi amcalarına açamıyorlar, gizlice kaçmaya karar vermişlerdir. Aradan bir

¹³² Mehmet Karataş, *age*, s. 329.

müddet geçtikten sonra iki kardeş gizlice hazırlıklarını ikmal ediyorlar, Ziya Bey amcasına giderek "Ağabeyimi teşyi etmek üzere Haniye'ye kadar gideceğim!" diyor, amcası da "pekala" diye cevap verince, Ziya Beyin gözünde şimşekler çakıyor, artık Diyarbakır'dan çıkacak, dağlar aşacak, şehirler görececek, denizlerin köpüklü dalgaları üzerinde efsaneleşmiş İstanbul'a kavuşacaktı. Nitekim bu iş düşündüğü gibi oluyor. O da eşyalarını hazırlıyor. Nihat Beyle beraber, Diyarbakır'dan Erzurum'a geliyorlar. Erzurum'dan da Harbiye Mektebine talebeler gidiyormuş, Ziya Bey de bunların arasına katılıyor ve nihayet İstanbul'a gelerek maşukasına kavuşuyor."¹³³

Ziya Gökalp Baytar Mektebi'ne Kaydoluyor

Rüyalarındaki dersaadete hemen hemen beş parasız inmiş olan Ziya Gökalp, Tavukpazarı'nda hemşerilerinin yanında kalmaktayken, ilk olarak Diyarbakır'dan bildiği İbrahim Temo ve İshak Sükûti'yi aramış olması muhtemeldir. Hocamın vasiyetinde *"İstanbul'a gittim, o zaman İstanbul'da tıbbiyelilerin teşkil etmiş olduğu gizli bir cemiyet vardı. Onlarla çalışmaya başladım"* diyerek esasen Jön Türklerle irtibatını ifade etmektedir.¹³⁴

Gökalp, İstanbul'a ailesinden habersiz geldiği için (Haziran 1895) Mülkiye Mektebine gitmek istediği hâlde büyük ölçüde maddi yoksulluklar yüzünden bu hayalini gerçekleştirememiştir. Parasız olan Baytar Mektebinin giriş sınavını kazanarak oraya yazılmıştır. Bu okuldaki öğrenciliği sürerken (1895-1899) lisedeki tavrını sürdürmüş Abdülhamit yönetimini yıkmak için kurulmuş olan gizli kurumlarla bağlantılar kurmuş, hürriyetçilerle, meşrûtiyet için savaş verenlerle ilişkiye geçmiştir. İttihat ve Terakki kurucularından Abdullah Cevdet'in Diyarbakır'da Ziya Gökalp'e İstanbul'a gidince görüşeceği İttihatçı isimleri söylemiş olması onun bu konuda pek de zorlanmadığını göstermektedir. Enver Behnan Şapolyo, Gökalp'in İstanbul'a ilk gelişinden ise şöyle bahseder:

"Artık Ziya Bey, hürriyet için çalışanları bulmuş, onun mefkûresi doğmuştu. Artık canına kıymayacak, millet yolunda çalışanlarla beraber çalışacak, ancak mefkûresi uğrunda canını feda

¹³³ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 38.

¹³⁴ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 27.

edebilecekti... Fakat sene sona eriyor, akraba ve hemşehrileri tatil zamanında Diyarbakır'a gelmesi için kendisinden rica ediyorlardı. O da bu ısrarlara dayanamayarak, akrabalarına yol parası göndermeleri için yazıyor, onlar da para gönderiyorlar. Fakat Ziya Bey bu parayı hürriyet için çalışan cemiyete vermiştir.”¹³⁵

Hocası Dr. Yorgi ile İstanbul'da Karşılaşması ve Hocasının Vasiyeti

Gökalp, İstanbul'daki okumaları ve etkileşimleri sonucunda düşünce dünyasındaki dağınıklığı giderme konusunda hayli yol almıştır. Bir şeyler yapabilmek ve çözüm önerileri oluşturabilmek için, düşüncenin programa dönüştürülmesi ve sentezci bir yaklaşımla farklılıkların bir araya getirilmesi konularında bu dönemde ilişki kurduğu üç kişi etkili olmuştur. ¹³⁶ Bunlardan biri, daha önce Diyarbakır'da Batı felsefesine yönelişini sağlayan hocalarından Yorgi Efendi ve telkinleridir. Gökalp, Yorgi Efendi'yle İstanbul'da tekrar görüştüğünde, hocası İstanbul'daki yeni cereyandan bahis açarak şu telkinlerde bulundu:

“Türk gençleri siyasî bir inkılap yapmak, meşrûti bir idare tesis etmek istiyorlar. Bu takdire şayandır. Ancak, taklitle inkılap olmaz. Türkiye'deki inkılap, Türk milletinin içtimaî hayatına, millî ruhuna uygun olmalı! Türk milletinin psikolojisini ve sosyolojisini tetkik etmek lazım! Bu inkılapçılar mücadelelerine ilmi bir surette hazırlanmalı ...”¹³⁷

Yorgi Efendi, eski öğrencisine son bir ders, belki de felsefi bir vasiyet olmak üzere bu sözleri söylemişti. Gökalp, babasının vasiyeti gibi hocasının bu vasiyetini de hiç unutmadığını söylemektedir. Bu vasiyet, Gökalp üzerinde Türk toplumuna bakış açısını belirleyecek derecede etkili olmuştur. Diyarbakır'dayken önce düşünce dünyasına felsefeyi sokan Yorgi Efendi, bu sözleriyle de sosyoloji ve psikoloji ilmine ilgi duymasını sağlamıştır. Gökalp bundan sonra özellikle sosyolojiyi öğrenme yönünde çaba harcamıştır. Türklüğün meselelerini ise sosyolojik ve psikolojik kuramlara dayalı tetkiklerle çözmeye çalışmıştır. Hocası bu vasiyetindeki ikazlarında inkılapçıların ilmi bir surette hazırlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu, planlı ve programlı bir

¹³⁵ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s.39

¹³⁶ Mehmet Karataş, *age*, s. 330.

¹³⁷ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 185

hareketin oluşturulmasına yönelik bir ikazdır. Bunun yanında, Devletin meselelerine toplum sorunları ve etkinliği çerçevesinde, kısmen de olsa aktarmacılığın ötesinde yaklaşımlarını önermektedir. İstanbul'da evine misafirlğe gittiği Doktor Yorgi'den aldığı vasiyet çok önemlidir. Ziya Gökalp'in Meşrûtiyet sonrasındaki yol haritasını belirlemesine onun sosyolojiye yönelmesine vesile olmuştur.

Ziya Gökalp, hocası Yorgi'yle tanışmasını ve bu mühim vasiyetini Küçük Mecmua'da şöyle anlatır:

"İdadî'de bir taraftan tabî ilimler okumaya, diğer cihetten kelâm dersleri almaya başladık. Manevîyât noktayı nazarından, biri müsbet, diğeri menfi elektriğine malîk olan bu iki makûs cereyân, ruhun fezâsında her müsademe ettikçe, hakikat şimşekleri yerine reybilik yıldırımları fırlamaya başladı. Ruhun içinde, müsbet hakikatlerle sevgili mefkûrelerim, her gün daha büyük bir şiddetle çarpışıyorlardı. Kalbim, vecdimin yegâne menbaı olan faziletli ve kahraman "insan"ın, asaletsiz, paspâye, esir ve âciz "madde"den yapılmış ihtiyarsız ve istiklâlsiz bir makine olmasına bir türlü kail olamıyordu. Bütün emelim, bin türlü tehlikelerle tehdit olunan fakat, istibdadın uyuşturucu macunuyla vaziyetinden bihaber olan milletimin mucizevî bir hamleyle kurtulması mümkün olup olmadığını bilmektir. Bana bir ümit felsefesi, bir necat nazariyesi lâzımdır. Eğer, insan bir makeden ibaretse, eğer onda bu tabiatın fevkine fırlayabilecek mucizevî bir kudret yoksa, milletim tehlikelerden kurtulamayacaktı. İnsanlık da sonuna kadar vahşetler içinde çırpınacaktı. Ne kelâm ne tasavvuf bana böyle bir ümit felsefesi, bir kurtuluş nazariyesi veremedi. Onlar bugünkü hayata ait mefkûrelere kıymet vermiyorlardı. Ben bugünkü hayatta da insaniyeti, insanı yükseltmek, vatani kurtulmuş görmek istiyordum. Fakat, kafamın içinde, her hükmünü riyâzî ölçülerle ölçen, mantık miyarıyla ayarlayan vakıaların, tecrübelerin mihengine vurmaksızın hiçbir hükmü kabul etmeyen uğursuz bir şahsiyet daha vardı. Buda benim akıldım. Bu akıl isyan ediyor, ümidimi kırmaya, emelimi boğmaya çalışıyordu. Benim o sırada yegâne istinatgâhum "tevil" idi. Bununla, ruhumda az çok bir ahenk tesis edebiliyordum. Birgün, kalemimden bir mısra fırlatarak beni bu istinatgâhtan da mahrum etti: Tevile ihtiyacı olur mu hakikatin?"

Bu sırada, mektebimize tarih-i tabîi okutmak üzere bir filozof muallim tayin olundu. Avrupa felsefesine ve Fransız edebiyatına vakıf olan bu zat, Türk edebiyatının da yeni devresini tetkik etmişti. Tuhaf halleri vardı. Tabip olduğu hâlde tababete inanmazdı: "Tababetde, müşhilden başka müsbet bir hakikat yoktur" derdi. Rum olduğu hâlde, Türklere dosttu yahut biz öyle zannediyorduk.

Doktor Yorgi, tıbbiye mektebinden çıkınca, ordu tabibi olarak şark vilâyetlerimize gelmişti. Uzun seneler kasaba kasaba dolaşarak her tarafı görmüştü. Vazife haricinde kimse ile ihtilât etmez münzevîyâne yaşardı. O hâlde, vaktini nasıl geçiriyordu? Yalnız bir şeyle: Mütalâa! Doktor Yorgi'yi geniş malûmatlı ve filozof yapan ihtimal ki, bu daimî mütalâalarıydı.

Doktor Yorgi, mektebe her geldikçe, Türkçe muallimimizin bize kitabet edebiyatı olarak yazdırdığı inşâ vazifelerini okurdu. O zaman, ben derunî buhranımın en şiddetli devresini yaşıyordum. Bu buhranın acılıkları – hocamızın verdiği mevzu her ne olursa olsun yazdığım vazifelerden fıskırıyordu. Doktor Yorgi, benim bu elemli düşüncülerimde bir felsefe şemmesi buluyordu. Sınıfa her geldikçe, o hafta yazdığım kitâbet vazifesinden bahse derdi. Ben onun sözlerini son derece dikkatle dinlerdim. Çünkü her sözü benim için yeni bir ufuk açıyordu. O zaman ki fikirlerimle duygularım, hatırımda kalabilmiş olan bazı şiirlerimde izlerim muhafaza etmiştir. Aşağıdaki bir manzume, o devirdeki kâinat telâkkimi göstermeye hadim olabilir:

*Ey hayât-ı umumî-i âlem!
 Bir küçük cüz'ünüm sana tabî...
 Senden efkârım olmada nâbî,
 Senden âmâim olmada mülhem...
 Bende yok ihtiyârü istiklâl!
 Akl-ü fikrimde sen müdebbirsin,
 Her ne yapsam ona müessirsin;
 Şensin ef'âlime benim fa'âl...
 Ben neyim? Bir hayat makinesi;
 Beni tahrike zenberek lâzım;
 Odur ancak hayatıma nâzım:
 - Zenberek: Kainât makinesi...*

Bütün eşyada var ebedle ezel
 Olamaz cism-ü-can fenâ-perver
 Biri unsurlara tehâllül eder,
 Biri kuvvetlere olur müşhal...

Kâinat hakkındaki bu telâkki, nasıl bir insan telâkkisi vücuda getirdiği manzumeden anlaşılıyor. İnsanın böyle iradesiz, istiklâlsiz olmasını, onun da hayvanlar gibi sefil ve tabiatın hunrîzâne kanunlarına esir bulunmasını kalbim bir türlü kabul edemiyordu. Tabiatın istidadıyla insanın bu esaret ve aczi beni tehevvürlere düşürüyordu. Aşağıdaki beyitler, bu buhranın muhtelif safhalarını gösterir:

Mâzi elemli yâdlara makber-i siyah
 Âtî, tehiyye etmede bin sadme-i tebâh...
 Yıldızlar, ey cerihaları kanlı fitratın !
 Şâhidleri değil misiniz siz bu vahşetin?
 Eûnin mübârezât sezenler hayâtta,
 İnsanları garîp görür kâinâta,
 Encüm, mezâr-ı sermed-i dehrin kitabesi,
 Çeşmanım ol kitabenin âlâmhânıdır.
 Eyler zalâm-ı leyli terennüm nevalarım.
 Gönlüm fütûr baykuşunun âşiyânıdır.
 Tabiatın bu ihtişamı girye - bâr eder beni,
 Tulû'lar, guruplar pür - iğbirâr eder beni...
 Beşer, sefâletin içinde bir yetimi andırır.
 Hazin likâsı her dakika dâğ - dâr eder beni.

Geçirdiğim dehşetli buhranı burada uzun uzadıya yazacak değilim. Yalnız, bu buhranın beni fülen, intihara sevkettiğini, birçok seneler dâm'üs - sihre mübtelâ ettiğini, övücüden zayıflatarak bir kadîd hâline koyduğunu söylemek, buhranın şiddetini göstermeye kâfidir. Uzvî hiçbir hastalığım içtimaî hiçbir sıkıntım yoktu. Bütün ıztıraplarımın menbaı felsefî düşünüşlerimdi. O zâman, "hakikat-ı kübrâ" adını verdiğim büyük hakikati bulabilsem hiçbir derdim kalmayacağına emindim. Fakat bunu hangi semtde aramalıydı? O sırada, bir "ihtilâl şarkısı" yazarken, kale-mimden fırlayan başka bir mısra da bana onun sentini gösterdi:

"Mevdû'dur bugün bize nâmusu milletin!"

Demek ki, büyük hakikat mefkûreden ibaretti. En büyük mefkûre

de millet ve hürriyet mefkûreleriydi. Hürriyet mefkûresinin ruh-daki hâkimiyetim de bu kıt'a ile anlatmıştım:

*“Varlığın kırdım bütün zencir-i meylivyâtını,
Meyl-i diğerle beni âhur yine saydeyledi...
Herkesi bir kayd ile bend eyleyen dâm-ı hayât,
Gönlümü zincir-i hürriyetle der-kayd eyledi.”*

Bu mefkûrelerin itilâsına çalışmak için, İstanbul'a gittim. O zaman, İstanbul'da tıbbiyelilerin teşkil etmiş olduğu gizli bir cemiyet vardı. Onlarla beraber çalışmaya başladım. Bir müddet sonra, Doktor Yorgi de İstanbul'a geldi. Bir gün, eski sınıf arkadaşlarımdan Abdullah Haşim, doktora gitmemizi teklif etti. O evini tanıyordu. Moda cihetinde oturuyormuş. Beraber gittik. Hocamız, İstanbul'daki yeni cereyandan bahis açtı:

“Türk gençleri siyâsî bir inkılâp yapmak, meşrûfî bir idare tesis etmek istiyorlar. Bu hareket tebcile şâyandır. Yalnız, bir cihet var kı inkılâp, taklitle olmaz Türkiye'deki inkılâp, Türk milletinin içtimaî hayatına, millî ruhuna uygun olmalı! Yapılacak kanun-î esâsî Türk milletinin ruhundan kopmalı! İçtimaî bünyesine tevâfuk etmeli ! Böyle olmazsa, yapılacak inkılâbın memlekete muzır olması ihtimali var. İyi bir kanun-î esâsî yapabilmek için, evvelmirde Türk milletinin psikolojisini ve sosyolojisini tetkik etmek lâzım! Siz bu inkılâpçıları herhâlde az çok tanır-sınız. Bunlar, lâzım gelen bu tetkikleri yapmışlar mı? Yaptıkları programı bu tetkiklere mi istinat ettiriyorlar? Hulâsa, başladıkları mücahedeye, ilmî bir surette hazırlanmışlar mı?” Biz bu sözlere hiçbir cevap veremedik. Zaten bu sözler, istifâmdan ziyâde, ifnâm maksadıyla söyleniyordu. Herhâlde bizde bu gibi tetkiklerin henüz başlamadığını pekâlâ biliyordu. Mutlaka, iki eski talebesine son bir ders, belki de felsefî bir vasiyet olmak üzere bu sözleri söylemişti. Ben, babamın vasiyeti gibi, hocamın bu vasiyetini de hiç unutmadım. Delili şu ki, o günden itibaren, Türk milletinin sosyolojisiyle psikolojisini tetkik edebilmek için, evvelmirde bu ilimlerin umumî esaslarını öğrenmeye başladım.”¹³⁸

Ziya Gökalp'in bu dönemde Batılı baytarlık derslerinden ziyade hocasının sözüne istinaden sosyoloji ve felsefeyle ilgilenir, bununla il-

¹³⁸ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 180-186.

gili okumalar yapar. Bu konuyu okuldan arkadaşı olan onun ne kadar kitaplara, okumaya düşkün olduğunu ve parlak bir zekâsı olduğunu gören Mehmet Akif şöyle ifade eder: “*Bizde felsefeyi hazmetmiş adam arama... Ben Baytar Mektebinde talebe iken Diyarbekirli Ziya vardı, yalnız o, felsefeden okuduklarını anlardı.*”¹³⁹

Ziya Gökalp’in İstanbul’da İttihatçı Aydınlarla Tanışması

Ziya Gökalp, yukarıda hocasının vasiyetinde de söz ettiği gibi İstanbul’a gelir gelmez hürriyet ve meşrûtiyetçilerle arkadaşlık etmiştir. Baytarlık mektebinde de tabii ilimlerden ziyade felsefe ve içtimaiyat üzerine okumalar yapmıştır. Doktor Abdullah Cevdet daha Diyarbakır’dayken ona Tıbbiyelilerin teşebbüsüyle hürriyet ve meşrûtiyeti elde etmek için gizli bir cemiyet kurulmuş olduğunu ve bir ihtilal hareketi hazırlanmakta bulunduğunu söylemiştir. O da Abdullah Cevdet’in tavsiye ettiği şekilde bu cemiyetle temas yolunu bulmuş, Doktor İbrahim Temo (1865-1945) ve İshak Sükûti (1868-1903) ile görüşmüştür. Onlar da Ziya Gökalp’i gelecekte adı İttihat ve Terakki olacak bu ihtilal komitesine üye yapmışlardır.¹⁴⁰

Ziya Gökalp’i Türkçülükle Tanıştıran Hüseyinzade Ali

Gökalp 1895 yılında İstanbul’da Mülkiye Baytar Mektebi Âlisinde okumaya başladığında dönemin entelektüel çevrelerle ilişkilerini geliştirir bir anlamda Hocasının tavsiyesine uyar. Ziya Gökalp’in biyografisinde önemli yer tutan ve Gökalp’in daha sonra meşhur olacak düşüncelerinin menbaı Türkçü düşünürle karşılaşması bu dönemdedir. Bu kişilerden biri de Rusya’dan gelen Pan-Türkçü Hüseyinzade Ali’dir.

Hüseyinzade Ali o sırada, harbiyeyle birlikte genç İttihatçılar’ın bir kalesi durumunda olan Askerî Tıbbiye’de öğretmenlik yapmaktadır. Gökalp’in Türkoloji çalışmalarına olan ilgisi, Hüseyinzade Ali aracılığıyla olmuştur. Bu da bize, Türkoloji çalışmalarına olan ilgisini, doğrudan Batı’dan aktarılmış biçimiyle değil de Hüseyinzade Ali tarafından yorumlanmış biçimiyle oluştuğunu göstermektedir. “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” sentezi ile Turancılık söylemlerini Türkler arasında ilk defa zikreden Azerbaycan Türklerinden Hüseyinzade Ali, Gökalp’in yüz yüze görüşerek özellikle Türkçülüğe ilgisinin oluşumunda etkilendiği önemli şahsiyetlerden biridir.

¹³⁹ Hikmet Tanyu, *age*, s. 18.

¹⁴⁰ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 11.

Gökalp, Türklüğe ilgi duyması açısından üzerinde büyük etki bırakan Fransız müsteşriki Leon Cahun'un "Asya Tarihine Giriş" adlı eserini de Hüseyinzade Ali'nin tavsiyesiyle okumuştur. İttihat ve Terakki'nin beşinci kurucusu olarak kabul edilen Hüseyinzade Ali ile İstanbul'a geldiği 1896 yılında tanışan Gökalp'te, onunla görüşmelere başladığında, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" sentezi ile Turancılık düşüncelerine olan eğilimler artmıştır. Özellikle Gökalp, babasının telkinleri sonucu, düşüncesinin biçimlenmesini sağlayan uzlaşmacı-sentezci görüşlerini, Hüseyinzade Ali'nin üçlü senteziyle formüleştirmiştir. Bu etkilenme, sentezci üçlü formülün belli bir siyaset çerçevesinde yeniden yorumlanmasını, özgün ve kullanılabilir bir senteze dönüşmesini sağlamıştır. Bir başka Türkçü düşünür olan Yusuf Akçura, Hüseyinzade'nin Gökalp üzerindeki etkisini şöyle anlatır:

*"Mamafih, onun şairane Turancılığı, 1908'den sonra İstanbul'da diğer Turancıları, ezcümle Gökalp Ziya'yı yaratmıştır."*¹⁴¹

Gökalp, bu dönemde, Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'nın Türk tarihi ve dili üzerine yeni ve ufuk açıcı olarak değerlendirilen yapıtlarıyla Fransız doğubilimci Leon Cahun'un araştırmalarını okuma fırsatını da bulmuştur.¹⁴²

Amcasının Vefatı Üzerine Sılayı Rahime Dönüş

1897'nin başlarında, Ziya Gökalp'in ilk hocalarından olan, Arapça, Farsça ve Doğu ilimlerine vakıf müderris amcası Hacı Hasip Efendi Diyarbakır'da vefat eder. Amcası vefatı sırasında tek evladı Vecihe Hanım ile çok sevdiği, beğendiği yeğeni Ziya Gökalp'in evlendirilmesini vasiyet eder ve üç yıl sonra da Gökalp amcasının kızıyla evlenir.

Ziya Gökalp, 1898 yaz tatilinde İstanbul'da Mülkiye Baytar Mektebi'nin üçüncü sınıfından dörde geçmişken, Amcası Hacı Hasip Efendi'nin ölmüş bulunması, kendisini çok özleyen annesinin ısrarlı mektupları ve 1895'te Diyarbakır Ermeni İsyanı sırasında Türklerin zamanında silahla mukabelesini temin ve İstanbul'a yazdığı telgraflar yüzünden gönderildiği Musul'da süngünden dönerek İstanbul'a gelmiş bulunan dayısı Arif Efendi'nin teşvikiyle ilk defa sıla yapmak üzere Diyarbakır'a gelir. Gökalp bu sıralarda İstanbul'da ihtilalci ve hürriyetçi dü-

¹⁴¹ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 207.

¹⁴² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1976, s. 7-16.

şünceleri edindiği için tabii ki boş bırakılmaz. O dönemde yaygın olan jurnalcılık ve hafiyecilik Gökalp'i de bulmuştur. Çünkü Ziya Gökalp'in bu dönemdeki faaliyetleri diğer ittihatçı gençler gibi dönemin iktidarı tarafından takip edilmektedir. Mektep içinde şüpheli hareketleriyle dikkati üzerine çekmiş, Albay Mehmed Ali tarafından dolabında yapılan araştırmalarda bazı Fransızca eserler bulunması dolayısıyla hapsedilmiş, mektepten kovulmak üzereyken kimi hocaların yardımıyla bu ceza uygulanmamış, ancak göz hapsine alınmıştır.¹⁴³

Gökalp, İstanbul'dayken Diyarbakır'daki arkadaşlarıyla mektuplaşır. Bu mektuplaşmalardan biri de Miri Katibzade Cemil Bey'ledir. Cemil Bey'le hürriyet ve dönemin istibdadı hakkında yazışmalar yapmışlardır. Cemil Bey Diyarbakır'daki gençlerle birlikte Vali Halid Bey'le de sorunlar yaşamaktadır. Gökalp, yıl sonu Diyarbakır'a geldiğinde kendisi de bu mevzuya dâhil olmuştur. Arkadaşlarına valiyi payitah-ta şikayet etmeleri konusunda yardımcı olmuş ve bir telgraf çekmişlerdir. Mesele büyümüştür. Vali kendisine yapılan isnatların bir tertip olduğunu ispat ve onları ezmek için gençleri Mabeyne jurnal etmiş, haklarında tahkikat açtırmış, Gökalp'in akrabalarından Miri Cemil Bey'in evinde Ziya Gökalp'in İstanbul'dan gönderdiği bir mektup ele geçmiştir. Bu mektup tamamen dönemin yönetimini eleştiren hürriyet, müsâvât gibi lafların geçtiği mektuptur. Aynı zamanda bu gençlerin evinde Mizan, Meşrûtiyet gibi hürriyetperver Jön Türklerin gazeteleri de ele geçirilir. Bunun sonucunda, Diyarbakır'da kimi kimselerle birlikte asayiş bozma, zararlı kağıtlar yayımlama, gündüzleri kimi dükkanlarda, geceleri de kendi evinde toplanarak, zararlı kağıtları ve yasak edilmiş kitapları okuma suçundan dolayı, 14 Temmuz 1898'de tevkif edilirler.¹⁴⁴ Ziya Gökalp ve arkadaşlarının bu olaydan dolayı ne kadar tutuklu kaldıkları bilinmemektedir. Ancak bir süre sonra İstanbul'a döndüğü düşünülürse bu sürenin kısa olduğu anlaşılmaktadır.

Ziya Gökalp Tekrar İstanbul'da

Ziya Gökalp, serbest kalıp tekrar İstanbul'a döndüğünde hakkında tahkikat yapıldığı için okuldan uzaklaştırılır. Baytar Mektebine alınmayan Ziya Gökalp'in ekonomik olarak çok perişan olduğu bu dönemlerde imdadına kardeşi Nihat Bey yetişir. Bu süreçte Gökalp, yarı aç yarı tok,

¹⁴³ Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp Kronolojisi* s. 19.

¹⁴⁴ C. Kudret, *Ziya Gökalp*, Türk Dil Kurumu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 9

yersiz yurtsuz parklarda yatıp kalkmaktadır. Bir ara Sirkeci'de ucuz bir otelde kalır, daha sonra kardeşi Nihat onu Mahmutpaşa'da Kırım Oteline yerleştirir. Bu sırada Gökalp arkadaşı Ahmet Cemil'e yolladığı yönetim ve Abdülhamit aleyhine satırlarla dolu mektup yüzünden polisler tarafından yeniden tevkif edilir.¹⁴⁵ Bu olayı Enver Behnan Şapolyo şöyle anlatır:

*"Bir akşam üzeri kardeşi Nihat Bey, Harbiye mektebinde bulunduğu bir zamanda üsteğmen iken otele geldiği vakit kardeşinin polisler tarafından götürüldüğünü görmüştür. Bu devirde Sultan Hamid daima yüksek tahsil gençliğini takip ettiriyordu. Bilhassa Tıbbiye, Mülkiye talebelerini... Bunlardan hürriyet taraftarı ve gizli olan İttihat ve Terakki Cemiyetine girenleri, geceleyin mektepten alarak Fizan'a sürüyorlardı. Birçoklarının da rivayet olarak, ayağına taş bağlanarak Marmara'dan denize atıldıkları söyleniyordu. Bu akıbetin, Ziya Bey'in de başına geleceğini kardeşi anladığından çok müteessir olmuştur."*¹⁴⁶

Gökalp'in Hürriyet Yolunda İlk Mahpus Hayatı:

Taşkışla Zindanları

Vali Halid Bey, Diyarbakır'da tevkifle yetinmemiş, Gökalp'i Sultan Abdülhamid'e de ihbar etmiş, Ziya Gökalp'in akrabası ve arkadaşı olan Miri-katibi- Zade Ahmed Cemil (Asena) Bey'in evinde yaptırdığı araştırmada ele geçen ve Gökalp'e ait olan mektubu da yollamıştır. Maalesef Nihat beyin düşündüğü şey başına gelir. Ziya Gökalp'in fikirleri ve İstanbul'da ilişkide bulunduğu kişiler ve cemiyetler zararlı görüldüğü için, Vali Halid Bey'in de mabeyne yolladığı jurnallerle Gökalp, Baytar Mektebinden atılarak Taşkışla'da on ay hapse mahkûm olur.

Gökalp'in Taşkışla'da Tanıştığı Hürriyetçi Naim Bey ve Vasiyeti

Ziya Gökalp, hürriyetçi fikirlerinden dolayı Taşkışla'da bulunduğu on ay içinde kendisine bir tane bile kitap verilmez. Oradaki muhafızlara bir kitap verilmesi için çok yalvarır. Nihayet insafılı bir adam kendisine bir Kur'an-ı Kerim vermiştir. Ziya Gökalp dokuz ay Kur'an-ı Kerimi okumak ve tetkik etmekle hapis süresini geçirmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Hikmet Tanyu, *age*, s. 21.

¹⁴⁶ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 40.

¹⁴⁷ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 41.

Gökalp hapishanede inkılapçı olduğundan dolayı mahkûm olan Naim Bey'le tanışır. Naim Bey, Ziya Gökalp'in fikirlerini derinden etkiler. On ay boyunca Gökalp'e hürriyet ve inkılap hakkında öğütler verir. Gökalp hayatındaki üç önemli vasiyetten birisini de babasından ve Hıristiyan Doktor Yorgi'den sonra burada meşrûtiyet tutkunu Naim Bey'den alır. O, "pir'imın vasiyeti" diye adlandırdığı bu nasihatleri "*ulvi bir vasiyetname*" olarak kabul eder. Naim Bey, Ziya Gökalp'le yaptığı bu konuşmalarda anayasanın yeniden yürürlüğe konmasıyla belki sultanın yetkilerinin ve gücünün sınırlanabileceğini ama gerçek demokrasinin entelektüel bir hazırlıktan sonra gerçekleşebileceğini savunur. O'na göre millî intelijansiyaya düşen görev kısa sürecek olan Meşrûtiyet döneminden faydalanarak kitleleri eğitmek ve onları demokrasiye hazırlamak olmalıdır. Bu vasiyetin Ziya Gökalp'in demokrasi hakkındaki düşüncelerine etkisi olduğu bilinmektedir. Gökalp 1922'lerde kaleme aldığı bir makalesinde, hapishanedeki öğretmeninin isteklerini yerine getirdiğini göğsünü gere gere yazacaktır.

Söz konusu vasiyet Gökalp'in niçin İttihat ve Terakki Hareketi için de olduğunu da anlatan önemli bir anekdottur. Gökalp'i derinden etkileyen bu önemli vasiyeti Gökalp Küçük Mecmua'da şöyle anlatır:

"316 (R. 1316/M.1900) senesinin on ayını Taşkışla'da geçirdim. Askerle dolu bir koğuşun elbise deposu içinde geçen bu on aylık itikâf (yalnızlık) hayatı beni ruhî buhranlarımdan ebedî surette kurtardı. Taşkışla'dan, Mehterhâne'ye, oradan da Zabtiye Tevkiyhânesi'ne naklolundum. Burada, Naim Bey isminde, bir ihtiyar inkılâpçıya rast geldim. İstanbul'un kibar bir ailesine mensup olan bu ihtiyar da siyâsî bir meseleden dolayı Zabtiye Nezaretî'nde mevkuף (tutuklu) bulunuyordu. Orada kaldığım müddetçe hep bu nurlu ihtiyarın mefkûreli, ümidli ve vectli sözlerini dinlerdim. Ayrılacağım gün beni bir tarafa çekerek şu sözleri söyledi:

"Deli Petro'nun milletine karşı bir vasiyeti olduğu gibi benim de milletimden olan bütün gençlere ait umumî bir vasiyetim var. Birkaç senedir ki, hangi gence tesadüf etsem bu vasiyetimi tebliğ ediyorum. Bunların içinde yalnız bir tanesi vasiyetimi hakkıyla ifa edebilse (hakkıyla yerine getirebilse), benim mezarda ebediyen mesut olmam için kâfidir. Ben, vatanımda meşrûtiyetin bir gün mutlaka ilân edileceğine kaniim. Nasıl, istihsal edileceğini

(yapılacağını) bilmem? İhtimal ki, şimdiki hükümdar vefat edince, yerine geçen zat, milleti memnun etmek için, zaten mevcut olan Kanun-i Esasî'yi (Anayasayı) kendiliğinden tatbik edecektir (uygulayacaktır). Ben, ihtiyar olduğum için, o güne kadar yaşayabileceğimi zannetmiyorum. Fakat eminim ki siz, o devre yetişebileceksiniz.

Bilmelisiniz ki bu ilk meşrûtiyet - nasıl elde edilmiş olursa olsun - hakikî bir meşrûtiyet olamayacaktır. Meşrûtiyeti beş on kişinin anlaması ve istemesi kâfi değildir. Meşrûtiyet'in hakiki bir mahiyet olabilmesi için, bütün milletin onu anlaması lâzımdır. Halbuki milletimiz, şimdilik derin bir uyku içindedir. Uykuda olan bir millet, meşrûtiyetin kıymetini takdir edebilir mi? Binaenaleyh, bu ilk meşrûtiyet çok devam edemeyecek, Meclis-i Mebûsân'ın kapısı yeniden kapanacaktır. Bu kapanmanın ne suretle olacağını Avrupa'daki emsaline ve memleketimizdeki ahvale nazaran (bakarak) tahayyül edebiliriz.

Ben muhayyilemde şöyle görüyorum: O zaman ruhlarda, henüz ihtirasları zaptedecek mane'î bir dizgin bulunamayacağı için, mebuslar imtiyaz almak hususunda birbiriyle yarışa çıkacaklar. Gazeteler şantaj yapmaya kalkışacaklar. Bazı müfritler (aşırılar), en canlı ananelere (geleneklere) bile hücum edecekler. Tabî, bu gibi ahval (durumlar), meşrûtiyetperver olanları bile gücendirecek. Bundan başka bazı kimseler "İttihâd-ı İslâm" teşkilâtı ve propagandası yapacaklar. İngilizler, bu teşkilâtın, bu propagandadan kuşkulananarak, saraydan meclisin kapatılmasını isteyecekler. Saray, zaten kürsüde söylenen ve gazetelerde yazılan demokratça sözlerden kendi nüfuzunun azalmakta olduğuna hükmetmeye başlayacağından bu teklifi canına minnet bilecek, bir - iki gazeteyi satın alarak, meşrûtiyet aleyhinde şiddetli bir hücum yaptırdıktan sonra, bir sabah "irade-i seniye" (padişah buyruğu) ile meclisin müsait bir zaman gelince açılmak üzere seddedildiğini (kapatıldığını) ilân edecek. İşte, bu ilk meşrûtiyetin uğrayacağı akıbet budur. Bunu ben şimdiden bütün vuzu-huyla (açıklığıyla) görüyorum. Benim kadar tecrübeniz olsaydı, siz de benim gibi görecektiniz.

Mamafileh, bu ilk meşrûtiyetin böyle az zamanda elden çıkacağına müteessif olmayınız (üzülmeyiniz). Bunun hakikî bir meş-

rûtiyet olamayacağını daha evvel söylemiştim. Bu meşrûtiyetin devam ettiği müddetçe kıymet vereceğiniz yalnız bir şey vardır: Bu şey matbuatın serbestîsidir (basının özgürlüğüdür). Benim vasiyetimde yalnız bu noktaya aittir. Millet derin bir uykudadır, demiştim. Onu. uyandıracak şey millete, kendi varlığını, hayatı için tehlikenin ve selâmetin hangi tarafta olduğunu, hulâsa istikbaldeki hedeflerini, gayelerini öğrenmesidir. Hür ve serbest bir matbuat olmazsa, bunları milletin her ferdine anlatmak nas mümkün olabilir? Fakat, bu hedefleri yazabilmek için evvelerde (öncelikle) mütefekkirlerimizin (düşünürlerimizin) bunları bilmesi lâzımdır. Halbuki bugün milletimizin hedeflerinin, gayelerinin ne olacağına dair hiçbir mütefekkirimizin muayyen (muayyen) bir kanaati yoktur. Benim en ziyâde korktuğum cihet, meşrûtiyet ilân olununca bu meşrûtiyete evvelden hazırlanmış mütefekkirlerin mevcut bulunamayışıdır. Eğer böyle bir hâl vukua gelirse, matbuatın o vakit ki serbestîsinden milletimizin hiçbir istifadesi olmayacak demektir. İşte, bu korkudur ki, beni milletimin gençlerine vasiyetmeye sevk ediyor. Beklediğimiz güne kadar, daha on sene kadar, bir zaman var! Siz gençler bu on sene zarfında geceli gündüzlü okuyarak, düşünerek aramalısınız. Bu milletin tehlike ve selâmet noktalarını tayin ve tesbit etmelisiniz.

Bu millete, her şeyden evvel hangi fikirleri, hangi duyguları, hangi ideâlleri telkin etmek faydalıdır? Hangi fikirler bu milleti, dalmış olduğu derin uykudan uyandırabilir? Hangi mefkûreler onu yeni bir tekâmül (gelişme) istikametine doğru yürütebilir? Hangi umdeler (ilkeler) onu medeniyete doğru yükseltebilir? İşte bütün bu noktaları arayıp, tarayıp keşfetmelisiniz! Hulâsa, milletimizin uyanması ve yükselmesi için lâzım gelen vazıh (açık) program elinizde hazır bulunmalı! Ta ki meşrûtiyet ilân edilince, başkaları gibi şaşırıp kalmayasınız. Ne yazacağınızı ve hangi fikirleri neşredeceğinizi vazıh bir surette bilesiniz! Bence, tasavvur ettiğim gibi, programınızı hazırlamış olursanız, meşrûtiyet gelip de matbuatın serbestisi hasıl olunca derhal bir gazetenin yahut mecmuanın başına geçmelisiniz. Hazırlamış olduğunuz efkâr-ı mudire ve muvecceheyi (yönetici ve yönlendirici fikirleri), hedefleri, mefkûreleri, umdeleri hiç durmaksızın yazmalı ve

neşretmelisiniz! Hiç durmaksızın diyorum! Çünkü, bu ilk meşrûtiyet hakiki olmadığı için, uzun müddet devam etmeyecektir. Binaenaleyh matbuatın serbestisi millî hayatımızda süresiz olacaktır! Bundan azami bir surette istifade edebilmek için, ne kadar mümkünse o kadar çok yazmaya ve mümkün olduğu kadar her meselenin ruhunu ve esasını teşrih edebilmeye gayret etmelisiniz! Fırsat, kanatlı bir kuş gibidir, hemen elden kaçabilir. Böyle zamanlarda teenni (tedbirli) ile hareket, “yavaş-yavaş” felsefesi çok muzırdır (zararlıdır)! Yazmakta musaraat göstermediğiniz takdirde, yazacağınız birçok fikirler yazılmamış kalacaktır. Binaenaleyh milletimize, acilen bilmesi elzem olan fikirlerin hepsini yazabilmek için, son derecede isticlal (acelecilik) lazımdır.

Bu yazılacak şeyler zannetmeyiniz ki, yazıldığı zaman okunacak ve o zaman lazım gelen tesiri yapacaktır! Hayır! O heyecanlı devirde, o ihtiraslı keşmekeş esnasında, ihtimalki, bu yazılar hic okunmayacaktır. Yahut okunacaktır da anlaşılmayacaktır. Fakat elzem olan bunların derhal okunması ve anlaşılması değildir. Elzem olan millî programın millî mefkûrelerin bir kere matbu sahifeler hâline geçmesidir. Tabolunan (basılan) bir yazı asla imha edilemez. Millî mefkûreler ve umdeler bir kere tab ve neşr olunduktan sonra artık hiçbir şeyden korkum kalmaz. İsterse istibdad bin katdaha şiddetle avdet etisin (geri dönsün). İsterse matbuat eskisinden daha ağır zincirlerle bağlansın. İsterse hürriyet devrinde basılan bütün mecmualarla gazeteler memnu (yasaklı) ve muzır (zararlı) evrak sırasına geçsin. Bunların hiçbirisinden müteessir olmam ve hatta, bu tazyikler (baskılar) ne kadar şiddetli, bir surette avdet ederse, o kadar memnun olurum. Çünkü tazyik ne kadar artarsa uyanmayı o derece teşci eder (cesaretlendirir). Bundan başka muzır evrak sırasına geçmiş olan yazıları okumaya insanlar daha çok haristirler (hırslıdırlar). Biz bugün nasıl tehlikelere atarak, bugünkü evrak-ı muzır (zararlı evrakı) okuyorsak, istikbaldeki istibdad devrinde de, o memnu (yasaklanmış) yazılar bu derece iştiyaklarla (arzularla) aranacak ve elden ele dolaşarak, herkes tarafından okunacaktır. Eğer, gösterilen mefkûreler doğru ise, eğer ortaya atılan umdeler faydalıysa, bu yazıların böyle ihtiras ve iştiyakla okunması milleti gerçekten uyandıracak ve kendi mukadderatını eline alma-

ya sevk edecektir. İşte bu suretledir ki uykudan uyanan millet, kendi içtihadıyla (yorumuyla) hayatına elzem göreceği meşrûtiyet ve hürriyeti, kendi mücahadesiyle yeniden istihsaledecektir (üretecektir). Bu son meşrûtiyet hakikî bir meşrûtiyet olacak ve artık millete ve matbuata daimî bir hürriyet teminedecektir. İşte, bugün milletimin bütün gençlerine tebliğ etmekte olduğum vasiyet bundan ibarettir!"

Bu sözlerin ne kadar doğru olduğunu zaman gösterdi. Mütarekeden sonra istibdat âdet ederek Meclis-i Mebûsan'ı dağıttı. Birçok mütefekkirlerle gazeteciler Malta'ya götürülerek matbuata serbestisine nihayet verildi. Fakat, büyük felâketler fikirlere nisbetle daha kuvvetli münebbihler (uyarıcılar) olduğu için, millet okumaya, düşünmeye vakit bulamadan, uyanmaya, çiğnemenen haysiyet ve hukukunu kurtarmaya mecbur oldu. Dâhi bir kahraman öne düşerek milleti büyük muzafferiyetlere nail etti. Mamafih, bu harikûlâde ahval zuhur etmeseydi, ihtiyar meşrûtiyetperverin bütün görüşleri noktası noktasına doğru çıkacaktı. İhtiyar meşrûtiyetperver bu sözleri söyledikten sonra vasiyetini tutacağıma dair benden söz aldı. Ben de vatan yolunda nasıl çalışmam lâzım geldiğini vâzih bir surette göstererek beni gerçekten irşâd eden bu ârif insanı kendime "pîr" ahzettim (kabul ettim.)"¹⁴⁸

Gerçekten de ihtiyar tutuklunun söylediklerini, siyasî tarih doğrulamaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Meclis-i Mebusan dağıtılmış, sürgünler başlamıştır. Aynı makalede Gökalp ihtiyar inkılapçının, bu sözlerini tutması gerekliliğine dair kendisinden söz aldığını, kendisinin de bu söze uyarak vatan yolunda gerekeni yapmaya çalıştığını açık bir surette beli etmektedir. Piri olarak kabul ettiği Naim Bey, Gökalp'i programcılık yönünde etkilemiştir. Çünkü Gökalp'in serbest bırakıldıktan sonraki fikrî ve siyasî yaşamına baktığımızda, faaliyetlerinin bir düzen içerisinde programlı olduğunu görmekteyiz. Fikirlerini ifade etmek için sürekli gazete ve dergiler çıkarmış, mevcut gazetelerde kendi fikirlerini her türlü baskıya rağmen kaleme almıştır. Kuşkusuz bunda birçok unsur etkili olmuştur, ancak "Pirimin Vasiyeti" adlı makalesinden de anlaşılacağı gibi Naim Bey'in etkisi, en azından yönlendirici nitelikte olmuştur.

¹⁴⁸ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 187-192.

**ZİYA GÖKALP 24-34 YAŞLARINDA
(1900-1910)**

**ZİYA GÖKALP'İN DİYARBAKIR'DA İNZİVA
HAYATI VE MEŞRÛTİYET'İN İLANI**

Ziya Gökalp'in Diyarbakır'a Dönüşü ve Amcasının Kızı Vecihe Hanımla Evliliği

Ziya Gökalp, "zaptiye nezâreti altında" bulundurulmak üzere Taşkışla'da dokuz ay cezaevinde kaldıktan sonra İstanbul'daki eğitimini yarım bırakmak zorunda kalır ve Diyarbakır'a geri döner. Diyarbakır'a geldiğinde babasından kalanları da hürriyet mücahitlerine dağıttığı için tabiri caizse beş parasızdır.¹⁴⁹

Üzerinde büyük emeği olan Ağır Ceza Reisi Amca Hacı Hasib Efendi, Gökalp İstanbul'dayken vefat etmiştir. Babasıyla amcasının ortaklaşa aldığı kararlardan biri de Ziya Gökalp'le amca kızının evlenmesidir. Bu vasiyet üzerine 24 yaşında olan Gökalp, 21 yaşındaki Vecihe Hanımla (1879-1934), 28 Aralık 1900 tarihinde evlenmiştir.¹⁵⁰

Ziya Gökalp ve Vecihe Hanım'ın Çocukları

Ziya Gökalp ve Vecihe Hanım'ın yedi çocuğu olmuştur ama hayatta kalanların sayısı üçtür: Seniha (Göksel) 1902, Hürriyet (Gökalp) 1908, Türkân (Yurtcanlı) 1918. Ölenlerin isimleri ise Vedat, Sedad, Sevinç ve doğduğu gün ölen vardır. Vedat on üç gün yaşar, Sedad iki yaşında, Sevinç bir buçuk yaşında ölmüştür. Ziya Gökalp, ölen çocuklarını hiçbir zaman unutmamış, makalelerinde, şiirlerinde ölen çocuklarının adlarını mahlas olarak kullanmıştır.¹⁵¹

Burada, eşi Vecihe Hanım'a ayrı bir parantez açmak gerekir. Vecihe hanım, babası hâkimlik yapmış varlıklı bir ailenin kızı olarak oldukça kültürlü bir hanımdır. Pek alımlı olmayan Vecihe hanımın, doğuştan kalça çıkıklığı da söz konusudur. Ancak Gökalp'in ona hürmeti ve onun Gökalp sevgisi her zaman yüksek olmuştur. Bunu özellikle Gökalp'in Birinci Dünya savaşı sonrasında pek çok ittihatçı ile birlikte sürüldüğü ve eşine Malta'dan gönderdiği sevgi dolu mektuplarında görürüz.

Gökalp'in Eşi Vecihe Hanım'a Duyduğu Sevgi

Ziya Gökalp'in eşi Vecihe Hanım hakkındaki "*Ziya Gökalp olmuşsam*

¹⁴⁹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 41.

¹⁵⁰ Hikmet Tanyu, *age*, s. 23.

¹⁵¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı* Nu: 3, Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, 1956, s. 179.

O'nun sayesinde olmuşumdur" ifadesi, eşine ne kadar değer verdiğini bariz bir şekilde gösterir. Gökalp, eşini anlatırken bu ifadeleri açıkça dile getirerek şöyle der:

*"Yunan mitolojisinde de söz edildiği gibi, zeokli bir kadına rastlarsanız zeokiniz, bilgili bir kadına rastlarsanız bilginiz, zeki bir kadına rastlarsanız zekanız gelişir. Hayat kat kattır. Tıpkı Babil'in Asma Bahçeleri gibi teraslar hâlinde yükselir. Bir terastan diğer bir terasa sizi kadınlar götürür. Bu gün durduğunuz teras, seyrettiğiniz manzara, yaşadığımız hayat, yanınızdaki kadının terası, manzarası ve yaşamıdır... bunun ne kadar doğru bir tespit olduğunu annenizin sergilediği ve sergilemeye devam ettiği anlayış, seziş ve davranışlar ispat etmektedir. Ben, ben yani Ziya Gökalp olmuşsam, onun sayesinde olmuşumdur. Beni mesut ettiği kadar kendisinin de mutlu olduğunu 'yeryüzünün cenneti' hakikatten söylediğiniz gibi aile ocağıymış bey" demek suretiyle ifade etmesi az incelikli bir itiraf değildir."*¹⁵²

Gerçekten Vecihe Hanım, Gökalp'in arkasındaki en önemli maddî ve manevî güçlerden biri olmuştur. Çünkü Gökalp'in amcasından, biricik evlâdı olan kızına oldukça mühim bir servet kalmıştır. Bu bakımdan, Gökalp için, artık bir geçim derdi de söz konusu değildir. Ziya Gökalp evlendiği yıllardan itibaren geçim sıkıntısı çekmemiştir. Malta sürgünü sonrası Küçük Mecmua'yı çıkardığında da ekonomik darlığa düşmüşünde Vecihe Hanım kendisine ait bir evi satarak onun dara düşmesini engellemiş, bu gücü arkasında hissettirmiş, Gökalp'in çalışmalarının mimarlarından biri olmuştur.¹⁵³

O'nun eşiyle ilgili en güzel anekdotlarından birini de Gökalp'in babannesinden kuzeni Esmâ Ocak'ın kitabında ayrıntılı bir şekilde görürüz. Bu hatıralardan birini Ocak, şu şekilde anlatır:

"Ziya Bey bir sabah kahvaltı edip giyindikten sonra odasından çıkarak sokak kapısına yönelmiş. Oturma odalarının kapısı sokak kapısına bakardı. Giren çıkanlar, oturma odasında oturanları görmesin diye ahşab bir paravanla avludan ayrılmıştı. Vecihe Hanım, Ziya Bey'i yolculadıktan sonra, her sefer oturduğu koltuğuna değil de pencerenin önündeki divana oturmuş. Avluya

¹⁵² Esmâ Ocak, *age*, s. 145.

¹⁵³ Esmâ Ocak, *age*, s. 63.

bakarken bir de ne görsün? Ziya Bey kendini uğurlayan evdeki hizmetçi kızın yüzüne şiddetli bir tokat atmış. Vecihe hanım hizmetçi kıza sebebini sormuş cevabını alamamış. Bunun üzerine Ziya Bey akşam gelince kendisine bu olayı sormuş. Ziya Bey "hiç öylesine" demiş. Vecihe hanım inanmamış, "sen kim, birisine tokat atmak kim? Kadın bu cezayı hak edecek ne yaptı" diye ısrarla sormuş. Vecihe Hanım çocuklarının üzerine yemin ettirince Ziya Bey "Haddini bilmez bir kadın. Beni yolcularken 'Beyim bu kadar yakışıklı, zengin, itibarlı, Diyarbekir halkının başına yemin ettiği bir bey olduğunuz hâlde neden bu çirkin ve topal hanımla evlendiniz" sorusunu sorduğu için demiş. Vecihe Hanım ise kocasını, 'Herkesin birbirine sorduğu veya aklından geçirdiği soruyu cahil olduğu için açıkça soran kadını tokatlama-malydın bey' diye kınamış."

Gökalp'in hala kızı Esmâ Ocak, bu konuyla ilgili olarak şöyle der: "Ziya Gökalp her şeyini vatanı uğruna feda etmeye hazır bir şahsiyet elbette ki kalıba değil kalbe önem verecekti."¹⁵⁴ Gökalp'i kızı Seniha Hanım ise bu hususu şu şekilde anlatır:

"Bir kadın kocasını nasıl sever? Bunu annemde görmek lazımdı. Babam annemin servetini, hep ideali uğruna harcamıştı. Buna karşılık, en parasız kaldığımız günlerde bile, annemden babama karşı en küçük bir şikâyetini bile işitmedik. Annem, tahsil yapmamış olmasına rağmen, daha babam isim ve şöhret yapmadığı ilk evlendikleri zamanlarda bile, akrabalarının muhalefetine ve dedikodularına ehemmiyet vermeyerek, babamdan hiçbir şeyini esirgememişti; oldukça mühim bir gelir getiren arazi ve emlakını istediği gibi satma ve kullanmasına karışmamıştı. Annem babamın temiz ahlâkına ilk zamanlardan beri büyük bir imanla bağlanmıştı. Ölünceye kadar aynı imanı taşımakta devam etti."¹⁵⁵

Ziya Gökalp'in Ailesine Düşkünlüğü

Ziya Gökalp için aile çok önemlidir. Ailesine çok bağlı bir baba ve eştir. Onlara olan sevgisini Malta Sürgününde yazdığı yüzlerce mek-

¹⁵⁴ Esmâ Ocak, *age*, s. 9-10.

¹⁵⁵ Seniha Göksel, "Annem Vecihe Ziya Gökalp", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 3, Gökalp Külliyesi Nu: 4, İstanbul, Işıl Matbaası, 1956, s. 127.*

tufta defaatlerce dile getirmiştir. “insan aile içinde doğar, aile içinde büyür, aile içinde yaşar” derken aileye verdiği önemi ortaya koyar. Yazdığı makalelerin çoğunda da ailenin sağlam olmasının milletleri de daha sağlam yapacağına dair görüşler vardır. Aile hayatını, cemi-yet hayatının en duygu yoğun yaşanıldığı toplumsal mekan olarak ifade etmektedir:

“Mefkûrelerin en küçüğü, en kadimi, en samimisi, en yakını aile birliğidir. İnsan beraberlik zevkini, birlik lezzetini ibtida (en önce) aile zümresinde tadar. İnsan aile hayatının lezzetini tattıktan sonradır ki, milletini ve mesleki zümresini de aileye benzeterek daha çok sever. Biz Türkler aile hayatını bilmiyoruz. Aile hayatının kıymetini ondan uzak düştükten sonra anlıyoruz. İnsan milletinden sonra en çok ailesini düşünmelidir; yurdundan sonra, en çok yuvası için çalışmalıdır... Aile bir mabeddir ki, en samimi ibadetler orada yapılır. Aile, bir mekteptir deruni terbiyeler orada alınır. Aile, bir hükûmettir ki, en şefkatli adalet ancak orada görülebilir. Aile, kulubeyi bir saraydan daha müreffeh yapan, fakirane bir sofraya en zengin ziyafetlerden ziyade lezzet veren bir sevgi cem’iyetidir”¹⁵⁶

Ziya Gökalp, ailesi olmayan bir insanın sevgisini aileyle paylaşma imkânı olmayan birinin intihara yöneleceğini iddia edecek kadar aile kurumunun sosyal ve psikolojik rolüne dikkat çeker ve şöyle der:

“Bir adamın sevdiği ve sevenleri yoksa, felaket karşısında ilk hatırına gelecek şey intihardır. İntihar eden adamların ahvaline dikkat etmişler: Hep bekar yahut evlatsız kimselerdir. Demek ki insanı mes’ud eden, yani hayatı ona sevdiren muhabbetlerdir. Ben bu mahbusluk ve menfilik ıztıraplarını hep bu muhabbetler sayesinde yenebildim. Daima muhayyelemde canlandırdığım, ileride geçireceğimiz saadetli ömürdür. Bazan geçen tatlı günleri hatırlarım; fakat ekseriya gelecekteki müşterek saadetlerimizi düşünürüm. Yeşil bir köyde, coşkun bir ırmağın kıyısında ağaçlar altında oturmuşuz. Türkan, çakıl taşları arasında sedfler topluyor. Güzel bir taş bulunca sevinçle bağırarak Hürriyet’in yanına koşuyor, “abla bak nasıl güzel parlıyor” diyor. Hürriyet,

¹⁵⁶ Ziya Gökalp, “Limni ve Malta Mektupları”, *Ziya Gökalp Külliyyatı II*, Hazırlayan: Feyziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 332-333.

*elindeki kitabı bırakarak Türkan'ın başına bakıyor, "çok güzel, çok güzel!" diyor. Ondan sonra Seniha'ya gelip gösteriyor. O da manzaranın resmini yapmakla meşgul, o da fırçsını bırakarak taş'a bakıyor. Hasılı, Türkan bulduğu hazineyi ayrı ayrı hepimize gösteriyor."*¹⁵⁷

Limni ve Malta mektupları düşünürümüzün aileyi nasıl sıcak bir yuva olarak hayal ettiğini ve benimsediğini gösterir. Gökalp mektuplarında aile üyelerinin birbirlerine verdikleri psikolojik, manevî destek özelliklerini vurgulamaktadır. Bu mektuplarda Ziya Gökalp sürgünde bile *"vücutumu sizden ayırdılar. Muhayyilemi, hafızamı ayıramazlar ya?... Emin olun ki her gün, her saat, her dakika, seninle ve yavrularımızla beraberim"* diyerek ailesinin manevî birliğini ve huzurunu yüksek tutmaya çalışan bir aile babasıdır.¹⁵⁸

Ziya Gökalp'in ailesiyle ilişkilerini kızlarından Seniha Hanım anlatırken idealize edilmiş bir aile hayatları olduğunu vurgular, ancak memleketini ailesinin de üstünde tuttuğunu şöyle ifade eder:

*"Babamın fikirleri ile hayatı arasında tam bir mutabakat vardı. Aile hakkında yazdığı şiirlerindeki fikirleri kendi ailesine de tatbik ederdi. Milleti yükselmesini, düzenli ve samimi aile hayatlarının kurulmasında görürdü. Böylece bütün Türk ailesi mesut ve müreffeh olduktan sonra biz de bir ev alarak yuva kurabilecektik... Annemin içinde zaman zaman taşıdığı bir ev sahibi olmanın arzusu canlanırdı. O zaman Diyarbekir'de kalan emlakini satıp, İstanbul'da bir ev almak arzusunu izhar ederdi; babam da buna karşılık olarak: 'Önce yurt, sonra yuva' cevabını verir, 'yurdumuz, düzene girdikten sonra, yuva işini düşünürüz' derdi. Bu yüzden biz de yuvasız kaldık"*¹⁵⁹

Ziya Gökalp, en önemli eserlerinden biri olan Türkçülüğün Esasları'nda da "Aile Ahlâkı" adında bir bölüm ayırarak bu sosyal müesseseye ne kadar önem verdiğini göstermiştir.¹⁶⁰

Diğer yandan, Vecihe Hanım'ın da Ziya Gökalp'e düşkünlüğü çok ileri safhadadır. Öyle ki bu kimi zaman aile hayatının sükun ve rahatı-

¹⁵⁷ Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları...*, s. 196-197.

¹⁵⁸ Ayşe Durakbaşı, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektupları'nda Yeni Hayat ve Aile", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Dergisi*, İstanbul, 2005, s. 129.

¹⁵⁹ Seniha Göksel, *age*, s. 128.

¹⁶⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 176-183.

ni bozacak derecede kaygılara yol açar. Gökalp'in kızı Seniha Hanım, annesinin bu kaygılarından ve korkularından birisinin Gökalp'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki siyasî hayatı, diğerinin de Gökalp'in sık sık vaki bulan hastalıkları olduğunu söyler ve annesinin bunlara çok üzüldüğünü belirtir. Bu sükun aile hayatının bütün bir ömür boyunca sürdürdüğünü söyleyen Seniha Hanım, annesinin babası Ziya Bey'e karşı iki defa isyan ettiği ve kendi hayatları üzerine şimşek gibi çaktığını ifade eder. Bunlardan birincisi Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın üzerine sevk edilen hükümet kuvvetleri arasında Ziya Gökalp de gönüllü olarak gitmek ister, annesi bir kaza kurşunuyla eşinin kurban gideceği korkusuyla müthiş sarsılır ve arkadaşları Gökalp'in bu çatışmaya girmesine mani olurlar. İkincisi de Ziya Gökalp, Birinci Dünya Savaşında gönüllü olarak Kafkas Cephesine gitmek ister, buna o zamanın Maarif Nazırı Şükrü Bey üniversitedeki kürsüsünün boş kalacağı, bu hizmetin cepheden daha mühim olduğunu söyleyerek mani olur, fakat Gökalp'in cepheye gideceği korkusu Vecihe hanımı yatağa serer. Harbin o zor günlerindeki siyasî hayatın istikrarsızlığı, gurbet hayatının sıkıntıları, Ziya Gökalp'in sıhhatinin iyi olmaması gibi hususlar Vecihe hanımı oldukça üzmüş ve uzun bir süre hasta etmiştir.¹⁶¹

Diyarbakır'a Dönüşü Sonrası Ziya Gökalp'in On Yıllık İnzivası

Ziya Gökalp Diyarbakır'da bulunduğu bu devirde tam bir sukut dönemi yaşar. Bu devreye ait hayatının başlangıcını Ziya Gökalp şöyle anlatmaktadır: *"Baytar mektebinin üçüncü senesindeyken politika mes'alesinden taht-ı tevkiye alınarak, on ay Taşkışla'da ve iki ay Mehterhane'de bâ-ırâde mahpus kaldıktan sonra, mahall-i vilâyetim olan Diyarbakır'a nefyedildim."*¹⁶²

Ziya Gökalp bu inzivadaki süreçte kendini sürekli okumaya vermiş, sürekli gerçeğin peşinden koşmuştur. Bu arada çeşitli konularda makaleler yazar, bir kısmını yurtdışında muhalifler, hürriyetçi aydınlar tarafından çıkarılan gazetelerde yayınlattır. Bir kısmını ise kopya ederek elden ele dolaşmasını sağlar. Gökalp bu süre boyunca kendini bir fikre adanmış olduğunu söyler. Gökalp'e göre fikir adamları ikiye ayrılır: Birincileri hayatını bir fikre hasretmeyenler. Gökalp'e göre millet bunlardan istifade etmez. Bunlar güzide değillerdir. İkincileri ise hayatını muayyen bir fikre hasredenler. Millet bunlardan çok istifade eder.

¹⁶¹ Seniha Göksel, *age*, s. 128.

¹⁶² Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 42.

Bunlar güzidelerdir. Bu güzidelerin fikirleri ne zaman millette şuurlu bir hal alırsa, millet ondan bir vecd duyar, derhal kabul olunur. Bu zaman millî inkılap doğar. O da kendi deyimiyle hayatını muayyen bir fikre hasreder. Yaklaşık bu on senelik devrede Gökalp çok çalışır, mektepten çıktıktan sonra “sahifeler kapansın” demeden, memlekette olan bitene de “Neme gerek, başkaları düşünsün!” demeden, tembel olup bir köşeye çekilip “*yangeldizm*”¹⁶³ hastalığına tutulmadan çalışır. Türk milletine muayyen bir fikir getirip, millete kabul ettirmek için kendini okumaya vakfeder, kendi düşünce dünyasına dalar. Şapolyo, bu süreci şöyle anlatır:

“Ziya Gökalp bu okumalar sonrasında bulduğu bir fikri bir sisteme bağlamak için saatlerce düşünür, bu fikri Türk milletine yarar bir hale sokmak için çalışırdı. Ziya Bey’in fikri şahsiyeti bu devre içinde teşekkül etmiş, bir sekineti ruhiye kendisine henüz gelmeye başlamış bulunuyordu.

*Bir müddet için kendisini tamamıyla okumaya verir fakat bu devre de çok uzun sürmez, tekrar siyâsî faaliyetlere girişmiştir. Polisçe tâkibâta uğradıysa da, dayısı olan belediye reisinin tavassutuyla bundan vaz geçilmiştir. Ziya Gökalp, Baytar mektebinde bulunduğu sırada psikolojiye ve sosyolojiye merak sardığını, ayrıca felsefeye ait Fransızca yüzlerce cilt kitap okuduğunu söylediği gibi Farsçayı bütün incelikleriyle, Arapçayı ise az çok bildiğini, ayrıca Kurmanç lisanını okuyup yazabildiğini, Çağatay ve Azerbaycan tarihleri hakkında da tettebbuatı olduğunu yazmıştır.”*¹⁶⁴

Şapolyo Meşrûtiyet ilan olduktan sonra ise Ziya Gökalp’in fikirlerinin bir nur gibi şarkın bu eski medeniyetinin merkezinde parladığını söyler. Ziya Gökalp bu sürede çok iyi bir okuma dönemi geçirmiş adeta ayaklı kütüphaneye dönmüştür.

İlk Öğretmenlik Deneyimi, İlk Memuriyet Hayatı

Bu okuma devresi Gökalp’i yeniden siyasî faaliyetlere yönlendirir. İstanbul ve Avrupa’daki muhalif cemiyetlerle mektuplaşmaya başlar. Bunların çıkardıkları broşürleri etrafındaki gençler aracılığıyla memleketin çeşitli bölgelerine yayar. Gökalp bu sırada Askerî Rüşdiye’de aç-

¹⁶³ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 43.

¹⁶⁴ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 44.

lan Farsça muallimlik sınavına girer ve kazanır. Bir süre burada muallimlik de yapar. Hakkındaki tahkikat ve şikayetler üzerine buradan da ayrılmak zorunda kalır. Hakkındaki tahkikatlar neticesiz kalır, bu tahkikattan ceza almadan kurtulması ailesinin bilhassa da belediye reisi olan dayısı Piriñççizade Arif Efendi'nin nüfuzu sayesinde. Bir süre sonra yeni gelen Vali Hasan Fehmi Paşa onu mektub-i kalemine katip olarak alır. Ziya Gökalp kendi ifadesine göre 1903 yılında fahrî olarak ticaret odası kitabetine tâyin edilmiş, 26 Temmuz 1905'te yüz yirmi kuruş maaşla meclis-i idâre-i vilâyet başkâtip refâkatine ve ilâveten mülkiye müstantikliğine, 19 Nisan 1908'de de üç yüz kuruş maaşla Diyarbakır vilâyet gazetesi muharrirliğine tâyin olmuştur. Ziya Gökalp, valilikteki görevi süresince göçmenlerin yerleşmesi meselesi hakkında beğeni toplayan bir de rapor hazırlar. Hasan Fehmi Paşa, Gökalp'in ahlâkına ve kalemine hayran olduğundan bütün üst makamlara yazılacak tahiriratın müsveddelerini kendisine hazırlatmış, ona Ziya yerine hep Ziyaeddin diye hitap etmiştir. Ziya Gökalp bu valiye hürmeten bu devrede yazdığı yazılarda Ziyaeddin imzasını kullanmıştır.¹⁶⁵ Gökalp'in damadı Ali Nüzhet Göksel düşünürümüzün ilk memuriyetini şöyle anlatır:

“Ziya Askerî Rüştüyesinde açılan Farsça muallimliği imtihanına girer. Muvaffak olur. İşe başlar. Fakat kısa bir zaman sonra aleyhine verilen bir jurnal yüzünden muallimlikten çıkarılır. Bir müddet sonra Hasan Fehmi Bey adında hür düşünürü bir Vali Diyarbakır'a tayin olunur. Bu adam Ziya'nın değerini anlar. Onu mektubi kalemine tayin eder. Aşiretlerin iskanı meselesi işlerini Ziya'ya havale eder. Ziya ilmi metotlarla bu işi inceler. Hazırladığı “lâyiha”yı valiye verir, Vali de Dâhiliye Nezaretine gönderir. Nazır “lâyiha”daki teklifleri kabul eder ve valiye de takdîrname gönderirler. Bundan sonra Ermeniler hakkında da Ziya'dan bir “lâyiha” ister, Ziya onu da yazıp verir. Bu da beğenilir. Artık Vali Ziya ile daha yakından alakadar olmaya başlar. Vali, Ziya'ya “Sen yalnız Ziya değil bir Ziya-yi dinsicin derdi. Valinin şiddetli arzusu üzerine Ziya bu meseleler hakkında daha sonraları yazdığı raporlarda Ziyaeddin imzasını atıyordu.”¹⁶⁶

¹⁶⁵ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 14.

¹⁶⁶ Ali Nüzhet Göksel, “Ziya Gökalp'in Hayatı ve Aile Çevresi”, *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp Türk Yurdu Yazıları*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015, s. 100.

Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı

Ziya Gökalp'in ilk yazı hayatı, -Baytar Mektebinde bulunduğu yıllar hariç- tamamıyla Diyarbakır'da geçmiştir. İlk yazıları ise "Diyarbakır" ve "Peyman" gazetelerinde yayınlanmıştır. Kitap hâlinde çıkmış ilk eseri de olan "Şaki İbrahim Destanı" da Diyarbakır'da basılmıştır

Aslında Ziya Gökalp'in en eski manzumesi, 20 Kânunuevvel 1310 (1 Ocak 1895) tarihini taşıyan ve iki yıl sonra Londra'daki İstikbal gazetesinde Ali Şefkati Beğ tarafından neşredilen "İhtilal Şarkısı" olarak bilinmekteydi. Ancak Ziya Gökalp'in kardeşi topçu Albay Nihat Bey'in Gökalp müzesinde bulunan iki kıt'a manzumenin Ziya Gökalp'in idadiye gitmeden yazdığı şiir olduğu sonradan ortaya çıkmıştır. Gökalp bu şiiri 15 yaşındayken yazmıştır. Müzedeki kâğıtta yazan şiir aşağıdaki gibidir:

*Tarlada, tezgahda çalışan biziz
Hududda çarpışan, boğuşan biziz
Bu devlet, bu millet, bu vatan biziz
Ey Sultan, sen çekil, hükümran biziz.
Kükreyen arslana zincir takılmaz
Vatanın mahvına kaydsız bakılmaz
Bir saray yakılır, bir mülk yakılmaz
Ey Sultan sen çekil, hükümran biziz.¹⁶⁷*

Bu şiir, Gökalp'in ilk şiiridir. "Kıyam", "Hürriyet Marşı" şiirlerinden sonra Diyarbakır Gazetesinde Köylü Şiirleri adı altında yazdığı "Oruç", "Ezan", "Namaz", "Zekat", "Bayram", "Köy Gazetesi", Nefs-ül Emr" "Şiir Nasıl Sânih Olur", "Rübâbı Şikeste" şiirleri ve gazelleri yayımlanmıştır. Şiir, Gökalp'in fikirlerini anlatmada önemli bir unsur hâline bu dönemlerde gelmiştir diyebiliriz. Basit şiirler yoluyla görüşünü açıklama usulünü bu şiirlerle başlatır. Bu onun, fikirleri kolay ve anlaşılır bir şekilde anlatmak, böylece öğrenilmesini kolaylaştırmak için başvurduğu önemli bir metot olarak yazı hayatında yerini alır.¹⁶⁸

Ziya Gökalp'in daha İstanbul'dayken 1906'da kaleme aldığı şiirlerini iki bölüme ayırmak gerekir. Gökalp ilk şiirlerinde halka seslenir ve bunlar hece vezniyledir. İstibdada karşı isyanını ise aruz vezniyle yazdığı şiirlerde görürüz. 1908'den sonra neşrettiği şiir kitapları Şaki

¹⁶⁷ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ...s. 211-212.

¹⁶⁸ Alâaddin Korkmaz, age, s. 91.

İbrahim Destanı, Kızıl Elma, Yeni Hayat ve Altın ışık eserlerine bu ilk şiirlerini almamıştır. Gökalp hece vezniyle yazdığı şiirleri şöyle ele alır. “Çocuk terbiyesinde bir takım dersler oyun tarzında verilir, bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin vezin kisvesinde verilmesi fena mı olur?” diyerek şiirler bazı bilgilerin daha kolay verilebileceğini ifade eder. Uzun yıllar Türk Yurdunda beraber yazdığı fikir arkadaşı Yusuf Akçura, Gökalp’in şiiriyle ilgili olarak “Tabii ve sade yazılmış şiirleriyle, alelhusus çocuklara mahsus şiirleriyle Türkçülüğe pek büyük hizmetleri dokundu” demektedir.¹⁶⁹

Ziya Gökalp’in kendi eliyle neşrettiği ilk yazılar, hemşehrisi Süleyman Nazif başta olmak üzere kıskançlık yüzünden hakkında “Ziya’nın güzel konuşmasına, muvaffak şiirlerine ve çok malumatlı olmasına bakmayınız. O, iki kelimeyi bir araya getirip de iyi bir menzur yazı yazamaz” şeklindeki kinayeli dedikodularına cevap mahiyetindedir. Gökalp yine Diyarbakir Gazetesinde beş yazıdan oluşan “Küçük Seyahat” adını taşıyan ve “Dicle Vadisi”, “Tarla Kenarında”, “Kışla Meydanı”, “Köprüye Kadar”, “Çiçekler İçinde” adlı makalelerini de bu süreçte yayımlamıştır.¹⁷⁰

Gökalp’in İlk Büyük Başkaldırı Eylemi ve Şaki İbrahim Destanı: Ya Adalet ya Ölüm!

Gökalp’in hayat mücadelesindeki yegâne düsturu her daim mazlumların yanında, zalimlerin karşısında olmaktır. Bu olaylardan biri de daha sonra kendisinin kaleme alacağı ve basılan ilk kitabı olan “Şaki İbrahim” destanında yer alır.

O dönemde Doğu’da, II. Abdülhamit’in kendi adına izafeten kurmuş olduğu Hamidiye alayları vardır. Hamidiye alayları başlangıçta faydalı hizmetlerde bulunup, güven ve huzuru sağlamak suretiyle zabıta kuvvetleriyle askerlere yardımcı olmuşlardır. Ancak sonradan işler değişmiş, bu alaylarda özellikle ağalıktan paşalığa dönüşen kimi eşraf köylüleri ve ahaliyi haraca bağlamıştır. Bunlardan biri de okuma yazması dahi olmayan yörenin ağalarından İbrahim Paşa’dır, halk ona Barho Ağa demektedir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp, Hayatı, Sanatı, Eseri*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1959, s. 11-13.

¹⁷⁰ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 20-25.

¹⁷¹ Esma Ocak, *age*, s. 44-46.

Ziya Gökalp, İbrahim Paşa'nın emrindeki adamlarla Diyarbakır'da halkı huzursuz etmesinin üzerine arkadaşlarıyla halkı direnişe teşvik eder ve 13 Temmuz 1905'te telgraf haneyi işgal ederler. Avrupa ile Asya ülkeleri arasındaki haberleşme Diyarbakır Telgrafhanesi'nden geçtiğinden bu çok stratejik bir harekettir. Gökalp ve arkadaşları haberleşmeye müdahale ederler ve kısa süreliğine de olsa istediklerini elde ederler. Ancak Hamidiye Alayları'nın halk üzerinde baskılarını tekrar artırması üzerine, telgrafhane Ziya Gökalp ve etrafındakiler tarafından 14 Ekim 1907 yılında yeniden işgal edilir, bu işgal de 10 gün sürer. Bu direnişin sonunda Payitaht emriyle İbrahim Paşa ve adamları bölgeden çekilmek zorunda kalırlar. Ziya Gökalp gibi munis, her konuyu konuşarak halletme taraftarı olan bir kişilik portresinin farklı bir yüzüdür Şaki İbrahim olayı. Bu olay Ziya Gökalp'in bire bir deneyimlerini anlattığı 350 mısralık bir destan olarak yayımlanan ilk kitabı Şaki İbrahim Destanı'na da konu olmuştur. Gökalp'in bu çalışması 1908 yılında Diyarbakır'da basılmıştır. Çalışmanın ön yüzünde "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Merkezi Menfaatine tab'ettirilmiştir*" cümlesi vardır. Gökalp kendi kaleme aldığı bir çalışmayı İttihat ve Terakki'ye bastırarak İstanbul'daki hürriyetçi arkadaşlarıyla bağını kopmadığını göstermektedir.¹⁷² Enver B. Şapolyo bu olayı şöyle anlatır:

"Bu zamanlar Diyarbakır'da millî aşiretlerinin kumandasında "İbrahim Paşa" adında birisi bulunuyordu. Bu İbrahim Paşa'ya dayanan Alaylar halkı soyuyor ve eşkiyalık ediyorlardı. Halk bunların şımarıklıklarından ve haraç almalarından bıkmış usanmıştı. Bu aşiret devlete vergi ve asker vermez, kızdıkları adamları da bir öldürtürlerdi. Şarkta türemiş bir derebeyi idiler ve bununla beraber bir çok da aşiretler Diyarbakır surları haricine kadar yanaşıp çadırlarını kurarlar, şehir halkına hiç rahat vermezlerdi. Bütün bu şımarıklıklarını mabeyne güvenerek yaparlardı. Ziya Gökalp, halkın bu şikayetlerinden istifade ederek onlarla beraber oldu. Nihayet postaneyi işgal etti. İstanbul ile on gün muharebe devam etti. İstanbul ile bu muhabere neticesinde Sultan Hamid, Hamidiye alaylarını Hicaz demiryollarında istihdam ettireceğini Diyarbakırlılara vaad ederek meseleyi halletti. Gökalp de bu zalım İbrahim Paşa'nın aleyhine bir destan yazarak halka dağıttı. Destanın sonunda "Bağırılmı, ya adalet ya ölüm" diyordu."¹⁷³

¹⁷² Tülay Kaya, *agm*, s. 22.

¹⁷³ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 49.

Ziya Gökalp, Temmuz 1908'de hürriyetin ilanı üzerine "*Toplanarak bütün ehl-i hamiyet/ Her tarafda Merkez açdı Cemiyyet/ Memleketi ayınladı Ziya'sı*" diye son kıt'alarından birinde adını cinaslı olarak andığı ve Diyarbakır İdadisi Edebiyat muallimlerinden birisi tarafından kendi müsadese alınarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Diyarbekir Merkezi menfaatine tab" edilmiş" kaydıyla Diyarbakır'da 1324 (1908) Ekim ayında bu destanı "Şaki İbrahim Destânı" adıyla yazılı eser olarak bastırmıştır. Bu eser, Ziya Gökalp'in ilk basılı eseridir.¹⁷⁴

Osmanlı aydınları için 1850'den sonraki buhranlı yıllarda tek bir meseleleri vardı, devletin birliğini savunmak, çöküşünü engellemek ve idarenin istibdadını durdurarak meşrûti bir yönetim tesis edilmesini sağlamaktır. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 yıllarında Tuna ve Kafkasya Cephelerinde savaşması neticesinde büyük toprak kaybına uğraması, 1878-88 arasında yapılan Osmanlı-Rus savaşında kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanların Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde bırakılması, Osmanlı topraklarının küçülmeye başlaması hem Osmanlı tebaasında hem de dönemin aydınları arasında büyük çöküntü yaratmıştı. Türk toplumunun yeniden ayağa kalkmasını sağlamak gerekir diye düşünenlerin sayıları gittikçe artmıştır.

Kanun-i Esasi'nin askıya alınması ve parlamentonun dağıtılmasından sonra, II. Abdülhamit'in kurduğu rejime karşı duyulan tepkiler, yeni gruplaşmalara yol açmıştır. Meşrûtiyet ilan edildiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti yaklaşık yirmi yıllık bir geçmişe sahipti ve hürriyet denilince ilk akla gelen adres olmuş, Hürriyetperverlerin adeta mabedi hâline gelmiştir. 3 Temmuz 1908 yılında Enver ve Niyazi Bey'lerin meşrûtiyetin ilan ettirmek için askerleriyle birlikte dağa çıkmaları, 7 Temmuz'da İstanbul'dan Manastır'a teftiş için gönderilen Şemsi Paşa'nın İttihatçılar tarafından öldürülmesi, 20 Temmuz 1908'de Manastır halkının sokaklara dökülmesi gibi olaylar İkinci Abdülhamit'e 23 Temmuz 1908 de Meclis'i Vükela mazbatasını ilan ettirmiş, hürriyetçiler amacına ulaşmıştır. 23 Temmuz günü, 1935 tarihine kadar Türkiye'de Hürriyet Bayramı olarak kutlanmıştır.¹⁷⁵

İkinci Meşrûtiyet ani bir refah ihtiyacının ifadesi olan büyük bir ümit ile başlamıştır. Hürriyet ve Meşrûtiyet kelimeleri toplumun naza-

¹⁷⁴ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 69-84.

¹⁷⁵ Mustafa Köksal, *age*, s. 116

rında, o zamana kadar mevcut olmayan, fakat hasret çekilen şeylerin derhal gerçekleşmesi olarak anlaşılmıştır. Hürriyet refah demektir, huzur ve emniyet demektir.

İçinde Yer Aldığı İlk Siyasî Hareket Olan İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu

1899 yılı mayıs ayında, Sirkeci Demirkapı'daki "Tıbbiye-i Askerîye" okulu öğrencilerinden bir grup, II. Abdülhamit yönetimine karşı direnmek, hürriyeti, refahı getirmek amacıyla bir örgüt kurarlar. Kurulan örgütün adı "İttihat-ı Osmanî"dir. Mayıs 1889'da askerî tıbbiye öğrencilerinden olan İbrahim Temo (Ethem), okuldaki yakın arkadaşlarında; İshak Sükûti, Çerkez Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet'e gizli bir örgüt kurma girişiminden söz eder ve kısa bir süre sonra da diğer öğrencilerin katılmalarıyla örgütün çekirdeği oluşturulur.

İttihat ve Terakki'nin nasıl doğduğunu İbrahim Temo, 1939 tarihinde Romanya Mecidiye kazasında bastırıldığı "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hamiyeti Vataniye ve İnkılabı Milliyeye Dair Hatıralarım" adlı eserinde şöyle anlatır:

"İstanbul saray burnunda, şimdi İmareti Askerîyeye tahsis olunmuş Güllhane Mektebi adını alan eski Mektebi Tıbbiye-i Askerîye'de bir teneffüs esnasında Hilali Ahmer barakalarının karşısında ki ağaçlar altında İshak Sükuti ile oturuyorduk. Sükuti bana yeni bir şeyler olup olmadığını sordu. Ben "Gel arkadaş, düşündüklerimi sana biraz anlatayım. Aziz vatanın bugünkü durumu ve idare tarzıyla yok olup gideceğini hepimiz biliyoruz. Bu hususta her vakit ve hemen her serbest saatlerimizde birbirimizle dertleşip duruyoruz; fakat bu tehlikenin giderilmesi için bir çare düşünmü bulamıyoruz. Bence böyle kuru mülahazalar ve mütalalarda dert yanacağımıza, faaliyet geçmek lazımdır." İshak "Ne gibi bir faaliyete" dedi, ben "bir cemiyet hâlinde çalışmakla" dedim. İshak "Güzel ama, sen kime itimat edip de böyle tehlikeli bir işe teşebbüs etmemizi düşünüyorsun" dedi. Ben "Evvvela sen, bir, (koğuştan çıkıp bize doğru gelmekte olan yamalı suratlı Mehmet Reşid'i göstererek, bu da iki, olduk üç. İşte bir cemiyet başladı demektir." Bunun üzerine Mehmet Reşid'e işaret ederek yanıma çağırdık. Fikrimizi açtık. Bu sıra, o zaman çok sofu olan Abdullah Cevdet ikinci namazını kılarak mektebin camisinden çıkıp

yanımıza gelince; alınız bir de dördüncü dedim. Mehmed Reşid “Kardeşim, teklifinize itiraz değil, teşekkür ederim. Lakin bu dört tıbbiyeli genç ne yapabilir. Koca bir gizli cemiyet nasıl teşekkül edebilir? Bu koca şeytani istibdadla nasıl boğuşabiliriz. Hayal ile uğraşmayalım; bunun başka bir yolunu bulalım” dedi. Ben bunun üzerine, “Arkadaşlar, Türkiyemizin başına bela kesilerek, Yunanistan’ın istiklalini kazandıran, “Etniki Eteria” komitesini teşkil edenler kimlerdi bilir misiniz? Rusya’nın Odesa şehrinde, ticaretle meşgul bir meyhaneci ve bir bakkal çırağı ile amcası zengin bir tüccarın yeğeni üç rum çırağı idi. Tekamül etmemiş bu cahil gençler pek az zaman içinde buna, bu büyük emellerine muvaffak oldukları hâlde, bizim gibi yüksek tahsil görmüş, dünyanın iyisini kötüsünü görüp çıkmış dört tıbbiyeli niçin muvaffak olamamışlar? Hem de dâhili vatanımızda mukaddes bir fikir ve emelle işe başlarsak ve yeter ki, bu ideal ve bu amaçla hareket edersek, biz dört hamiyetli, namuslu, vatanperver gençlerin elleri birbirini sıkmış olur ve kalpleri vatan sevgisiyle çarparsa, tabii mu vaffakiyet kapıları açılır” dedim. O gün dört el birbirine kavuştu. Bu ilk ahdi misak 1305 (1889) senesi bir Mayıs gününe tesadüf etmiştir ve cemiyet kurulmuştur.¹⁷⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kuran gençler doktor olduktan sonra bu fikri gittikleri yerde yaymaya başlamışlardır. Nihayet bu cemiyete Harbiye Mektebi, Mühendishane, Babıali ve Hazine-i Hassa memurini ve küçük memurlara varıncaya kadar girmişlerdir. Billhassa İttihat ve Terakki’ye müftüler ile polis ve jandarmaları ilk önce sokmuşlardır. Yeni azalara “İttihatçı yemini” vilayet ve kazalarda müftülere yaptırılmıştır.¹⁷⁷

İstanbul’da İttihat ve Terakki’nin kuvvetli bir gizli şubesi de Numune-i Terakki mektebinde açılmıştır. Numune-i Terakki, Kantarcılardan sonra İstanbul Sultânisi olarak Sultan Mahmut Türbesi’nin arkasındaki binaya taşınmıştır. Bu mektep, Türkçülük ve milliyet cereyanlarının birinci derecede yaşadığı bir müessesse olmuştur. Bu okuldan mezun

¹⁷⁶Hakan Aydoğan (hazırlayan), *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurucusu ve 1/1 Nolu Üyesi İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*, Ayyıldız Matbaacılık, İstanbul İkinci Baskı, 2000, s. 13-15.

¹⁷⁷Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 52.

olanlardan biri de Enver Behnan Şapolyo'dur ve bu okuldan mezun olanların çoğu Almanya'da yüksek tahsil görmüştür.¹⁷⁸

İttihat ve Terakki'ye Yöneltilen Masonlukla İlişkilerine Dair İddialarının Aslı

İttihat ve Terakki'nin kurulmasına önyak olan İbrahim Temo'nun daha önce tatil için Arnavutluk'taki ailesinin yanına giderken, Birindizi ve Napoli'ye uğrayarak, burada kaldığı süre içinde masonlarla ilişki kurduğu ve İtalyan Carbonari örgütleri hakkında bilgi topladığı belirtilir. İttihat ve Terakki'ye yöneltilen masonluk iddiaları da büyük ölçüde buradan kaynaklanmaktadır.

Rıza Nur anılarında, masonluk ve İttihat Terakki'ye ilişkin iddialarda bulunan önemli bir İttihatçıdır. Gerçi daha sonraları Cumhuriyet için de pek çok isnatlarda bulunmuş, kafası pek de berrak olmayan biridir Rıza Nur. O, Masonluğun İttihat Terakki içindeki mahiyetini şöyle anlatır:

“Masonluk Türklerce dinsizlik ve küfür sayılmıştır. Ve bunlara karşı halkta umumi nefret ve kin vardı. Abdülhamit zamanında hükümet de bunların aleyhinde idi. O vakit İstanbul'da birkaç loca var idiyse de ekseriyetle ecnebi, Rum, Yahudi ve Ermenilerden mürekkepti. Türklerden pek azdı. Bunlar da kendilerini pek gizli tutarlardı. Bu localar vaktiyle Beşinci Murad'ı da mason yapmıştı. Namuna hâlâ İstanbul'da bir loca vardır. Talât, Rahmi ve arkadaşları Selanik'te İtalyan mason locasına girmişlerdi. Bunun da rehberi Yahudi Karoso idi. Masonluğu cemiyet efradı arasında neşretmişlerdi. Manastır'daki cemiyet reisleri ise Melamiliği neşretmişlerdi. Bunun da reisi Miralay Sadık'tı.”

Meşrûtiyet ilan olununca Rahmi, Talât ve arkadaşlarından çoğu İstanbul'a geldiklerinde derhal mason locaları açar ve birçok Türk'ü localara kaydederler. Bunların mühim bir kısmı da dönmelerdir. Bu nedenledir ki, zamanla öyle bir algı oluşmuştur ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti demek mason locası anlamına gelmiştir. Ancak bu algı doğru bir algı değildir. Burada, İttihatçı kadroların Mason localarını bir paravan olarak kullandıklarını daha sonraki araştırmalardan ve ortaya koydukları umdelerden aldığı siyasî kararlardan öğreniyoruz. İtti-

¹⁷⁸ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 52.

hatçılar locaları kendilerine kuvvet ve alet yapmışlardır.¹⁷⁹ Masonluk o dönemde moda bir hal almış ve dönemin iktidarı da masonluğu bir anlamda kullanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin kuruluş biçiminde Carbonarilerin örgütlenme yöntemlerinin izleri görüldüğü bir gerçektir. Hücre esasına göre kurulan örgütün her hücresi bir numara ve hücrenin üyeleri de hücre numarası esas olan kesirli numaralar taşımaktadırlar. İbrahim Temo, örgütün kurulmasında önyak olduğu ve ilk hücreye mensup bulunduğu için numarası 1/1 idi. 1889'da kurulun "İttihat-ı Osmaniye"nin, örgüt üyelerinin Paris'te Ahmet Rıza ile ilişki kurmalarından sonra "İttihat ve Terakki" adını aldığını görürüz.

İttihatçıların Çıkardığı Gazeteler

Gizli eylemlerini önce Askerî Tıbbiye öğrencileri arasında yürüten örgüt, kısa sürede, Harbiye, Baytariye, Mülkiye, Bahriye, Topçu ve Mühendishane gibi öteki, yüksek okullara yayılmıştır. Bu sırada İmparatorluk içindeki baskılar, eylemleri yurt dışına taşımıştır. 1889'da Paris'te "Merkez Şubesi" kurulur, yayın organı "Meşveret" gazetesidir. 1897'de Cenevre şubesi kurulur ve 1898'de yayın organı Osmanlı gazetesidir. Kahire şubesi 1897'de kurulur, yayın organları ise "Kanun-u Esasi", "Basiretül Şark" ve "Hak" gazeteleridir.

1896 yılında Paris ve Kahire'ye kaçan İttihatçılar bu dönemde pek çok gazete çıkarırlar. Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin naşiri efkarlığını Meşveret gazetesi olduğu gibi, Mısır'da da Murat Bey Mizan gazetesini neşrediyordu. İttihat ve Terakki'nin fikirlerini müdafaa ediyordu. Bu iki muhkim gazeteden başka hürriyet taraftarlığını yapan Avrupa'da muhtelif gazeteler de çıktı. Cenevre'de Osmanlı, Kahire'de Kanun-i Esasi, İngilizce ve Türkçede Yıldız, Türkçe ve Rumence Sada-yi Millet, Riyo Dö Janeyra'da Errakip ve Zuhiri, İttihat, Ahali, Doğru Söz, Terakki, Hilafet, Tuna, Şurayı Ümmet, Türk, Şurayı Osmani, Sancak, Anadolu, Osmanlı, Meşrûtiyet, Monitör Ottoman, Şark, Müvazene, Emel, Rumeli, İstikbal, İntikam gibi Avrupa'da genç Türkler ömrü az olan birçok gazeteler neşrettiler.¹⁸⁰

¹⁷⁹ B. Zakir Avşar, *Bir Muhalifin Portresi: Dr. Rıza Nur*, Belgesel Kitaplar, İstanbul, 1992, s. 33.

¹⁸⁰ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 54.

İttihat ve Terakki'nin Ana Amacı: Meşrûtiyet

Teşkilatlanmanın amacı, Kanun-u Esasî'nin tekrar yürürlüğe konması, II. Abdülhamit'in kişisel yönetimine son vererek, "Meşrûti" bir rejime geçilmesidir. Bu arada İttihat Terakki'nin İmparatorluk dışındaki faaliyetleri, kendi içinde bazı bölünmelere de yol açar. Hareketin içindeki bölünmeleri gidermek ve ortak bir çizgide birleşmek amacıyla, 1902 yılında Paris'te Birinci Jön Türk Kongresi toplanır. Ama bu kongre, birleşme yerine, iki ayrı grubun ortaya çıkışı ile sonuçlanır. Gruplardan biri, Ahmet Rıza liderliğindeki "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti", öteki de Prens Sabahattin'in¹⁸¹ liderliğindeki "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"dir.

Bu gruplar arasındaki bölünme şu noktalarda toplanmaktadır: Ahmet Rıza'nın lideri olduğu Terakki ve İttihat Cemiyeti, Aguste Comte'un hümanist, evrensel kaderci felsefesini kendisine program edinmiştir. Prens Sebahattin'in lideri bulunduğu "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet" Cemiyeti de Fredric Le Play tarafından temsil edilmekte olan ilm-i içtimaî (*science sociale*) doktrinini benimsemişlerdi. İttihatçılar merkezîyetçi bir meşrûtiyette karar kılmışlardı. Teşebbüsü şahsiyeciler ise federatif bünyeli bir devlet kurulması isteğini savunmaktadırlar.¹⁸²

¹⁸¹ Prens Sebahaddin (1878-1948), Türk siyaset ve fikir adamı. II. Abdülhamit'in kızkardeşi Seniha Sultan ile Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğludur. Muhalif olan babası gözden düşüncü Fransa'ya kaçarken kardeşi Lütfullah'la birlikte Sebahaddin'i de götürür. Burada saray geleneğine uygun olarak sürdürdüğü eğitimini tamamlar, kendisini sosyoloji alanında yetiştirir. Le Play okulundan ilk Türk sosyologu olarak tanınan Sebahattin Bey, bu okuldan gelen Edmond Demonlins'in "ilm-i içtimaî"ci görüşlerine dayanarak sosyal hayatta "teşebbüs-i şahsî ve teşekkül-i infiradî", siyasette ise "adem-i merkezîyet" görüşünü savunur. Bu görüşlerini Türkiye "Nasıl Kurtulabilir?" adlı kitapta toplar. Ayrıca siyasi görüşlerini "La Revue", "Sebah'ı hayr", "Pro Ermania", "Arnavutluk" gibi sürgün dergilerinde yazdığı makalelerde açıklar. 1902 Jön Türk kongresinde ekseriyetin reisi durumuna gelir. Ahmet Rıza'nın liderlik ettiği ve Ziya Gökalp'ın da yakın olduğu grupla anlaşamayınca "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni (1909'da Osmanlı Ahrar Fırkası olacaktır) kurar. Meşrûtiyet'ten sonra İstanbul'a gelir, hürriyet kahramanı olarak karşılanır. Osmanlı Ahrar Fırkasını kurar, fırkanın yayın organı olarak da "Osmanlı" yı çıkarır. (1909) Mahmut Şevket Paşa'ya yapılacak süikasti perde arkasından tertiplemediği söylenisi üzerine tutuklanır ve Talat Paşa tarafından Avrupa'ya kaçırılır. 1919'da tekrar döner ise de ertesi sene tekrar Avrupa'ya gider. 1948'de İsviçre'de ölür. Hayatı ve eserleri için: H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi Cilt II*, İstanbul, 1966, s. 544-561.

¹⁸² Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, Yedigün Matbaası, 1960, s. 70.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki içinde bulunma sebeplerinden biri olan pozitivizm de bu tartışma konuları içindedir. Ahmet Rıza ve Prens Sebahattin'in tartışmalarından anlaşıldığı üzere İttihat ve Terakki aynı zamanda sosyolojinin iki önemli ekolünün tartışıldığı hatta birbirleriyle savaş verdiği bir fikir kulübüdür. Sosyolojiyi düşüncesinin merkezine oturtan Gökalp için bundan daha büyük bir fırsatta olamazdı. Özellikle İttihat ve Terakki Kulübü'ndeki toplantılarda tanıştığı simalarla yaptığı fikri münakaşalar bunu açıkça göstermektedir. Gökalp, bu tartışmalarından birinde "ilm-i içtimâî" konusu üzerinde çok konuşunca "Sebahattincilik" ile bile suçlanmıştı.¹⁸³

1902 yılındaki Kongre'de bölünmeye yol açan önemli bir konu, İmparatorluk içinde yapılacak "devrimlerde" ordunun ve yabancı ülkelerin desteğinin gerekliliği olmuştur. Ahmet Rıza'nın liderliğindeki birinci grup, ordunun devrime katılmasını zorunlu görürken, yabancı müdahalesine karşı çıkıyordu. Buna karşılık, Prens Sabahattin'in liderliğini yaptığı ikinci grup, yabancı ülkelerle işbirliği yapılmasını, hür ve demokrat bir ülkenin müdahalesinin zorunluluğunu benimsiyordu.

Böylece, İttihat ve Terakki grubu, sivil, asker (askerî sivil bürokrasi) aydın işbirliğine dayanan millî ve merkezi bir yönetimi amaçlıyor; buna karşılık Prens Sebahattin, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet grubu, yerli ve yabancı burjuvaziyle işbirliğine dayanan ve yönetimi, merkezî olmayan, federatif yapılı, şahsî teşebbüsü teşvik edici bir temele oturtmayı amaçlıyordu. Bu akımlardan birincisi İttihat ve Terakki adıyla II. Meşrûtiyet döneminde iktidarı oluşturacak, Teşebbüs-ü Şahsîciler de muhalefette kalacaklardır. II. Meşrûtiyet'te, Ahrar, Osmanlı Demokrat, Ahali ve daha geniş bir muhalefeti içeren "Hürriyet ve İtilâf" partileri, programlarında hep bu ikinci grubun görüşlerine yer vereceklerdir. Gerçi 23 Temmuz 1908'de "Hürriyet'in İlanı" ile bu iki eğilim arasında geçici bir birleşme olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 10 Ağustos 1908 günü yayınladığı bir "tebliğ" ile Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile birleştiğini ve "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını aldığını açıklayacaktır. Ama bu, gerçek anlamıyla bir birleşme sağlayamayacak, bir süre sonra bu iki grup arasındaki ayrılıklar partileşme biçiminde boy gösterecektir.¹⁸⁴

¹⁸³ Mehmet E. Erişirgil; age s.62

¹⁸⁴ Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasî Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 179.

Jön Türklerin 1902 yılında, aralarında çıkan uyuşmazlığın ve bölünmenin, son zamanlara kadar uzanan siyasî mücadelenin temellerini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Devleti kurtarmak isteyenler ikiye ayrılıyor zamanla. Bir görüş, reformların yukarıdan aşağıya ve devlet eliyle yapılmasını öneriyor. Ahmet Rıza ile birlikte Ziya Gökalp de bunların arasındadır. Öbür görüşe ise burjuva yetişebilmesi için yani teşebbüsü şahsinin gelişebilmesi için, merkezi devletin zayıflaması, adem-i merkezîyet gerekir demektedir. Bu görüşü de Prens Sebahattin savunuyor.

1902 Paris Kongresi'nden sonra, Jön Türkler arasındaki bölünme, iki ana gruplaşmanın doğrultusunda, başkaca gruplaşmalara da yol açmıştır. 1902 Paris'teki gruplaşmayı "esas amaçtan sapma" sayan bir kısım Jön Türkler 1904 yılı Mart ayında merkezi Cenevre'de olan "Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti"ni kurarlar. Yine aynı yılın Eylül ayında, İstanbul'da Mercan İdadisi öğrencilerinin bir kısmı tarafından gizli olarak kurulan ve 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe konmasını amaçlayan "Cemiyet-i İnkılabîye" de faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu cemiyet başlangıçta bağımsız çalışır, bir süre sonra ise dışarıdaki Jön Türklerle ilişki kurar ve Teşebbüs-ü Şahsîcilerle işbirliği yaparak onun İstanbul Şubesi durumuna gelir.¹⁸⁵

Mustafa Kemal Tarafından Şam'da Kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti

1906 yılı Eylül ayında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanlar tarafından Selanik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kurulur. Bu cemiyetin kurulması bir bakıma İttihat ve Terakki'ye yeni bir atılım sağlamak, öte yandan da ordu arasında daha etkin olabilmektir. 1905 yılında Şam'da "Vatan" adı altında daha önce kurulmuş olan grup, 1906 yılı Aralık ayında Mustafa Kemal'in de katılımıyla "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" adını alır. Gizli olarak kurulan Cemiyetin amacı da, 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe konmasıdır. İttihat ve Terakki'nin Selanik merkezîyle ilişki kuran Cemiyet, II. Meşrûtiyet'te, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Şam'daki şubesi olacaktır.

Diğer yandan, 1907'de İstanbul'da büyük bir bölümü hukuk öğrencilerinden oluşan gençler tarafından gizli olarak kurulan "Selamet-i Umumiye Kulübü"nü eylem yönü bir hayli etkili olacaktır. Daha çok

¹⁸⁵Feroz Ahmet, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 7.

Jön Türklerin yayınlarını gizli olarak ülke içinde dağıtmaya yöneltmişlerdir ve II. Meşrûtiyet'in ilanı günlerinde yoğun eylemlere girmişlerdir. Öyle ki, 23 Temmuz 1908 günü, Bab-ı Aliye "Livayı Hürriyet"i (Hürriyet Bayrağı) bu Cemiyet üyelerinin çektiği belirtilir.

Bu yıllarda II. Abdülhamit yönetimini değiştirmek ve Anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasını sağlamak bütün bu gizli örgütlerin ortak amacını oluşturmaktadır. Hep bir ağızdan "Meşrûtiyet olsa, şu yönetim yıkılsa, her şeyin çaresi bulunur" denilmektedir.¹⁸⁶

Jön Türkler, II. Abdülhamit aleyhindeki çalışmalarına "hürriyet"i kurtarmakta olduklarını söyleyerek başlamışlardı. Oysa İttihat ve Terakki'nin 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymanın ötesinde bir "hürriyet" kavramı yoktur. II. Abdülhamit aleyhindeki girişimlerde bir "hürriyet" teorisine sahip olan, bir dereceye kadar Prens Sabahaddin'dir. Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki'nin kurucuları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma noktasından hareket ediyordu, fakat ona göre imparatorluğun zaafını meydana getiren, bir tür "hürriyetsizlik" idi. Her şeyin devlete bağlı olarak, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede kişilerin kişisel yeteneklerini göstermesi mümkün değildi. Hatta, o ülkedeki çeşitli birimlerin, grupların da ülkeye bağlanması mümkün değildi. Yapılması gereken, Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerinin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasî imkânları tanımaktı. Bu fikirler gelecekte İtilaf ve Hürriyet Partisini kuranların da fikirleri olduğu için hem iktidara gelecek İttihat ve Terakki yöneticilerinin hem de Ziya Gökalp'in şiddetle karşı çıktığı fikirler olarak yer almış, hiçbir zaman kabul görmemiştir. Merkezîyetçi ve devleti olan İttihat ve Terakki'nin Cumhuriyet'e yansıyan görüşü de İttihatçıların devleti önceleyen bu görüşü olmuştur. Aslında o sıralarda padişah aleyhine çalışan grupların tümünün amacı, "hürriyet" in yanı sıra bir yandan da "kalkınma" olmuştur. Ahmed Rıza Bey'e göre bu kalkınma insanların düşüncelerinin "bilimselleştirilmesi" ile imkân dâhiline girecekti. Prens Sabahaddin'e göre ise bu sonuç, bürokratik idareye bir son vermekle sağlanacaktı. Prens Sabahaddin'in bir dereceye kadar "hürriyetçi" sayılabilecek düşünceleri dışında Jön Türkler ve İttihatçıların fikirleri

¹⁸⁶H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26.

milletin “uyandırılması” ile ilgilidir. Burada, Avrupa’da o sıralarda rağbet bulan kitleleri “mobilize” etme zarureti ileri süren fikirlerin yankılarını görüyoruz. Cumhuriyet de ana siyasal kuramını “devleti parçalamaktan kurtarmak” ve “kalkınmak” olarak belirlemiştir.¹⁸⁷ İşte Gökalp bu bir biriyle çelişen fikirleri sistematik bir hale getirmiş, İttihat ve Terakki’deki farklı düşüncüleri yeni bir forma sokmuş, İttihat ve Terakki’deki bu ahenksizliği sistematik ve programcı bir düşünür olarak Türkçülüğü ağır basan bir program olarak ortaya koymuş ve ittihatçı yöneticileri buna ikna etmiştir. Gökalp’in İttihat ve Terakki üzerindeki etkisini Erişirgil, şu şekilde ifade etmektedir:

“İttihat ve Terakki başlangıçta boş bir kubbeydi. Bunun içinde bir aralık türlü türlü sesler, ahenksiz, karışık boğuk bir gürültü ve uğultu peyda oldu. Bu kakofoni bir süre devam ettikten sonra bu kubbenin içinde ortaya çıkan bir ses bütün bu kakofoni ve uğultunun üstüne çıktı, ona hakim oldu. Yavaş yavaş, o kubbede müsait akustik buldu ve onu doldurdu. Ziya’sız İttihat ve Terakki hoş bir seda bırakmayan boş bir kubbe olup gidecekti.”¹⁸⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Yapısı ve Özellikleri

İttihat ve Terakki’nin yapısını anlamak için partinin kendini tanımladığı ve ne şekilde örgütlendiğine dair bilgileri de içeren ilk nizamnamesine bakmak gerekmektedir. 1908 yılında “hürriyetin ilanı”ndan önceki “Nizamnamesi”, Paris’teki “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” ile Selanik’teki “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”nin birleştiği 27 Eylül 1907’den sonraki ilk “Nizamname” olmaktadır. 1908 Nizamnamesinin 66. maddesi, dış teşkilât merkezinin “Paris” olduğunu ve bunun ayrı bir nizamnamesi bulunduğunu belirtir.¹⁸⁹

II. Meşrûtiyet’ten önce kaleme alınmış olan 1908 Nizamnamesi henüz “gizli” ya da kanun dışı bir örgütün nizamnamesidir. “Teşkilât”ın tepesinde “Merkez-i Umumî” adını taşıyan beş üyeli bir kurul vardır. Aşağıya doğru ise Vilayet, Liva, Kaza, Nahiye ve Kura merkez heyetleri ve bunları yöneten üçer kişilik yönetim kurulları bulunur. Öte yandan, görevleri Cemiyet’e giren üyelere and içirmek olan “Heyet-i Tahlifiyeler” ve büyük şehirlerle kasaba merkezleri için “Bölük Heyetleri”

¹⁸⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 99-102.

¹⁸⁸ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 55.

¹⁸⁹ Erdoğan Teziç, *age* s. 197.

öngörülüyor. Üç kişiden oluşan Bölük Heyetleri, Cemiyete girecek olanlar hakkında soruşturma yapıyorlar, aidat topluyorlar ve yönetim kurulları ile şubeler arasındaki ilişkileri sağlamaktadır. Ayrıca bölük heyetleri, birbirlerini tanımayacak, bunlar arasındaki bağlantıyı yönetim kurulları yürütmektedir.

Cemiyet üyeleri, üçten az ve beşten çok olmamak üzere, “şuabat-ı esasiye”ler oluşturmuyorlardı. Bu şubeler, bir çeşit “hücre”dir ve her biri sayı ile anılmaktadır. Nihayet, Cemiyet’in kutsal amaçları uğruna, gerektiğinde, üyeler hayatlarını feda etmeye “mecbur” ise de “icraat-ı hususiye” için kendi isteği ile “fedai” yazılmak isteyenlerin, bağlı olduğu şubenin rehberi aracılığı ile, adını yönetim kuruluna bildirmesi gerekiyordu. Yönetim kurulu, fedai olarak adını yazdıran üyelerden oluşan “Fedai Şubeleri” kurarak “İcraatı hususiye” ve Cemiyet’in zabıta görevlerini bu fedailere, ya da fedakarlıklara veriyordu.¹⁹⁰

İttihat Terakki’nin en önemli özelliği, gerek 1908’e kadar olan yıllarda, gerekse Hürriyet’in ilanından sonra 1913 Bâbıâli Baskını’na değin faaliyetlerini gizlilik içinde yürütmesidir.

1908 tarihli Nizamnamenin 3. maddesine göre, “Merkez-i Umumî dâhili memaliki Osmaniye’de bulunacak ve fakat bulunduğu mevki hiçbir vakit ilan edilmeyecektir.” Merkez-i Umumî’nin hem bulunduğu yer hem de 1908 ve 1909 yılında seçilen üyeleri açıklanmamıştır.¹⁹¹ 1908 Nizamnamesinde yer alan kurallar, Cemiyetin ihtilâlcî nitelikte ve tamamen merkezîyetçi bir yapıda olduğunu ortaya koymaktadır.

İttihat Terakki üyelerinin Amerikan seçkin sınıfını ifade etmek üzere kullanılan WASP örneğinde olduğu gibi, bir takım özelliklere sahip olduğu da görülmektedir.¹⁹² İttihat Terakki üyelerinin seçilmesinde; Türklük, gençlik, diplomalılık (eğitimli olmak), yönetici sınıftan olmak gibi bir kaygı taşıdıkları görülmektedir.

Sıkı örgütlenmiş yapısıyla yaklaşık on yıllık gizli faaliyet sonrası, 1908’de Hürriyetin ilanı ile Selanik’ten İstanbul’a gelen Merkez-i Umumî üyeleri, hemen duruma hakim olmuşlardır. II Meşrûtiyet’in ilk günlerinde, meşrû bir otorite kuruluncaya değin, İttihat ve Terakki

¹⁹⁰ Erdoğın Teziç, *age.* s. 197.

¹⁹¹ Sina Akşin, “İttihat ve Terakki Üzerine”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. Cilt XXVI, No.1, Ankara, 1971, s. 161-162.

¹⁹² C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri*, Bilgi Yayınevi, 1974, Ankara, s. 374. Mills’e göre Amerikan yönetici sınıfı WASP yani; Beyaz, Anglo Sakson ve Protestan olmalıdır.

geniş örgütüyle adeta “Devleti ayakta tutacak” tek güç olduğunu göstermiştir. O günlerin sevinçli havası içinde, her yandan büyük destek bulan Cemiyet, devletle özdeş sayılmaktaydı. İttihat Terakki’den yana olmamak vatani sevmemek demektir.

İttihat ve Terakki ve Türkçülük

İttihat ve Terakki’nin Türkçü bir parti olup olmadığı sürekli tartışlagelmiştir. İttihat Terakki’yle ilgili tartışmaların odağında çoğu defa özellikle de Birinci Dünya Savaşı sonrası varlığını daha çok hissettiren Türkçülük politikasıdır. İttihatçıların bu politikası Ziya Gökalp’in İttihatçı kadroda niçin var olduğunu da açıkça göstermektedir.

İttihatçılar II. Meşrûtiyet’te, bir süre Osmanlılığı benimsemiş görünmüşlerdir. Yalnız 1908 tarihli “siyasi programın” 7’nci maddesinde “Devletin lisan-ı resmi Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberat ve müzakerat-ı resmiye Türkçe icra olunacaktır.”¹⁹³ denmektedir. Buna rağmen İttihatçıların Türkçülüğünü gizledikleri görülür. Farklı unsurlardan oluşan Osmanlı toplumunda, açıkça Türkçülüğü savunmak, imparatorluğun dağılmasına neden olabilirdi. Bu nedenle görünürde Osmanlı oldukları ancak zaman ilerledikçe Türkçü bir politika izledikleri söylenebilir. Gerek Türk Ocağı’nda gerekse İttihat Terakki şubelerinde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi Türkçü aydınlar yer vermeleri bunun en güçlü göstergeleridir. Öte yandan, İttihatçıların baştan beri sarıldıkları “Meşrûtiyetçilik” tam olarak uygulandığı takdirde, “Türkçülükle” bağdaştırılması olanaksız gibi görünüyordu. Çünkü Osmanlı parlamentosunda temsil edilenler çeşitli milliyetlere mensup kimselerdi. Bunların oluşturacağı parlamentoda Türklerin azınlıkta kalması Türkçülüğün iflâsı demektir.

Türkçülüğün Türk milliyetçiliğine dönüşmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile oldu. Fakat gördüğümüz üzere, Cemiyet imparatorluğun tasfiyesini savunamayacağı için, bu konuda son derecede ihtiyatlı davranmak zorunluluğunu duymuş ve bu amacım uzun zaman kendinden bile gizli tutmuştu. İttihat ve Terakki’nin zamanla Türklüğün siyasal örgütü olduğu bilincini geliştirdiği söylenebilir.¹⁹⁴

İttihatçılar, kendilerini Türklüğün koruyucusu görüyorlardı ve bu

¹⁹³ Feroz Ahmet, *age*, s. 43.

¹⁹⁴ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Yenigün Matbaası 1. Cild, İstanbul, 1997, s. 97.

açından iktidarı da ellerinde tutmak zorunluluğu hissediyorlardı. İşte bu nedendir ki, Türklüğün koruyucusu ve Meşrûtiyetçi olan İttihatçılar için iki yol vardı: Ya meşrûtiyet yönetiminden vazgeçmek ya da görünüşte meşrûtiyetçi kalarak Türkçülük programını uygulamak. İttihatçılar, ikinci yolu seçmişlerdi. Bu bakımdan, İttihatçılar, zaman zaman, zorunlu olarak, meşrûti yönetimin gereklerine uymayacaklar, bunun unsurları dışına çıkacaklardır.

İttihatçıların amacı, Türk unsurunun korunması ve yükseltilmesi olduğu için, parlamento seçimlerine, Fırka'ya ve giderek de Meclis'e egemen olmak istemişlerdir. Duruma hakim olamadıkları zaman da yasa dışı yollara başvurmaktan çekinmemişlerdir. Suikastlar, seçimlerde girişilen baskılar güdülen amaç açısından onlar için meşrû idi. Bu bakımdan, İttihatçıların, zaman zaman II. Abdülhamit'e karşı savundukları meşrûtiyet ilkelerini çiğnedikleri görülmektedir.¹⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin şartları içinde, İttihatçıların gerçek siyasal programıyla Türkçülük birleşince İttihat ve Terakki'nin güttüğü siyaset sanki kaçınılmaz oluyordu. Yoksa II. Meşrûtiyet siyasetin karşılıklı bir itişme halini alması İttihatçıların kötü, faziletsiz kişiler olmalarından ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kötülük yapmak için çalışan bir örgüt olmasından kaynaklanmıyordu. Çünkü Birinci Harbin başına gelindiğinde ellerinde Türklükten başka kurtaracak bir şeyi kalmayan bir imparatorluğu yönetiyorlardı.¹⁹⁶

1913 Bâbîâli Vak'ası'ndan sonra, iktidarı ele geçirdikleri hâlde, İttihatçıların parlamentolu bir düzenden neden vazgeçemedikleri sorusu akla gelmektedir. Bu soruyu Feroz Ahmet İngiliz kaynaklarına dayandırarak şöyle cevaplamaktadır: "Onu (meclisi) itaatkâr bir makine hâline getirmek imkânına sahip olduklarından (ittihatçılar), bir şey kaybetmeyecekleri gibi, Anayasa ilkelerine saygı göstermekle kazançları olacaktı. Anayasa ilkelerine bağlılıkları, İttihatçıların var oluş nedenleriydi ve Abdülhamit istibdadına karşı kullandıkları başlıca silahtı. İhtilali anlamsız kılmak yerine, meşrûti idare biçimini, özellikle çeşitli unsurlardan meydana gelen Doğu ülkeleri için geçerli biricik hükûmet şekliyle, yani akıllı bir despotizmle bağdaştırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi."¹⁹⁷

¹⁹⁵ Erdoğan Teziç, *age*, s. 204.

¹⁹⁶ Sina Akşin, *agm*, s. 167.

¹⁹⁷ Feroz Ahmet, *age*, s. 33.

Yine İttihat Terakki'yle ilgili bu soruların cevabını aslında o dönemin şartları içinde yaşananları, devletin içinde bulunduğu durumu ele alarak ancak cevaplayabiliriz. O dönemin fotoğrafında şu gerçeklik apaçık ortadadır: Devleti muazzama, Devlet-i Ali Osmaniye denilen 600 yılı aşkın bir süre hüküm sürmüş, imparatorluk gerek Batı'nın teknolojik/askerî yenilik ve hamlelerine cevap veremeyişi gerek içeride bozulan düzen gerekse uzun süren savaşlar nedeniyle büyük bir güç kaybetmiştir. İmparatorluğa bağlı pek çok devlet ve unsur da bu süreçten istifade ederek bir bir kopmuş, bağımsızlıklarını ilan etme yoluna gitmiştir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve nihayetinde I. Meşrûtiyet'in ilan edilmesi de bu gidişatı durduramamış, özellikle 1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında bu kopuşlar daha da hızlanmıştır.

Bu süreçte Osmanlı askeri sivil bürokrasisinin devletin nasıl kurularılacağına dair kayguları fikri, siyasî ve nihayetinde fiili bir çabaya dönüşmüş, Jön Türkler'in devamı sayılabilecek İttihat ve Terakki hareketi de bu kaygılarla doğmuştur.

İttihat ve Terakki'nin Öncülüğünde İkinci Meşrûtiyet

1878 yılında I. Meşrûtiyet'in padişah tarafından askıya alınması sonrasında Jön Türk hareketinin devamı olarak faaliyet göstermeye devam eden meşrûtiyetçiler bir kez daha tam 30 yıl sonra Meşrûtiyet'in ilanını sağlamışlar ve 23 Temmuz 1908 yılında Meşrûtiyet'in ikinci defa ilan edilmesini başarmışlardır.

İkinci Meşrûtiyet'in arka planında 1902 yılında Birinci Jön Türk Kongresinden itibaren yurda dönmeye başlayan muhalif aydınların giderek artan etkisi söz konusudur. Gizli gizli faaliyetlerini yürüten bu cemiyet sadece askerî tıbbiyelilerin değil, kalemiye'nin, devlet ricalinin içinde de önemli bir taraftar kitlesine ulaşmış, 1906 yılından itibaren de Anadolu ve Rumeli'de faaliyetlerini geliştirmişlerdir. 1907 yılında Paris'te toplanan ikinci Jön Türk Kongresine katılan aydınlar ülkenin kurtuluşunun Kanun-i Esasî'yi ilan etmekten geçeceğini her zeminde vurgulamaya başlamışlardır. Bu dönemde özellikle iki büyük devlet olan Rusya ve İngiltere'nin Türkiye'ye karşı birleşmiş olmaları, Almanya ile işbirliğine gitmek zorunda kalan İkinci Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı idaresi 1908 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının iktidara ortak olmasına Meclisin yeniden açılarak Kanun-i Esasî'nin uygulanmasına izin vermek zorunda kalmıştır.

Cemiyet, her ne kadar Namık Kemal'in düşüncelerinin Jön Türkler'in devamı olarak Osmanlıcılığı benimser görünse de hakikatte Türkçülüğü benimser. Çünkü bu kuşağı yoğuran en önemli olay Osmanlı Devleti'nin 1878 Savaşı'nda tam bir dağılmaya doğru büyük bir adım atmasıydı. Bu kuşak Balkanların, Arap Yarımadasındaki toprakların elden çıkışını görmüştür. Yeni kuşak gidişin nereye doğru olduğunu görerek, Türk milletini uyandırmanın, onun çıkarlarının etkin olarak korumanın gerektiğini anlamıştı. Yoksa Türklerin Türk olmayanların boyunduruğuna girmesi kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. İttihatçılar, Osmanlılığı benimsemiş göründüler: İmparatorluğun, çürük de olsa, desteklerinden biri buydu. Diğer bir destek, ya da birleştirici ilke olan İslâmcılığı da yedekte bulundurmayı ihmal etmediler.

Cemiyet, tüzüğü ile unsurların birliğini (ittihad-ı anasır), yani Osmanlılığı ülkü edindiği hâlde, üyeleri arasında ve tabii bu arada, Merkez-i Umumî'de Türk olmayan kimse yoktu. Gizlilik ise cemiyetin Osmanlıcı programıyla Türkçü uygulaması arasındaki aykırılığı gizlemeğe yaramaktaydı.¹⁹⁸ Aslında 1912'ye kadar Osmanlı Türk aydınları arasında hakim olan düşünce Türkçülüğün devletin sonunu getireceği korkusudur. Balkan kayıplarıyla birlikte Türkçülük politikasının imparatorluğun hayatını devam ettirmek için bir engel değil aksine bir garanti olacağı görüşü hâkimiyet kazanır. Köprülü'nün ifadesiyle "Osmanlılığı tecezzi ve inhilalden kurtarmak, ancak Türklerin de millî bir mefkûreye malikyetleriyle mümkün olacaktır." Ona göre yeni politikanın derin çekirdeğinde Türkçülük, etrafında İslâmcılık olmalı, dış kabuğunu da Osmanlıcılık sarmalıdır.¹⁹⁹

Meşrûtiyet'in İlanı: Valinin Yüzünü Sarartan, Gökalp'i Çıldıratan Telgraf

İttihat ve Terakki Teşkilâtının başlattığı Makedonya'dan Payitahta uzanan Hürriyet savaşı ete kemiğe bürünmüş Meşrûtiyet ilan edilmiştir. İşte bütün bu gelişmelerin yansıması da Diyarbakır'da yankı bulmuştur. 24 Temmuz 1908 sabahı Ziya Gökalp evinde bir mektup yazarken, kendisinin de uzaktan akrabası olan telgraf şefi gelir. Telgraf şefinin elinde Selanik'ten çekilmiş bir telgraf vardır. İmza yerinde, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti yazılıdır. Telgrafın başında ise, "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Diyarbakır Şubesine" denmektedir.

¹⁹⁸ Sina Akşin, *age*, s. 20.

¹⁹⁹ Fuat Dündar, *age*, s. 75.

Telgrafta, Meşrûtiyet'in ilanını ve -Kanun-u Esasi'nin tatbikini, padişahın kabul ettiği bildirilmekte, bunun halka ilanı ve nümayişlerle halka açıklanması istenmektedir. Fakat, Telgrafın muhatabı olan cemiyetin şubesi, Diyarbakır'da yoktur. Telgraf şefi, Ziya Gökalp'e telgrafın gelişini şöyle anlatır:

"Gece nöbetçiydim, telgraflı alan memur garipseyerek bunu bana getirdi, manasını ben de anlamadım. Müdürün evine giderek gösterdim, hemen valiye ver dedi; valinin konağına gittim, vali gördü; bu telgraflı kimseye gösterme, diye tembih etti."

Şefin merakı büyüktür. Bu telgraf kime çekilmiştir, çünkü Diyarbakır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi diye bir yer yoktur. Bu telgraf kime çekilmiştir, eğer vali müsaade etseydi bu telgraf kime gidecekti? Ziya Gökalp'in böyle şeyleri bileceğini düşünerek telgraflı Gökalp'e getirmiştir. Gökalp "Vali müsaade etseydi bu telgraflı bana verecektin, böyle telgraflar gelirse bana getir" der ve telgrafçıyı kucaklar, öper. Telgrafçı Gökalp'in bu tarz hafif hareketler yapmasına şaşırmıştır. Telgrafçı kendi kendine "bu telgraf valinin yüzünü sararttı, Ziya'yı çıldırttı, herhâlde mühim olaylara işaret olsa gerek" der. Gökalp de bu telgraftan hemen sonra bir mühürçüye, "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" diye bir mühür sipariş eder. Sonra İbrahim Paşa olayında beraber olduğu arkadaşlarına giderek, Pirinççizade Arif Bey'in evinde toplanılmasını ister. Toplantıda Meşrûtiyet'in ilanı için bir yürüyüş ve gösteri düzenlenmesine karar verilir. Bir süre sonra Diyarbakır sokaklarında, "*yaşasın meşrûtiyet, yaşasın hürriyet*" gibi sloganlar yükselmeye başlar.²⁰⁰

İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır, Van ve Bitlis

Vilayetleri Müfettişliği

1908'de İkinci Meşrûtiyet'in ilanı, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının da sayesinde Diyarbakır'da büyük bir heyecanla karşılanmıştır. Hürriyet adına Diyarbakır'da büyük nümayişler yapılmıştır ve bu nümayişlerin ön safında Ziya Gökalp bulunmaktadır. O gün bir saat içinde Diyarbakır sokakları "*Yaşasın Meşrûtiyet, Yaşasın Adalet, Yaşasın Kanun-i Esasi, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Adalet, Yaşasın Uluvvet*" sloganlarıyla çınlamaktadır.²⁰¹ Bu günleri Ziya Gökalp'in büyük kızı Seniha Hanım şöyle anlatır:

²⁰⁰ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 58.

²⁰¹ Alaaddin Korkmaz *age*, s. 90.

“7-8 yaşlarında falandım. İkinci Meşrûtiyet ilan edilmiş, Sultan Reşat tahta çıkmıştı. Babam İttihat ve Terakki'nin Diyarbakir temsilcisi olduğundan, evimizle cemiyet binası arasındaki sokaklar fenerlerle donatılmıştı. Bando durmadan oynak marşlar çalıyordu. Babam, sevincinden olacak, o gün beni de cemiyete götürdü. İttihatçıların hepsi toplanmıştı. Yapılan konuşmalarla fikir alış verişlerinden sonra, babam bir masanın üzerine çıkarak, topluluğa hitap etmeye başladı. Coşkulu ve uzun süren alkışlar arasında konuşmasına son verip, masadan indi. Ben çocuk olduğum için ortamdan iyice sıkılmıştım. Eve gitmek istediğimi söyledim. Gençlerden biri beni alıp eve getirdi. Gördüklerimi an-neme anlattım. Çok memnun oldu ve ıslıl ıslıl gözlerle uzun süreli bir alkış tutturdu. İki üç gün sonra da sancılanıp, bir kız çocuğu getirdi dünyaya. Benden önce doğurduğu Sedat isimindeki kardeşim dört aylıkken ölmüş. Babama haber ulaştırılınca eve geldi. Annemi alnından öperek, ‘Geçmiş olsun hanım, Sırat Köprü-sü’nden üçüncü defa geçerek dünyaya getirmiş olduğun kızımızın adını, senin de uygun bulacağını bildiğim için “Hürriyet” koydum. Çünkü köhne imparatorluktan meşrûtiyete geçişimizin müjdecisi oldu yavrumuz, dedi.”²⁰²

Gökalp'in 14 Kasım 1908'de dünyaya gelen kızına Hürriyet adını vermesi bu manada oldukça anlamlıdır. Yolundan gittiğini söylediği Namık Kemal'in Hürriyet kasidesi nihayet ete kemiğe bürünmüştür.²⁰³

Bu sıralarda Diyarbakır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti bir şube açmıştır. Ziya Gökalp de İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmisi tarafından Diyarbakır, Van, Bitlis Heyet-i Merkeziyelerini teftişe memur edildiği için, uhdesinde bulunan meclis-i idâre ve ticaret odası kitabetleri ile Vilâyet gazetesi muharrirliğinden istifa etmiştir.

Gökalp'in bu devrede yazdığı bulunabilmiş tek yazısı, meşrûtiyetten evvel Diyarbakır'e sürgün olarak gelmiş olan Derviş Vahdeti'nin ilk sayısını 28 Teşrinisani 1324 (11 Aralık 1908) tarihinde çıkardığı Volkan Gazetesinin 30 Kânunuevvel 1324 (12 Ocak 1909) tarihli 19. sayısında imsazız olarak çıkan “İçtima-i Siyas-i İt'izal-i Siyasi” başlıklı makalesidir.²⁰⁴

²⁰² Esmâ Ocak, *age*, s. 146.

²⁰³ Hikmet Tanyu, *age*, s. 28.

²⁰⁴ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 91.

Ziya Gökalp bu makalede, İbni Haldun'un "Bir milletin medâr-ı felahı (kurtuluş noktası) medâr-ı kelime (Tehvid), mihver-i intihâtı (düşüş noktası) ihtilaf-ı kelime" sözünden yola çıkarak "İttihad-ı kelime bütün cemaatlerin ruhudur" neticesine varmaktadır. Daha sonra, eski devirlerde "müctehidin-i siyasiye"nin ortaya koydukları tedbirleri "birer icmâ-i siyasi" olarak değerlendiriyor ve "icmâ-i siyâsi-i ümmete (milletin siyasi fikirleri) uyanları siyâsi fırkaların "ehl-i cemaât zümresi", bunlardan ayrılanları "mu'tezile-i siyasiye" (siyasî ayrılıkçı) sayıyor. O'na göre, siyasette her fert bir rey'e sahiptir, ancak her fert bir "müctehid-i siyâsi" olamaz; fıkhi içtihadlar gibi siyasi içtihadlar da "zeka" ve "irfan" gerektirir. Fıkhi içtihadlarda "kapı" kapalı olduğu hâlde siyasi içtihadlarda "illâ yevmi'l-kıyam meftuh (kıyamete kadar açık)"tur. Gökalp, burada, 'icmâ-i siyâsi' (siyasî bakımdan bir yerde bir kanaatte toplanma)nın nasıl sağlanacağını soruyor ve yine kendisi cevaplıyor:

"Müctehid-i siyasiyenin müşavere ve manazarasıyla. Bunlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresi için 'merkezlerinin en zeki ve mâlumatlı siyasetşinasları' arasından seçilip gönderilen meb'uslar olabilir. Bunlara, 'müctehid-i siyasi' denilebildiği gibi, İttihat ve Terakki Kongresi kararlarına da 'icma-i siyasi' denilebilir. Bu duruma göre her Osmanlı ferdi, 'itirazı var ise, ikinci kongrede bizzat yahut bi'l vâsita beyan etmek şartıyla icmâ'lara ittiba' etmelidir', aksi hâlde 'mutezile-i siyasiyeden' olur."

Bu makale, Ziya Gökalp siyasî düşüncesinin işaretini birkaç noktadan vermektedir. Gökalp kendisini görevli saymaktadır. Bir misyonu vardır. Bu da "siyasî müctehidlik"tir. Özellikle İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumîsinde görev yaptığı süre zarfında bunu büyük ölçüde gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Diğer bir sonuçsa yeni rejim İslâmî ve millî kültür zeminine oturtulmak suretiyle yerleştirilecektir. Ve nihayet "hürriyet var" diyerek herkes aklına geleni söyleyemeyecek, bozgunculuk çıkarılmayacaktır. Ne söyleyecekse cemiyet için, toplum için, kamu yararına söyleyecektir. Neticesinde "icma" Cemiyet kongresinin nihai kararlarına uyacak, aksi hâlde "mu'tezile" (ayrılıkçı) duruma düşecektir.²⁰⁵

Adı geçen Volkan gazetesinin ilk sayısı 11 Aralık 1908 tarihinde yayınlanmıştır. Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin (1869-1909) İstanbul'da çıkar-

²⁰⁵ Mustafa Yiğit, *Millî İrade Ziya Gökalp'te İktidarın Meşruiyet Kaynağı*, Aygan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 105-106.

dığı bu gazete, bir süre sonra İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı hâline gelmiştir. Derviş Vahdeti, Meşrûtiyetten önce siyasî fikirlerinden ötürü Diyarbakır'a sürülmüştür. Ziya Gökalp'i burada tanımış ve arkadaşlık kurmuştur. Derviş Vahdeti "üstad-ı ekrem" dediği Ziya Gökalp'ten yeterince feyz alamamış olmalı ki "siyasî mu'tezile" durumuna düşer ve 31 Mart Vakıası (13 Nisan 1909) içerisinde aktif bir rol oynar. Bu hadise, siyasî literatüre "mürteci" ve "irtica" mefhumlarını getirmiş, bu kelimeler doğrudan doğruya "muhalif" yerine kullanılmıştır.²⁰⁶ Volkan gazetesi, 31 Mart olayından sonra kapatılmış, Derviş Vahdeti de Örfi İdare Mahkemesince yargılanıp idama mahkum edilmiştir.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Listelerinden İlk Milletvekilliği Adaylığı

Gökalp'in daha önce arkadaşları ile gizli olarak kurduğu Cemiyet, bir iki gün sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" olarak meydana çıkmıştır. Cemiyetin ilk mensupları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abbas Fadıl, Mirikâtibizade Ahmet Cemil (Ase-na), Cerciszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Akif (Tütenk), Velibabazade Veli Necdet (Süngütay), Müftüzade Şeref (Uluğ), Lalizade Mustafa ve Yüzbaşı Eşref. Bunlardan ilk beş kişi yönetim kurulunu teşkil etmişlerdir. Cemiyetin ilk mesul murahhası Ziya Gökalp'tir. Onun Selanik'e gitmesinden sonra Attarzade Hakkı Bey bu göreve getirilmiştir. Hakkı Bey'den sonra Yasinzade Şevki (Ekinci) Bey mesul murahhas olmuştur. Ziya Gökalp ve yönettiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi, gücünü asıl olarak Pirinççizade ailesinden almaktadır. Ziya Gökalp'in dayısı ve şehrin güçlü ailelerinden olan Pirinççizade Arif Efendi otuz köye sahiptir. Pirinççizade Arif Efendi bir süre Belediye Başkanlığı da yapmıştır. Bu dönemde Pirinççizadeler, yöredeki bazı yerel güçlerle iktidar mücadelesi vermektedir. Bölgenin kırsal kesiminin en büyük gücünü elinde tutan ve başına buyruk davranan Hamidiye Alayları paşası Millî İbrahim Paşa bunların en önemlisidir. Pirinççizade Arif, 1908'de Diyarbakır Milletvekili seçilir. Ziya Gökalp de aynı seçimde Ergani Madeni Sancağı milletvekili seçilmek için aday olursa da seçimi

²⁰⁶ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 93.

önde gelen muhaliflerden biri olan ve aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Diyarbakır Şube Başkanı olacak olan Hacı Niyazi (Çıkıntaş) kazanır. Ne var ki Hacı Niyazi Efendi'nin milletvekilliği bir takım nedenlerden dolayı kabul edilmez.²⁰⁷

14 Aralık 1909 tarihinde Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır, Bitlis ve Van illerini içine alan Bölge müfettişliğine tayin edilir. Bu yeni görevi dolayısıyla çalışmakta olduğu Ticaret Oda-sındaki başkatipliği ve yazmakta olduğu vilayet gazetesindeki görevinden istifa eder. 7 Ocak 1909 tarihinde ise müfettiş olarak Viranşehir İttihat ve Terakki Kongresine katılır. Kongre dönüşünde kaleme aldığı 14 maddelik Viranşehir ahalisinin te'mi-i umranı" (ilerlemesinin sağlanması) başlıklı raporu Cemiyet Merkezi Umumisi tarafından çok beğenilir. Bu rapor kabine üyelerine ve mebuslara da dağıtılır ve Merkez-i Umumî tarafından Gökalp'e bir "Teşekkürname" yazılarak onurlandırılır.²⁰⁸

Diyarbakır İrtica Hadisesi ve Ziya Gökalp'in Tehdit Edilmesi

Gökalp bu dönemde İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır faaliyetlerinin yayılması için toplumun çeşitli kesimleriyle sohbetler yapar. Bu sohbetlerden birinde, gençleri yeni açılan "İttihat ve Terakki Kulübü" salonunda toplar, yaptığı konuşmalarda onlara hürriyet, adalet, uhuvvet mefhumlarını izah deder; istibdadın fenalıklarını, yeni rejimin feyzlerini anlatır. Bu dönemde bir köşeye sinen irticai kuvvetler de hadiselerin inkişafına müteakip kımıldanmaya başlamıştır. İstanbul matbuatının aldığı vaziyet, Şeyh Vahdeti ve benzerlerinin "şariat elden gidiyor" feryatları Diyarbakır'da da yankı bulur. Yine bu dönemde kimi aşiret reisleri ayaklanmağa ve biz Padişahımızdan başka birinden emir dinlemeyiz demeye kimi hocalar da "Halife-i Müslimin'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti elinde oyuncak olmasına tahammül edemeyiz. Gavurlar mı Müslüman oldu, Müslümanlar mı gavur oldu ki birbirleriyle öpüşmeye ve müsavi olmaya kalktılar" gibi sözlerle halkın dini hissiyatını tahrike koyulmaya başlamış durumdadırlar. Bunların hedefinde İttihatçı gençler ve başındaki Ziya Gökalp vardır. Nihayet İs-

²⁰⁷ Oktay Bozan, "Peyman Gazetesi Bağlamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır Şubesinin Faaliyetleri", Editörler: İbrahim, Özcoşar, Ali Karakuş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edipler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 389.

²⁰⁸ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 91.

tanbul'da patlak veren "31 Mart Vakası" haberi duyulunca bu irticai kuvvetler işi azıtırlar. Nümayişlere başlarlar. Bir cuma günü namazından sonra bunların elebaşlarının Hacı Niyazi Bey'in Vahapağa Hamamı batısındaki evinde toplandıkları ve Diyarbakır'ı bu "mürted"lerden nasıl kurtaracaklarını konuşmakta oldukları haberi gelir. Ziya Gökalp yanına Özdemiroğlu Kemal Şekip, Cercis-zade Yusuf Efendi'leri ararak bu eve gider. Ziya Gökalp, onlara Allah'ın kelamının ve Peygamber'in hadislerinin "meşveret" ile idare demek olan meşrûtiyeti emrettiğini, tuttıkları yolun fena ve fikirlerinin sakim olduğunu anlatmağa çalışır. Bu konuşma orada bulunanları sinirlendirir ve ölümle tehdit edilmek gibi bir durumla karşı karşıya kalır.²⁰⁹ Şapolyo bu olayı şöyle anlatır:

"Ziya Bey İstanbul'dan Diyarbakır'a döndüğünde hürriyetçilikten vazgeçmemiştir. Hatta istibdatla mücadelenin daha korkunç maceralarına girmiştir. Ziya Bey her toplantıdan istifade ederek hürriyet lehinde konuşuyor, Kanunu esasının tekrar tatbik edilmesi lazım geldiğini ve memleketin ferdi emirlerle değil, halk mümessillerinin yapmış oldukları kanunla idare edilmesini söylüyordu. Gençler bu telkinlerden hoşlanıyor, onların dimağında yeniden bir ideoloji doğuyordu. Hatta Gökalp sırf bu yüzden yönetim taraftarlarınca tehdit bile ediliyordu. Katıldığı bir toplantıda kendisine yönelik olarak "İçinizde bu herifin kafasını kesecek bir adam yok mu? Diye bağırان birine katil kıyafetli bir kasabın ayağa kalkarak "Emredersiniz, derisini yüzer, tulum gibi şişiririm" diyerek üzerine hücum ettiği vakidir. Eğer o gün Ziya Gökalp'in akrabaları bilhassa Erkan-ı Harp Şevki Bey bir mangayla yetişmese belki de bugün Gökalp olmayacaktı. İşte Ziya Gökalp, Türk tefekkür tarihimize ve meşrûtiyet inkılapçıları arasına birdenbire çıkmış bir şahsiyet değıldir. Daha idadî mektebi sıralarından başlayarak bu mefkûrenin tahakkukuna kadar, korkmadan mücadeleye girişmiş bir millî mücahit olmuştur"²¹⁰

İttihat ve Terakki ile muhaliflerinin karşı karşıya geldiğı bu hadise aslında Ziya Gökalp ile Hacı Niyazi Efendi'nin şahsında somutlaşmaktadır. Bu iki kişi arasında öteden beri var olan mücadele 31 Mart Vakası ile su yüzüne çıkmıştır. Hacı Niyazi Efendi'nin şehir eşrafından

²⁰⁹ Şevket Beysanoğlu, *age*, s. 15.

²¹⁰ Enver Behnan Şapolyo *age*, s. 44.

birisi olarak, birçok defa Diyarbakır ahâline zarar veren Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'yı desteklemesi ona olan öfkeyi artırmış ve halkın önemli bir kısmının Ziya Gökalp'in temsil ettiği tarafta yer almasına zemin hazırlamıştır. Gökalp, 6 Temmuz 1909 tarihli Peyman gazetesinde, Niyazi Efendi'ye çok ağır ithamlarda bulunmakta ve onu kıyasıya eleştirmektedir. Hacı Niyazi Efendi ve beraberindekilerin girişmiş olduğu irticâ hadisesi sırasında Diyarbakır Valisi Süleyman ve Fırka Kumandanı Ferid Sıtkı Paşaların gerekli tedbirleri almadığı ve hatta yaşananlara seyirci kaldığı iddia edilmektedir. Nitekim Diyarbakır Askerî Kulübü tarafından Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilen 2 Mayıs 1909 tarihli telgrafta Diyarbakır Valisi Birinci Ferik Süleyman ve Fırka Kumandanı Ferik Sıtkı Paşaların "ahvâl ve harekât-ı irticâkerânelerinden" dolayı memuriyetlerinin devamının katiyen caiz olmayacağından bahisle yerlerine birer vekil tayiniyle kendilerinin Diyarbakır'dan hemen çıkarılmaları ehem ve elzem bulunduğu dile getirilmiştir.²¹¹

Peyman gazetesinin bildirdiğine göre, Diyarbakır'da meydana gelen hadiseler üzerine olaya sebebiyet verenler hakkında tahkikat başlatılmıştır. Mahkemeye sevk edilenlerden Hazrolu Seyfettin Paşa daha mahkemesi bitmeden vefat eder, Hacı Hüseyin Bey firar eyler, diğer maznunlardan Abdülaziz Halis ile Muharremman beşer sene ve Muallim Reşit, Dellal Mehmet, Hassı Ahmet, Şeyh Nuri, Sallak Meco ve Fahri isimli şahıslar da üçer sene kalbend cezasına mahkum edilir. 27 Nisan 1919'da II. Abdülhamit'in tahttan inmesinden sonra "irtica" meselesi de halledilmiş olur.²¹²

Diyarbakır'da İlk Özel Gazete Olan "Peyman"ı Çıkarması

Ziya Gökalp, Taşkışla'da mahkûmiyet döneminde tanıştığı ve fikri sohbetlerde bulunduğu pir'inin vasiyetine uyararak hep bir gazete çıkarmak ister. Avukat Şükrü Asena'yı ikna ederek Diyarbakır'da Peyman adında bir gazete çıkarırlar. Peyman, "yemin, and" manasına gelmektedir. Gökalp'in "Diyarbakır'da ilk hususi gazete olmak üzere mevki-i intişâra çıkıyor" diye ilk sütunda duyurduğu bu gazete 15 Haziran 1325 (28 Haziran 1909) tarihinden itibaren haftalık olarak çıkmıştır. Gökalp gazetesinin 28 Haziran Pazartesi'den itibaren 10 sayısını, yazılarının çoğunu da kendisi yazarak çıkarmıştır.

²¹¹ Oktay Bozan, *agm*, s. 393-394.

²¹² Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 95.

Ziya Gökalp, bu 10 sayıda değişik imzalarla yirmi makale yayımlar. Bu mahlaslar Tevfik Sedat, Hüseyin Vedat, Mehmed Mehdi, Mehmed Nail gibi daha çok aile fertlerine ait isimlerdir. Gökalp gazetede, yerel ve siyasi konuları ele alır. Yerel konularda, vali, aşiretler, âşâr, zeamet, köy ağası, arazi münazaraları, firariler gibi konulardır. Genel siyaset ve ilk sosyolojik yazılar yine Peyman'da yazdığı yazılardan. "İlmi İctima-Sosyoloji Bilimi", "İyd-ii Millî-Millî Bayramlar", "Hürriyetin Menbana Doğru", "Yeni Osmanlılar" "Türklük ve Osmanlılık", "Medreseler", "Tekkeler", "Eskiler ve Yeniler" vd.

Bu yazılarında evvela kendi mahalline ait problemlere dair çözümleri ele alır, genel siyaset ve sosyal konulardaki yazılarında ise İttihat ve Terakki inkılabına ait mefhumları yerleştirmeye çalışır, bunu yaparken de "Cemiyet" in siyasetine uygun olarak bu dönemde "Osmanlıcı" bir fikir güder. Burada daha sonra sistematikleştireceği konuların ilk işaretlerini verir.²¹³ Gazete ise genel itibarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti çizgisini, yani Türklük yararına Osmanlılık politikası izler.²¹⁴

Ziya Gökalp'in Peyman Gazetesinde Kullandığı Mahlaslar

Ziya Gökalp'in gazetede kullandığı mahlaslara tekrar gelecek olursak, Tevfik Sedat; Tevfik, Gökalp'in babasının adı, Sedat ise kendi oğullarından birinin adıdır. Hüseyin Vedat; Hüseyin, Gökalp'in dedelerinden birinin adı, Vedat ise oğullarından birine verdiği isimdir. Mehmed Mehdi; Gökalp'in kardeşi Nihad Gökalp'in 4 yaşında vefat eden oğlunun adıdır. Mehmed Nail yine oğullarından birinin adıdır. Ziya Gökalp 24 Ağustos 1325 (6 Eylül 1909) tarihinde Selanik'e İttihat ve Terakki Kongresine gitmesiyle birlikte Peyman'da yazılarına son vermiştir.²¹⁵

Gökalp'in Peyman'dan sonra Veli Necdet Bey'le Dicle gazetesini çıkardığı çeşitli kaynaklarda yazmasına rağmen Beysanoğlu bu bilginin doğru olmadığını, en yakın arkadaşı Ahmet Cemil Asena'nın başyazar kadrosunda olmasına rağmen Gökalp'in 89 sayı çıkan bu gazeteye yazı vermediğini ifade eder.²¹⁶

²¹³ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 104.

²¹⁴ Fuat Dünder, *age*, s. 148.

²¹⁵ Şevket Beysanoğlu *age*, s. 151.

²¹⁶ Beysanoğlu, *age*, s. 139.

Ziya Gökalp'in Tabiplik Bilgisi

Ziya Gökalp'in kardeşi M. Nihad Gökalp'in 11 Mart 1944 tarihinde daktilo ederek sonuna mürkkep kalemıyla iki satır ekleyip imzaladığı 7 sayfalık "Ziya Gökalp'in Hal Tercümesi Hakkında Bazı Notlar"ında dikkat çeken ve Gökalp hakkında az bilinen bir husus dile getirilir. Burada Ziya Gökalp'in bir dönem tıpla da ileri derecede ilgilendiğini görürüz. Nihad Gökalp bu hususta şunları yazmaktadır:

*"İstanbul'daki mahkumiyetinde bir seneyi ikmal ettikten sonra Divan-ı Harb'in hükmü vechile, Diyarbekir'e zabıtla nezareti emrine gönderildi. 1315 senesi ikincikânun Şubat 1900 yılında Diyarbekir'e gelen Ziya Beğ, derhal Doktor, Baytar, Eczacı, gibi ilim ve fen adamlarıyla Menfiler ve Memurlar ve yerliler arasında bulabildiği kıymetli şahıs ve gençleri etrafına toplayarak bir taraftan Hürriyet ve İstiklal için devamlı telkinatta bulunmakla beraber, (Avrupa'daki) Genç Türkler'in ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birer Şubesi'ni (gizlice) tesis ederek siyasî yolda esaslı bir sürette çalışırken, edebiyat sahasında (da) Gençlerle çalışır. Tıp sahasında Doktorlarla devamlı çalışmalara ve tedavilere iştirak eder; evini, bu işler için ilmi ve fenni bir Kulüp hâline koyarak, her türlü masrafı öder; doktorluğa ait en yeni Fransızca eserleri getirterek tettebulara bulunur; en mühim hastalıklara ait konsültasyon, ameliyat gibi fenni işlere iştirak ederek (birtakım müşterek dersleri İstanbul Baytar Mektebi'nde iken Tıbbiye talebisiyle birlikte okuduğundan) Tıp sahasında ameli ve nazari yüksek bir kudret sahibi olur. 7-8 sene süren bu mesasında birçok konsültasyonlarda onun (iyi bildiği Fransızcadan okuduğu ana tıbbî eserlerden edindiği bilgilere dayanan) gayri resmi mütealası kabul edilir. Doktorlar her müşkillerini Ziya'ya müracaatla hallederlerdi. Bunnla beraber Ziya Bey, hiçbir recteye ve konsültasyon raporuna imza koymamış ve doktorluk iddiasında bulunmamıştır. Ancak kendi çocuklarıyla akabaralarının tedavisini bizzat yapmıştır."*²¹⁷

Gökalp'in İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî Azalığı

Ziya Gökalp, 18 Temmuz 1909 tarihinde, İttihat ve Terakki'nin vilâyet maârif müfettişi olarak tâyin edilmiştir. İttihat ve Terakki Müfettişi Gö-

²¹⁷ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 203.

kalp'in yükselişi devam etmektedir. 18 Eylül 1909'da toplanacak olan İttihat ve Terakki'nin umûmî kongresine memur ve mebus tâyin edilen Gökalp Selânik'e gitmek üzere, 6 Eylül 1909 günü Diyarbakır'dan ayrılıp Halep-İskenderun yolu ile Selanik'e gitmiş ve bu kongreye katıldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Peyman gazetesinin 24 Ağustos 1325/6 Eylül 1909 tarih ve 11 sayılı nüshasında bu konuda verilen haber şöyledir: *"Selanik'te 5 Eylül 1325'de in'ikâd edecek Umumi Kongreye me'mur ve meb'us ta'yin edilen mücâhid-i hürriyet ve edib-i kemâlât -perver Tevfikefendi -zâde Ziyâ Efendi, bugün şehrimizden müfâratat buyurmuşlardır. Birçok ihvân tarafından merâsim-i teşyi'iyeye ifa edilmiştir."*²¹⁸

Bu vazifesinde beş ay kadar kaldıktan sonra yine Selânik'te toplanan III. İttihat ve Terakki Kongresi'nde bulunmuş, merkez-i umûmîye âzaya seçilen 7 üyeden biri olmuştur.²¹⁹ Bu seçimde daha önce Diyarbakır'da görev yapan ve Ziya Gökalp'i tanıyan Vehip Paşa (1877-1940) 'nın da dolaylı olarak önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Gökalp'in meşrûtiyetten evvel Diyarbakır'da Devlet memuru olarak çalıştığı yıllarda oraya Tümen Kurmay Başkanı olarak atanan Binbaşı Vehip Bey (Kaçı) ile yardımcısı Yüzbaşı Fahreddin Bey (Altay) bu şehirde bazı aydın gençlerle arkadaş olmuşlardır. Bunların arasında genç Mehmet Ziya da vardır. Hatta, Vehip Paşa beraberce Dicle kenarında uzun gezintiler yaptıklarını, konuştuklarını, eğlendiklerini nakletmektedir. 31 Mart 1909 olaylarından sonra İstanbul'a Erkan-ı Harbiye'ye önemli bir göreve atanan Vehip Bey, Rumeli'den yakından tanıdığı İttihatçı arkadaşlarına Gökalp'i ısrarla tavsiye etmiş ve güçlü kişiliğini anlatmıştır. Yöneticilere çok yakın bir çevreden gelen bu tavsiyenin Gökalp'in seçilmesinde etkili olduğu söylenilmektedir. O gün, Selanik bir kez daha İttihat ve Terakki'nin kongresine sahne olmaktadır. Bu vesile ile sivil, asker, bütün hürriyetçiler Selanik'te toplanmıştır. Bir yıl önceki kongrede, gençlerin, "cemiyet-i mukaddese"ye nasıl bağlanabilecekleri hususunda görüşleri dikkat çeken Kara Kemal (daha sonraları meşhur İaşe Nazırı) ve "askerin politikadan ayrılması" temasını işleyen Mustafa Kemal (Atatürk) ile birlikte en çok alaka toplayan üçüncü kişi olan Ziya Bey bu kongrede artık tanınmaktadır. Gösterdiği dirayetle bütün azanın hürmetini, sevgisini kazanır. Devrin şahidi Kazım

²¹⁸ Ziya Gökalp, *Makaleler I. Peyman Yazıları*, Haz. Şevket Beysanoğlu İst. 1976, s. 16

²¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler Cild 3 İttihat ve Terakki* (Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989 s. 240

Nami Duru, Ziya Gökalp'in Merkez-i umumîye âza seçilmesini şöyle anlatmaktadır:

*"1910 yılındaydı. Osmanlı ittihat ve Terakki Partisi'nin Selanik'deki büyük kurultayına Diyarbakır üyesi olarak gelen Ziya'yı tanıdım. O vakit az söyler, dinlemeyi sever, çok utangaç bir adamdı. Bu haliyle nasıl oldu da partinin Merkez-i umumî'sine seçildi? Ziya, bütün kurultay üyeleri arasında, az sözle çok anlatarak en bilgini olduğunu gösterdi; azâların hürmetini kazandı. Böylelikle Merkez-i Umumî'ye seçildi"*²²⁰

Ziya Gökalp, yapılan oylamayla 14 Aralık 1910'da İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi Marahhaslığına seçilir. "Kabe-i Hürriyet" olarak anılan Selanik'te O'nu artık yeni bir hayat beklemektedir.²²¹

Ziya Gökalp'in Merkez-i Umumî'ye seçilişi Talât Bey'in Merkez-i Umumî'de Doğu illerinden bir kimsenin bulunmasının faydalı olacağı yolundaki tavsiyesi üzerine de yapılmıştır. Ancak diğer Doğu vilayetlerinden gelen delegeler arasında cemiyet mensuplarının çok daha yakından tanıdıkları kimseler bulunmasına rağmen Ziya Bey'in tercih edilmesi, Cemiyet'in genç liderlerinin Fethi Okyar'ın belirttiği Türk Milliyetçiliği istikametinde bir fikri zemin teşekkül ettirmek istediklerini göstermektedir. Şapolyo, İttihat ve Terakki liderlerinin ona dört elle sarıldıklarını, bütün güçleriyle desteklediklerini, yaptıklarını denetleme gereği bile duymadıklarını söyler.²²²

Ziya Bey'in Merkez-i umumî gibi, artık İmparatorluğun kaderini elinde tutmağa başlayan bir cemiyet'in en tepedeki karar organına seçilmesi siyasî hayatında yeni bir safhayı başlatmıştır. İttihat ve Terakki'nin Genel Merkezi uzun süre Selanik'te bulunmuş, Balkan Savaşları sonrasında Selanik'in kaybıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin merkezi İstanbul'a taşınmıştır.

Gökalp'in bu dönemde İttihatçıların Türkçü politikalarını yönlendirebilecek fikri altyapıya sahip bir düşünür olarak İttihat ve Terakki içinde mühim bir yere sahip olduğunu görürüz. Ziya Gökalp'in devlet, millet, siyaset, seçim, irade, meşrûiyet, milliyetçilik gibi konuları

²²⁰ Kazım Nami Duru, *age*, s. 3.

²²¹ Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84

²²² Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 121.

kaleme aldığı görüşleri daha çok 1908'den sonraki bu dönemlere aittir. Özellikle siyasal düşüncelerinin en olgun meyvelerini İttihat Terakki'nin Merkezi Umumisinde yöneticilik yaptığı dönemlerde görmekteyiz. Yani onun bu görüşleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin III. Kongresi'nde İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi gibi ülkenin kaderini elinde tutacak bir karar organına seçildiği dönemlere rastlar.²²³

Ziya Gökalp, Merkez-i Umumî'ye seçildikten sonra Kongre'de alınan kararları uygulama alanına koymak için Selanik'teki Beyaz Kule gazinosunu "kulüp" hâline getirmiştir. Günün mühim bir bölümünü orada geçirir. Onun ilgi alanında daha çok gençler vardır. Onlara "İttihatçı olun, şu veya bu fikirleri kabul edin" şeklinde telkinde bulunmadığı gibi fazla bilgili olduğunu da iddia eden bir tavır göstermez. O sıralarda Selanik'te bulunan ilme susamış gençler, adeta Ziya Gökalp'in peyki hâlinindedirler. Nerede tesadüf etseler hemen etrafını sarmakta, o da kendi karakterine ve üslubuna uygun eda ile onlarla sohbet etmektedir. Erişirgil onun bu tarzı için şöyle bir tespitte bulunur:

*"Atina'da Sokrat ne yapmak istemişse, dikkatli ve kültürlü biri, onun da aynı şeyi yapmak arzusunu beslediğinin farkına varırdı. Sokrat Atina'da çok revaçta olan hatipliğe nasıl değer vermiyorsa, Ziya da ona değer vermiyordu. Esasen buna kabiliyeti de yoktu. Sokrat, nasıl öğretmelik sanatını sofistler kadar parlak bir şekilde yapacak durumda değilse Ziya da buna kabiliyetli değildi. Sokrat gibi, o da gençlerin önüne birtakım meseleler koyarak onları düşündürmeğe çalışıyordu. Fakat, Selanik'deki gençlerin çoğu ne Sokrat'ı, ne de Doğu'nun şeyh ve pir tipini bilmedikleri için bu tuhaf müşşidin kendine has bir yolu olduğunu sandılar"*²²⁴

Pek çok şeyi Ziya Gökalp'ten öğrendiğini hatıralarında belirten Yahya Kemal ise onun bu yöntemine ilişkin şu cümleleri kurar:

*"Sokrat'ın usulü sormakmış, Ziya Bey'in ki bilakis sormaksızın söylemekti. Sorup, bir fikri dinlese bile, kendisine serdedilen noktadan hareket eder yine görüşlerini söylemeğe başlardı."*²²⁵

²²³ Alaaddin Korkmaz, *age.* s. 121.

²²⁴ Mehmet Emin Erişirgil, *age.* s. 70.

²²⁵ Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebi Portreler*, 2. Baskı, İstanbul, 1976, s. 14.

1909 Senesinde İstanbul'a Darülfünun Edebiyat Şubesi İlm-i Ruh ve Ulum-i Diniye-i Aliye Muallimliğine Tayini

Ziya Gökalp'in kongreden sonra İstanbul'a gelmiş ve aynı yıl içinde Darülfünun Ulum-i Diniyye-i ve Edebiyat Şubeleri İlm-i Ruh Muallimliği vekaletine tayin edilmiştir. Gökalp'in İstanbul'a gitmesinde Cemiyet yöneticileri ön ayak olmuşlardır.

Ziya Gökalp'ten İtalyan Bahriyelilere Yumruk

Yukarıda da sık sık ifade ettiğimiz gibi Gökalp sadece bir fikir adamı değil yeri geldiğinde de bu fikri uğruna her türlü aksiyonu gerçekleştirebilecek duygusallığa da sahip biridir. Bunun en somut örneğini karıştığı bir kavgada görürüz. İstanbul'da hürriyet ilan edilmiş, Sultan Abdülhamit Kanunu Esasiyi ilan etmiş ve Meclisi Mebusan da açılmış bulunmaktadır. Gökalp bu sırada neredeyse her gün İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki merkezine kadar giderek burada çalışmaktadır. Fakat bir gün Galata'dan geçerken bir kavgaya rast gelir. Birtakım sarhoş İtalyan bahriyelileri bir Türk arabacısının üzerine çullanmışlar, dövmetedirler. Gökalp dayanamayarak, arabacı ile birlikte İtalyanlarla dövüşmeye başlar, bu sırada başından yara alır. On beş gün hastanede kalır. Gökalp yalnızca fikir kavgası etmemiş, inandığı fikri ve inandığı milleti için yumruk yumruğa da kavga etmiştir.²²⁶

Ziya Gökalp'in Prens Sebahattincilikle Suçlanması

Gökalp, İstanbul'daki İttihat ve Terakki kulübünde toplantıları takip eder, yeni tanıştığı simalar kültür mahfillerinde sohbetlerde ulunur. Fırsat buldukça da ilm-i icimai (sosyoloji) den bahseder. Ziya Gökalp bir gün cemiyetin ileri gelenleriyle konuşurken "denonlins" den ve anket usulünden söz eder. Konuştuğu arkadaşı bunun üzerine "Ziya, Allah aşkına bırak şu sebahattincileri! Söylediğin Fransızlar ya Sebahattincidirler yahut onlar Sebahaddin'i bu hale getirmişlerdir. Biz ittihatçılar bunlardan nefret ederiz" der.²²⁷ Burada söz konusu olan Sebahattin, İttihat ve Terakki'nin başlangıcında yer alan Prens Sebahattin'dir. Ziya Gökalp, Sebahattin Bey'in fikirlerini ortaya koyuş tarzını tasvip etmese bile kimi görüşlerine hak vermektedir. Bilhassa "siyasî inkılap içtimâî inkılapla tamamlanmazsa bir netice alınamaz" fikri onun hocası Yorgi'den kalan

²²⁶ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 71.

²²⁷ Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 62.

vasiyetidir. Ama yine de 1902 kongresinden bu yana ayrı olan Prens Sebahattin'in fena karşılanan düşünceleriyle kendi fikirlerinin mukayese edilmesi Gökalp'e ağır gelir. Bu İstanbul günleri Gökalp'in fikirlerinin berraklaşması ve olgunlaşması açısından önem taşır. Özellikle Meşrûtiyet'in ilan edilmesinden sonra ne yapılması gerektiğine dair fikirler Ziya Gökalp'in aklına o günlerden itibaren yerleşmiş gözükmektedir. Daha sonra kaleme alacağı "Yeni Hayat" makalesinin ilk düşünce tohumları bu dönemde atılmış olsa gerektir.

Ziya Gökalp'in Selanik'teki hayatı, onun fikirlerinde bir dönüm noktası olmuştur. Ondaki bu değişikliği Hilmi Ziya şöyle ifade etmektedir "*Diyarbakır'daki Ziya ile Selanik'teki Ziya'nın bambaşka iki ayrı kişiliği vardır. Birincisi Tanzimat devrini yaşayan Osmanlı milliyetçisidir; ikincisi sarih olarak Türkçü'dür. Birinciden ikinciye geçiş uzun zamanda ağır ağır olmamıştır. Tam bir ruh devrimi manzarası gösteriyor.*"²²⁸

İstanbul'da Darülfünun Ulûm-ı Diniyye-i Âliyye ve Edebiyat şubeleri ilm-i rûh muallimliği vekâletine altı yüz kuruş maaşla tâyin edilen Gökalp, bu maaşla ve vekâlet suretiyle İstanbul'da geçinemeyeceğini düşündüğünden bu memuriyeti kabul etmemiş,²²⁹ kısa bir süre sonra Diyarbakır'a geçmiştir.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Üzerindeki Tesiri

İttihat ve Terakki Partisinin konjonktürel olarak farklı dönemlerde farklı tavırlar geliştirdiği, farklı siyasî söylemlere sahip olduğu söylenebilir. Ancak bilinen şudur ki İttihat ve Terakki'nin 10 yıllık ömrü boyunca yazılan pek çok tamim ve genelgede Gökalp'in düşünceleri büyük ölçüde tesirli olmuş, hatta bazılarını bizzat Gökalp kaleme almıştır.²³⁰ Kazım Nami Duru İttihat ve Terakki genelgeleriyle ilgili şöyle demektedir:

"Ziya İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezinde fikir işlerini de görmekteydi. Genel Merkezin genelgeleri bulunsa, onların içinde Ziya'nın kafasından çıkmış olanların hangileri olduğu kolayca anlaşılır. Bende rastgele bir iki genelge kalmış, Mütare-

²²⁸ Ethem Çalık, *Türk Düşüncesinde Ziya Gökalp, Ziya Gökalp'te Türkçülük, İslâmçlık ve Medeniyetçilik Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 63.

²²⁹ A. N. Gökalp, Ziya Gökalp'in neşredilmemiş yedi eseri ve âile mektupları, s. 73 v.d.; M. F. Kırzioğlu, Yazılı vesikalara göre: Ziya Gökalp Müzesi ve Ziya Gökalp, s. 56-62; Ş. Beysanoğlu, *age*, s. 192 v.d.; H. Tanyu, *age*, s. 23 v.d.

²³⁰ K. Nami Duru, *age*, s. 42.

keden biraz sonra itilaf kuvvetleri İttihat ve Terakki Genel merkezinin bulunduğu "Kızıl Konak"ı askerleriyle tuttu. O yapı bugün Cumuhireyt gazetesinin basımevidir. O güne kadar Genel Merkezde, eşya kitap yazı, ne varsa hepsi darmadağın edildi. Bundan ötürü, ittihatçılardan birkaçının elinde nasılsa kalmış genelgelerden başkaları elde edilemedi..."²³¹

Ziya Gökalp Selanik'te bulunduğu dönemde aynı zamanda İttihat ve Terakki lisesinin hocasıdır. Orada ilk olarak Sosyoloji derslerini vermeye başlamıştır. Daha sonraki dönemde ise Cemiyetin Millî Eğitim Bakanlığına getirilmek istemiştir. Gökalp bunu kabul etmemiş ancak Cemiyetin Millî Eğitim politikaları dâhil pek çok konuda akıl hocası olmuştur. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki üzerindeki etkisini Mehmet Emin Erişirgil ise şu şekilde ifade etmektedir:

"İttihat ve Terakki başlangıçta boş bir kubbeydi. Bunun içinde bir aralık türlü türlü sesler, ahenksiz, karışık boğuk bir gürültü ve uğultu peyda oldu. Bu kakofoni bir süre devam ettikten sonra bu kubbenin içinde ortaya çıkan bir ses bütün bu kakofoni ve uğultunun üstüne çıktı, ona hakim oldu. Yavaş yavaş, o kubbede müsait akustik buldu ve onu doldurdu. Ziya'sız İttihat ve Terakki hoş bir seda bırakmayan boş bir kubbe olup gidecekti."²³²

İttihat ve Terakki'nin yayın organlarından biri olan Tanin'in bir zamanlar başmuharrirliğini yapmış İttihatçı Muhittin Birgen de anılarını ele aldığı kitabında Gökalp'in İttihat ve Terakki için ne anlama geldiğini şu gözlemiyle ortaya koyar:

"Yavaş yavaş Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'ye muayyen bir içtimaî ve siyasî akide veren ruh oldu. O, merkezi umumide bu işi yapmaya başlayınca kadar İttihat ve Terakki içinde içtimaî ve siyasî fikir olmak üzere hiçbir şey yoktu denilebilir. Gerek memleket içinde, gerek İttihat ve Terakki muhitinde çok muhtelif fikirler vardı; fakat, bunların hiçbiri sistemlenmemiş, baştan ayağı muayyen bir felsefeden ruh almış değildi. Bütün fikirler bilhassa yenilik ve inkılap fikirleri, ekseriyetle şekle ve zahiri görüşlere ait şeylerdi. O ilk defa olarak Avrupa'yı Türk'e göre okumuş, Türk gözüyle tetkik etmiş ve Türk ruhuyla anlamış

²³¹ K. Nami Duru, *age*, s. 47.

²³² Mehmet E. Erişirgil, *age*, s. 55.

insan olarak meydana çıkıyordu... İttihat ve Terakki merkez-i umumîsi, önceleri Ziya Gökalp'a biraz yancılık biraz da şüphelye ve tereddütle bakmıştı; fakat sonraları, Ziya Gökalp merkez-i umumiyi birer birer kazandığı için İttihat ve Terakki bir taraftan onun fikirlerini hayata geçirmeye ve diğer taraftan da onun etrafında bir gençlik hareketi uyandırmaya karar verdi. İşte Yeni Mecmua, bu hareketin merkezidir. Yeni Mecmua Türkiye'ye yeni bir hayat anlayışı vermek isteyen bir hareketti."²³³

Ancak Birgen'e göre Ziya Gökalp'in bu yeni hayatı bir inkılapçı olmaktan ziyade bir tamirci, bir yenileştirici görünümündeydi. Burada Gökalp'in İttihat ve Terakki üzerinde tesirinden bahsederken Birgen çok mühim bir tespitte daha bulunur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında tıpkı Fransız İnkılabından sonra nasıl başrolde Napolyon varsa Talât-Enver-Cemal'den mürekkep Triumvira'da başrolde Enver vardır. Her şeyi sürükleyip götüren O'dur. Birgen'e göre o devirde askerî zümre Türkçü değil, İslâmcıdır. Harp Mecmuası vardır elinde ve İslâmcılık hâkimdir bu dergiye. Askerler Ziya Gökalp'in fikirlerine bu dönemde pek de yakın değildir ancak hükûmet, merkez-i umumî ile birlikte kendi mevkiini almış; Gökalp'çi, Yeni Mecmua'cı olmuştur. Merkez-i umumîdeki toplantılar sonrası Ziya Gökalp'in İslâm'da fetva makamının kaza makamına karşı olan vaziyetleri, birbirleriyle olan münasebetleri, Hilafet ve Saltanat kurumlarının karşılaştırılması, bunların bir siyasî camiadaki salahiyet vaziyetlerini tayin eden konferanslar verir, hatta din işlerinin devlet işleriyle ayrılmasına dair ilk kanun teklifi, Meşihat Kanunu, bu dönemde bizzat Ziya Gökalp tarafından hazırlanır.²³⁴

Gökalp'in Darülfünun'da mesaiadaşı, büyük şair Yahya Kemal de "İttihat ve Terakki'nin fikriyat ve islahat sahasında yapmış olduğu hemen bütün icraat bu kudretli dimağın mahsulü idi"²³⁵ derken, Gökalp'in büyük ideoloğluğuna dikkat çekmektedir.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez-i Umumî üyesi olması çok mühimdir. Partinin en önemli organlarından birinin zaman zaman sayısı değişse de üyelerinden birisidir. Ancak Gökalp'in partinin o günkü siyasî mücadelede üslubundan hoşlanmadığına dair

²³³ Muhittin Birgen, *age*, s. 352-353

²³⁴ Muhittin Birgen, *age*, s. 354.

²³⁵ Yahya Kemal Beyatlı, *age*, s. 171.

tespiti burada not düşmekte fayda var. O kendine sadece vatanperverlik ve ihlasına inandığı insanların eylemlerini temellendirmek ve etkilemek işlevini yüklemiş gibidir.²³⁶ Fuat Köprülü de bu hususa dikkat çekerek Ziya Gökalp'in İttihat ve Telakiyle olan ilişkisini şöyle açıklar:

*"Merkez-i Umumî azası sıfatıyla büyük bir siyasi nüfuza sahip olması tabii olan Ziya Gökalp'in, her günkü alalede siyaset hadiseleriyle ve şahıslarla hiçbir alakası yoktu; yanında bu türlü meseleler söz konusu olduğu zaman, hiç hoşlanmaz, hatta sinirlenirdi. Memlekete ait bütün ideolojik meselelere ilim ve sanat davalarına, içtimâî hayatta yapılması zaruri her türlü inkılaplara şiddetle alakadar olan Ziya Gökalp, bunların dışındaki basit mevzulara, dedikodulara, günün hadiselerine hiç ehemmiyet vermezdi ve onlarla hiç meşgul olmazdı."*²³⁷

Zekeriya Sertel de anılarında Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki üzerindeki büyük etkisini şu sözlerle ifade eder:

"O vakitler İttihat ve Terakki'nin en kuvvetli ve nüfuzlu üyesi Ziya Gökalp idi. O vakte kadar Diyarbakır' da sessiz ve iddiasız yaşayan bu adamı nasılsa İttihat ve Terakki merkezi keşfetmiş ve onu genel merkeze üye yaparak Selanik'e getirtmişti. Ziya Gökalp o zamana kadar ne siyaset, ne de fikir ve sanat hayatında tanınmıştı. Diyarbakır' da kendi kendine yetişmiş bir ilim adamıydı. Fakat orada dünya ile ve memleket fikir hayatı ile bağları kesilmiş bir hâlde yaşıyordu. Bir ara Diyarbakır'da Küçük Mecmua adında bir dergi çıkararak fikirlerini yaymaya çalışmıştı. Fakat bu küçük vilayet dergisi kimsenin dikkatini çekmemişti. Onu ilk defa şimdi tanıyorduk. Zekası, derin bilgisi ve orijinal fikirleriyle derhal dikkati üzerine toplamış ve etrafını Selanik'in aydınları sarıvermişti. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'nin ideolojisini yapmaya ve yaymaya başlamıştı. İttihat ve Terakki, Büyük Fransız ihtilalinin hürriyet, eşitlik, adalet ilkeleri ile ortaya çıkmıştı. Fakat bunları hayata nasıl geçireceği, memleket idaresini nasıl yürüteceği hakkında açık bir fikir sahibi değildi. İmparatorluğun artık devrini bitirdiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan öteki milletlerin bağımsızlık savaşı içinde bulunduk-

²³⁶ Nevzat Kösoğlu age. s. 81

²³⁷ Nevzat Köseoğlu, Ziya Gökalp, Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp Türk Yurdu Yazıları, s. 139

larını göremiyordu. İttihat ve Terakki'nin ideolojisine bilimsel yoldan ilk biçim vermeye çalışan Ziya Gökalp olmuştur."²³⁸

Burada Sertel'in verdiği yanlış bir bilgiye şerh düşmekte fayda var. Küçük Mecmua Ziya Gökalp'in İstiklal Savaşı sırasında Diyarbakır'da çıkardığı bir dergidir. Muhtemelen Sertel'in bahsettiği dergi 1909 yılında Gökalp'in 10 sayı kadar çıkardığı Peyman gazetesidir. Ancak Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'ye dönük bu bağını suiistimal eden hatta bu hususu çirkin ithamlara vardıranlar da olmuştur. Bunlardan biri de Gökalp'i İttihat ve Terakki'yle tanıştırdıktan sonra İTC'nin en büyük muhaliflerinden olan Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet bu iftiralarını Gökalp'in öldüğü günün hemen akabinde Son Telgraf ve Millî Mecmua'da kaleme alır. O yazılarında; "*Ziya, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil ve hadim olmayanların hakk-ı hayatını kat'iyen tanımazdı, İttihat ve Terakki'nin menfaat ve selameti için bütün bir ordunun bir lahzada mahvolmasını Ziya Bey tecvîz etmiştir, senelerce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yani Türkiye Devletinin mukadderatını ellerine alanların hareketına hakimî mutlak olmuştur.*" şeklinde Ziya Gökalp hakkında çok ağır itham hatta iftiralarda bulunmuştur.²³⁹ Abdullah Cevdet'in bu iftiralarına ise Ahmet Ağaoğlu çok sert bir şekilde cevap verir ve bu asılsız iddiaları yalanlar. Ağaoğlu, Gökalp hakkında pek çok tenkit eleştiri olabileceğini ancak hiçbirinin Abdullah Cevdet boyutuna varmadığını söyler:

*"Fakat Ziya hakkında cevap ne olursa olsun hiç olmazsa Abdullah Cevdet Bey gibi insafsız iftiralara tevessül edilmesin. Ziya'yı siyasî katilere saik olmak üzere tasvir etmek ve bilhassa böyle ağır bir ithamı hiçbir delil ve sübut irae etmeden ve Ziya'nın ölümünden sonra serdeylemek bilmem ki hangi vicdana, hangi insafa sığar? Biz bu ithamı Kemal-i nefretle reddeder ve büyük Ziya'yı bütün kalbimiz ve ruhumuzla tenzih ederiz. Ziya temiz yaşamış ve temiz ölmüştür."*²⁴⁰

Böyle bir olayı diğer bütün meselelere teşmil etmek, Ziya Gökalp'in şahsiyetine uygun olmadığı gibi diğer İttihatçı liderlerin şahsiyetine de tecvüz olur. Çünkü Ziya Gökalp kişilik olarak genelde, mazbut, az konuşan, sıkılgan ve kolay kolay hiddetlenecek bir yapıda değildir. Ahmet Ağaoğlu, onun bu özelliklerini şöyle ifade eder:

²³⁸ Zekeriya Sertel, *age*, s. 33.

²³⁹ Zeki Yağmurdereli, *age*, s. 119-124.

²⁴⁰ Zeki Yağmurdereli, *age*, s. 71.

“Ziya, ruhi ve dimağı hususiyetleri ile mükemmel bir Türk en-müzeci idi. Türk tarihinde bir ‘adsız’ tipi vardır. Bu tip Türk halk masallarında ‘Kel Oğlan’ namını taşıyan bir kahramandır. Bu kahramanı Türk halkı çok sever. Bütün muhabbet ve meylini onun etrafında toplar. Çünkü Türk’ün bütün manevî hususiyetleri üzerinde topludur.... O ağır düşünür, ağır, söyler, ağır hareket eder. O nümâyışten, çeniri, gösterişi sevmeyiz... Bütün bu hususiyetleri Ziya ‘da toplanmış görüyoruz. Ziya’nın tevazu mahcubiyet ve mahviyetinin derecesi kelimelerle ifade etmek im-kân haricindedir.”²⁴¹

²⁴¹ Ahmet Ağaoğlu, *age*, s. 21.

**ZİYA GÖKALP 34-36 YAŞLARINDA
(1910-1912)**

ZİYA GÖKALP'İN SELANİK YILLARI

Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'de Gençlik Önderi

Selanik, İttihatçıların deyişiyile "Kâbe-i Hürriyet", Gökalp için başka bir mana ifade eder. O, Selanik'e ilk kez İttihat ve Terakki Kongresi için gelir. Kongreye verdiği önemi ve buradan çıkacak olan kararları daha önce Volkan gazetesinde yazdığı makaleden de bildiğimiz gibi "icmaî-siyasî" olarak değerlendirmektedir. Gökalp bu kongrede de mütevazı ve mahcup haliyledir ve dikkat çekmek için o kadar da çaba sarf etmez. Cemiyetin yöneticileri onu yazışma ve raporlardan tanımaktadırlar.

Ziya Gökalp için İttihat ve Terakki, gençliğin ve dönemin aydınlarının fikir ve eylem birliğinin sağlanacağı bir merkezdi. Gökalp, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî'sine aza olduğu zaman önemli bir görevi üstlenmiştir: Bu görev İttihat ve Terakki'nin ideolojisini yapmaktır. Daha önce böyle bir ihtiyaç hasıl olmamıştır. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması ve tabana yayılmasıyla durum değişmiştir. Yine Birinci Dünya Savaşı'na girildiği bir dönemde İttihatçılar bir dış politika sınavı da vermektedirler ve Dış Türkler konusu da bu vesileyle gündeme getirilecektir. Birinci Dünya Savaşı, dünyanın hammadde kaynaklarını paylaşma kavgası veren sanayileşmiş Batı ülkelerinin nüfuz ve hâkimiyet kavgası idi. Almanların, Hindistan'a ulaşmak için tasarladıkları "Berlin-Buhara" hattı projesine "Osmanlıcılık", Ortadoğu hâkimiyetine "İslâmcılık" düşüyordu. Her iki ideoloji de İttihat ve Terakki tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Ama Balkan Savaşı yaşandıktan ve Arnavutluk kaybedildikten, I. Dünya Savaşı sonrası Arap Yarımadasındaki isyanlar ve dolayısıyla Halifenin İslâm dünyasındaki etkisinin azaldığı görülünce bu siyasetler zahiri birer söylem olmaktan öteye geçememiştir. İşte bu dönemde Gökalp'e de bunun fikriyatını yapmak gibi bir görev de düşmüştür. Türk milletinin kendi kendine yeni bir yol bulması ve bu yolun merkezinde de Türklüğün olmasıydı. Bunu da kendisine her zaman saygı duyan İttihat ve Terakki'nin iki güçlü paşasına Talât ve Enver Paşalara her fırsatta anlatma gayretinde olmuştur. Devlet-i Aliyye'deki Türklerin, kendi milliyetine sahip çıkmalarındaki zorluğun ve sahip çıkan en son topluluk oluşlarının sağlıklı yorumunu Gökalp şöyle izah etmektedir:

"Milliyet mefkûresi, gayrimüslimlerden sonra Arnavutluk ve Araplarda, en nihayeti Türklerde zuhur etti. Türklerin en sona kalması sebepsiz değildir. Osmanlı Devleti'ni Türkler teşkil et-

mişlerdi. Devlet, vaki bir millet, milliyet mefkûresi ise iradi bir milletin cürsümesi (kökü, kaynağı) demektir. Türkler önce, hadsi bir ihtiyata tabi olarak bu mefkûre için bir mevcudeyi tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdi. Bunun için Türk mütefekkirleri "Türklük yok, Osmanlılık var" diyorlardı."

Hüseyinzade Ali Bey'in 1914 yılında yazdıkları bu konuya daha da bir açıklık getirir:

"Onların milliyetçiliği yeni bir şey değildir. Kürt milliyetçiliği yirmi yıl önce başladı. Arnavut milliyetçiliği başlayalı otuz yıldan fazla zaman geçti. Ermen milliyetçiliği en aşağı kırk, Bulgar milliyetçiliği altmış, Yunan milliyetçiliği seksen yıllıktır. Türk milliyetçiliği bunların bir sebebi değil neticesidir"²⁴²

Gökalp'in diğer bir görevi ise, bütün aydınları İttihat ve Terakki çatısı altında toplamaya çalışmaktı. Şüphesiz bunu partililik anlamında değil, memleket adına yapıyordu. Memleketi için arzuladığı "birlik" düşüncesi için bu gerekliydi. Bu nedenledir ki, İttihat ve Terakki'ye üye olmayanlara sesleniyor, "İnkılapçı olmak için her aydınının İttihat ve Terakki'ye yazılması" gerektiğini düşünüyordu.²⁴³ Mehmet Emin Erişirgil bu husus şu şekilde anlatmaktadır

"Tavrı, hali, meselelere objektif olarak bakmaktan ziyade karşılarındakilere telinlerde bulunmaya önem verişini hep şark şeyhlerinin ve mürsitlerinin yolunu takip etmekten hoşlandığını gösteriyor...Tıpkı Sokrat gibi, onda da politika ile ilim ve felsefe birbiri içine girmişe benzer...Ziya Gökalp'in bütün aydınları İttihat ve Terakki etrafında toplayarak memleket meselelerinde yeni bir görüşe sevk etmek istediği anlaşılıyor"²⁴⁴

Ahmet Ağaoğlu, Gökalp'in Darülfünun'daki kürsüsünde nasıl konuşuyorsa, mensup olduğu partinin merkez yönetiminde de öyle konuştuğunu yazar. Parti içindeki ihtiras kavgalarına uzak duran Ziya Bey'in "gözlerimi kaparım vazifemi yaparım" ilkesini önce kendisinin kesin bir disiplin içinde uyguladığını söyler.

"Şayet mürsit, kendisine düşen vazifeyi, gözlerini kapayarak yapmasaydı; etrafının doğru, yanlış çeşitli rivayetleri, yolsuzlukları, fenalıkları ile meşgul olarak onları düzeltmeye çalışsay-

²⁴² Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 98-99

²⁴³ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp...*, s. 94.

²⁴⁴ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 95.

dı, muvaffak olabilecek miydi? Hayır! Bu takdirde, büyük menfaat ihtilaflarının ortasına atılmış olacak, mücadelede belki de en yakın arkadaşlarından bile hiyanet görecekti. O zaman da asıl vazifesini yapamayacaktı.”²⁴⁵

Ziya Gökalp için siyasî inkılap yapıldıktan sonra sosyal inkılabın inkişafı çok daha önemliydi. İttihat ve Terakki'nin siyasî kararlarının kiminden memnun olmamasına rağmen sosyal inkılabı gerçekleştirecek fırsatların önünü açması dolayısıyla Gökalp bu dönemde siyasî mücadeleden ziyade inkılabın daha çok entelektüel mücadelesini yapmaya İttihatçılara bu yolda ön ayak olmaya önem vermiştir. Ziya Gökalp'ın bu tutumu, dönemin fikir ve sanat hayatına önemli bir canlılık getirmiş İttihat ve Terakki düşmanı bilinen şairler, düşünürler yahut yazarlar da onun başında bulunduğu Yeni Mecmua çevresinde güvenle yer bulmuştur. Uriel Heyd, arkadaşlarının onun karakteri hakkındaki görüşlerini ise şöyle toparlar:

“Gökalp'in arkadaşları kendisini tipik bir bilim adamı olarak tanımlarlar. Ciddi ve sessiz bir kimse olan Gökalp, şaka ve espriden hoşlanmazdı. Genel olarak fazla bir hareket göstermez, etrafı ile az ilgilenir ve kendi düşüncelerine dalmış gibi görünürdü. Çok önem verdiği bir konunun tartışılması hâlinde ise derhal kendisine gelir ve görüşlerini açıkça ve coşkuyla açıklardı. Yaradılışı gereği çok alçakgönüllü ve aşırı derecede çekingendi. Beceriksiz davranışları ve ince zevklerinin bulunmayışı, küçük kasabalı olduğunu gösterirdi.”²⁴⁶

Yahya Kemal ise Gökalp için “bir gece Ayayorgi'de bir mehtap rüyası içinde bile içtimaiyattan bahsettiğini hatırlıyorum” der.²⁴⁷ Mahcup sessiz ve alçak gönüllü Ziya Gökalp, sevdiği arkadaşlarının samimi muhitinde tamamen başka bir hüviyet alır; canlanır, neşelenir ve uzun münakaşa ve ateşli açıklamalara girişirdi. Kendisine sorulan olur olmaz sorulara ancak bir iki kelime ile cevap veren, bu mütevazı, sessiz, gösterişsiz halini görenler, Ziya'yı silik ve anlaması güç bir adam olarak algılardı. Ama dost meclisindeki Ziya bambaşka idi. Yine de şüphesiz dinleyiciler onun derin, uzun disiplinli tahlillerini uzun süre takip edemezlerdi.

²⁴⁵ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 94.

²⁴⁶ Uriel Heyd, *age*, s. 32.

²⁴⁷ Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 95.

Zamanla Ziya Gökalp meşrûtiyet inkılabının ve dolayısıyla İttihatçıların Selanik'te en büyük sözcülerinden biri olmuştur. Manastır'dan, Yanya'dan gelen zabıtlar, Avrupa'dan gelen eski İttihat ve Terakki azaları Selanik'e gelip, Ziya Gökalp'le görüştikleri zaman ona hayran kalmaktadırlar.

Enver Behnan Şapolyo'ya göre; Ziya Gökalp bir parti lideri yahut bir ihtilalci değildi. O bu inkılabın tahakkukunu isteyen bir parti içindeki fikir adamıydı. İnkılap tahakkuk ettikten sonra da memlekette yeni bir hayat yaratmak isteyenlerin de arasından ayrılmayarak, onlara doğru yolu göstermeyi hayırlı gördüğü için iktidar mevkiinde olanlarla beraber oldu. Hoca olarak İttihatçıların arasında yaşadı ve yine hoca olarak öldü.²⁴⁸ Gökalp'in gerek Enver Paşa gerekse Talât Paşa tarafından sevilip sayıldığı ve kendisine "Hoca" diye hitap edildiği bilinmektedir.

Ziya Gökalp, Meşrûtiyet sonrası İttihat ve Terakki'deki fikrî faaliyetleri yönlendiren bir yöneticidir artık. Selanik İttihat ve Terakki Merkezi, azaları arasında bir iş bölümü yapmıştı. Ziya Gökalp'i de Gençlik İşleri bürosuna şef yapmışlardır. Cemiyetteki ilk vazifesi, "gençleri cemiyetin ideallerine bağlamak"tır.²⁴⁹ Yetiştirdiği gençlerde Türk olmak şartını arayan Gökalp, bu gençleri Türklük mefkûresiyle yetiştirecektir.²⁵⁰

Gökalp'in bu maksatla kaleme aldığı bir genelge, onun hem İttihat ve Terakki'deki önemini anlamamızı kolaylaştıracak, hem de siyasal düşüncelerine ilişkin bir fikir de vermiş olacaktır:

"Gençlere ferdî ve millî ahlâkı telkin etmek, bilhassa fikri kıymet taşıyan gençlere istidatlarına göre iş bulmak, gençleri devlet adamı, öğretmen (yazar ve eser sahibi), İttihat ve Terakki'nin ilkelerini yayan misyoner olarak yetiştirmek, fikir mâbedi olan kulüplere, özellikle İttihat ve Terakki Kulübü'ne devam teşvik etmek, gençleri, Avrupa'dan gelen türlü zararlı fikirlerden korumak, zeki gençleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin parasıyla Avrupa'ya gönderip öğrenim yaptırmak ve sonra İttihat ve Terakki Kulüplerinin başına geçirmek, âlim olacak kabiliyette olanlar için memleket konularını tetkik vasıtalarını sağlamak ve bunları

²⁴⁸ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 95.

²⁴⁹ Mehmet Emin Erişirgil, *age*, s. 69.

²⁵⁰ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 78.

Maarif Nezaretine tanıtılmak ve öğretmen, profesör vb. olarak vazife görmelerini kolaylaştırmak."²⁵¹

Gökalp'in ilgi alanı ve yayınları içinde gençlerin eğitimi önemli bir yer tutmaktadır. Millî eğitim sorunlarını bu dönemde ilk kez belirli bir sistem içinde ortaya atan ve kapsamlı bir çözüm yolu arayan Gökalp'tir.

Ziya Gökalp'in okullardaki eğitim ve kişilik gelişmeleri ile ilgili söyledikleri, o günün aydınlarına nazaran son derece ileri tespitlerdir. Ziya Gökalp bu düşüncelerini milliyetçiliğinin zorunluluğunu ifade etmek için ileri sürmüştür. Ona göre çocuklarımıza millî, halkımıza bütünleşebilecekleri bir eğitim verilmemektedir. Okullardaki eğitimin düzeltilmesi için oralarda millî marifetlerin okutulması gerekir. Gökalp'in 1913 yılında, üniversite, akademi ve orta öğretim konusunda yaptığı değerlendirmeler, hâlâ günümüze kadar gerçekleştirilememiş doğrular içermektedir. Gökalp bu doğruları şöyle ifade eder:

*"Üniversite millî kültürü tesise çalışan bir fabrika mahiyetindedir. Akademi ise, millî kültürü muhafazaya yarayan bir müze hükmündedir. Her memlekette üniversite inkılapçı ve yaratıcı, akademi muhafazakâradır. Üniversite millî maarifi tesis edip, liseler ile ilkokullara yayar; akademi ise muhafaza eder. Bunun içindir ki, üniversite gelişmeden, liseler ve ilkokullar bir ilerleme gösteremez. Emrullah Efendi'nin dediği gibi, ilim Tüba ağacına benzer. Millî maarifi, üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve liselere inecektir."*²⁵²

Ziya Gökalp'in eğitim hakkındaki görüşlerini, doğu alimlerini ve ilimlerini bilen amcası, yeni fikirleri kendinden mezcetmiş, Namık Kemal gibi hürriyetçi yazarları rehber edinmiş babası ve daha sonra aldığı eğitimin oluşturduğu birikimin yanı sıra döneminin yerli ve yabancı eğitimcilerinin fikirlerini inceleyerek ulaştığı kanaatler de yönlendirmiştir. Kendisinin önde gelen İslâm düşünürleri kadar bazı çağdaş Batı filozofları üzerinde de incelemeler yapmış, ayrıca özellikle darülfünun döneminde Türk folkloru hakkındaki araştırmaları, onun eğitimle ilgili görüşlerinin şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kazandığı bu teorik bilgiler dışında rüşdiye, idâdî ve dârülfünun gibi değişik

²⁵¹ Mehmet Emin Erişirgil; *age*, s. 69.

²⁵² Nevzat Kösoğlu, *age*, s. 97.

seviyedeki okullarda ders vermesi ve bu okul programları için yaptığı ıslahat teklif ve teşebbüsleri de eğitimciliğinin uygulanmasına zemin teşkil etmiştir. İmparatorluk devrinde aydınların sürgün edildikleri şehirlerden biri olan Diyarbakır'da doğmuş olması o dönemin sosyal, politik, kültürel ve ekonomik şartları içinde Gökalp'in problemleri daha iyi kavramasına, devrin bazı aydınlarını yakından tanınmasına imkân vermiş olmalıdır. Bu arada Gökalp Nâmık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmed Midhat gibi devrin önemli kişilerinin eserlerini okumuştur. Ayrıca idâdide öğrendiği Fransızca ile de Fouillée, Tarde, Le Bon, Bergson ve Durkheim gibi Batı dünyasında isim yapmış fikir adamlarının eserlerini inceleyerek bir taraftan geleneksel eğitim ve kültürün, diğer taraftan Batı fikir ve kültür hayatının gelişmesinden haberdar olmuştur. Gökalp'in eğitime dair düşünce ve teklifleri çeşitli kitap, makale ve şiirlerinde yer alırsa da özellikle 1915-1916 yılları arasında Muallim mecmuasına "Millî Terbiye" başlığı altında yazdığı alt, "Terbiye Meselesi" başlıklı iki ve 1918 yılı içinde Yeni Mecmua'ya eğitimde disiplin konusunda yazdığı beş yazıda yoğunlaşır. Ziya Gökalp cemiyet, fert, millet, mefkûre, medeniyet, kültür gibi kavramlara yüklediği sosyolojik anlamlar ışığında eğitimi "bir toplumda yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle toplumun kültürünü aktarması, fertlerin millî kültürü benimsemesidir. Eğitimin gayesi, millî fertler yetiştirmektir. Millî fertler yetiştirmek ise doğrudan doğruya millet yapmak demektir. Millî eğitimin gayesi, şahsiyet sahibi fertler, yani temsil edici fertler yetiştirmektir. Öyle fertler ki milletin canlı varlıkları derecesindedir. O hâlde millî eğitimin gayesi millet yapmaktır" şeklinde tanımlar ve aktarılabilecek olan şeyleri açıklamak için eğitimle öğretimi birbirinden ayırır. Eğitimi geniş anlamda kültürün, öğretimi ise medeniyet içinde ulaşılan gerçeklik olarak tanımlar. Gökalp bu hususu da şöyle açıklar:

"Türk çocuğu Türk milletinin içinde yaşayacaksa Türk milletinin kültürüne göre eğitilmelidir. Türk milleti yirminci asrın içinde yaşıyorsa kültürü de yirminci asra mensup bir kültür demektir. Avrupa medeniyetinin gelenekleri de kültürümüzün hudutlarından geçmeğe mezundur fakat her milletin siyasî ve iktisadî hudutları olmak zaruri bulunduğu gibi kültürel hudutları ve gümrükleri de olmak lazımdır. Bir milletin estetik, ahlâki, felsefi zevkleri kendine mahsustur. Bunları asla dışarıdan alamaz. Dışarıdan, yalnız kavramlar, usuller teknolojiler alınabilir.

Duygular, heyecanlar, zeokler, kültürün unsurları olduğu için tamamiyle millidir. Fert dünyaya geldi zaman, sosyal olmayan bir varlıktır. Fakat, cemiyet, öyle bir muhittir ki, bu sosyal olmayan varlıkları içine girdiği andan itibaren kendisine benzetmeye, yani temsil etmeğe çalışır. Fertlerin cemiyeti benimsemesi yani sosyalleşmesi, cemiyetin bekası için gereklidir. Bir cemiyet, fertlerine dilini, ahlâkını, estetik zeokini, ilmi mantığını, teknik ve-tirelerini aşamazsa yaşayamaz. İşte cemiyetin fertleri üzerinde tatbik ettiği bu sosyalleştirme işine eğitim adı verilir.”²⁵³

Çıkardığı Dergiler, Mefkûresinin Kuluçkaları Olmuşlardır

Genelgede belirtilen program, Gökalp tarafından ısrarla uygulanmış, hatta etkileri Cumhuriyet dönemine kadar uzanmıştır. Genelgede adı geçen dernek, İttihat ve Terakki Kulüpleri olarak özellikle savaş yıllarında hızla gelişmiş, aynı şekilde Türk Ocakları (siyasî yapıları olmamakla birlikte) bu kulüplere paralel bir kuruluş olarak önemli hale gelmişler; Türk Yurdu ve diğer yayınlar ocak merkezinin etrafında toplanmıştır. Genç Kalemler’den itibaren Türk Yurdu, Muallim, Yeni Mecmua vd. gibi dergiler belirli bir fikir odağının yayın organları olmuşlardır. Yeni Mecmua etrafında toplananlar, Türk muharrirleri oldular, Yahya Kemal, Yeni Mecmua’da yayınlamaya başladığı şiirlerle büyük şöret olmuştur.²⁵⁴ Millî Tetebbular Mecmuası etrafında toplananlar da İstanbul Üniversitesi için Türk profesörleri olarak yetişmişlerdir.²⁵⁵ Böylece devletin resmi ideolojisi ve onun yayın organları modeli ortaya çıkmıştır. 1918’den sonra kulüpler kapatılmış, Türk Ocaklarının çalışmaları ise işgal kuvvetleri tarafından durdurulmuştur. Cumhuriyet’ten sonra yeniden düzenlenen Türk Ocakları ve Türk Yurdu Dergisi, 10 yıl devlet desteği ile yarı bağımsız yaşamışlardır. Türk Ocakları kapanıp Halkevleri açıldıktan sonra 1931-1950 arasında aynı model Halkevleri ve Ülkü dergileri ile devam etmiştir.

Yine genelgede bahsedildiği gibi yurtdışına öğrenci gönderme Tanzimat’tan beri sürekli olarak uygulanmış olan bir yöntemdir. On

²⁵³ Ziya Gökalp, *Makaleler V*, Hazırlayan: Rıza Kardeş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.12-13, 15.

²⁵⁴ M. Süleyman Çapanoğlu, İstanbul Şairi Yahya Kemal, Hayatı, Hatıraları, Nükte ve Fıkraları, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958, s. 7.

²⁵⁵ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 78.

dokuzuncu yüzyılın pek çok aydın idarecisi ve bilim adamı böyle yetişmiştir. Ancak, İttihat ve Terakki ilk defa lise ve üniversite mezunu yüzlerce genci belirli bir program dâhilinde yüksek öğrenim veya lisans üstü çalışmaları için önce Fransa'ya, 1915'den sonra Almanya'ya göndermiştir. Gönderilen öğrenciler içinde çeşitli dallarda doktora ve uzmanlık çalışmaları yapanlar Cumhuriyet döneminde üniversitelerdeki ilk öğretim üyesi kuşağın etkin kişileri olmuşlardır.

Gençlere yönelik bu program ileriki yıllarda Gökalp'i devleti yönetecek, her alanda yol gösterecek bir "elit" yetiştirmeye yönelmiştir (güzideler meselesi). Türk siyasal yaşamında yönetici sınıflar içinde devletçi-aydınlar ve onlara tepki olarak ortaya çıkan gelenekçi-liberaler Tanzimat'tan sonra gelişmeye başlamış ve I. Meşrûtiyet'ten sonra şekillenmiştir. Ancak devletçi aydınlar kuşağının belirli bir ülkücülük ve bilimsellik içinde yetiştirilmesini amaçlayan görüşlere Gökalp yön vermiştir. Bu devletçi-seçkin sınıfın II. Meşrûtiyet'ten sonra başlayan etkinliği günümüze kadar devam etmiştir.²⁵⁶ İşte Gökalp'in Merkez-i Umumi'deki en önemli rollerinden biri de bu olmuştur. İnkılap yapılabilir ancak onu yaşatmak daha büyük bir beceri ister. Ziya Gökalp bunu sağlamıştır. Muharrirleriyle, profesörleriyle Türkçü bir inkılabın hazırlığını yapmıştır. Bu muvaffakiyeti elde etmek için de Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi İttihat ve Terakki'nin büyükleri Ziya Gökalp'e dört elle sarılmışlar, ona bütün kuvvetleriyle müzahir olmuşlar, onun yaptıklarını çoğu defa kontrol bile etmeden ona onaylamışlardır.²⁵⁷

Ziya Gökalp'in Selanik Yılları

Ziya Gökalp'in Selanik'teki yıllarına geçmeden önce Selanik şehrinin o günlerde ne anlama geldiğine dair birkaç kelam etmek gerekiyor. Selanik zamanın ruhuna uygun bir şehirdi. Bugün Yunanca adıyla Thessaloniki olarak kullanılan Osmanlı coğrafyacılarınca "İstanbul'un bir parçası" Selanik'in²⁵⁸ hem tarihte hem de Ziya Gökalp'in hayatında mühim bir yeri vardır. Peki Selanik nasıl bir şehirdir, tarihi arka planında ne vardır ve nasıl olur da Türk tarihinin ve edebiyatının en büyük isimlerini, Gazi Mustafa Kemal'i, Talât Paşa'yı, Ömer Seyfettin'i

²⁵⁶ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 143.

²⁵⁷ Enver Behnan Şapolyo *age*, s. 78.

²⁵⁸ <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/selanik>

ve Ziya Gökalp gibi Türkçü şahsiyetleri hep bu şehirdeki mazisiyle, hatırasıyla tanırız.

Selanik pek çok Balkan şehri gibi İstanbul'un fethinden önce Türk hâkimiyetine geçmiştir. 1430 yılında II. Sultan Murat tarafından Türk hâkimiyetine girer. Aşıkpaşaoğlu tarihinde Selanik'in alınışı şu şekilde ifade edilmektedir:

"Bir gün Sultan Murad Han Gazi, vezirlerine: "Şu Selanik denen şehir irak mıdır? Yoksa yakın mıdır? Diye sordu. Vezirler: "Sultanım! Serez'den hünkâr göçü ile dört göçtür" dediler. Hünkâr: "Ya niçin durursunuz? Çabucak sefer hazırlığı görün? Dedi. Hemen toplar ve mancınıklar hazırlanmaya başladılar ve Gelibolu'dan gemiler dahi getirdiler. Gaza niyetidir diye çağırtilar. Yürüdüler. Selanik hisarına doğru vardılar. Üzerine düştüler. Etraftan dahi hayli gaziler toplandı. Cenge başladılar."²⁵⁹

Bu tarihî anekdottan da anlaşılacağı gibi Selanik, asırlarca payitahtlık yapacak olan İstanbul'dan 23 yıl önce Türk hâkimiyetine giren Balkan şehirlerinden biridir. 500 yıla yakın Türk hâkimiyetinde kalan şehir, özellikle liman şehri olmasıyla, üç demiryolunun birleşmesi ve bu şekilde Avrupa'yı Asya'ya ve Afrika'ya bağlamasıyla oldukça ileri bir refah seviyesine erişmiştir. 1900'lü yıllarda Selanik'in nüfusuna bakıldığında başta Türkler olmak üzere Bulgarlar, Rumlar ve Yahudilerden meydana gelen 115.500 kişiden oluşan bir şehir görülmektedir. Buradaki Rum nüfus, yine Engizisyon mahkemelerinden kaçan İspanyol Sefaret Yahudileri ve bir bölüm Latinolar Selanik'in kültür, sanat ve ticaret hayatında özellikle 19. yüzyıldan itibaren ön planda yer almışlardır.

Selanik İkinci Meşrûtiyet öncesi ve sonrasında ise hürriyet tutkunu genç Osmanlı aydınlarının adeta merkezi hâline gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin en önemli teşkilâtlanmaları, Manastır, Edirne, İzmir ve Selanik'tedir. Balkanların sayfiye şehri olan Selanik aynı zamanda sürgün yeridir de. Selanik, rejime karşı olan sürgün siviller, sürgün zabıtların yeridir. İnkılapçı düşüncelerinin sahiplerinin sürgün ordusu 3. Ordu'nun konuşlandığı yerdir. Abdülhamit 3. Ordu İstanbul'dan

²⁵⁹ Nihal Atsız, "Aşıkpaşaoğlu Tarihi", Ötüken Neşriyat, 2016, İstanbul, s. 119.

Lina Safa, Osmanlı Döneminde Selanik, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2017, Eskişehir, s. 19

uzaktır diye inkılapçı fikirlerinden şüphelenilen genç erkanıharpleri Selanik'e, Suriye'ye, Erzincan ve Erzurum'a ve daha uzak yerlere sürdurmektedir. Mustafa Kemal, Taşkıyla nezaretinden sonra Şam'a sürülmüş, Talât ve diğer ittihatçılar da Selanik'e sürülmüşlerdir²⁶⁰.

20 yüzyılın başında pek çok İttihatçı buradadır. Daha sonra ülkenin kaderini tayin edecek Talât, Cemal, Enver başta olmak üzere Mithat Şükrü, Refet Bele, Ali Fuat, Kazım Nami gibi Erkan'ı Harb'in zabitanları vardır. Mustafa Kemal de Şam'dan Selanik'e 3. Orduya bin bir zorlukla tayinini yaptırarak bu erkan-ı harplere dâhil olmuştur.²⁶¹ Burada Ziya Gökalp'le Ömer Seyfettin, Ömer Naci, Ali Canip gibi kalem erbapları da Genç Kalemler dergisiyle Yeni Hayat için kalemlerini bilemektedirler. Selanik o günlerde adeta İttihat ve Terakki'nin kalbidir. Meşrûtiyet İnkılâbı'nın hazırlıkları burada yapılmaktadır. Hürriyet şehri o zamanlar inkılapçıların ve kültür adamlarının en yoğun olduğu yerlerden biri olarak kaşımıza çıkar. Bu nedenledir ki Selanik bir hürriyet membaıdır adeta. Öyle ki Arnavut kaldırımıyla, İzmir'in küçük bir numunesi olan bu meşhur şehir zamanla "Kabe-i Hürriyet" olarak anılmaya başlar. Çünkü hürriyet, uhuvvet ve müsâvât diye yıllardır mücadele eden Jön Türklerin, İttihat ve Terakki'nin ilk merkezi Selanik'tedir. Burada pek çok ittihatçı aydın İkinci Meşrûtiyet'in meşalesini yakarak 1908 Meşrûtiyeti'ni hazırlarlar. 1912 yılına Selanik'in elden çıkışına kadar da İttihat ve Terakki Selanik'ten yönetilir.

Yeni Hayat'çı, Türkçenin ve Türkçülüğün öncüsü olan Genç Kalemlerin üç kalemşoru Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in sık sık hemen her gün buluştukları yerler, Selanik'teki "Beyaz Kule" Bahçesinin gazino bölümü, "Olimpos Palas", "İttihat ve Terakki Klubü", "İttihat ve Terakki Mektebi gibi yerlerdir. Selanik'in o günlerdeki durumunu Ali Canip şöyle anlatır:

"Selanik'e denizden gâyet geniş bir körfezden geçilerek girilir. Şehre yaklaşırken doğu tarafından uzanan iki yarım ada ile körfez daralır. Yarım adaların birincisi daha uzundur. Buraya "Karaburun" denilirdi ki, şehri icâbında müdafaa edecek tabyalar buradaydı. İkincisi daha ufaktı, buna da "Küçük Karaburun" denilirdi... Limana girilince kuzey doğu tarafta "yahılar" denilen

²⁶⁰ Taylan Sorgun, *Devlet Kavgası -İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları, 2018, Ankara, s. 46.

²⁶¹ Taylan Sorgun, *age*, s. 87.

yeni mahalle, güzel kargir evleri ile göze çarpardı. Bunun aksine, sola düşen kısımda asıl Selanik şehri vardır. Yalılar kısmı deniz kenarına uzanmış, arızasız, düz bir arazi üstünedir. Asıl şehir boydan boya devam eden bir tepenin yamacındadır ki, bilhassa deniz kenarı büyük binalarla süslüdür. Şehri iki kanadının tam ortasında "Beyaz Kule" vardır. Abdülhamit devrinin vesvesesi yüzünden İstanbul'da daha görülmeyen şeyler, elektrik, telefon, elektrikli tramvay, çok önceden Selanik'te mevcut idi. Hepsini yerli eşraftan seçilmiş belediye reisleri, daima Avrupa'ya gidip gelen zatlar olduğu için, memleketlerini birbirini, ikmal ederek yenilemişler, bilhassa Yalılar'a giden cadde ile Beyaz Kule'den yukarı giden caddeyi -ki Hamidiye Bulvarı diye anılırdı- iki tarafı ağaçlarla bezeyerek geniş, şirin, bilhassa temiz manzaralı bulvar hâline getirmişlerdi. Bu iki uzun bulvarın iki tarafı hep kârgir evlerle süslüdür Bizim İttihat ve Terakki Mektebi, Hamidiye Bulvarı'nın şehre dayandığı son nokta idi. Bulvarın bundan sonra sola sapan tarafında İslahhane Caddesi başlardı ki, bu caddede, bulunduğu valiliklerde şehirleri, kasabaları ihya eden Mithat Paşa'nın yaptırdığı Sanayi Mektebi göze" çarpar."²⁶²

İşte Genç Kalemler'in, İttihat ve Terakki'nin, Hürriyetçi gençlerin, zabitlerin üssü hâlinde olan Selanik o dönemde böyle bir görünüme sahiptir. Ziya Gökalp Türkçülüğün Esaslarında Selanik'e geldiği dönemi dönemin düşüncelerini analiz ettikten sonra şöyle resmeder:

"Ben 1326 (1910) Kongresi'nde Selanik'te Merkez-i Umumî azalığına seçildiğim sırada siyasî ahval (durum) bu merkezdeydi. Bu sırada Selanik'te Genç Kalemler isminde bir mecmua çıkıyordu. Mecmua'nın Başmuharriri (başyazarı) Ali Canip Bey'le bir gece Beyaz Kule Bahçesi'nde konuşuyorduk."²⁶³

Ali Canip, Ziya Gökalp'in Selanik sonrasında her daim birlikte yer aldığı, Türkçülük fikriyatının Genç Kalemler'de işlenmesine, yeni lisan yeni hayat gibi kavramlarla Meşrûtiyet inkılabının alt yapısını hazırlayanlardan biri olan Meşrûtiyet'in önemli aydınlarından. Ali Canip, Ziya Gökalp'in Selanik'e gelişini ise şöyle anlatır:

²⁶² Tahir Alangu, age, s.172

²⁶³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 28.

*“Ziya Gökalp, Selânik’e geldiği zaman, muhitin pek yabancı, Anadolu, mahcup bir genç hâlindeydi. Ona Yalılar’da, bizim eve yakın kira ile bir ikâmetgâh bulduk.”*²⁶⁴

İttihat ve Terakki’nin sol kanadında yer alan Tanin gazetesi başyazarı Muhittin Birgen de “İttihat ve Terakki’de On Sene” adlı eserinde Ziya Gökalp’in Selanik hayatının başlangıcına dair şu cümleleri sarf eder:

*“Bilmem nasıl olmuştu? İttihat ve Terakki mi onu bulmuştu, yoksa O mu İttihat ve Terakki’yi buldu, günün birinde gördük ki, kendisini Ziya Gökalp diye takdim eden bir zat, Selanik’te bir kongre içtimana gelmiş, ondan sonra orada Merkez-İ Umumî-ye yerleşip kalmıştır.” En evvel Türklüğü ve Türkçeyi yeni bir takım formüllerle ifade eden bu adam, etrafında birkaç genç alıp bunlarla birlikte “Genç Kalemler” diye bir mecmua çıkardı ve bu mecmuada hem amelî hem de nazarî bir Türkçülük hareketi uyandırdı. Sonra bunun yanında bir de “Halk ve Halka Doğru” sözlerin kattı. Sonraları bu sözlerine daha başka bir şeyler karıştırdı: Cemiyet, içtimaiyat... Selanik’ten kalkıp İstanbul’a yerleştikten sonra Ziya Gökalp, etrafına gittikçe miktarı artan bir takım müritler toplamaya ve kendisi de bunların arasında millî bir dergâh postuna oturmuş mürşit gibi mevki aldı.”*²⁶⁵

Hilmi Ziya ise Ziya Gökalp’in Selanik’te geçirdiği dönüşümü şöyle ele alır:

*“Diyarbakır’daki Ziya ile Selanik’teki Ziya’nın bambaşka iki ayrı kişiliği vardır. Birincisi Tanzimat devrini yaşayan Osmanlı milliyetçisidir; ikincisi sarîh olarak Türkçüdür. Birinciden ikinciye geçiş uzun zamanda ve ağır ağır olmamıştır. Tam bir ruh devrimi manzarası gösteriyor.”*²⁶⁶

Ziya Gökalp hayalindeki dünyaya burada kavuşur. Selanik yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi o zamanlar inkılapçıların ve kültür adamlarının şehridir. Selanik, Gökalp’in ilk inkişaf devresi ve adımı tanıttığı bir merkez olmuştur. Gökalp’in siyasî ve ilmi hayatı Selanik’te başlar

²⁶⁴ Ali Canip Yöntem, “Bizim Selânik’te Bir Gezinti”, *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, 1962.

²⁶⁵ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Yıl*, Hazırlayan Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 347-348.

²⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 304.

desek yanılmış olmayız. İttihatçılar Gökalp'e burada inanmışlar ve bir daha yanlarından hiç ayırmamışlardır. Adeta inkılabın velisi olarak görmüşler, etrafında toplanmışlar, onu bir mürşit bellemişlerdir.²⁶⁷

Öyle bir çağı yaşadığı hâlde, gür bir çağlayan gibi uzun ve kısa so-luklu şiirler, destanlar, hikâyeler yazmaya başlamıştır burada. Durup dinlenmeden kitap gazete, neşriyatlar okumuştur. O, Ala Geyik'i yazarken bir şair; Altın Işık ve Kızıl Elma'yı kaleme alırken Türk destan-cısı, folklorcu; Yeni Hayat'ı yazarken hürriyetperver bir ideologdur. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Cemiyetindeki (Selanik) kütüphanesin-de Gustav Le Bon, Fauille ve Durkheim'in eserlerini okuyup, gelecekte kendi kuracağı sosyoloji kürsüsünün de ilk temellerini atmaktadır.²⁶⁸

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Lisesinde Sosyoloji Hocalığı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumî Üyesi seçilen Ziya Gökalp, 1910 yılının başında Selânik İttihat ve Terakki Sultânisi'nde ilk defa sosyoloji dersini vermeye başlamış ve 1911 ilkbaharında da ailesini Selânik'e getirmiştir.²⁶⁹ Ziya Gökalp'in Selanik İttihat ve Terakki Sultânisi'nde göreve başladığında yazdığı resmi hâl tercümesi Gökalp biyografisinde önemli bir kaynakçadır. 1910 sonlarında bu mektep idaresi vasıtasıyla Maarif Nezaretine gönderdiği resmî hâl tercümesi kâğıdına yazdığı cevapları içeren belge, Ziya Gökalp Müzesi'nde yer almıştır. Bu hâl tercümesine göre Ziya Gökalp, 34 yaşına kadar olan resmî ve hususî hayatını kendi el yazısıyla şöyle anlatır:

"İsim ve mahlasım MEHMED ZİYA, pederimin ismi ve mah-lası MEHMED TEVFİK EFENDİ'dir. Pederimin lakabı MÜF-TİZADE'dir. Diyarbekir Vilayeti Evrak Müdiriyeti'nde uzun müddet bulunduğu için, şöhreti EVRAK -MÜDİRİ idi. Gerek ben gerek pederim, yalnız mahlaslarımızla yad olunuruz. Müf-tiler tevali etdikçe MÜTFİZADE lakapları çoğaldığından (def-i iltiba için) tefrik lüzumuna mabni (bendenizin lakabım) TEV-FİK EFENDİZADE'dir tabiri ile telekakub ederim. (Gerek ben gerek pederim EFENDİ'yizdir) Pederimin Beğliği ve Paşalığı yoktur. Her ikimiz de EFENDİ unvanı ile yad olunuruz. Pe-

²⁶⁷ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 71.

²⁶⁸ Esmâ Ocak, *age*, s. 90-91.

²⁶⁹ Ş. Beysanoğlu, *age*, 196 v.d.; M. F. Kırzioğlu, *age*, s. 79; H. Tanyu, *age*, 153 v.d.; Türk Ansiklopedisi, XVII, 483).

derim Memurinden idi. Son memuriyeti , Diyarbekir Vilayet Nüfus Nezareti, son rütbesi Saniyye Sınıf-ı Sânisî idi. Aslen Diyarbekirlidir. Berhayat değıldir. Dinen İslâm ve tâbb'yyeten Osmanlıdır. Pederi cihetinden HACI MÜFTİ HÜSEYİN EFENDİ Ailesine, Validesi cihetinden MÜFTİ DERVİŞ EFENDİ Ailesine mensubdur. Mahal-i viladetim Diyarbekir'dir. Tarih'i viladetim, 1293 Sene-i Hicriyesi ve 1293 Sene-i Maliyesidir. Mebad-i tahsilim Diyarbekir'dedir. DİYARBEKİR RÜŞD-İ ASKERİSİ'nden 1306 (1890) senesinde Şehâdetname aldım. Bir sene kadar husisi tahsil gördükten sonra DİYARBEKİR İ'DADİ-İ MÜLKİSİ açıldı, 1307 (1891) senesinde İDADİ-İ MÜLKİ'nin İkinci sınıfına dâhil oldum. (Bilahare mektebin programı tebdil olunarak evvelce Beş Sene'de tedris olunan dersler Yedi Sene'ye taksim edildiği hâlde, evvelce gördüğümüz dersleri yeniden talebenin sınıfları tahvil edilmediğinden evvelce gördüğümüz dersleri yeniden talkib etmek üzere) 1310 (1894) senesinde Mekteb'in Dördüncü Senesin'den (bâTasdiknâme) Tasdiknâme alarak Dersa'adet'e (İstanbul'a) geldim. Müsabaka imtihanını vererek MÜLKİYE BAYTAR MEKTEB-İ ALİSİ'ine dâhil oldum. BAYTAR MEKTEBİ'nin Üçüncü Senesin'de iken, politeka mese'lesinden taht-ı tevfkife alınarak, on ay Taşkışla'da ve iki ay Mehterhâne'de bâ-iarede mahbus kaldıktan sonra, mahal-i vilâdetim RÜŞD-İ ASKERİ'den aldığım Şehâdetnamem ile İ'DADİ-İ MEKTEBİ'nden aldığım Tasdiknâme BAYTAR MEKTEBİ'nde kaldı. RÜŞD-İ ASKERİ ve İ'DADİ-İ MÜLKİ'de iken Riyazât ve edebiyat'ta fitri bir incizabım olduğundan, bu fenlere program haricinde olarak husisi bir hevesle çalışmış idim) BAYTAR MEKTEBİ'nde Ulum-i Tabi'yye'ye mahrem olduktan sonra, ulum-ı (Felsefiyye'ye) İctimâ'iyye'ye merak etmiş, Psikoloji ve Sosyoloji'ye dair birçok kitâplar okumuşdum. Menfâ hayatımda mutâle'adan başka bir medâr-ı teselliye mâlik olmadığım için, bir taraftan Ulum-i Tab'iyye ve Fenn-i Tıbbâ, diğer taraftan ilm-i Rûh, İlm-i İctimâ, Mâbâ'de-t Tabi'iyye (metafizik) ve Fenn-i Terbiyye (pedagoji) gibi Ulum-i Felsefiyye'ye dair Fransızca kitâblar celbederek, tettebbu'aatla meşgul oldum. (Fransızca kadar) Farsi ve Arebi Lisanlarına da vukufum olduğundan Ulum-i Cedide hakkındaki tettebbu'atım Asâr-ı İslâmiyye mutâle'asıyla tezhibe gayret ettim.

Fransızca (Farsî ve Arabî lisanlarındaki) Lisanında yüzlerce cild kütüb-i İlmiyye ve Felsefiyye'yi anlayarak mtâle'a ettiğim (ve Lisanımızda mevcut olmaya istilâhlar ve her istilâh) istilâhâtın (mukabillerini) mukabil-i tâmlarını bulmak için (birçok) Kütüb-i (Arabîyye ve Türkiyye'yi karıştırdığım için) Kellâmiyye ve Tasavvufiyye'yi de (tedkikden) tettebbu'dan geçirdiğim için, türçümede ikidar-ı kâfiye mâlikim. Fakat, tekellüm ve tahrirle uğraştığım için, o cihlerdeki bızâm nâkısdır. Fârsî'yi bütün gâvamızile, Arabî'yi mehmâ-emken bilirim. (Çağatay ve Kürdce) Çağatay (ve Türkmen) ve Azerbaycan Türkçeleriile Kürd Lisanı hakkında tettebbu'âtım Elsine-i Kürdiyye'den Kirmane Lisanında tekellüm ve tahrir de iktidarım vardır.

Gazetelerde bazı ilmi ve edebi makalelerim intişar etmiş ise de kitab süretinde matb'u bir eserim yoktur.

4 Teşrinisâni sene 319 (1903 hafta başı Cumartesi) tarihinde Fahri olarak TİCARET ODASI KİTABET'ne ta'yin edildim. 13 Temmuz sene 321 (26 Temmuz 1905 Çarşamba) tarihinde yüz yirmi gurus ma'aşla MECLİS İDARE-İ VİLAYET BAŞKATİB REFAKATİ'ne ve ilâve-i Memuriyet olarak MÜLKİYYE MÜSTANTIKLIĞI'na ta'yin edildim. 6 Nisan sene 324 19 Nisan 1908 Pazar) tarihinde 1 Kanunievvel sene 324 (14 Aralık 1908 Salı) tarihine kadar muvakkat memuriyetlerden bulunan (Mardinkapısı aşığısında ve Dicle sağındaki bahçlerden ibaret) ENSFEL ve ŞEM'HANE MUHARRİRLİĞİ vazifesini de üçyüzelli gurus ma'aşıyla ifa etdim. 1 Teşrinisani sene 324 (14 Kasım 1908 Cumartesi) tarihinde üçyüz gurus ma'aşla DİYARBEKİR VİLAYET GAZETESİ MUHARRİRLİĞİ'ne ta'yin olundum. 1 Kanun (evvel) sene 324 (14 Aralık 1908 Cumartesi) tarihinde (Osmanlı) İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYYETİ Merkez-i Umumîsi tarafından DİYARBEKİR, VAN, BİTLİS Heyet-i Merkeziyyeleri'ne ta'yin olduğum için TEF-TİŞE MEMUR edildiğim için uhdemde bulunan MECLİS-İ DARE VE TİCARET ODASI KİTAPETLERİ'le VİLAYET GAZETESİ MUHARRİRLİĞİ'nden isti'fa etdim. (isti'fandan sonra Diyarbekir'de bulunduğum sırada Diyarbekir Maarif Müdiriyeti'nden MEKTEB-İ İ'DADİ'nin FRANSIZCA ve KİTABET MUALLİMLİKLERİ VEKGALETİ'ne Dersa'adet'de

iken Ma'arif Nezareti canibinden DARÜLFÜNUN ULUM-İ DİNİYYE-İ ALİYYE ve EDEBİYAT ŞU'BELERİ'nin BİRİNCİ SENESİ İLM-İ RUH MULLİMLİĞİ VEKALETİ'NE tayin edildi esem de VEKALET ma'aşile ma'ışet mümkün olmadığı için, her ikisini de kabul etmiyerek, isti'fa etdim. DİYARBAKIR MA'RİF MÜFETTİŞLİĞİ'ne tarih-i ta'yinim olan 325 senesinde (1909'da ve 28 Haziran'da "Peyman" gazetesini çıkarmadan önce) 5 Temmuz sene 326 (18 Temmuz 1910 Pazartesi) tarihine kadar başka bir memuriyete ta'yin edilmedim. DİYARBAKIR VİLAYET MA'ARİF MÜFETTİŞLİĞİNE ta'yin edildim Balâda arzettiğim isti'fadan başka, hiçbir usretle infisalim ve iş-den elçekdirilmişim vukuu bulmamıştır. Ma'ruz politika mes'ellesinden başka (hiçbir suretle) hakkımda hiçbir zaman zan ve şikayet vukuu' bulmamıştır. Taht-ı muhakemeye alınmamış ve ceza görmemişimdir. Memuriyetlerime aid Berâ'at Mazbatası süreti (melfü) merbutdur. (RÜŞD-İ ASKERİ'den aldığım Şehâdetname ile İDADİ'nde kalmış olduğundan ve zâyi'inden ve RÜŞD-İ ASKERİ Defterleri zâyi' edilmiş olduğundan mezkûr Mektebler'den merbut birer Tasdiknâme almağa mecbur oldum."²⁷⁰

Genç Kalemler Dergisinde Ziya Gökalp Etkisi

Ziya Gökalp Selanik'teki gençlerle meşgul olmaya başlamış, kafasında çizdiği Türkçülük mefkûresini 1909 senesinde Selanik'te çıkmaya başlayan Genç Kalemler mecmuasında neşretmeye başlamıştır. Bu mecmuayı ilk olarak Ali Canip ve Ömer Seyfettin birlikte çıkarmaktadırlar. Onların bu dergiyi çıkarma amaçlarıyla Ziya Gökalp'in gayesi kesişmiştir. Gökalp Genç Kalemler ekibiyle nasıl tanıştığını ve bu dergide fikirlerini nasıl neşretmeye başladığını Türkçülüğün Esasları adlı eserinde şöyle anlatır

"... Ben 1326 (1910) Kongresi'nde Selanik'te Merkez-i Umumî azalığına (genel merkez üyeliğine) intihap olduğum (seçildiğim) sırada siyâsî ahvâl (durum) bu merkezdeydi. Bu sırada Selanik'te Genç Kalemler isminde bir mecmua çıkıyordu. Mecmuanın muharriri (başyazarı) Ali Canip Bey'le bir gece Beyaz Kule Bahçe'sinde konuşuyorduk. Bu genç bana mecmuanın

²⁷⁰ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 202-207.

lisanda sadeliğe doğru bir inkılâp yapmaya çalıştığını, Ömer Seyfettin'in bu mücâhedede (mücadele) pişvâ (önder) olduğunu anlattı. Ömer Seyfettin'in lisan hakkındaki bu fikirleri tamamıyla benim fikirlerime tevâfuk ediyordu (uyuyordu). Gençliğimde Taşkışla'da mahpus bulunduğum sırada, neferlerin mülâzım-ı evvele, evvel mülâzım (teğmen), mülâzım-ı sâniye, sâni mülâzım (üsteğmen), Trablusgarp'a Garp Trablusu (Libya), Tablussam'a (Şam Trabulsu) demeleri bende şu kat-i kanaati (kesin düşüncüyü uyandırmıştı: Türkçeyi ıslah (iyileştirme) için bu lisandan bütün Arabî ve Farisî kelimeleri değil, umum (bütün) Arabî ve Farisî kaideleri (kuralları) atmak; Arabî ve Farisî kelimelerden de Türkçesi olanları terk ederek Türkçesi bulunmayanları lisanda ibka etmek (yerinde bırakmak).

Bu fikre dair bazı yazılar yazmış isem de neşrine (yayınuna) fırsat bulamamıştım. Nasıl ki Türkçülük hakkında yazı yazmaya da henüz bir fırsat elvermemişti. Daha on beş yaşında iken Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî'si ile Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i bende Türkçülük temayüllerini (eğilimlerini) doğurmuştu. 1312'de (1896) İstanbul'a geldiğim zaman aldığım ilk kitap Leon Cahun'un tarihi olmuştu. Bu kitap adeta Pantürkizm mefkûresini (idealini) teşvik etmek üzere yazılmış gibidir. O zaman Hüseyinzade Ali Bey'le temas ederek, Türkçülük hakkında kanaatlerini öğreniyordum.

Hülâsa (kısaca) on yedi, on sekiz seneden beri Türk milletinin sosyolojisini ve psikolojisini tetkik için (incelemek içi) sarf ettim mesainin mahsulleri (ürünleri) kafamın içinde istif edilmiş duruyordu. Bunları meydana atmak için yalnız bir vesilenin (sebebin) zuhuruna (ortaya çıkışına) ihtiyaç vardı. İşte Genç Kalemler'de Ömer Seyfeddin'in başlatmış olduğu mücâhede, bu vesileyi (sebebi) izhar etti (açığa çıkardı). Fakat ben lisan meselesini kâfi (yeterli) görmeyerek Türkçülüğü bütün mefkûreleriyle (idealleriyle), bütün programıyla ortaya atmak lâzım geldiğini düşündüm. Bütün bu fikirleri ihtiva eden (içeren) Turan manzumesini yazarak Genç Kalemler'de neşrettim. Bu manzume tam zamanında intişâr etmişti (yayımlanmıştı)."²⁷¹

²⁷¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 28-29

Ömer Seyfettin'in Genç Kalemler çıkmadan önce Ali Canip'e yazdığı mektupta mevcut edebiyattan memnuniyetsizliğini belirtmekte olup burada "Edebiyattan nefret ettiğimi ve bu nefretimin iğrenç ve tiksindirici bir nefret olduğunu yazmıştım"²⁷² der. Onun bu nefreti Edebiyat-ı Cedide'nin dil ve sanat anlayışından gelmekte olup yönsüz, amaçsız bir çabalayışla, halka ve millete yönelemeyen bir dille, yeni ve güçlü bir sanat hareketine gidilemeyeceğine inanmasından gelmektedir. Ömer Seyfettin'in bu kaygıları Ziya Gökalp İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisine gelinceye kadar devam etmiştir. Selanik'te Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip, Mustafa Nermi Beyler dilin sadeleşmesi için yazılar yazmışlardır. Bu mecmuada Ömer Seyfettin arı Türkçeyi kullanarak ve Arabî, Farisî terkipleri atarak günümüze kadar keyifle okunan hikâyeler kaleme almıştır.

Yeni Lisan, Yeni Hayat ve Türkçü Uyanış

Gökalp, Selanik'te İttihat ve Terakki Lisesi'nde verdiği ilk sosyoloji dersleriyle, Beyaz Kule Gazinosunun bir fikir kulübü hâline getirmesiyle, Genç Kalemlerde, dilde, lisanda ve düşüncede yeni bir hayat tasavvuruyla yaratıcı bir hamleyle yeni bir ruh millî içtimâî bir mefkûre ortaya koymaya başlamıştır. Gökalp, Genç Kalemler dergisinin ikinci cildinin 8. Sayısında Demirtaş adıyla "Felsefe" başlığı altında yazdığı "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" yazısıyla yeni yolu, yeni ülküyü yeni bir ictimâî düzeni işaret etmektedir. Gökalp bu yazı ile Yeni Hayat'ın nasıl olacağını gözler önüne sermektedir. Meşrûtiyetin ilan edilmesi her şeyi çözmemiştir ona göre, asıl önlerinde daha büyük bir değişim ve dönüşüm vardır. Gökalp bu makalesinde bu dönüşümün ne olması gerektiğini şöyle söyler:

"Biz siyasî inkılabı yaptıktan sonra ikinci bir vazifenin önünde kaldık: İctimai inkılabı hazırlamak.! Siyasî inkılap meşrûtiyet mekanizmasının hükûmete tatbiki demek olduğu için istihsalı pek kolaydı... İctimai inkılap nedir? Eski hayatı beğenmeyerek, yeni bir hayat ibda etmek. Bu kelimede iktisadî, ailevî, bedîî, felsefî, ahlâkî, hukukî, siyasî, bütün hayatlar da mündemiçtir. Yeni hayat demek (yeni iktisat, yeni aile, yeni bedaat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk, yeni siyaset) demektir. Biz yeni bir medeniyet hayatı ibda edeceğiz. Hakiki kıymetler arıyacak ve bulacağız.

²⁷² Tahir Alangu, Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı, s. 163.

Avrupa medeniyetleri, çürük, hasta, kokmuş esaslar üzerine istinat etmiştir. Bu medeniyetler inkıraza, izmihlale mahkûmdur. Hakiki medeniyet ancak yeni hayatın inkişafı ile başlayacak Türk medeniyetidir. Türk ırkı, diğer ırklar gibi ispirto ile sefahatle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muharebelerde çelikleşmiş gençleşmiştir. Yeni hayat bütün gençlerin anası olan Türklükten doğacaktır”²⁷³

İşte bu Türkçülük mefkûresi çerçevesinde yeni bir mücadeleye giren Gökalp’in çevresinde Ali Canip, Ömer Seyfettin gibi Genç Kalemler dergisinin kurucuları dışında, Mehmet Ali Tevfik, Kızım Nami Duru, Rasim Haşmet, Akil Koyuncu gibi dönemin önemli entelektüelleriyle de büyük bir hale oluşturmuştur. Sadece Selanik’te değil İstanbul’da da bu Yeni Hayat hareketi karşılık bulmuş, gençler de bu davete icabet etmişlerdir. Celal Sahir, Emin Bülend ve Hamdullah Suphi gibi dönemin aydın dimağları da Genç Kalemler’de başlatılan bu Türkçülük hareketine katılmışlardır.²⁷⁴ Bu süreçte Zekeriya Sertel de Selanik’te dir ve Gökalp’in o dönemki yazı hayatına etkisini şöyle anlatır:

“Bilinçli bir biçimde sade halk diliyle yayın yapan ilk dergi Genç Kalemler olmuştur. Biz de Ziya Gökalp’ten aldığımız ilhamla Yeni Felsefe adında küçük bir dergi çıkardık.”²⁷⁵

Turan Şiiri

Ziya Gökalp Türkçülüğe ait ilk yazıları Genç Kalemler mecmuasında Tevfik Sedat, Demirtaş ve Gökalp müstear adlarıyla neşretmiştir. Gökalp’in en meşhur şiiri de ilk kez burada yayımlanmıştır. Turan şiirini ilk olarak Selanik’te Genç Kalemler dergisinde (23 Şubat 1326/7 Mart 1911, s.167) Tevfik Sedat adıyla yayımlar. Şiirin alt kısmına ise “Beyaz Kule, 4 Şubat 1326” kaydı eklendiği görülmektedir. Sonrasında şiir, İçtihad mecmuasında “Türk Lisanının Tehvidi” başlığı altında yeniden yayımlanmıştır. (yıl, 3, No: 34, 1 Teşrinisani 1327/14 Kasım 1911, s. 892-893). Şiirin yayımlandığı diğer bir yayım ise Türk Yurdu Mecmuasına ek olarak yayımlanan Altun Armağan’dır. (Altun Armağan, Türk Kardeşlerimize Türk Yurdu’nun Hediyesi. 24. Sayıya ilave, İstanbul, 1328/1912 Tanin Matbaası s. 17)²⁷⁶

²⁷³ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 79-80.

²⁷⁴ Hikmet Tanyu, *age*, s. 71-72.

²⁷⁵ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, 2001, İstanbul, s. 35.

²⁷⁶ Ziya Gökalp, *Kızılelma*, Ötügen Yayınları, 2019 İstanbul, s. 21.

Gökalp'in tema olarak "Turancılık" ülküsünü dile getirdiği "Turan" şiiri onun fikirlerinin çevrildiği yönü belirten bir dönüm noktası olarak alınabilir; Türkçülüğü bütün program ve mefkûreleriyle birlikte ortaya koymak düşüncesini güden bu şiirin tam zamanında yayınlandığını belirten Ziya Gökalp, şiirin "Genç Kalemler" dergisinde yayınlanmasından sonraki gelişmeleri, kendi şiiriyle bağıntılı olarak şu şekilde yorumlamaktadır:

*"Osmanlıcılıktan da İslâm İttihatçılığından da memleket için tehlikeler doğduğunu gören genç ruhlar kurtarıcı bir mefkûre arıyorlardı. "Turan" manzumesi bu mefkûrenin ilk kıvılcımı idi. Ondan sonra, mutemadiyen bu manzumedeki esasları şerh ve tefsir etmeye uğraştım.*²⁷⁷

Gökalp'in en çok bilinen şiiri hâline gelen ve daha sonraki Türkçü yazılarında şerh ettiği Turan şiiri şöyledir:

TURAN

*Nabızlarımda vuran duygular ki, târihin
Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil,
Güzide, şanlı, necib ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.
Sahifelerde değil, çünkü Attilâ, Cengiz
Zaferle ırkımı tetvic eden bu nâsiyeler,
O tozlu çerçevelerde, o iftira-âmiz
Muhit içinde görünmekte kirli, şermende;
Fakat şerefle nümâyân Sezar ve İskender!
Nabızlarımda evet, çünkü ilm için müphem
Kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamâmiyle;
Damarlarımda yaşar şân ü ihtişâmıyle
Oğuz Han. İşte budur gönlümü eden müllhem.
Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan
Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan²⁷⁸*

²⁷⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 29.

²⁷⁸ Ziya Gökalp, *Kızılmele*, s. 21-22.

Gökalp Mahlasını İlk Kez Kullanması

Mehmet Ziya, Genç Kalemlerde neşrettiği Altun Destan şiirinden sonra Gökalp adını kullanmaya başlamıştır. Gökalp adını ona Ali Canip Bey vermiştir.²⁷⁹ Gökalp takma adını benimseyen Ziya, bu adı adeta soyadı gibi kullanarak, Selanik'ten İstanbul'a döndükten sonra, bütün makalelerinde ve kitaplarında "Ziya Gökalp" imzasını kullanmağa başlamıştır. Eski harfli metinlerde "Gök Alp" şeklinde iki kelime hâlinde yazılmakta olan ismi, yeni harflerin kabulünden sonraki ilk yıllarda aynı şekli muhafaza etmişse de, sonraları birlikte yazılarak, "Gökalp" şeklini almış ve şekil umumileşmiştir. Ziya Gökalp'ın erkek çocukları küçük yaşta ölmüş ve kız çocukları evlenme dolayısıyla soyadlarını değiştirmişlerdir. Bugün, "Gökalp" soyadını kardeşi ve onun çocukları taşımaktadırlar.²⁸⁰

Ziya Gökalp'in Altın Destan Şiiri Türkçülüğün Yeni Merhalesi

Ziya Gökalp'in Türkçülük mefkûresinin en önemli manzumelerinden biri olan Altın Destan adlı şiiri de Genç Kalemler Mecmuasının "Cilt III. No:14 13 Kanunisani, 1327/26 Kasım 1911 s. 40-43) nüshasında neşredilmiştir. Aynı şiir Türk Yurdu mecmuasına da gönderilmiştir. Şiirin başlığının hemen altında "*Türkler Asya'nın centilmenleridir. Bismark*" ve "*Genç Kalemler ve Türk Yurdu muharrirlerine*" şeklinde kayıtlar düşülmüştür. Şiirin son kısmında ise Ziya Gökalp, "*Altın Destan'da birçok öz ana lügatleri var ki, bugün bizce tamamen meçhuldür; izah zımnında şu satırlarım yazıyorum*" şeklinde açıklama yaparak, şiirler ilgili kaleme aldığı notlarına yer vermiştir. Türk Yurdu mecmuasının Altun Armağan adlı ilavesinde ise şiirin en üstünde sadece "*Genç Kalemler ve Türk Yurdu muharrirlerine*" yazmaktadır.²⁸¹

Enver Behnan Şapolyo bu destan neşrolduğunda gençlerin bu yeni dünyadan haberdar olduğunu yazar. Bu şiir için Türkçülük-Turancılık mefkûresinin ilk şulesidir der ve Selanik'te neşredilen bu yazıların İstanbul muharrirlerini hayrete düşürdüğünü söyler.²⁸²

Altun Destan şiirinin sonunda yer alan "*Uzak bir ses sorar, Turan nerede? Gideyim arayım, soran nerede?*" mısraları aslında Gökalp'i en çok

²⁷⁹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 72.

²⁸⁰ Cavit Orhan Tütengil, "Ziya Gökalp'ın Yazılarında Görülen Değişik İmzalar ve Takma Adlar", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, 1954, s. 166-168.

²⁸¹ Ziya Gökalp, *Kızılelma*, s. 129.

²⁸² Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 73.

tanıtın ve Turan şairi olmasını sağlayan “*Vatan ne Türkiye’dir Türklere-ne Türkistan? Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan*” mısralarıyla meşhur olan “*Turan*” şiirini tamamlar niteliktedir.²⁸³

Şiir okuyuculara, “*Aşağıdaki Türk ananelerini havi satırları bugün Asya’nın sakin ve nihayetsiz çöllerinde dolaşan tahrir heyetimizden Gökalp Bey, orada o anayurdunda yazarak göndermiştir*” denerek takdim edilir.²⁸⁴ Altun Destan şiiri, 20 kitadır buraya bir bölümünü alıyoruz:

*Sürüden koyunlar hep takım takım
Ayrılmış, sürüde kalmamış bakım,
Asmanın üzümü dağılmış, salkım.
Olmak ister, fakat bağban nerede?
Gideyim arayım: Çoban nerede?..
Yüce dağlar çökmüş, belleri kalmış;
Çoşkun ırmakların selleri kalmış;
Hanlar yok meydanda illeri kalmış;
Düşenler çok amma, kalkan nerde?
Gideyim arayım: Hakan nerde?
Türk yurdu uykuda ey düşman sakın!
Uyuyan ülkeye yapılmaz akın,
Tanyeri ağardı yiğitler kalkın!
Bakın yurt ne hâlde, vatan nerede?
Gideyim arayım: yatan nerede?
Herkesin gözünde vatan öz yurdu,
Serhaddin düşmeni, derenin kurdu,
Yad iller Turan’da hanlıklar kurdu,
Turan’dan yadları kovan nerede?
Gideyim arayım, Ugan nerde?
Sandım gençlik doğar, baktım Mart olmuş,
Gittim ili gezdim, genci kart olmuş,
Kimi Kırgız, Kazak, Kimi sart olmuş,
Dedim yahşılar çok, yaman nerede?
Gideyim arayım: Şaman nerede?*

²⁸³ Lütfü Şehsuvaroğlu, *Ziya Gökalp*, Alternatif Yayınları, 2003, Ankara, s. 32.

²⁸⁴ Mesut Bostan “Şiirleri ve Mektupları Işığında Ziya Gökalp Düşüncesi”, *Ziya Gökalp*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 175.

*Başları ağarmış ihtiyar dağlar,
Anar eski günü; sel döker, çağlar,
Kırlangıç ah çeker, güvercin ağlar,
Uzak bir ses sorar: Turan nerede?
Gideyim arayım: soran nerede?²⁸⁵*

Beyaz Kule Sohbetleriyle Türk Sosyolojisinin İnşası

Gökalp kısa sürede İttihatçı camia üzerinde büyük etki yaratmıştır. Cemiyet içindeki dersleri ve makaleleriyle Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın da belirttiği gibi "İttihat ve Terakki'nin tek ideoloğu" olur. Gökalp'in Diyarbakır'daki düşünsel yalnızlığını Selanik'te gidermesi, Türkçü aydınların ve kendisini dinleyen bir çevreyi bulmasının da etkisiyle Selanik'te milliyetçi günümüzde de etkili olan milliyetçi yazılar kaleme almıştır. Selanik'te bulunduğu günlerde çağın önemli bir sosyoloğu olan Durkheim'in eserlerini okur. Bu eserlerin etkisi ile ülkenin toplumsal yaralarına çare arar ve böylece "Türk sosyoloji okulunu" kurar. Bu yıllar içinde özellikle bilim adamı yetişmesine büyük önem gösteren Gökalp, bu yolda yazılar yazıp, konferanslar verir. Birçok genci, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yardımı ile Avrupa'ya öğrenim yapmaya gönderir.

Gökalp Selanik'te siyasal alanda çalışmalar yaparken, aynı zamanda çevresine topladığı gençlere Beyaz Kule'de konferanslar verir.

Burada Beyaz Kule'ye hem İttihat ve Terakki tarihi hem de Ziya Gökalp açısından ayrı bir parantez açmak gerekir. İttihat ve Terakki'nin en önemli teşkilâtlanmaları, Manastır, Edirne, İzmir ve Selanik'tedir. Balkanların sayfiye şehri olan Selanik aynı zamanda sürgün yeridir de. Pek çok İttihatçı buradadır. Daha sonra ülkenin kaderini tayin edecek Talât, Cemal, Enver başta olmak üzere Mithat Şükrü, Refet Bele, Ali Fuat, Kazım Nami gibi Erkan'ı Harb'in zabitanları vardır. Mustafa Kemal de Şam'dan Selanik'e 3. Orduya bin bir zorlukla tayinini yaptırarak bu erkanı harplere dâhil olmuştur.²⁸⁶ Ömer Naci, Ali Canip, Ömer Seyfettin gibi edebiyatçılar da buranın baş müdavimleridir. Selanik o günlerde adeta İttihat ve Terakki'nin kumanda merkezidir. Meşrûtiyet İnkılâbı'nın hazırlıkları burada yapılmaktadır.

²⁸⁵ Ziya Gökalp, *Kızılelma*, s.129-133

²⁸⁶ Taylan Sorgun, *Devlet Kavgası İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2018, s. 87.

Beyaz Kule ise, Ziya Gökalp'in genç ittihatçı kadrolara konferanslar verdiği yerlerden biridir. Zabitanlar, hürriyetçi aydınlar, Beyaz Kule gecelerinde masanın üzerinde Abdülhamid'in memlekete sokulmasını yasak ettiği yabancı gazetelerden, Temps, Matin, Times'tan dünya ahvali konuşulmaktadır. Kazım Nami (Duru), Nuri (Conker), Ali Fethi (Okyar), Refet (Bele) Ali Fuat (Cebesoy) gibi zabitanlar bir yandan dağlarda Bulgar Rum çeteleriyle vuruşuyor bir yandan da Beyaz Kule'de vatan ve inkılabı konuşuyorlar, Mustafa Kemal'in ateşli konuşmalarına şahitlik ediyorlardı. Hatta bir gece Salih (Omurtak) Mustafa Kemal'in konuşması sonrasında "*Mustafa Kemal dünyayı ayaklarının altına alacakmış gibi konuşuyor*" demekten kendini alamaz.²⁸⁷

Şapolyo Ziya Gökalp'in Selanikteki hayatına ait Millî Mecmau'nun 5 Kasım 1924 tarihli özel nüshasında Profesör Ali Haydar Bey'in "Hatıralar" başlıklı yazısında önemli anekdotlar olduğunu söyler. Ali Haydar Bey, Ziya Gökalp'in Selanik hayatı ve Beyaz Kule ilgili olarak onun Selanik'e getirdiği havayı şöyle anlatır:

"Bundan ondört sene evvel, bir akşam Selanik'te Beyaz Kule bahçesine gitmiştim. Bir masanın etrafında toplanmış tanıdık birkaç simaya rastgeldim. Yanlarına oturdum, yanımdaki yabancı zata "Ziya Bey" diye tanıttılar. Hazret sükut etti. Biz biraz havai görüştükten sonra Ders Nazırlığı münasebetiyle, söz mektepçiliğe intikal etti, o zamana kadar sükut eden Ziya Bey, yavaş yavaş açıldı, mekteplerde çocuklara verilen fikirlerin perişanlığından, muhtelif ihtisas muallimlerinin birbirinden haberdar olmayarak gençlerin kafalarını müteferrik malumatla doldurdıklarından ve talebenin zihninde bir vahdet husule gelmediğinden uzun uzadıya şikayet etti. Göstav Löbon'un mütealasına istinat ederek lise-lerde verilen bütün bu müteferrik malumatı bir mihver etrafında cemedcek bir felsefe dersinin tadrisi lüzümünden bahsetti. Biz artık o havai sohbeti unuttuk, uslu bir mektep talebesi gibi üstadın mütenni takririni dinliyorduk. Fakat asıl ders biraz sonra başladı. Muhterem alim o sırada Alfred Fuyye'yi tetkik ediyormuş, onun bütün eserlerini usanmak bilmez bir sa'y ile okumuş, hazmetmiş, tıpkı Sokrat gibi rastgeldiği yerde gençleri etrafına topluyarak tamim ve talim ediyordu.

²⁸⁷ Taylan Sorgun, *age*, s. 112.

Alfred Fuyye'nin fikirleri arasında Ziya'nın tefekküratı zatiyesinin mahsulü olan fikirlerin de çokluk karışmış olduğunu zannedirim. Yavaş yavaş takrir olunan bu ders uzun sürdü, gecenin geç vaktine kadar biz de (kuvvet-fikirler) in tesiri altında kaldık. İşin garibi şudur ki, Ziya Beyin bir dersinden aldığımız malumatı, Fuyye'nin eserlerini okuyarak almak isteseydik, haftalarca çalışmak icap edecekti. Ziya Bey'den ayrıldıktan sonra ben arkadaşlarıma, "Bu zat Avrupa'nın hangi darülfünunundan mezundur?" diye merakla sordum. "Hiçbir Darülfünunundan mezun değildir. Hatta Avrupa'ya da gitmemiştir bile. O kendine metalea ve tetebbuda ulunur bir alimdir" cevabını verdiler.

O zaman büyük alimin mahiyetperverliği pek aşıkardı. O esnada Selanik'te bulunan ilim meştaki gençler hep Ziya Bey'in peyki olmuşlardır. Nerede tesadüfetseler, hemen etrafını sararlar, o da aynı mütenni eda ile söyler, söylerdi. Bize aylarca hep Fuyye'den bahsetti. Anlaşılan bu ders, bittiği için müteakip içtimalarda Durkhayim'den bahsetmeye başladı. O zamana kadar bu büyük sosyolog bizde maruf değildi. Onu bize Ziya Bey tanıttı. Ondan evvel Tard ile meşgul olduğu Durkhayim'den yaptığı bahsederken yaptığı tenkitlerden anlaşılıyordu. Durkheim, Ziya Beyin mizacı felsefesi ve içtimaisine pek muvaffak geldiği için Fuyye'yi unuttu. Durkheim'i en büyük mürşid olmak üzere tanımaya başladı. Bir gün bana müellifin usul hakkındaki kitabını hararetle tavsiye etti. Yahudi bir kitapçıya giderek sipariş verdim. Kitapçı hayretle yüzüme baktı "Bu kitaba ne oluyor? Selanik'te o kadar çok okunan kitaplardan değildi. Halbuki bu hafta içinde yedi, sekiz kişiden sipariş aldım" dedi. Ben bu işin içinde Ziya Bey'in parmağı olduğunu anladım.

Selanik yılları (1909-1912) Ziya Gökalp'in düşüncesindeki değişimin geçiş dönemini oluşturur. Bu dönemde bir taraftan İttihat ve Terakki'nin verdiği gençleri eğitime görevini hakkıyla yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan kendini geliştirme konusunda yoğun bir çaba sarf eder. İttihatçıların Meşrûtiyet'i geri getirecek güce sahip olmalarına rağmen, topluma yön verecek bir zihinden yoksun olduğunu görmüştür. Doktor Yorgi Hoca'sının vasiyetinde bahsettiği gibi siyasal inkılap olmuştur ancak sosyal inkılapla taçlanmadığı sürece bu inkılabın yerleşmesinin imkânsızlığını görür. Yeni okumalar yapar ve okuduk-

larını yakın arkadaşlarıyla paylaşır. Okumalarını Gabriel Tarde, Alfred Fouillee ve Gustave Le Bon'un kitaplarına yönelterek, İdealizme kayar. Fouillee'in "fikir-kuvvet kuramı" onu toplumsal değişimde düşüncenin rolü üzerinde düşünmeye yöneltir. Gökalp Türk lügatine mefkûre kavramını da bu dönemde bu idealizm okumaları üzerine kazandırır. İttihat ve Terakki merkez komite üyesi Hüseyinzade Ali'nin tavsiyesiyle Durkheim'in eserleriyle tanışır. 1912 yılından itibaren "toplumsal bütünleşme" problemlerine odaklanan Durkheim sosyolojisine daha yakın durduğu görülür, Millî Mücadele döneminde çıkardığı küçük Mecmua'da Durkheim'in hayatı ve düşünceleri üzerine bir yazı da kaleme alacaktır.²⁸⁸ Bu makalenin adı, "*İctimaiyat: Fransız Sosyolojisi ve Emil Durkaym*"dır. Ancak Gökalp'in ana meselesi, Durkheim'in problemlerinden farklılık gösterir. Durkheim, mevcut Fransız toplumunda etik ağırlıklı ahlâk ekseninde bütünleşme arayışları içindeydi; Gökalp ise, kültür ekseninde bir ulus inşa etme arayışına girmiştir. Durkheim, çağdaş toplum koşulları içindeki bireyin aklına hitap ederken Gökalp, milleti tarihsel özne olarak görüp milletin özsel ruhuna, mefkûreye (altun ışık, kızıl elma) bağlı kalmaya çalışır.²⁸⁹

Selanik'te Ziya Gökalp'in Müridlerinden Biri Mustafa Kemal

Bu dönemde bazı toplumsal reformların hazırlayıcısı olan Gökalp'in yazılarının ve konferanslarının en heyecanlı ve sürekli takipçilerinden biri de Mustafa Kemal'dir.²⁹⁰

Ziya Gökalp Diyarbakır'da kurmuş olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesinin bölge üyesi olarak Selanik'te düzenlenen toplantıya iştirak edip Merkez-i Umumî üyeliğine seçildiğinde Mustafa Kemal de İttihat ve Terakki Bingazi Şubesi üyesi olarak orada bulunmaktadır. Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal ilk kez bu toplantıda tanışırlar. Şapolyo Mustafa Kemal'in Ziya Gökalp'in Selanik'te müdavimlerinden biri olduğunu şöyle anlatır:

"Selanik'te Beyaz Kule gazinosunu "kulüp hâline" getiren Gökalp günün önemli bir bölümünü burada geçirmekte ve konferanslar vermektedir. "Beyaz Kule"de sadece gençler de-

²⁸⁸ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 197.

²⁸⁹ Cevat Özyurt, *agm*, s. 318-319.

²⁹⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 98.

ğil "İttihat ve Terakki erkânı ve fakir adamları, siyasî ve ilmî münakaşalarda bulunmakta; Selanik İnkılapçlarına "vatan ve hürriyet prensipleriyle milliyet fikrini anlatan, Türkçülük cereyanını uyandırmaya çalışan" Batılı filozofların fikir ve nazariyelerinden bahseden Ziya Bey, hayretle dinlenmektedir. "İttihat ve Terakki erkanından âlim ve mütefekkir olanları" seven Mustafa Kemal de "bu ilmi münakaşalara karışmakta", "Türkçülük cereyanını öğrenmekte... (İleride kuracağı) cumhuriyetin ideallerini Selanik'te Kristal gazinosunda (Beyaz Kule) Ziya Bey'den öğrenmektedir."²⁹¹

Kristal Gazinosunda Ziya Gökalp ile Mustafa Kemal'in konuşmalarını zamanın hürriyetçi gençlerin büyük bir dikkat ve hayranlıkla dinlediklerini biliyoruz. Bu konuşmalarda özellikle Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki yönetiminin kimi anlayışıyla da ters düştükleri görülmektedir.²⁹²

²⁹¹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 98.

²⁹² Esmâ Ocak, *age*, s. 60.

**ZİYA GÖKALP 36-42 YAŞLARINDA
(1912-1918)**

**İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN HOCASI
GÖKALP'İN İSTANBUL GÜNLERİ**

1908 de İkinci Meşrûtiyetin ilânından sonra, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Umumî Merkez Âzası ve gerçek müşridi olan ve bu yolla miliyetçiliği iktidara mâl ettirmek için büyük çaba sarf eden ve bunda büyük ölçüde de başarılı olan Ziya Gökalp'in Selanik hayatı İstanbul'a taşınmasıyla birlikte sona erecektir.

İttihat ve Terakki Diyarbakır Ergani-Madeni Sancağı Mebusu Ziya Gökalp

Ziya Gökalp 1912 yılında yapılan seçimlerde "ekseriyet-i azîme ile Ergani-Madeni Sancağı'ndan Mebus" seçilmiştir. Ziya Gökalp'in siyasete girme gayesi daha çok fikrî temeller üzerine inşa edilmiştir. Türkçülük fikrinin iktidar partisine kabul ve tatbik ettirmek için sıcak siyasetin içine girdiğini söyleyebiliriz. Ziya Gökalp daha önce de Meşrûtiyetin ilk yılında yapılan seçimlerde de mebusluk teklifi almış bu teklifi kabul etmeyerek Dayısı Arif Prinçzade Bey'in İttihat ve Terakki Fırkası adına aday gösterilip Meşrûtiyet sonrasındaki ilk seçimde Diyarbakır Mebusu olması için çalışmış ve dayısı mebus olmuştur. 1909 yılında dayısının İstanbul'da vefatı üzerine Diyarbakır mebusluğuna dayıoğlu Feyzi Bey seçilerek dönem sonuna kadar mebusluğu sürmüştür. 29 Eylül 1911 tarihinde başlayan Trablusgarp Savaşı devam ederken Mebuslar Meclisi 18 Ocak 1912'de fesih edilince seçimler yenilenmiş, bu sırada yine dayıoğlu Pirinçzade Feyzi Bey ve arkadaşı Zülfizâde Zülfi Bey'i aday gösteren Ziya Gökalp kendisi de Erganimadeni Mutasarrıfı Ermen Mihran Efendi'nin karşısına rakip olarak çıkıp mebusluğa adaylığını koyar. Selanik'ten 1912 Şubatında Diyarbakır'a gelir ve o zaman Diyarbakır Vilayetinin 150 bin nüfuslu "Maden Sancağı"nda yapılan iki dereceli seçimin neticesinde Mihran Efendi'nin taraftarlarının çokluğuna ve aşırı para harcamasına rağmen "Ergani-Maden" mebusu seçilir. Bu seçim sonuçları o dönem çıkan Dicle gazetesinin 4 Nisan 1912 tarihli 51. sayısında şu şekilde yer alır:

"İttihad ve Terakki nâmzetlerinden Zülfizâde Zülfi, Pirinçzâde Feyzi Beğefendiler, ekseriyet-i re'y ile Meb'us oldular. Ekseriyet-i Re'y, Ergani-Madeni'nde bugüne kadar icrâ edilen intihâbda Selânik İttihad ve Terakki Merkez-i umumî Murrahhası Tevfik Efendizâde Ziyâ Beğfendi, ekseriyet-i azimeyi kazanmıştır"

Ziya Gökalp 3 Nisan 1328 (18 Nisan 1912) günü açılan Meclis'te hazır bulunmuştur. Ziya Gökalp'in Meşrûtiyet'teki ikinci devre Mebus-

luğu dört yıl yerine dört ay sürmüştür. Bu dönemde Gökalp'e Millî Eğitim Bakanlığı teklif edilmiş olsa da kabul etmemiş, iktidarın daha çok bir bileni, partinin ideoloğu pozisyonunda kalmayı yeğlemiştir. 16 Temmuz 1912'de Halaskaran Zabitan Grubu'nun darbesiyle İttihatçılar iktidardan düşmüşler, 6 gün sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi başa geçmiş ve yeni seçimlere gidilmiş, Gökalp bu seçimlerde aday olmayarak 1918 yılına kadar Darülfünunda hocalık yapmıştır.²⁹³

18 Nisan 1912 tarihinde İkinci-Dönem Mebuslar Meclisi açılınca, Selânik'teki evini İstanbul'a getirmiştir. Burada Cerrahpaşa semtinde Külhanpaşa Sokağında bir ev kiralamış ve buraya yerleşmiştir. Bu evde Gökalp'ın Türkçü arkadaşları en az on beş günde bir şölen adını verdikleri toplantılar yaparlar. Diyarbekir yemekleri yenir, geç vakitlere adar sohbetler münakaşalar yapılır. Bu sohbet ve münakaşalar Ziya Gökalp'le ilgili hatıralarda dile getirilmektedir.²⁹⁴

Gökalp'in Türk Ocağı Çevresine Girmesi ve Türk Yurdu Dergisi

Ziya Gökalp Selanik'te başlayan yazma mesaisine İstanbul'da daha yoğun bir şekilde devam eder. Ziya Gökalp, 1912 yılında İstanbul'a geldiğinde, Selanik'teki Genç Kalemler dergisindeki Türkçülük düşüncesini kurumsal olarak ifa eden yeni bir mecrada kendini bulur. Bu mecra Türk Ocağı ve Türk Yurdu mahfilleridir. Burada ilk önce Türk Ocağı çevresine dâhil olur. Türk Ocağı kurulduğunda ilk üyeler, Ziya Gökalp, Müfide Ferid, Hüseyin Ragıp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Halide Edip, Ömer Seyfettin, Enis Behiç, Mehmet Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi, Dr. Reşit Galip, Emin Ali Dr. Fahri Can, Ahmet Ferit Tek vd. vardır.²⁹⁵ Türk Yurdu dergisinde çalışmaya yazıları yayınlanmaya başlar. O sırada Türk Yurdu dergisinin idare heyeti azalığına seçilir. 1912-1914 yılına kadar Türk Yurdu dergisinin idare heyetinde aza olarak bulunur. Bu toplantılarda az konuşur ancak toplantıları hiç kaçırmaz. Ziya Gökalp'in Selanik'ten İstanbul'a geldiği zamanı ve Türk Yurdu'na nasıl girdiğini Yusuf Akçura şöyle anlatır:

"İttihat ve Terakki Merkezi Selanik'ten taşındığı zaman Ziya Bey de İstanbul'a geldi. Ziya Bey'in İstanbul'da ilk çalıştığı sahalardan birisi Türk Yurdu olmuştur. O zaman Türk Yurdu'nun

²⁹³ Doğumunun 80. Yıldönümümü Dolayısıyla Ziya Gökalp... s. 207-208.

²⁹⁴ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 96.

²⁹⁵ Hikmet Tanyu, *age*, s. 78.

*müdürü ben idim. Gökalp'le ilk defa şair Celal Sahir Bey'in bir akşam yemeğinde tanıştım. O akşamdan itibaren Ziya Bey Türk Yurdu mecmuasının daimi tahrir heyetinden oldu. Birkaç hafta sonra Türk Yurdu'nun idare heyeti azasından bir zat istifa etti, yerine Ziya Bey intihap olundu. Bu suretle Balkan Harbi arefesinden Cihan Harbi iptidasına kadar Gökalp, Türk Yurdu'nun idare heyetinde azalık ve Türk Yurdu mecmuasında daimi muharrirlik etti."*²⁹⁶

Enver Behnan Şapolyo da Gökalp'le ilk kez Türk Ocağında genç yaşlardayken bir müsamere sonrası tanıştığını şöyle anlatır:

*"İyice bilmiyorum. Bundan kaç yıl önceydi. Henüz İstanbul Sultanisinde talebeydim. Türk Ocağında bir müsamere verilmişti. Ben de müsamereye geldim. Müsamereden sonra herkes dağıldı. Ben gitmedim. Yukarı katta çiniler ve levhalarla süslenmiş, bir odanın kapısından içeri baktım. Salonun ta karşısındaki kanepenin kenarına boynu sağa bükülmüş, tıknaz bir adam oturuyor, ağır ağır konuşuyor, odadakiler hep onu dinliyorlardı. Saatler geçiyor, ne bu adam susuyor, ne de dinleyenler bıkmıyordu... Cümleler arasında, Totem, içtimaî vicdan, mefkûre, Türkçülük, Alfred Fuyye, Durkhayım diyordu. Ben bu sözlerin birisinden bir şey anlayamadım... Dayanamadım, yanımdaki uzun saçlı pelerinli filozof kılıklı adama sordum: Bu adam kim? Filozof kısaca: Ziya Gökalp! Dedi. Ben Ziya Beyi şahsen bu suretle tanıdım. Karşıma Ziya Gökalp çıkmasaydı ne Türklüğümü ne de benliğimi tanıyamıyacaktım. Onu tanıdım. Türkçü oldum... İşte Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinde, devlet adamlarına telkin yaparak doğru yolu gösterirken, mecmualarda okuyucularına, Dârülfünun kürsüsünden talebelerine, Türk Ocağından da arkadaşlarına bir Sokrat edai ile fikirlerini aşıyordu."*²⁹⁷

Gökalp bu dönemde kaleme aldığı yazılarla, şiirlerle Türkçülüğün en önemli siması hâline gelmiştir. Ona asıl kimliğini kazandıran bu ya-

²⁹⁶ Yusuf Akçura "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar", *Ziya Gökalp'in Ölümlü Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 31.

²⁹⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp*... s.107-108.

zılar Onun hem Türk Ocağında hem de İttihat ve Terakki içinde nüfuzunu da artırmıştır.²⁹⁸ Yusuf Akçura, bu hususu da şöyle dile getirir:

*“Türk gençliğinin ruhuna etkiye ve Ocakların teşkilâtlanmasına Hamdullah Bey çalışırken, Türk milliyetçiliği fikrinin fikriyat sahasında tanzimine, sistem hâline getirilmesine ve Türk Ocağı’ndaki konferans ve sohbetleriyle, Türk Yurdu’ndaki makaleleriyle bilhassa Gökalp Ziya Bey uğraşıyordu. Osmanlı Meşrûtiyet devresi Türkçülüğünde Gökalp Ziya Bey’in yeri çok önemlidir. Denilebilir ki, bu devrede Türkçülüğün nazariyatı sahasında merkezi sima Gökalp’tir. İttihat ve Terakki Cemiyetinde mevki ve nüfuzuyla, ictimai namını verdiği makaleleriyle, fakat bunlardan ziyade çok tabii ve sade yazılmış şiirleriyle, özellikle çocuklara mahsus şiirleriyle, Türkçülüğe büyük hizmetleri dokundu.”*²⁹⁹

Gökalp’in Bu Dönemde Çıkardığı ve Katkıda Bulunduğu Dergiler, Yayınlar

Ziya Gökalp bu dönemde Türk Ocağı’nın yayın organı “Türk Yurdu” başta olmak üzere Halka Doğru, İslâm Mecmuası, Millî Tettebbûlar Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası, İçtimaiyat Mecmuası, Yeni Mecmu-a’da yazılar yazar, 1917 yılında Yeni Mecmu-a’yı çıkarır. Ziya Gökalp, dergilerle birlikte bir yandan da eser vermeyi sürdürmektedir. 1914’te “Kızıl Elma”; 1918’de ise Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eseri ile “Yeni Hayat” isimli şiir kitabını yayımlanmıştır. Ziya Gökalp daha önce Genç Kalemler Dergisinde “Turan” adlı şiiri ve “Yeni hayat ve yeni kıymetler” başlıklı makaleleriyle ile ortaya attığı “Millî Şuur” düşüncesini Türk Yurdu dergisinde bilimsel yazıları ile savunur. 1912-1918 yılları arasında taa ki Malta sürgününe kadar en yaratıcı dönemini yaşar.

Bakanlık Teklifini Reddi: “Vekalet Sandalyesi, Firavun Sandalyesi Gibidir”

Ziya Gökalp bir yandan dergilerde yazarken öbür yandan da siyaset sahnesinde mebusluğu da sürmektedir. Ancak bu mebusluğu kısa sürecek. Seçildikten yaklaşık dört ay sonra bu Meclis feshedilince, Me-

²⁹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *age.* s. 505.

²⁹⁹ Yusuf Akçura, *Türkçülük- Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayınları, İstanbul, 1978, s. 223.

busluğu düşer. 23 Ocak 1913'te ittihatçılar tekrar iktidara gelince, kendisine Maarif Nazırlığı teklif edilir. O bunu kabul etmez. Onun aslında makamda mansıpta gözü yoktur. Onun bu mizacını Ahmet Ağaoğlu şöyle ifade eder:

“Ziya siyasî fırkalarından ne mevki ne makam ne de servet ve refah aramıştır. Bunların hepsini ihmal etmiş ve hepsine istihkar nazarıyla bakmıştır. Kendisine defaatle teklif olunan vekalet sandalyesini istihkarla reddetmiştir. Zaten vekalet sandalyesini “Fıravun Sandalyesi” temsiye eden odur.”³⁰⁰

Darülfünun Müderrisi Ziya Gökalp

Bakanlık teklifini kabul etmeyen Ziya Gökalp, Edebiyat Fakültesi'nde “İçtimâiyât Müderrisi” olmayı tercih ederek Türk gençlerini yetiştirmeğe başlar. Ziya Gökalp'in Darülfünun'a başlayışını Esmâ Ocak şöyle anlatır:

“Ziya Gökalp'in Darülfünun macerasıyla ilgili olarak şunu görürüz. İttihat ve Terakki eğitimle ilgili meseleleri ilk günden itibaren Ziya Gökalp'e bırakmıştır. Bu nedenle Darülfünun'da ders vermesini istemişlerdir. Ancak Gökalp'in daha önce hocalıkla ilgili kötü bir deneyimi olmuştur. Çünkü Selanik'teki İttihat ve Terakki Lisesine Sosyoloji hocalığı sırasında bir gün acayip bir ruh hali içine girmiş, çok sıkılıp ecel terleri döktüğünden tek kelime edemeden sınıftan çıkmış. Bu nedenle üniversite için de “ben iyi bir hoca olamam” fikrini ileri sürerek kabul etmemiş ilk aşamada. Yüklenmelerin ardı arkası kesilmeyince vazifeyi kabul etmiş. “Ben belki iyi bir hoca olamam ama, üniversiteyi islah edebilirim efendiler! Bizde ilmin ne demek olduğunu bilen çok az kişi vardır. Medreselerden yetişenlere göre, ilim, fıkıh ve kalam gibi, dine şeraite ait bilgilerine Avrupa'dan aldıkları birkaç bilgiyi eklemek suretiyle ilim adamı olduklarını sanıyorlar. Bu çok yanlıştır. Hakiki bir bilim adamı, kafasında ilmi medotlar tasarlayan ve araştırmalarını ona göre yapan kişidir. Bizde saydığım vasıflara sahip bilim adamı yok gibidir. Ben üniversiteye gelip, ders vermeyi kabullenirsem böyle bir muhit yaratacağımı peşinen söyleyeyim. Üniversiteye alacağımız hocaların bir kısmı aylık almak, bir kısmı da üniversite profesörlüğü unvanı taşımak

³⁰⁰ Ahmet Ağaoğlu, “Ziya Gökalp Bey”, *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982, Ankara, s. 42.

İçin ders vermeye geleceklerdir. Ne acıdır ki, memleketimizdeki manzara bundan ibarettir. Ama zararı yok. İki-üç hocada saydığım vasıflar olsa bile yeter. Çünkü diğerleri rağbet görmeyeceklerinden itibaren düşerler. Elverir ki hükûmet üniversitenin işlerine karışmasın." Bu düşüncelerle Maarif nazırı Şükrü Beyin rica ve ısrarları üzerine 1914-1915 yıllarında İstanbul'daki Edebiyat Fakültesinde sosyoloji dersleri vermeye başlamıştır.³⁰¹

Ziya Gökalp burada takipçisi olduğu Durkheim'den 8 yıl sonra Darülfünun'da Sosyoloji kürsüsü kurar. Gökalp'in çalışmaları ile üniversite ve basın "millî bir hava" içinde gelişir. Üniversite'nin akademik kadrosuna vatansever, Türkçü gençlerin, müderrislerin girmesini sağlar. Ziya Gökalp'in İstanbul günlerine ilişkin Yahya Kemal hatıralarında şunları yazar:

"Balkan Harbi'nden sonra Türkçülük İstanbul'da galeyanlı ve heyecanlı bir sene geçiriyordu. Ocaklar, dernekler, yurtlar, mecmualar, bir tekevvin devrinde olduğu gibi kaynaşıyorlardı. Ben bütün bu hareketlere uzak yaşıyordum. Hatta bazı gençler arasında muarız bir Türkçü telakki ediliyordum. Hareketi sevk edenler arasında yalnız Yusuf Akçura Bey'den bir teveccüh görüyordum. O sıralarda Orhan Seyf ve Enis Behiç gibi yeni Türk şuurinin mümessilleri neşrettiğim derme çatma birkaç eserdeki lisanı ve zevki Ziya Gökalp'in bütün ayrılıklara rağmen pek beğendiğini ve gençlere numune olarak gösterdiğini söylüyorlardı. Ziya Gökalp bu teveccühünü hiç görüşmediğimiz hâlde, Darülfünun Müderrisliğine intihap edildiğim sırada tekrar gösterdi. İstanbul Darülfünunu'na maattessüf en değerli bir baş olan Yusuf Akçura Bey müstesna olmak üzere, bir kabile Türkçü Müderris ve muallim girmiştir. Ziya Bey'le senelerce süren yakın arkadaşlığımı bu zamandan başladı."³⁰²

Sosyolojiyi Üniversitede Ders Olarak Okutan İlk Sosyolog

Ziya Gökalp burada ilk defa İctimaiyat dersleri adında sosyolojiyi Türk mektebine sokmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı ele alınca Ziya Gökalp, Darülfünun (Üniversite) ve özellikle Edebiyat Fakültesi'nin öğretimini düzene konması için çaba gösterir. 1913'te

³⁰¹ Esmâ Ocak, *age*, s. 72.

³⁰² Yahya Kemal, "Şahsi Hatıralar", *Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982, Ankara, s. 72.

Darülfünun'a sosyoloji profesörü olarak atanır. Ziya Gökalp Darülfünun'da hocalık yaptığı müddet boyunca İlmî İctima, Umumî İctimaiyat, İlm-i İctimaî Dinî derslerini verir. 1916-1917 İlm-i İctimaî Hukuk, 1918'de Umumî İctimaiyat, Amelî İctimaiyat, 1919'da Millî Terbiye derslerini okutmuştur. Alfred Foullee, Bergson, Auguste Comte, Sen Simon, Gabriel Tarde, Gustav Le Bon, Karl Marx ve Émile Durkheim, Gökalp derslerinin öncelik verdiği düşünürlerdir. Darülfünun'da yalnızca Durkheim fikirlerine bağlı kalmamış, Yunan filozoflarından başlayarak Durkheim'e kadar toplum hakkında görüş bildiren bütün filozofların düşüncelerini konu edinmiştir.³⁰³

Bu sıralar, iktisat profesörü olan Yusuf Kemal Bey'le birlikte İktisat Derneği'ni kurarlar, iktisadî ve sosyal sorunlar üzerine konferanslar verirler. Gökalp 1914-1916 arasında "İslâm Mecmuası"nı çıkardı ve burada "İctimai Usul-i Fıkıh" adıyla yazdığı yazılarda toplumdaki değişimleri izah edebilmek için fıkıhın sosyolojik bir metoda ihtiyacı olduğunu ortaya attı ve çetin bir tartışma başlattı. Bu tartışmalarda dönemin Babanzade İsmail, Said Halim Paşa gibi İslâmcı düşünürlerle İslâm dünyasının o günkü meselelerini ve çözüm önerilerini ortaya koydu.

Gökalp, eğitim işlerini bir piramide benzetiyordu. O'na göre taban güçlü olmazsa, üzerine yapılan sütunların ve yapının dayanıklı olması olanaksızdı. "*köklü yere yerleşmeyen ve tabiatın kudret ve kuvvetini almayan ağaç, yeşilliksiz ve meyvesiz kalmaya mahkûmdur.*"³⁰⁴ Sonunda Gökalp'in görüşleri kabul edilir ve dersler, kitaplar, programlar düzenli bir biçimde ve birbirini tamamlayıcı nitelikte hazırlanır. Edebiyat Fakültesi, Tarih - Coğrafya, Felsefe, Sosyoloji ve Edebiyat gibi ihtisas bölümlerine ayrılarak genişletilir. Gökalp Avrupa'da öğrenim yapan Mustafa Sekip Tunç, Yahya Kemal ve Ahmet Ağaoğlu gibi önemli simaları Edebiyat Fakültesi'nin öğretim kadrosuna aldırır.

Düşünürümüz bu dönemde kendi kurduğu sosyoloji kürsüsünün profesörlerini "Türklük" konusu üzerinde çalışmalara yöneltir ve Fuat Köprülü'nün halkiyat ve Türkoloji konusunda yetişmesinde etkili olur. Gökalp, Türk kültürünü ve töresini içine alıp, onunla yüzyıllar boyunca ortak bir uygarlık kuran "Türk-İslâm medeniyeti"nin potası

³⁰³ Ayhan Bıcağ, "Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı", *Millî Mecmuası*, Sayı 6, s. 56.

³⁰⁴ İ. Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1966, s. 48.

içinde Türk uygarlığını tekrar canlandırmak için çalışır. Bunun için de İslâm Mecmuası ve Türk Yurdu'nda makaleler kaleme alır.

Gökalp Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Gün Yüzüne Çıkarılmasına Vesile Olur

Bu dönemde Ziya Gökalp çok önemli bir işe daha öncülük eder. Türklerin en eski sözlüğü olan Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ün gün yüzüne çıkmasına ve yayımlanmasına vesile olur. Ziya Gökalp Dîvânu Lugâti't-Türk'ü görmeden aşık olduğunu söylerken şöyle ifade eder: *"Aşkın ne demek olduğunu bilmeyen ben, Dîvânu Lugâti't Türk'e aşık olmuş deli divane aşıklardan biriydim."* Esmâ Ocak, bu mühim olayı şöyle anlatır:

"İstanbul'da yaşayan Diyarbakır'ın elit tabakasına mensup beyler, beyefendiler, efendiler; Divan Yolu'na açılan Karababa Sokağı'nın başındaki Diyarbakır Kırathanesi'ne devam eder, siyasî ve edebî konular üzerine sohbet eder, tartışırlarmış. Ziya Bey de o gün herkesten önce kırathaneye gelmiş. Ama çok heyecanlı olduğu hâlden belli oluyormuş. Rıfat Bey'in içeriye girdiğini görünce derhal ayağa kalkıp bir el işareti yapmış ve hiç yapmadığı bir şeyi yaparak Rıfat Bey'in halini hatırlını sormadan, "Ali emiri Efendi'nin Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lügat'it Türk adlı eserini elde edişiyile, sana emanet edişinin hikâyesini anlat. Meraktan çıldırmak üzereyim çünkü" demiş.

'Hayhay üstadım. Kerem buyurup sakinleşiniz ki anlatabileyim.'
'Hemen başla'

'Baş üstüne. Eli Emiri Efendi, o akşam da adet edindiği üzere kırathaneye teşrif etti. Ama öyle neşeli ve yerinde duramaz bir hal içindeydi ki şaşakaldık. Ben dâhil bütün hayranları yerlerimizden kalkıp masasına doğru yürüdüük. Kendisini hiç bu kadar heyecanlı ve gözlerinden ışıklar saçılır hâlde görmemiştik. Şaşkınlığımızı fark edip sormamıza fırsat tanımadan "Beyler, efendiler, değerli hemşerilerim! Sizler Dîvânu Lügat-it Türk isimli kitabı gördünüz yahut duydunuz mu?" diye sordu, cevap veren olmadı. Ben "Kitabın kendisini görmedim. Ama Katip Çelebi görmüş ve Keşfi Zunun'unda yazmıştır" cevabını verdim. Hep bir ağızdan "Siz gördünüz mü peki?" diye sorduk. Çok hoşuna gitmiş olacak ki gevrek gevrek gülerek "Tanrı'nın lütfuyla o ki-

taba sahip oldum” dedi, kendisini kutladık.

Ziya Bey, sesini yükselterek “Kitabı nasıl elde ettiğini sormadınız mı?” diye sormuş.

‘Sormaz olur muyuz, üstad? Sorduk, şöyle anlattı: “Âdedim olduğu üzere haftada iki üç defa sahaflar çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım. Dün de uğrayıp, Burhan Bey’e aynı soruyu sordum “Bir kitap var, ama sahibi 30 altın istiyor” dedi. “Pahalı, çok pahalı” dedim. “Hakkınız var üstad. Bana geleli bir hafta oldu. Bu şaheseri aynı fiyata alırlar düşüncesiyle maarif nazırı Emrullah Efendi’ye götürdüm. O da ilmiye encümenine havale etti. Encümen tetkik için bir hafta süre istemiş. Bir hafta sonra uğradığımda, on altın teklif ettiler.” Kitap benim değil, başkasındır. Sahibi 30 altından bir para aşağıya vermiyor deyince, “Ne söylüyorsunuz Burhan Bey? Biz 30 altına bir kütüphane satın alırız be! Alın kitabınız sizin olsun” diyerek kitabı iade ettiler” dedi.

Ziya Bey, “Haklılar. Hiç kimse bu kitabın değerini bilmez ki onca para verip satın alsın” demiş.

Söylediğiniz gibi olacak ki o cevabı vermişler. Burhan Bey, Ali Emiri Efendi’ye, “Kitap sahibinin tayin ettiği müddet yarın dolacak. Yani yarın kitabı götürüp vermek mecburiyetindeyim. Bakınız eğer işinize geliyorsa siz alınız” demiş. Ali Emiri Efendi de kitabı eline alıp, sayfalarını çevirmeye başlayınca, kitaba bayılmış. “30 altın değil, 30 bin altın eder. Dünyada emsali görülmemiş bir kitap. Hicri 466 yılında teli edilmiş bir Türk kamusu ve grameri” demiş, fakat kitapçının fiyatı artırmasına meydan vermemek için “dağınık bir eser” diye eklemiş, “müellifi Kaşgarlı bir adam imiş. Kimdir, nicedir belli değil ama ne de olsa bir eserdir. Maarif 10 altın vermişse ben 15 altın veririm” Burhan Bey, “Olmaz, Ali Emiri Beyefendi. Arz ettiğim gibi, kitap benim değil, olsaydı verirdim. Sahibi mutlak surette 30 altın istiyor. Almayacak iseniz götürüp sahibine teslim edeceğim” deyince, telaşa kapılan Ali Emiri Efendi “Sahibi kimdir?” diye sormuş. “Yaşlıca bir kadın. Eski Maliye Nazırı Nazif Bey’in yeğeniymiş. Paşa bu kitabı kendisine verirken ‘kitabı çok iyi sakla. Paraya sıkıştığın zaman kitapçılara götür ama 30 altından aşağıya verme. Çok değerli bir kitaptır çünkü’ demişmiş. Bu 30 altın tembihi

kadıncağızın kulağına küpe olmuş. Zavallı bir kadına benziyor. Aslında alırsanız kendisine büyük bir iyilik etmiş olursunuz.” demiş. Ali Emiri Efendi, “Şimdi işin şekli değişti. Bir kadına yardım söz konusu olunca kabul ederim. Kitabı alıyorum.” diye karşılık vermiş ama yanında 15 altını varmış. Eve gidecek olsa, kitap dükkanda kalacaktı. “Ya bir başkası gelip, değerini bildiği için almak ister, Burhan Bey de tamahkarlık edip satarsa?” düşüncesiyle kahrolmuş. Neyse ki, tam o sırada eski edebiyat muallimi Reşik Faik Bey geçmiş oradan. Hemen içeriye çağırıp “aman, var ise bana 20 altın verin” deyince, üstat kitapçının dükkânında huzur içinde oturmuş. Bir süre sonra Reşit Bey’in getirdiği paradan 30 altına eklediği 3 altın bahşisi Burhan Bey’e verip, kitabı satın almış.’

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün Ünü Yayılıyor

Ali Emiri Efendi’nin Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü bulduğu ve satın aldığı haberi önce İstanbul’da sonra ülkede ve daha sonra da dünyadaki Türklük bilimi âleminde dalga dalga yayılmaya başlamıştı. Haberi duyan ilk kişilerden biri olan Ziya Gökalp çok heyecanlanmış, o heyecanla eseri görmek üzere soluğu Ali Emiri’nin evinde almıştı ama kitaba gözü gibi bakan Emiri, “Şimdilik gösteremem, belki iki ay sonra olabilir” diyerek Ziya Gökalp’ı gücendirmişti.

Hemşehrisinden aldığı bu cevap üzerine Diyarbakır milletvekillerini Ali Emiri Efendi’ye ricacı gönderen Ziya Gökalp, yine eseri görme emeline ulaşamayacaktır. Ali Emiri evine kapanmış gün boyu Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü okumakta, akşamları da âdeti olduğu üzere uğradığı kıraathaneye gitmekte, gün boyu okuduğu kitaptan bilgileri ballandıra ballandıra dostlarına anlatmaktadır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ü Yayımlatma Girişimleri

Bulunış öyküsü ve kitabın içeriği gazetelere haber konusu olunca, herkes kitabı merak etmiştir. Orhon Yazıtları’nın okunuşuyla birlikte Türklere ait olduğunun ortaya çıkışından birkaç yıl sonra Türkçenin ilk sözlüğü Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün bulunması, ülkede büyük bir sevinç yarattığı gibi Türkçenin köklü ve güçlü dil olduğu düşüncesi Türk toplumunun öz güveninin artmasını sağlamıştı. Yıllarca Türkçenin evde, sokakta, çarşıda, pazarda konuşulan dil olduğu; bilim, sanat, edebiyat ve öğretim dili olamadığı yolunda düşüncelerin ileri sürül-

düğü bir ortamda Kaşgarlı Mahmud'un Türklerle ve Türkçe ile ilgili sözleri toplumda yayılıyor, Türkçeye bakış hızla değişiyordu. Türklere Türk adını Tanrı'nın verdiği, Türkçe öğrenmenin gerekliliği ve Türkçenin Arapça ile eş değerde dil olduğu konusundaki bilgiler millî bir dil ve edebiyat anlayışının yaygınlaşmasını da sağlamaktaydı.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü gözü gibi koruyan Ali Emiri Efendi, bir hafta sonra Kilisli Muallim Rifat Bey'i evine davet eder. Kilisli Rifat Bey, Ali Emiri'nin evine geldiğinde kitabın ortada olduğunu görür. Ali Emiri Efendi, "İşte Dîvânu Lugâti't-Türk, buyurun mütalaa ediniz" diyerek eliyle kitabı gösterir. Kitabı inceleyen Kilisli Rifat Bey "Cenab-ı hak yayımlanmasını nasip etsin" deyince bu söz Ali Emiri Efendi'nin çok hoşuna gider ve "bu sözü başkasından duymadım, inşallah yayımlarız, tashi-hini de sen yaparsın. Rifat, bu kitap ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli dersek o kadar kıymetli... Fakat bunun mühim bir kusuru var. Kitabın şirazesini çözülmüş, formaları dağılmış, yaprakları karışmış, başı sonu belirsiz olmuş. Sayfalarının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok. Kitap tamam mı değil mi? Düzenlenmesi mümkün mü değil mi? Rifat, sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol" der.

Kilisli Rifat bu teklifi seve seve kabul eder. Yaklaşık iki ay süresince her gün birkaç saat çalışarak, birkaç kez bir araya getirip düzen tutmadığını görerek yeniden düzenlemeye çalışan Kilisli Muallim Rifat sonunda sayfaları tam olarak sıraya dizer ve eserin eksiksiz olduğu müjdesini Ali Emiri Efendi'ye verir. Günlerdir bu müjdeyi bekleyen Ali Emiri Efendi sevincinden ağlar ve evinin yarısını Kilisli Muallim Rifat Bey'e vermeyi teklif eder. Kilisli bu teklifi kabul etmeyerek kendisine verilecek en büyük ödülün kitabın yayımlama izni olduğunu belirtince Ali Emiri Efendi "İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz" der. Bu sözlerden kitabın yayımlanmasına razı olacağını anlayan Kilisli Rifat Bey araya hatırlı kişilerin girmesi durumunda Ali Emiri Efendi'nin hayır diyemeyeceği düşüncesindedir. Araya öyle hatırlı kişi girmelidir ki Ali Emiri Efendi hayır diyemesin...

Kilisli Rifat'ın Dîvânu Lugâti't-Türk'ü gördüğü, dağılmış sayfaları topladığı haberinin duyulmasından birkaç gün sonra Ziya Gökalp Kilisli Rifat Bey'e gelir:

-Bahtiyar Rifat, Sen bu kitabı hem gördün hem okudun değil mi?

-Evet, gördüm de okudum da...

-Rifat, ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne

yaptımsa olmadı. Bu kitabı hem almalı hem de yayımlamalıyız. Bu hazinenin anahtarı senin elindedir. Gel bana yardım et, şu kitabı kurtaralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi, bana çaresini söyle.

Aslında bir çaresini de bulmuştur Kilisli Rifat... Ali Emiri Efendi'nin Talât Paşa'yı çok sevdiğini, ricacı olması durumunda ona hayır diyemeyeceğini bilmektedir. Ziya Gökalp, Talât Paşa'ya konuyu açarsa, Talât Paşa da Ali Emiri Efendi'ye Divânu Lugâti't- Türk'ün yayımlanması için izin vermesini rica ederse bu iş olacaktır... Ancak, Talât Paşa'nın Ali Emiri'nin ayağına gitmesi mümkün değildir. Ali Emiri'nin Babialî'ye veya merkeze çağrılması da hoş olmayacaktır. Sonunda Ziya Gökalp ve Kilisli Rifat Bey şöyle bir plan yaparlar:

Ali Emiri Efendi, Adliye Nazırı İbrahim Bey'i de çok sevmekte, sık sık Koska'daki evine gitmektedir. Ramazan ayında oldukları için Adliye Nazırı İbrahim Bey'in Ali Emiri Efendi'yi iftara davet etmesi, Talât Paşa'nın da o akşam iftardan bir saat kadar sonra birkaç arkadaşıyla İbrahim Bey'i görmeye gelmesinin sağlanması konusunda mutabakata varırlar. Bu planı gerçekleştirmek üzere hemen harekete geçerler. Birkaç gün sonra Adliye Nazırı, Ali Emiri Efendi'yi iftara davet eder. Nazır, Ali Emiri'yi her zaman olduğu gibi izzetüikramla karşılar. Davetli, yalnızca Ali Emiri Efendi'dir. Top atılır, iftar edilir. Ali Emiri bundan sonra olanları şöyle anlatacaktır:

"İftardan sonra konuşmaya daldık. Bir saat kadar zaman geçti. Derken ağası geldi. Efendim, Talât Paşa teşrif buyurdular dedi. İbrahim Beyefendi hemen karşıladı. Misafirleri bulduğumuz odaya aldı. Gelenler Talât Paşa ile beş altı kadar arkadaşı idi. Ben bunlardan yalnız Talât Paşa'yı tanırım. Misafirler içeri girdikten sonra İbrahim Beyefendi misafirleri tanıtmaya başladı. Bu tanıtmadan sonra beni onlara tanıtmak için en yüksek metihlerde bulundu. Bu misafirler, Emiri adını duyunca başta Talât Paşa olmak üzere birden ayağa kalktılar. İlk evvel Talât Paşa bana doğru yürüdü, geldi Hay üstadı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesbişeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz dedi. Elimi tekrar tekrar öpmek istiyordu. Sonra ötekiler de öyle yaptılar.

Ben o gece belki otuz üç kere estağfurullah çektim. Ben istiğfar ettikçe onların aşkı artıyor, elimi bırakıp eteğimi öpmek istiyorlardı. Bu istiğfar faslı bittikten sonra Talât Paşa ayağa kalktı

Dîvânu Lugâti't-Türk hakkında bazı malumat vermeme rica etti. Ben de dilimin döndüğü kadar anlattım. Ben malumat verdikçe onlar bayılıyorlardı. Sonra hepsi birden böyle bir kitaba malik olduğum için beni tebrik ettiler.

Talât Paşa tekrar ayağa kalktı:

–Üstadı muhterem, huzuru faziletinizde söz söylemeye utanırım. Fakat müsaadenizle arz etmek isterim ki kitapların da insanlar gibi tabii bir ömrü vardır. Bir kitap binlerce sene yaşayamaz, çürür, fena bulur. Kitapları yaşatmak için eskiden istinsah usulü varmuş. Fakat bunun da faydası mahduttur. Medeniyet bunun için yegâne bir çare bulmuş, o da tabii usulüdür. Tabii sayesinde bir kitap bin olur, on bin olur, yüz bin olur. Mademki Dîvânu Lugâti't-Türk büyük bir ehemmiyeti, kıymeti haizdir; o hâlde müsaade buyurun, bu kitabı her şeyden evvel bastıralım. Baş tarafına da namûlinizi koyalım. Bütün dünyaya yayılsın. Cihan size minnettar olsun. Bu lütfu bizden esirgemeyin...”

Bu sözlerden Ali Emiri Efendi çok memnun olur. Kitabın basılması için iki şartı vardır. Birincisi bu işi Kilisli Rifat'ın yapması, ikincisi de kitabın baskı süresince yalnızca Kilisli Rifat'ta kalması, başkasına verilmemesidir. Talât Paşa bu şartları hemen kabul eder ve Ali Emiri Efendi ile aralarında şu konuşma geçer:

–Büyük üstad, bugün ne vazifede bulunuyorsunuz?

–Defterdarlıktan mütekaidim...

–Hayır, sizin gibi faziletli, tecrübeli bir zatın mütekait olmasına gönlüm razı olmaz. Elhamdülillah kemali afiyettesiniz. Daha senelerce çalışabilirsiniz. Üstad, defterdarlık mı valilik mi şûrayı devlet azalığı mı nazırlık mı ne arzu buyurursunuz? Lütfen söyleyin şimdi burada tayin etmek için emrinize amadeyim...

Ali Emiri Efendi bu sözler karşısında duygulanır ve şu cevabı verir:

–Ben milletime edecek hizmeti yaptım... Bugün nazarımda hiçbir memuriyetin kıymeti yoktur. Teveccühünüze, lütfunuza teşekkür ederim...

Birkaç gün sonra Ali Emiri Efendi Dîvânu Lugâti't-Türk'ü Kilisli Rifat'a şartlarını da söyleyerek verir. Kitap Kilisli Rifat'a geçtikten sonra Talât Paşa Ali Emiri'ye “küçük bir mükâfat” olarak üç yüz lira gönderir. Ancak Ali Emiri Efendi bu parayı kabul etmez. Bütün servetini Türk kültürünün kaynağı olan kitaplara harcayan Ali Emiri Efendi, ya-

yımlanmasından sonra Dîvânu Lugâti't-Türk'ü hiçbir bedel istemeden kitaplığındaki diğer eserlerle birlikte kurduğu kütüphaneye bağışlayacaktır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Kilisli Rifat tarafından yayımlanması Birinci Dünya Savaşı yıllarına rastlamıştır. Kâğıt ve mürekkep bulmak zordur... Basımevindeki harfler yıpranmıştır... Hatta baskı makinesi tekleyerek çalışmaktadır. İşte böyle bir ortamda Kilisli Rifat bu büyük eserin baskı işine girişmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk'ün başına bir iş gelir diye sağlam bir çanta alan ve bir buçuk yıl süren baskı işi süresince çantayı yanından ayırmayan Kilisli Rifat üç cilt hâlinde basımını gerçekleştirir.

Kilisli'nin yayımı aslında Dîvânu Lugâti't-Türk'ün matbu olarak tıpkıbasımıdır ancak bu yayında dağınık sayfalar düzenlenmiş, eser bir araya getirilmiş, madde başları belirginleştirilmiş, harekesiz olan Arapça bölümler harekelendirilmiştir. Böylece Dîvânu Lugâti't-Türk yazılışından yaklaşık sekiz yüz elli yıl sonra bu kez baskı makinesiyle basılarak çoğaltılır ve yok olmaktan kurtulur.”³⁰⁵

Enver ve Talât Paşalar Gökalp'e “Hoca” Diye Hitap Ederlerdi

Ziya Gökalp bu dönemde İttihat ve Terakki'nin Umumi Heyetinde yer alırken İttihat ve Terakki'nin gerçekten ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtaracağına gönülden inanmaktadır. Gökalp'in özellikle Talât Paşa ile özel bir hukuku ve dostluğu vardır. İttihat ve Terakki'deki bütün icraatları tasvip etmese de o “ruh” kelimesiyle tarif ettiği iki İttihatçı lideri, Enver Paşa ve Talât Paşa'yı samimi bir şekilde seviyor ve onlara güveniyordu. Tanrı onları adeta bu memleketi kurtarmak için göndermişti. Bu anlayış, Gökalp'i “kahraman” ve “dâhiler”in cemiyet içindeki büyük ibdaa edici rolleri olduğuna bizi götürür. Onun İttihatçı liderlere sevgisinin hiçbir şahsî menfaat veya dalkavukluk hesabına dayanmadığı, devrin şahidi olan veya araştırma yapan istisnasız her yazar çizer, düşünür, siyaset adamı tarafından ifade edilmektedir.³⁰⁶ Ahmet Ağaoğlu onun bu liderlerle olan ilişkisini de bu şekilde izah eder:

³⁰⁵ Esmâ Ocak, *age*, s. 102, <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/bulunusundan-yayimlanisina-divanu-lugatit-turkun-hikayesi/>

³⁰⁶ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 153.

“Gökalp Bey, İttihat ve Terakki zamanında Enver Paşa ve Talât Paşa’yı takdir ve takdis ederdi. Bu kudretli şahsiyetlerde o millietini, memleketini, Türk maşeri vicdanının inikasını görüyordu. Ziya Bey’i dalkavuklukla, tebasbus ve riyakarlık gibi seofil ve adi hisler ile itham edenler Ziya Beyi asla anlamamış olanlardır. Ziya Bey bu gibi sefil ve deni hareketlere tenezzül edecek hilkatte yaratılmış bir adam değildi. Zaten buna muhtaç da değildi. Ziya Bey de Enver Paşa ve Talât Paşa mikyasında bir şahsiyeti ve ilk günden itibaren bu zatlar ile hempa ve hemdest olarak yürümüştür.”³⁰⁷

Mesela, dönemin en önemli biyograflarından Şevket Süreyya, Ziya Gökalp’in İttihatçı liderlerle ilişkisini şöyle açıklar:

“(Enver Paşa şiiirindeki) duygularını, bir övgü olsun diye değil de bir minnet nişanesi, hatta belki de Enver Paşa’nın çilesine bir katılış duygusu ile yazmış olabileceğini de düşünmek mümkündür.”³⁰⁸

Burada, daha sonra genişçe ele alacağımız Gökalp’te “büyük adam” meselesine de kısaca değinmekte fayda var. Teorisini soyut sosyoloji ilmi hâlinde bırakmayarak düşüncelerini Türk sosyal realitesine yön vermede faydalı olabilecek bir sosyal ilimler politikası hâlinde geliştiren Gökalp, diğer çalışmalarının yanı sıra toplumda etkileri görülen büyük adamlar sorunu üzerinde de durmuştur. Gökalp’e göre toplumda biri siyasî, dinî, sosyal ve iktisadî alanlarda; diğeri ise bilim ve edebiyat alanında yenilik getiren iki tip büyük adamın varlığı söz konusudur.³⁰⁹ Gökalp rolleri ile tarihi yoğuran nitelikte gördüğü birinci tip büyük adamlara “müceddit-reformateur”, kültür alanında yenilik getiren ikinci tip büyük adamlara ise “mübdî-inventeur” adını vermektedir. Bu kavramların günümüz Türkçesindeki karşılıkları “yenilikçi” ve “yaratıcı”dır.

Sosyal olayları yaratan ve değiştiren etkenlerin kendilerinden önceki sosyal olaylar olduğu şeklinde ifade edilen sosyal determinizm ilkesi, Gökalp’in sosyolojik düşüncelerinin temelini oluşturduğuna göre toplumda çeşitli dönemlerde ortaya çıkan ve toplum yapısını fert

³⁰⁷ Ahmet Ağaoğlu, *ağm*, s. 26.

³⁰⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, İstanbul, 1971, s. 484.

³⁰⁹ Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 123.

olarak etkileyen büyük adamlara Gökalp düşüncesinde rastlamamak gerektiği akla gelebilir. Fakat Gökalp, sosyal olayları kesin bir determinizm akışı içinde açıklarken büyük adam sorununa da yer vermiştir.³¹⁰ Bunun nedeninin fert ve toplum karşılaştırmasında Gökalp'in topluma öncelik tanınmasına ve ağırlık vermesine karşılık, kişiliğe de önem vermesi olduğu söylenebilir. Gerçekten Gökalp, düşünce sisteminde fertçiliğe ve bencillığe şiddetle karşı çıkmış, özellikle dayanışmacı ilkesi ile toplumculuğu savunmuştur.

Gökalp'in düşündüğü toplumculuk fertçiliğin ortadan kalkmasını arzularken ona ferdiyet kazandırmak üzere ferdin kişiliğini korumak ve teşvik etmek gayesini taşır. Fakat kişiliğin korunmasındaki gaye de yine toplum menfaati içindir. Gökalp bu düşüncelerini ahlâk hakkındaki yazılarında işlemiştir.³¹¹

Gökalp, fert ve cemiyetle ilgili fikirlerini irade hürriyetini inkâr eden Cebriye Mezhebine benzer bir şekilde ortaya koyar. Bir bakıma haklıdır da. Çünkü insan ekseriya kendi iradesine göre hareket ettiğine inanır, oysa kucağında yaşadığı cemiyetin mefkûrelerine itaat eder. Gökalp, ferdin cemiyetle kaynaşmasını ve kendini cemiyete feda etmesini ister. Bu istek de İslâmî bir temayülün yani tasavvufun tesirin görmek kabildir. İlahî irade, ferdi Allah'ın içinde erimeye çağırır. Gökalp de ferdi cemiyetin içinde erimeye davet eder:

*Gövdelerde kasret var
Gönüllerde vahdet var
Fertler yok cemiyet var
Lailaheillallah.*³¹²

Toplumda iktisadî, siyasî, dinî ve sosyal hayatta yenileşme hareketlerini başlatan ve geliştiren yenilikçiler Gökalp'e göre oynadıkları rolleri itibarıyla tarihi yoğuran, bir başka ifade ile tarihi yaratan tipte kişilerdir. Bu tip adamlar toplumda bunalımın arttığı, bir kurtarıcıya ihtiyaç duyulduğu anlarda ortaya çıkarlar. Bu ortaya çıkış sürecini Gökalp, "dayanışma, toplumsal bilinç ve toplumsal vicdan" kavramlarına dayanarak açıklamaktadır. Gökalp siyasî, dinî, sosyal ve iktisadî alan-

³¹⁰ Eke, Beğlü, *Ziya Gökalp'te Büyük Adam Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 63.

³¹¹ Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, s. 147.

³¹² Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı...* s. 38.

larda toplum yapısını yeniden düzenleyecek bu yenilikçi tip büyük adamları, toplumda vicdanın bir ürünü olarak görmektedir. O'na göre yenilikçi büyük adamlar "milletin yaratıcı hayali hükmündedir"³¹³.

ENVER PAŞA

Bir kalbsin ki, tereddütsüz, şüphesiz

Bir ruhsun ki, irâdeli, imânlı

Sen olmasan, ihtimal ki, şimdi biz

Kalacaktık Avrupa'da büthânlı

Herkes Meyus sendin ümidvar

Bu millete ancak senden ümidvar

(13.8.1915)

TALÂT PAŞA

Sen canları birleştiren bir ruhsun

Vicdânını sende bulur Cemiyet

O bir necât teknesidir, sen Nuh'sun

Sen olmasan öksüz kalır bu millet

(1.9.1915)

Gökalp yenilikçi ve yaratıcı olarak ikiye ayırdığı büyük adamların ortaya çıkışlarını sosyal şartların zorunlu bir sonucu olarak görmekte, kısacası Ziya Gökalp'in bu görüşleri seçkin bir siyaset anlayışını ifade etmektedir. Gökalp'e göre İttihat ve Terakki bir seçkinler topluluğudur. Bu seçkinler topluluğu sahip oldukları bilgilerle sıradan ve olağan insanların olağan ortamını aşacak güçteki kimselerdir. Bu dönemde pek çok Jön Türk'te olduğu gibi Gökalp'in düşüncesine egemen olan ögeler, pozitivist bir akılçılık, anayasal bir rejim (Meşrûtiyet) isteği ve halkçılık olarak görülmektedir. Toplumu ilerletmek ve "devleti kurtarmak" için, Batı bilim ve teknolojisini örnek alan, akılcı esaslara göre belirlenmiş yeni bir düzenlemenin gerekliliği; bu düzenleme içinde anayasal ve parlamenter bir siyasal örgütlenmenin yerleştirilmesi ve 'ortak iyi'nin ne olduğunu bilen eğitilmiş 'aydınlar'ın 'halka doğru' giderek halkı aydınlatması dönemin ruhuna da uygun olarak Gökalp'in siyasal düşüncelerinin temelini oluşturmaktadır. Gökalp'in gerek Enver Paşa, gerekse Talât Paşa tarafından sevilip sayıldığı ve kendisine "Hoca" olarak hitap edildiği bilinmektedir. Ancak, çalışmalarına, ortaya koyduğu fikirlere karışmamakla birlikte, onu tam olarak anladıkları

³¹³H. Ziya Ülken, *age*, s. 507.

da söylenemez. Bunun en güzel örneğine Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "Hüküm Gecesi" romanında³¹⁴ İttihat ve Terakki'nin bir merkez toplantısını uzun uzun anlattığı şu bölümde rastlarız:

"Tam o sırada içeriye etine dolgun, kısa boylu, gür ve düşük bıyıklı bir adam girdi. Kırk, kırk beş yaşlarında görünen bu adam, bir mektep çocuğu kadar utangaç tavırlı idi. İçerideki bu mühim şahsiyetlerin kendi aralarında bir konuşmaya dalmış olduklarını görünce, tersyüzü geriye dönüp çıkmak istedi. Onu da yapamadı, bir süre afal çevresine bakındı.

-Gel bakalım hocam, gel bakalım!...

Bunu söyleyen Talat Bey'di. Tıknaz ve ağır adam çok karışık ve belirsiz bir selam vererek yaklaştı. (...) Ne gülüyor, ne konuşuyor, dik dik önüne bakıyordu. Bir elini öbür elinin içine aldı ve baş parmağını oğmaya başladı. Talat Bey:

-Tam zamanında geldin hocam, dedi. Demin Cemal'e diyordum ki, firkanın içinde bir nefer gibi vazife görmek her şeyden üstündür.

Ziya Gökalp bir müddet cevap vermedi. Sonra güçlkle işitilen bir sesle mırıldandı:

-Fırkada görülecek çok iş var. Önce bu programı değiştirmeli. Yerine, sıkı milliyetçilik esası üzerine bir program yapılmalı. Sonra da Cemiyet'in harsî tarafı kuvvetlendirilmeli... Talat Bey, rahat, ferehli ve yuvarlak göbeğini hoplatarak güldü:

-Bak, bak; nereden söz açıyor. Olur şey değilsin be Hocam! Önce şu teşkilâtımızı tamamlayalım da hars mars ondan sonra... dedi.

Ziya Bey, yine uzun bir sessizlikten sonra şunları söyledi:

-Teşkilât... Bu o kadar mühim değil... Teşkilât kalıptır, binadır, hendisedir. Bu kalıbın içine hangi ruh üflenecek? Bu bina ne ile döşencek ve ne gibi kimseler yerleştirilecek? Bu, hendesenin ispat ettiği dava ne olacak? Asıl mesele bunu tayin etmektir. Bugün memlekette apaçık iki fikir cereyanı görülüyor. Bunlardan biri Osmanlıcılık öteki Türkçülüktür. İttihat ve Terakki kendi göğsünde bu iki zıt cerayarı ne şekilde birleştirecek?

Bahaeddin Şakir söze karıştı:

³¹⁴ Y. Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 271-274. (Roman, 1910-1913 arasında İstanbul siyasî hayatını, İttihat ve Terakki ile muhalifleri arasındaki mücadeleyi anlatan yarı "belgesel" tarzında kaleme alınmıştır.)

–Mutlaka birleştirilmesi lazım mı? İkisinden birini seçeceğiz!

İliğine kadar Osmanlı olan Cemal Bey sinirlendi:

–Vallahi gücenmeyin ama ben bu Türkçülüğü anlamıyorum dedi.

Hemen öteden Talat Bey, o eşsiz pratik parti adamı kafasıyla:

–Canım, mesele şimdi burada birtakım fikirleri, nazariyeleri tartışmak değil, dedi. Madem ki, Ziya Bey’in dediği gibi memlekette böyle iki cereyan vardır. Her hâlde İttihat ve Terakki bunları benimsemek, bunları kendine mal etmek zorundadır. Çünkü fırkamız bütün memleketi sinesine alan geniş bir teşkilâttir.

Ziya Gökalp durmadan başparmağını oğuşturuyordu; bir süre boynunu büktü, gövdesini kaygılı kaygılı yana eğdi. Söylenen sözleri hiç işitmiyor ve dinlemiyor gibiydi. Cemal Bey:

–Daha iyi söyledin ya! Madem ki İttihat ve Terakki bütün memleketi içine alan bir teşekküldür, şu hâlde Osmanlılık tarafı olması lazım gelir. Zira, bu memleketin adı ‘Devlet-Aliye-i Osmaniye’dir.

Ziya Gökalp:

–Adı öyledir, ama kendisi hiç de öyle değildir, dedi. Osmanlı devleti sun’i bir müessesedir. Eğer Osmanlılık, dilleri, ırkları, kültürleri bir birinden ayrı bir sürü unsurları bir araya toplayıp bir birlik meydana getirmek ise, bunun adına sadece ‘boş hayal’ diyeceğiz. Çünkü, bu unsurların birleşmesi imkânı yoktur!

Ziya Gökalp’in şu son sözleri Bahaddin Şakir’in bağrından neredeyse coşkun bir ‘tasdik’ çılgılığı kopardı:

–Hay Allah senden razı olsun, işte bu gerçeği söylemek lazımdır. Boşuna birbirimizi aldatmayalım. Er geç bu memlekette kanlı bir ‘anasır’ kavgasının şahidi olacağız. Bu, kaçınılması imkânsız bir akıbetir.

Talat Bey’in iri bilyaları andıran gözleri, yüzünün ortasında yuvarlak yuvarlak döndüler.

–İşte, dedi, bu da bir teşkilât meselesi. Bu kavga başlamadı mı sanıyorsunuz. Başladı efendiler, çoktan başladı. Fakat bizim teşkilâtımız zayıf ve eksik olduğu için henüz işin genişliğinden kafi dercede haberimiz olamıyor. Kim ne derse desin, onlar bu hususta bizden daha mükemmel vasıtalara –yani teşkilâta- sahiptiler.

Bunları söylerken Ziya Gökalp'in gözlerinin içine baktı. Öteki, bu bakıştan rahatsız olmuş gibi başını tavana kaldırdı ve şu sözler yavaş yavaş, tane tane dudaklarının arasından yuvarlandı:

–Teşkilât değil, teşkilât değil. Kültür kuvveti, millî 'mefkûre' kuvveti. Onların bize üstünlüğü buradadır. Evet, millî 'mefkûre', millî kültür... Bu olmadıkça, siz istediğiniz kadar teşkilât kurunuz. İsteddiğiniz kadar kulüpleriniz, adamlarımız, hatta ordularımız olsun, bir şeye yaramaz. Çünkü, 'mefkûre' siz bir kalabalık kadar dağınık ve korkak bir şey daha düşünülemez.

Ziya Bey, sözünü bitirmiş sanılacak kadar uzun bir duraklamadan sonra nazariyelerine şöyle devam etti:

–Son Arnavutluk ayaklanmasında bütün kuvvetlerimize ne oldu? Neye yaradı? Gördük. Silahlarımız mı eksikti? Haber alma kaynaklarından mı yoksunduk? Hayır. Bunların hepsi bizde olmakla beraber, devlet ve hükûmet cihazı da hep bizim elimizde idi. Buna rağmen taraf taraf, kendimize en bağlı sandığımız kimseler asilere katıldı. Taraf taraf ayağımızı bastığımız yer altımızdan kaydı. Çünkü, millî şuur, henüz uykuda idi. Ve millet, bu küçük ve mahallî ayaklanmanın ne sinsi bir ırk kavgasının başlangıcı olduğunu sezmişti.

–Fakat, o vakitten beri işler epeyce değişti hocam. Şimdi millet o eski millet değil.

Ziya Bey gözlerini kapadı, başparmağını oğdu, oğdu:

–Bir millet öyle kolay kolay değişmez, dedi. Her sosyal hadise ağır, uzun bir tekamülün neticesidir. Gerçi bazı sosyologlara göre iki türlü tekamül vardır. Biri...

Bahaeddin Şakir, Talat ve Cemal Bey'ler birbirlerinin yüzüne bakıp gülüştiler:

–Bizim Hoca yine derse başlıyor, dediler.

Hiç şakadan anlamayan Ziya Gökalp, büsbütün boynunu büktü. Ağzından bir 'eh' çıktı ve sustu."

Ziya Gökalp Sohbetlerinin Müdavimleri: Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Yahya Kemal, Ömer Seyfettin, Halim Sabit vd.

Gökalp sadece üniversitede ders vermekle kalmaz, kendi evinde ve "Türk Ocağı"ndaki konuşmaları ile çevresini aydınlatır. Dersleri kadar canlı gecen bu konuşmalarının sürekli izleyicileri arasında Talât Paşa, Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Yahya Kemal, Ömer Seyfettin ve Ha-

lim Sabit gibi isimler vardır. Bu sohbetlerin baş müdavimi Yahya Kemal, Gökalp'in İstanbul'daki fikir ve kalem arkadaşlarını şöyle anlatır:

"Kışın İstanbul'da her gün beraber, bitmek tükenmek bilmeyen bir fikir güft-ü gu'su içinde yaşıyorduk. Ben Büyükkada'da oturduğum için, Ziya Bey'i yazı geçirmek üzere Büyükkada'ya getirmeyi arzu ediyordum. Ziya Bey'in sıhhatçe böyle bir sayfiye hayatına ihtiyacı vardı. Lakin tereddüt ediyordu. İstanbul içlerinde, tıpkı Diyarbekir'de yaşadığı gibi kapalı bir ömür sürmeye alışmış ve o çerçeveden dışarıya çıkmamıştı. Türklüğün en yeni kafası, yeni hayatın en cesur ve imanlı mübeşşiri böyle sakin bir kenar hayatı sürüyordu. O hayatı bir hamlede bırakamıyordu. Nihayet sıhhatçe ihtiyacı arttı, razı oldu, ona Ada'da Dil'e yakın, bahçeli bir köşk tuttuk. Ailesiyle beraber nakletti. Havadan, manzaradan ve sükunundan hoşlandı. Her sabah ve her akşam beraber gezintiye çıkıyorduk. Cuma günleri İstanbul'daki arkadaşları, Ağaoğlu Ahmed'i, Hamdullah Suphi'yi, Celal Sahir'i, Köprülüzade Fuad'ı, Necmeddin Sadık'ı, Halim Sabit'i yemeğe davet ediyordu. Bu toplantılarımız fikirlerin meydan muharebesi gibi bir şey oluyordu. Akşama kadar fasılasız yalnız fikirler etrafında sürekli münakaşalar içinde konuşuyorduk. Bu devre Ziya Bey'in kitapların içinden hayata açıldığı, şimdi değerimiz gibi, hayatça asrileştiği devredir. Yat kulüp'ünde beni görmeye geliyor, saatlerce kalıyor, hayatın bu çevresinden hoşlanıyor, Türklük için bir Kulüp nazariyesi neşretmeye koyuluyordu. Nihayet "Kulüp"e azâ oldu. O ilk yazı geçirdik."³¹⁵

O günleri Gökalp'in kızı Seniha Hanım ise şöyle anlatır:

"Babam, Talât Paşa'nın en yakın dostu idi, paşa arkadaşlarıyla sık sık bize gelirler ve gece geç vakitlere kadar konuşturlardı. O zaman çoçuktum. Arada ben de odalarına giderdim. Babamı, daima ayakta bulurdum. O mütemadiyen söyler, söylerdi. Arada dostlarının birinin veya kendisinin bir nüktesiyle neşelenir ve gülerlerdi. Arada da evimizde, başta Yahya Kemal oldu hâlde, Köprülü Fuat, Ahmet Ağaoğlu, Necmettin Sadak, Ömer Seyfettin, Halim Sabit ve diğer fikir ve kalem arkadaşları toplanırlar, babamın neşesi bunlarla daha da çok artardı."³¹⁶

³¹⁵ Yahya Kemal, "Şahsi Hatıralar", s. 72.

³¹⁶ Seniha Gökseloğlu, "Babama Dair Hatıralar", *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp*, Türk Yurdu Yazıları, Hazırlayan: Serdar Sağlam, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015, s. 80.

Düşünce Hayatında Önemli Yeri Olan

Yeni Mecmua'nın Çıkarılması

İstanbul'da yoğun bir çalışma ve yazı hayatının içinde yer alan Ziya Gökalp, Diyarbakır Vilayet gazetesinden itibaren başladığı yazı hayatında İstanbul'da zirveye çıkar. Gökalp burada ilk önce Türk Yurdu'nda ve daha sonra çeşitli dergi ve gazetelerde yazılarını büyük bir hevesle yazar. Ancak onun hem İttihat ve Terakkî'de Hoca unvanını zirveye çıkaran hem de tüm düşünce ve edebiyat dünyasında yerini sağlamlaştıran Yeni Mecmua'yı çıkarması olur. Bu anlamda Ziya Gökalp'in matbuat hayatına dair en önemli yayınlardan biri de şüphesiz ki Yeni Mecmua'dır. Hilmi Ziya Ülken bunu şöyle ifade eder: "Gökalp'in en tesirli kişiliği Yeni Mecmua'da doğmuştur."³¹⁷

Peki, Yeni Mecmua nasıl doğmuştur, bu konuyu da Yahya Kemal Beyatlı, Ziya Gökalp'in vefatından sonra kaleme aldığı anısında şöyle anlatır:

"Ziya Bey'in maddî hayata ne derece bigane olduğunu Yeni Mecmua'yı çıkarmak istediğimiz zaman taraftar olduğu fikir iyi anlatır. Ada'daki muhitimizde yavaş yavaş bir mecmua çıkarmak arzusu doğmuştu. Ziya Bey mecmuanın ismini benden istemişti. Süslü, manalı ve güzel isimlerden kaçırılarak sadece "mecmua" demeyi teklif etmiştim. O da önce bu tesmiyeyi beğenmiş, lakin son dakikada bir yeni sıfatıyla süslemeyi lüzum görmüştür. Yeni Mecmua'yı çıkarmak için paramız yoktur, hükûmet parasının bulaşmayacağı hür bir mecmua çıkarmak istiyorduk. Bu iki ucu bir araya getirmek imkânsızdı. Ziya Bey, o zaman kesemizden beşer kağıt lire sermaye vererek mecmua'yı çıkarmak kabil olacağına ısrar ediyordu. Köprülüzade Fuad ve Ahmet Refi gibi ta'bi işlerine vakıf arkadaşlar Ziya Bey'in bı ısrarına gülüyorlardı. Lakin o, o kadar ısrar etti ki Yeni Mecmua'yı çıkardık. Ziya Bey her türlü siyaset tesirlerinden azade, hür, müstağni bir mecmua'yı idame edebileceğimiz kanaatinde hâlâ musırdı. Lakin maddî imkânsızlık daha ilk nüshalarda baş gösterdi. O aralık Merkez'i Umumi azasından Talât Bey müdahale etti... Mecmuanın maddi işlerini deruhte ederek yazı ve fikir cihetinde bizi tamamıyla müstakil bırakmak teklifinde bulundu.

³¹⁷Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi II*, Konya, 1966, s. 505.

Yeni Mecmua'nun idaresini eline aldı. Bizim ilk içtihadımızın zıddına olarak, hükûmetin muaveneti ile mecmuayı çıkarmaya başladı, büyüttü, güzelleştirdi, bu suretle Türk edebiyatına hizmet etti. Lakin biz de hars ve irfan bahislerine siyaset karıştırmayalım derken, Yeni Mecmua'nun Merkez-i Umumî altındaki adarehanesinde bulaşmaya başladık.”³¹⁸

Ahmet Hamdi Tanpınar, 1917 senesinde biraz da mecburiyetten resmî imkânların yardımıyla kurulan Yeni Mecmua'nın o günkü edebiyatımızdaki tesirini şu şekilde ifade eder: “Edebiyatımızda büyük tesir bırakan organlardan biri de hemen hemen o devir Türk elitini toparlayan bu mecmuadır.” Yeni Mecmua büyük bir muvafakiyet kazanır. Bunun üzerine O dönemde Yeni Mecmua ile ilgili bir dedikodu da hızla yayılır. Hüseyin Rahmi tarafından yayılan bu dedikoduya göre Yeni Mecmua'da yazarlar adeta para selsebili olmuşlardır. Bu dedikoduyu yine Yahya Kemal anılarında şöyle cevaplar:

“Gerek şahsını gerekse eserini sevdiğim Hüseyin Rahmi Bey'i temin ederim ki Yeni Mecmua'nın bir para selsebili olduğuna dair neşrettiği telakki doğru değildir. En iyi nesirlere, en iyi şiirlere üç kağıt lira, gençlerin en güzel eserlerine bir buçuk kağıt lira verildiğini şimdi, o ihtirasların sustuğu bu zamanda, tahkik edebilir.”³¹⁹

Yahya Kemal ve Enver Benhan Şapolyo'ya göre Yeni Mecmua'nın başarılı olmasının en önemli sebebi, memleketin en taze ve en yeni edebiyatını bir araya toplaması, kıymetli kalemleri aynı çatı altında buluşturması ve muntazam çıkmasıdır.³²⁰ Şapolyo, Türkiye'de ilim ve sanat mecmuasının en ciddi numunesi olarak gösterdiği Yeni Mecmua'nın geyesinin Türkçülük olduğunu söyler:

“Ziya Gökalp “Yeni Mecmua” etrafına o zamanlar İstanbul'un en kıymetli kalemlerini ve fikir adamlarını topladı. Mecmuanın gayesi Türkçülük idi. Bu mihver etrafında memleketin en değerli edipleri, mütefekirleri toplanmış oldular. Ziya Gökalp'te en yüksek sanat eserlerini ve içtimaiyata ait, bilhassa millî ic-

³¹⁸ Yahya Kemal, “Şahsi Hatıralar”, *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982, Ankara, s. 77-78.

³¹⁹ Yahya Kemal, *agm*, s. 78.

³²⁰ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, Hazırlayan: Dr. Salim Çonoğlu, Ötügen Yayınları, 2018, s. 15.

timayiyata ait eserlerini bu mecmuada vermiştir. Bu mecmua-yı anlıyarak okumak, bir üniversite bitirmek kadar faydalıdır. Türkiye’de ilim ve sanat mecmuası numunesini bu mecmua bize vermiştir”³²¹

Kızı Seniha Göksel, Yeni Mecmua’nın çıktığı bu yılları, babasının en çok çalıştığı yıllar olarak anımsar:

“Arada da evimize, başta Yahya Kemal olduğu hâlde, Köprülü Fuat, Ahmet Ağaoğlu, Necmeddin Sadak, Ömer Seyfettin, Halim Sâbit ve diğer fikir ve kalem arkadaşları toplanırlar; babamın neş’esi bunlarla daha çok artardı. Konuşurlar, münakaşa yaparlar; bazen sabahlara kadar bu konuşmalar devam ederdi. Hele Yeni Mecmuanın çıktığı yıllar, babamın en çok çalıştığı zamanlardı. Hatırlıyorum: Mecmuanın çıktığı gün, babamın âdeti bir bayram günü olurdu. O günler babam neşelenir, yazdığı masalları bize okur, biz de onların birçoğunu ezberlerdik.”³²²

Ziya Gökalp, Birinci Dünya’nın son yıllarında cepheden gelen haberlerle, savaşın son yıllardaki kötü seyriyle artık yorulmuştur. Ziya Gökalp heyecanlı gürültülerden bıkmıştır ve ruhunu dinlendirecek bir istirahat köşesi, kalbine teselli verecek bir gönül arkadaşı bulmuştur, bu arkadaşı Küçük Mecmua’da “Çınaraltı” adlı makalesinde şöyle anlatır:

“Bilmem, kaç sene evveldi. İstanbul’da, hayat mücadelesinin heyecanlı gürültülerinden, ferdi ihtilatların (karmaşaların) bitmez tükenmez dedikodularından bıkmıştım. Ruhumu dinlendirecek bir istirahat köşesi, kalbime teselli verecek bir gönül arkadaşı arıyordum. Aradım, aradım, nihayet, yeşil çamlar arasında bir istiğrak (huzur) yurdu; bir “Çınar Altı” buldum. Burası iş dünyasının zihin yorucu uğultularından uzaktı. Buraya cihanın hây u hûsundan (hayhuyundan) kaçan tek tük münzevilerden (yalnızlardan) başka kimse uğramazdı. Bu münzeviler uğradığında, benim gibi huzura, feragate muhtaç bir ruha rast geldim. Bununla arkadaş oldum. Bu arkadaş bana hiç nefretlerden bahsetmezdi, yalnız sevgilerini anlatırdı. Bana hiç çirkinlikleri, fenalıkları göstermezdi. Her şeyde benim henüz sezemediğim gizli güzellikleri, meçhul iyilikleri meydana çıkarırdı. Azıcık yeysi olsa

³²¹ Enver Behnan Şapolyo, Ziya Gökalp..., s. 106.

³²² Tülay Kaya, *agm*, s. 27.

bile gizlerdi. Ben onu daima ümitvar görürdüm. Azıcık bedbinlik olsa bile saklardı. Ben onu her sabah daha çok nikbin bulurdum. Sevdiği güzellikler ekseriyetle vatanımızın güzellikleriydi. Yabancılara mensup bedialardan ancak birûnî (egzotik) bir zevk ile hoşlanırdı. Tebeil ettiği iyilikler bilhassa ümmetimizin faziletleriydi. Ecnebilere ait meziyetlere de sahiplerinin beynelmilel ahlâklarına göre kıymet biçerdi. Camilerimizin kubbeleriyle minarelerini, evlerimizin saçaklarıyla cumbalarını, çeşmelerimizin çinileriyle kitabelerini anlatmaya doyamazdı. Halk dilinin güzelliğine, halk masallarının inceliğine, halk şiiriyle musikisinin rübabiliğine âşıktı.”³²³

Ziya Gökalp’in bu gönül dostu, Savaşın o zor günlerinde çıkardığı “Yeni Mecmua” dan başkası değildir:

“Şimdi belki, bu “Çınaraltı”nın nerede olduğunu, bu gönül arkadaşının kim olduğunu soracaksınız, söyleyeyim: Çınaraltı, “Yeni Mecmua” adlı bir haftalıktı. Gönül arkadaşım da bu mecmuanın ferdî ihtiraslardan nezih olan ruhuydu. Bu gün de şu mecmuacığın küçük yaprakları altında bir sükûn yuvası yapmak istiyoruz. Bilmem, muvaffak olabilecek miyiz?”³²⁴

Yeni Mecmua, 12 Temmuz 1917’de haftalık bir dergi olarak yayımlanmaya başlar ve 26 Ekim 1918’de 66. sayısını çıkararak yayın hayatına son verir. Zaten bir yıl sonra da Ziya Gökalp hürriyetini kaybedip işgal kuvvetleri tarafından Malta’ya sürgüne gönderilecektir. Etrafındakiler de dergiyi sürdürecektir cesareti kendilerinde bulamazlar. Son sayıda, Falih Rıfki Atay “Kara Gün Tecrübesi” adlı baş makalesinde, derginin nihayete erdiğini şöyle anlatır:

“Bizden hayır yok. Bu millet kendi bağrından kopacak kahramanı beklesin! Bizim bugün ispat ettiğimiz bir şey varsa o da bu millete layık olmadığımızdan ibarettir.”³²⁵

³²³ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 27-28.

³²⁴ Ziya Gökalp, *age*, s. 28.

³²⁵ Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, s. 18.

**ZİYA GÖKALP 43-45 YAŞLARINDA
(1919-1921)**

ZİYA GÖKALP'İN MALTA'YA SÜRGÜNÜ

Ziya Gökalp'in Üniversitede Ders Anlatırken Tutuklanması

Ancak on yıl süren İkinci Meşrutiyet dönemi, mütarekenin ağır şartları ile sona erer. Bu sonuçla yalnız toprak kaybetmekle kalınmaz, gelişen "Yeni Hayat", uyanan "Millî Şuur" ve "Fikir Hareketleri" de birdenbire duraklamıştır. Bu sırada İttihatçılara dönük tevkifatlar da başlamıştır. Talât Paşa'nın ısrarlarına rağmen Gökalp, yurdunu terk etmez. Bir süre gizlenmesini isteyenlerin önerilerini de kesinlikle geri çevirir. Bir gün üniversitede derse girmeye hazırlanırken, Ali Kemal'in "Ziya Gökalp idam edilmelidir" şeklinde başlayan yazısını kendisine gösterirler. Gökalp, hiç orali olmaz, sınıfa girer, dersini verir. Yüzünde en ufak bir solgunluk belirtisi ya da bir kaygı izi görülmez. Kendisine yazı hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, baldıran zehrini soğukkanlılıkla içen Sokrat'ın ruhunu kandıracak bir umursamazlıkla, "sosyal bir olay" cevabını verir.³²⁶

Genç Kalemler'den bu yana en yakın arkadaşlarından olan Ömer Seyfettin'in bir süre gizlenmesi için "bize ve kimsesiz ailenize acıyınız" biçimindeki uyarılarını ve bu konudaki dileklerini de boşa çıkaran Ziya Gökalp, 28 Ocak 1919 günü üniversiteden bir sivil polis tarafından alınarak tutuklanır. Bu tutuklanma olayı ile 1913 yılında başlayan öğretim üyeliği görevi de sona erer. 1919 yılında Malta'ya sürgüne gönderilir.³²⁷

30 Ekim 1918'de imzalanan uğursuz Mondros Mütarekesi'nden üç ay sonra, Damat Ferit Paşa Hükümeti, Boğazlar ile İstanbul'u filen işgal eden İtilâf Devletlerinden İngilizlerin isteği ile, eski iktidar mensupları ve Milliyetçi Aydınları tevkif ettirip muhakeme ettirmeye başlatır. Bu arada, Gökalp'in Malta'dan kızlarına yazdığı mektuplara göre; 28 Ocak 1919 Perşembe günü, Edebiyat Fakültesine gelen bir heyet, Müderrisler Odasında bulunan Ziya Gökalp'i tevkif ederek Sirkeci'deki Polis Müdüriyetine götürür. Aynı gün, 24 Türk aydını ve idârecisi de yakalanarak aynı tevkifhâneye getirilmiştir.³²⁸

Sonradan, şimdiki İstanbul Üniversitesi (eski Harbiye Nezâreti) Merkez Binası bahçesinin Süleymâniye Câmii'ne açılan kapısı üzerin-

³²⁶ Mehmet Emin Erişirgil, *age*, s. 187.

³²⁷ Gökalp, Malta'da mahpus olduğu günleri bile boşa harcamamış, burada tek hocalı bir çeşit üniversite kurmuştur. Oradaki siyasal kişiliği olan bir çok mahpusa sosyoloji ve felsefe dersleri vermiştir. Uriel Heyd, *age*, s. 29.

³²⁸ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II- Limni ve Malta Mektupları*, s.164-167.

de yeni yapı yerindeki Bekirağa Bölüğü'nde zindan hayatına atılan Gökalp ve arkadaşları, Dîvân-ı Harb (Sıkıyönetim) tarafından muhâkeme edilirler. Bu sırada Ziya Gökalp, Dîvân-ı Harb Reisi Nazım Paşa tarafından, "Türkçülük fikirleri" ve "Ermeni tehirci" maddelerinden sorguya çekildiyse de Ziya Gökalp'in, Türklük adına verdiği keskin ve susturucu cevaplar yüzünden, Nâzım Paşa reislikten istifa etmiştir.

Sürgünün Gereçesi: Turancılık ve "Ermeni Soykırımı" İddiası

Ziya Gökalp'in damadı Diyarbakırlı Muharremzâdelerden Edebiyat Muallimi Ali Nüzhet Göksel, 1931'de İstanbul'da basılan "*Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları*" kitabında Gökalp'in tevkihi sırasında evine haber ulaştırmasını ve büyük kızının hâtırasını şöyle anlatır:³²⁹

"Z. Gökalp, o gün, evine bir tezkire yazıyor: 'Teokif edildim, merak etmeyiniz. Polis Merkezine, yatak ve şâire gönderiniz! Sirkeci'deki Polis Umûm Müdürlüğü'ne, yatak ve öte-beri getiren büyük kızı Seniha (Göksel) Hanım'a, babası şunları söylüyor: "Merak etmeyin. Bu teokif, muvakattir. Bir gün gelip, bizi serbest bırakacaklar! diyor. Birkaç kitap istiyor."

İkdâm gazetesinin 13 Mayıs 1919 sayısında neşredilmeğe başlanan "İttihâd Rü'esâsı'nın Muhakemesi" başlıklı yazıda, Ziya Gökalp'in isticvâbı (sorgusu) şöyledir:

REÎS – Sizin, Yeni Mecmûa nâmında bir eseriniz var mı?

GÖKALP – Yeni Mecmûa, bir mecmûadır. Bendeniz de oraya, herkes gibi, yazı yazar idim.

REÎS – Siz orada, Turancılık hakkında bir makale yazarak, Turancılığı, Osmanlılığa tercih etmişsiniz.

GÖKALP – Benim, o mecmûada, Turan Nedir? serlevhali bir makalem vardır. Bu makalemde, bugün tasavvur edilecek hars, Turan Harsı'dır. Yani, Osmanlı Türkleri'nin bir harsı vardır. Bu harsı, diğer Türkler de kabûl ederler ise, iştirâk ederler; yanî, bütün Türkler, Osmanlı Türkçesi'ni kabûl edeceklerdir. Bundan maksad, Azerbaycan Türk'leri ile, diğer Türkler'e, Osmanlı Edebiyatı'nı kabûl ettirmek; onları buraya cem'ile, müfîd âsârı, bütün Türk Âlemi'nde okutmak, demektir, demiş idim.

REÎS – Bu kabûl neşriyât, Anâsır-ı Gayrnnüslime'nin, bâzi gûnâ hissiyatını rencide etmez mi?

³²⁹ Ali N. Göksel, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları*, 1931, İstanbul, s. 92-94.

GÖKALP – *Bütün Anâsır-i Gayrimüslime, kendi harslarında muhtâr olduğu gibi, her unsur da, kendi harsına mâliktir. Aksi fikir, Türk Harsı, Türk Milliyeti'dir diyenlerin fik-rine gelince; Biz Türk değiliz! Dedikleri zaman, yalnız Osmanlı oluyorlar, yine diğerlerinden olmuyorlar. Ermeni (ve) Rum, (ayrı birer) millet'tir; biz, her milleti tasdik ediyoruz. Milliyet iddi âsı, büsbütün başkadır.*

REÎS – *Halbuki, Anâsır-ı Gayrimüslime arasında, Türkçe'den başka lisânı bilmiyenler vardır. Milletlerin arasında olan râbıtayı teşdîd edecek yerde, bu gibi makaalelerden, ne gibi fâide me'mûl ettiniz?*

GÖKALP – *Eskiden, Türkçe'den başka (lisân) bilmiyen Rumlar, kendi çocuklarını Atina'ya gönderdiler. Ermeniler de, kezâ. Her millet, kendi milletine doğru gitmek mecbûriyetindedir. Wilson Prensipleri de bunu, büsbütün meydana çıkardı. Osmanlılık, siyâsî bir devlettir. Bir devlet dâhilinde, müteaddit milletler olabilir. Onların terakkisine, milliyet prensiplerinin inkisarı ile, mümanaat edilebilir. Bendeniz, bü'akis, her milletin harsı, birbirine lâzımdır, dedim. Adetâ, milletler arasında, bir nevî taksîm-i a'mâl vücûda gelmiştir. Müşterek sanâyi-i nefise meydana getirmişlerdir. Bir milletin musikisinden, sanâyiinden yalnız kendisi değil, diğerleri de mütelezza ve müstefîd olur. Milletlerde, millî zevok ile beraber, "exotique" zevok de vardır. Nitekim, Pierre Loti'nin, Türk sanâyiine, mimârîsine meclûbiyeti gibi. Bütün anâsır arasında, böylece, vifâka mâlik bir devlet hâsıl olmuş olur.*

REÎS – *Bu Mecmua için, Tahsisât-i Mestûre'den, ne kadar para aldınız?*

GÖKALP – *Ben, Mecmuanın Müdürü değil idim. Yalnız, yazı yazar idim. İdaresine, karışmaz idim."*

Mayıs 1919 sonlarına doğru Ziya Gökalp'ın, 1915 baharındaki "Ermeni Tehciri"nden de Dîvân-i-Harb'de muhakemesini gören Gazeteci Hakkı Süha Gezgin, 1942'de "Ziya Gökalp'ın İki Enstantanesi" adlı hâtıra yazısında, şunları belirtiyor:³³⁰

³³⁰ Hakkı Süha Gezgin, *Ziya Gökalp'ın İki Enstantanesi*, Türk Yurdu, 1942, XIV, Sayı 5-6, s. 150-153; Fevziye A. Tansel, *Limni ve Malta Mektupları*, s. 3,4,6,7,41.

"Dîvân-i-Harb Karşısında Ziya."

Yanan Adliye'nin etrâfı dolu, bahçesi dolu, merdivenleri, koridorları ve salonları dolu. Süngülü Jandarmalar dimdik ve put gibi, dilsiz. Binâya ağır, heybetli bir havâ çökmüş. Gazeteci kartım, bana yol açıyor...

Bu sırada kapılar, Maznunlara açıldı, (Eski İttihâd ve Terakki iktidânım) Kabine ve Merkez-i-Umûmî Azâlan göründü, Ziya da aralarındaydı. Dîvân-ı Harb Heyeti de sağdaki kapıdan girdi. Gökalp'a da mâlûm şeyleri sordular. Sâkin, tereddütüz cevaplar verdi. Nihayet, Ziya Gökalp tevkifinden dört ay sonra ve son muhâkemesini müteâkıp, 28 Mayıs 1919 günü, saat 18 de, Galata fıımtımı'ndan kalkan Princess Ena adlı bir İngiliz vapuru ile 67 Türk Aydını ve Kumandanıyla (ve Kars'tan Batum yoluyla getirilerek onbir "Cenûbigarbî-Kafkas Hükûmeti Mümessili" ile birlikte, sürgüne gönderildiği sırada, hem üç kızı ile hanımı, hem de kendisi parasızdı.

"Ermeni katliâmına, siz fetvâ vermişsiniz. Buna ne di-yeceksiniz?" diye sordular. Bu soru ona, yanardağın kapağını fırlatan bir hız verdi:

"Milletimiz'e iftira etmeyiniz. Türkiye'de, bir Ermeni katliâmı değil, bir Türk-Ermeni mukâtelesi vardır. Bizi arkadan vurduklar, biz de vurduk. dedi."

Böyle bir cevap alacaklarını ummamışlardı. Nâzım Paşa'nın ağızı açık kaldı. Kaşları alınca tırmanmış, gözleri faltaşına dönmüştü: "Demek, Tehcir'i de mazûr görüyorsunuz?" diye bağırdı.

Ziya, Diyarbekir şivesiyle: "Tebî!" demekten çekinmedi. Bundan sonra Dîvânca en ağır, en korkunç suç sayılan şeyler, birer birer sıralandı.

O, hepsini birer - Tebî! ile karşıladı.

"Dîvân-i-Harb'in kanlı dekorundaki azametli gösterişi yıkan bu cevaplarda, bütün bir tarih vardır. (Reis) Nâzım Paşanın istifâ kararında, bu târihî ânın te'siri büyüktür. Ziya, Velîler'e mahsûs vekan, nâmus ve faziletle aydın yüzü, inandırıcı ilim vecidli heyecanı ile, bir çocuk gibi girdiği Dîvân'dan, işte böyle bir kahraman olarak çıkmıştı.

Sonunda, Mahkûmları, Malta'ya sürmeğe karar verdiler.

29 Mayıs 1919 Perşembe akşamı Vapur, Linini Adası'nda Mandros Liman'na gelince, 12 Türk arasında Ziya Gökalp'ı da buraya indirip tel örgülü bir kampa koydular.

Princess Ena Zirhlısının 2759 Sürgün Numaralı Siyasî Esiri: Ziya Gökalp

İkdâm gazetesi, 29 Mayıs 1919 sayısında, Gökalp'in vapur ile sürgüne gönderilmesini, "28 Mayıs" olarak gösterir. İngiliz belgelerinde de 28 Mayıs'tır³³¹. Büyük dâmâdı Ali Nüzhet (Göksel), Ziya Gökalp'ın İstanbul'dan sürgüne gönderilişini şöyle anlatır:

"İstanbul'da dört ay devâm eden mevkufiyeti ve muhâkeme edilmişinden sonra, "nihayet, bu muhtemel ölüm tehlikesi, nefy'e tebdil edildi. Memleketin birçok münevverleriyle berâber, Gökalp da Malta'ya gönderildi. Ziya'yı vapurda gören dostlarının ve akrabalarının anlattıklarına göre, o, gene eskisi gibi beşûş, her zamânki gibi ümitli idi. Ziya Beğ, senelerce devâm eden ilmî, siyâsî yüksek mevkiine rağmen, parasızdı. Ne (İstanbul'da) oturacak bir mülk evi ne de hazır parası vardı. Hattâ evinde, kendisine âid kıymetli denecek bir eşyâsı dahi yoktu."

"Ailesinin (eşinin), babasından kalma birkaç parça eşyâsı vardı. Ziya Beğ'in Malta'ya sevkedileceği şâyî'ası üzerine, satıp savma sûretiyle tedârik edilen beş yüz lirayı büyük kız (Seniha), babasına vermek üzere, sandalla vapura gitmiş. İngiliz askerleri, vapura girmesine mâni olmuşlar. Ziya Beğ'e haber verilmiş. Fakat, bir türlü kızını vapura aldırılmamış. (Bir mendil içine konulup bağlanan paralar, vapura atılırken) alt güverteye düşmüş, hemen İngiliz neferleri tarafından kapışılmış. Ziya Gökalp, Mondros'tan yazdığı 26 Haziran 1919 tarihli mektubunda, bu para için şöyle diyordu: "Vapur'a getirilen para, henüz bulunamadı. Sevk Zâbiti'ne ve Kaptan'a mürâcaat etmiştim."³³²

Ziya Gökalp'in paralarına İngiliz askerler tarafından el konulması üzerine Gökalp yanındaki arkadaşı Sadi Bey'den 100 Lira borç almak mecburiyetinde kalmıştır. Bu hadise ve birilerine mahcubiyet duygusu onun canını oldukça sıkmıştır.³³³

³³¹ Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, Milliyet, 1976, s. 120-121.

³³² Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp'in Külliyyatı II- Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 75.

³³³ Esmâ Ocak, *age*, s. 61.

İngilizler, mahkeme neticelenmeden Bekirağa'da tutuklu bulunan 66 kişi ile birlikte Ziya Gökalp'i 28 Mayıs 1919'da sürgüne gönderilir. Mahkeme salonunda "Önderimiz nereye gidiyorsun, seninle beraberiz" bağrısları arasında çıkmış olan Gökalp, o günlerde ziyaretine gelen Tahsin Nahid'e "Bütün ümidimiz Mustafa Kemal'dedir. O bir şeyler yapabilir. Milliyetçiler de ne yapılması lazım geldiğini biliyorlar" demiştir.³³⁴

"Princess Ena" zırhlısının "2759" sürgün numaralı siyasi esiri Ziya Gökalp on bir arkadaşı ile birlikte Limni adasındaki Mondros'taki bir kışlada kampa alınırlar. Daha sonra Malta'da bulunan Polverista'da bir esir kampına alınırlar. Burada Ziya Gökalp'in sarsılmaz iman ve ümidini en açık şekilde gösteren ilk cümleler şunlar olmuştur: "Biliyor musunuz arkadaşlar! Her insanda iki hassa vardır. Biri hayvan, diğeri melek! İngilizler buraya bizim hayvan kısmımızı getirebilmişlerdir; melek kısmımız İstanbul'da kalmıştır." Bu cümlelerle etrafındakilere neşe saçan Gökalp, sürgün hayatını derhal üniversite hayatına çevirmiş etrafındaki 110 kişiden fazla olan Vekiller, Kumandanları toplayıp aylarca felsefe dersleri yapmıştır.³³⁵

Ziya Gökalp'in Malta'dan ailesine gönderdiği mektuplar da onun düşünce dünyasını anlamamız açısından oldukça önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Limni ve Malta Mektupları, 27 Mayıs 1919 ile 30 Nisan 1921 tarihleri arasında yazılmış 572 mektuptan oluşur. Gökalp bunları yukarıda da ifade edildiği üzere daha çok eşi ve çocuklarına yazmıştır. Bu mektuplarıyla kederli bir ruh hâli içerisinde bıraktığı eşi Vecihe Hanım ve kızlarına yardımcı olmaya, yalnızlıklarını hissettirmemeye çalışır. Ailesinin her ferdine ayrı ayrı mektuplar yazmıştır. Bu mektupların her birinde onların yaşlarına uygun bir üslup kullanır ve tavsiyelerde bulunur. Sürgüne gönderildiği tarihte en büyük kızı Seniha 16, Hürriyet 10 yaşında ve en küçük kızı Türkan 11 aylıktır. Damadı Fevziye Abdullah Tansel tarafından yayına hazırlanan mektupların 110 tanesi Ziya Gökalp'in eşi Vecihe Hanım'a, 171'i kızı Seniha'ya, 54'ü kızı Hürriyet'e, 53'ü kızı Türkan'a 19'u Seniha'a ve Hürriyet'e hitapla, 24'ü Hürriyet ve Türkan'a ortak hitapla, 38'i Seniha, Hürriyet ve Türkan'a ortak hitapla, 5 mektup da kardeşi Nihad Bey'e yazılmıştır.³³⁶

³³⁴ Alaaddin Korkmaz, *age*, s. 236.

³³⁵ Fevziye Abdullah Tansel, *age*, s. XXXIII.

³³⁶ Dr. Hülya Argunşah, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi Fikri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7, 1996, s. 247.

Ziya Gökalp Verdiği Derslerle Malta Zindanlarını Üniversiteye Çevirir

Malta'da sadece ailesine mektup yazmakla yetinmez, sürgün hayatında etrafındaki sürgün arkadaşlarına ümitvar konuşmalar yapar, konferanslar, dersler verir. Polverista zindanlarına âdeta üniversiteye çevirir. Sürgündeki arkadaşı Ahmet Ağaoğlu bu konuyu şöyle anlatır:

"Malta'ya geldikten ve diğer arkadaşlarımıza kavuştuktan sonra Ziya kendini Darülfünun'da gibi hissederek- başına Sabık Vekiller'i, Kumandanlar'ı, Mebuslar'ı topladı (sayıları 110 kişiden çoktu). Ve Felsefe, İctimaiyat Dersleri vermeğe başladı. (Batum) Çürüksulu Mahmud Paşa'dan başlayarak, Mersinli Cemal Paşa'ya kadar bütün yaşlı başlı Devlet Ricali Namdar Munadamlar, ellerinde birer defter ve kalem, Üstad'ın etrafına toplanırlar ve haftalarca, aylarca bu Dersler'e devam ederlerdi. Ziya o tahlil ve tasnif kuvveti sayesindeki sarahat ve vuzuhi ile, içtimaiyat ve Felsefeyle o zamana kadar alakaları olmayan ve zevatı, bu mevzulara o kadar ısındırdı, bunlarda o kadar alaka uyandırdı ki, bunlar (Malta'dan kurtularak ayrıldıkları zaman adeta tahassür ve tessür duyarlardı."³³⁷

Ziya Gökalp Malta'da zindanda ömür çürütürken, ülke de düşman işgali altında inliyordu. Ziya Gökalp bu sıralarda Malta'dan Anadolu gazetelerine gönderdiği "Çobanla bülbül" şiirinde hiç ümidini yitirmeyerek millete şöyle seslenmekteydi:

*"Bülbül dedi düşman haset etse de
İstanbul'da şakıyacak Türk sesi!
Çoban dedi: Edirne'den ta Van'a,
Erzurum'a kadar benim mülklerim!
Bülbül dedi: İzmir, Maraş, Adana!
İskenderun, Kerkük, en saf Türklerim!"³³⁸*

Hem Türk Yurdu dergisinden hem de İttihat ve Terakki döneminde arkadaşı olan aynı zamanda Malta'ya da birlikte sürülen Ahmet Ağaoğlu onun bu ümit adamı oluşunu Malta günlerinde şöyle anlatır:

"Ziya'nın dehasındaki ikinci büyük kuvvet onun mefkûreciliği idi. Zaten mefkûre kelimesini icad eden, lisanımıza sokan

³³⁷ Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, Hazırlayan: Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, Gündüz Matbaası, Ankara, 1977, s. 22.

³³⁸ Hasan Tuncay, *age*, s. 56.

da O'dur. Mefkûreciliğin tabii neticesi, Nikbinlik'tir. Ziya da, bütün büyük Mefkûreciler gibi Nikbindi. Hiçbir zaman hiçbir vaziyette Ziya'nın ruhuna yeis, ümitsizlik gibi füturalar girememiştir. En müşkil, en karanlık zamanlarda O, daima etrafına iman ve ümit saçmıştır. Balkan Harbi'nin zilletleri, Umumi Harb'in felaketleri esnasında ben onu istikbale derin ümitlerle mail gördüm. Türk'ün ölmeyeceğine, onun kadar iman etmiş bir adama henüz tesadüf etmedim."³³⁹

³³⁹ Ziya Gökalp, *Malta Konferansları...*, s. 22.

**ZİYA GÖKALP 45-48 YAŞLARINDA
(1921-1924)**

**MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ,
ZİYA GÖKALP'İN SON YILLARI**

Ziya Gökalp'in Sürgünden Dönüşü ve Ankara Günleri

Siyasî esirlerin kendisine yük olmaya başladığını gören İngiltere hükûmeti ile TBMM hükûmeti arasında 16 Mart 1921'de esirlerin takası anlaşmasını imzalanır. Ziya Gökalp, 45 yaşında esaretten 19 ay sonra (22 Eylül 1919-30 Nisan 1921) 33 arkadaşı ile birlikte Malta'dan ayrılır. Önce İtalya'nın Otoronto şehrine oradan da İstanbul'a gelir. Daha sonra Samsun üzerinden Ankara'ya geçer. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden arkadaşı Nami Duru, bu süreci şöyle anlatır:

*"Malta'dan kurtulup da İstanbul'a geldiğinden biraz sonra bir telgrafını aldım. Benden kendisine Ankara'da bir ev tutmaklığı istiyordu. "Uluçanlar"da bir ev tuttum; çoluk çocuğuyla geldi, oraya yerleşti. Çok çekmiş, çok üzölmüşte; fakat ruhu yine genç, gönlü yine âşikti. Aşk, belki eskisinden daha çoktu; içinden taşıyordu. Kendisini, Millî Eğitim Bakanlığı (telef tercüme heyeti) üyeliğine atadılar; fakat bu iş, ona geçinme yolunu açmamıştı. Onun için çoluk çocuğuyla birlikte kendi doğduğu yere Diyarbakır'a gitmekten başka yapacak bir şey yoktu. Bu sırada ona ufak tefek haksızlık yapanlar oldu. O bunları unutarak öldüğü için, ben de susmayı uygun buluyorum."*³⁴⁰

Uriel Heyd de Ziya Gökalp'in eski İttihatçı olması nedeniyle Ankara'da pek hoş karşılanmadığını iddia ederek şöyle der:

*"Gökalp, oldukça soğuk karşılanır. Ankara'daki yeni idareciler, savaşı kaybedip memleketi harabeye çeviren İttihat ve Terakki'ye karşı dostane hisler beslemezler ve Ziya'ya henüz mütteliklerin işğâlinde bulunan İstanbul Üniversitesinde profesörlük görevi iade edilmez."*³⁴¹

Özellikle üniversite de bu göreve iade edilmemesine Ziya Gökalp oldukça üzölür. Çünkü o dönemde Darülfünun'un yönetiminde üniversiteye asistan olarak aldığı hocalar vardır. Dost bildiklerinden gördüğü bu muameleyi ölünceye kadar unutmayacaktır. Ziya Gökalp, ailesiyle birlikte Diyarbakır'a dönmek durumunda kalır.

Küçük Mecmua Dergisi, Diyarbakır'da Millî Mücadele ve Sonrasına Hazırlık

Gökalp daha sonra Diyarbakır'a yerleşir. O sırada Diyarbakır halkı büyük bir yokluk, bunalım ve umutsuzluk içindedir. Gökalp bu ha-

³⁴⁰ Kazım Naim Duru, *age*, s. 30.

³⁴¹ Uriel Heyd, *age*, s. 29.

vayı dağıtmak için haftada iki gün, sonradan Gazi İlkokulu adını alan Numune Mektebinde felsefe ve içtimaiyat dersleri vermeğe başlar. Bu derslerinde genellikle eski Türk tarihi ve uygarlığı, Türk kahramanlığı, Türk aile yaşamı, Türk mitolojisi üzerinde durur.

Gerek bu derslerinde ve gerek çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarında “yaşanmakta olan sosyal ve siyasal bunalımın geçeceğini, Türklerin her felâket zamanında, tarihin gösterdiği gibi, millî karakterin büyük bir adam tarafından temsil edildiğini ve Türk ulusunun o önderin arkasından yürüyerek esenliğe kavuştuğunu, şimdi içinde bulunduğumuz bunalımın da, bir bozkurt gibi Türk ulusunun şahlanan iradesini özünde yaşatan Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın vatani kurtararak ulusu mutlu günlere kavuşturacağını” vurgular.

O sıralarda Diyarbakır Lisesi ikinci bölümü hocasızlık yüzünden kapanmış, gençler başıboş kalmıştır. Ziya Gökalp, bunları kurduğu Gençlik Derneği'nde toplar. Gençlerin bir bölümünü folklor derlemelerine, bir bölümünü etnografya ve arkeoloji ürünleri toplamaya yönlendirir. Kısa bir süre içinde bu konularda pek çok ürün toplar. Fuat Köprülü'ye yazdığı 8 Ağustos 1922 tarihli mektubunda şöyle demektedir:

“Burada halk masallarını topluyorum; bazılarını Küçük Mecmua'da göreceksiniz. Lisan hususunda ilmî usule tamamiyle riayet edilemiyor; çünkü iyi bir masalcı bulamadım. Folklorun halk itikatlarına ait kısmını da toplayacağım. Diyarbakır'ın eski şarkılarını terennüm edebilen yaşlı hanendelerinden eski besteleri nota ettiriyoruz. İstanbul'da tab'ı kolay olursa millî musikimize esas olacak olan bu nağmelerin notalarını göndereyim. Bundan başka buradaki Türk, Kürt ve Arap aşiretlerine dair etnografik tetkikat da yapıyorum; bu çalışmalardan Diyarbakır'e mahsus küçük bir etnografi enstitüsü meydana gelecek. Bazı arkadaşlar da Diyarbakır'ın arkeolojisiyle meşgul. Bir taraftan da bir arkeoloji müzesi tesis etmek üzereyiz...”

1934'te hizmete açılan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nin çekirdeğini Gökalp'ın yaptırdığı çalışmalarla elde edilen buluntular oluşturmuştur.

Gökalp bunlarla yetinmez, kendi içindeki umudu halka yaymak için bir de dergi çıkarmak ister. Ziya Gökalp, felaketler karşısında ümitsizliğe düşmüş, boşalmış ruhları ulusal bilinçle doldurmak için “Mefkûre” adında bir dergi çıkarmak ister. Derginin imtiyazını almak

için yapılan başvuru üzerine, Vali vekili Cevat Paşa, “*dergiye halkın da anlayacağı bir ad verilmesinin daha iyi olacağını*” söyler. Bunun üzerine derginin adı “Küçük Mecmua” olur. “Küçük Mecmua” her yerde olumlu intibalarla karşılanır.³⁴²

Ziya Gökalp, Küçük Mecmua’yı, Mustafa Kemal Paşa’nın yürüttüğü Ulusal Kurtuluş hareketini desteklemek için çıkarır. Küçük Mecmua, 5 Haziran 1922 tarihinde Diyarbakır’da yayımlanmaya başlamış, 33 sayı çıktıktan sonra 5 Mart 1923 tarihinde yayın hayatına son vermiştir. Derginin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü olarak Ziya Gökalp’in adı geçerken idarehanesi olarak ise “Diyarbakır Hükümet Dairesinde Vilayet Matbaası” adres olarak verilmiştir.

İlk sayısı 1922’de yayımlanan bu dergide Gökalp’in çeşitli konularda birçok yazısı çıkmıştır. Ziya Gökalp, Küçük Mecmua’nın sayılarında birden çok yazı yazdığı için İşçi, Kızı, Genç Yolcular, Büyük Baba gibi farklı adlar da kullanmıştır. Dergide şiir, fıkra, hikâye, sohbet tarzlarında edebî metinler ile masal, fıkra, türkü gibi halk edebiyatı ürünlerinin yanısıra tarih, felsefe, ekonomi, siyaset, sosyoloji, sanat tarihi gibi çok çeşitli alanlarda yazılar yayımlanmıştır.

Falih Rıfki (Atay), bu dergi için 19 Ağustos 1922 günlü Akşam gazetesinde şunları yazmıştır:

“Ziya Gökalp’in Diyarbakır’de çıkardığı Küçük Mecmua, matbaacılığın en zor şartları içinde çıkıyor. Hurufatı bozuk, baskısı fena, kâğıdı adidir. Fakat Ziya Gökalp’in ruhundaki mukaddes ateş, bu mecmua yoluyla bize kadar geliyor, ruhlarımızı heyecanlandırıyor. Diyebiliriz ki Ziya Gökalp bizi bu mecmuasıyla Diyarbakır’dan idare ediyor...”

Ziya Gökalp, Türk tarihinin en karanlık günlerinde ve ömrünün son yıllarında Diyarbakır’da çıkardığı Küçük Mecmua’ya Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel prensiplerini ve “Büyük Türkiye” idealini sığdırır. Küçük Mecmua o yıllarda başlamış olan İstiklal Savaşı’nın ve bu savaş neticesinde kurulacak olan yeni devletin de bir anlamda fikir organı olmuştur. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal Atatürk, İzmir’de yaptığı bir basın toplantısında “*Ziya Gökalp’in Küçük Mecmuası inkılabımıza büyük hizmetlerde bulunmuştur*”³⁴³ demiştir.

³⁴² Hasan Tuncay, *age*, s. 59.

³⁴³ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 11-13.

Dergideki masallar, şiirler ve fikir yazıları adeta “Yeni Türkiye”nin inşasının birer yapı taşlarıdır. Gökalp, yine Küçük Mecmua’nın 17, 18 ve 19. sayılarında çocukluk hayatına ait hatıralarını ve bilhassa ruhuna tesir eden üç önemli nasihatı de kaleme alır. Küçük Mecmua’ya ilgi sevgi memleketin her yerinde artmıştır. Bu adı küçük ama kendi büyük dergiden İstanbul gazetelerinden Tasvir, İkdam, Akşam övgüyle bahsetmektedir. Böylece Ziya Gökalp’in fikirleri tüm Türkiye’ye yayılmıştır.

Ancak Küçük Mecmua’nın masrafları arttıkça borçları da artmıştır. Öyle ki Gökalp geçim sıkıntısını gidermek, derginin borçlarını ödemek ve yayına devam edebilmek için canı kadar sevdiği kitaplarını satmaya mecbur olur. O, divan-ı harplerde idamla yargılanmaya, Malta Zindanındaki aç günlere katlanmıştı fakat kitapları satmak onu çok üzmüştü. Elinde birkaç bavlul kitabı kalmasına rağmen kuvvetli belleğine dayanarak bu dergide ilmî makaleler, masallar, şiirler, tarihe dair yazıları büyük bir gayretle yazdı. “Türk Devletinin Tekamülü” hakkındaki seri hâlindeki tasnifli tarihli, seri yazıları bu olağanüstü belleğinin ürünüdür.

Bu dönemde hükümet, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur vasıtasıyla Gökalp’le temas kurarak “Kürtler üzerinde oyunlar hazırlamakta olan İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine mâni olabilmek için ‘Kürt aşiretleri’ hakkında ilgi isteyerek sosyolojik ve tarihî bir tetkikte” bulunmasını ister. Ziya Gökalp, uzun bir çalıma sonucunda birinci bölümü “Diyarbakir Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler”, ikinci bölümde “Elcezire Aşiretleri” üzerinde duran, daha sonra Türkmenler, Karakeçililer ve diğer grupları inceleyeceği “Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler” adı ile basılan kitabı hazırlar. Bu eserinde Kürt denilen bir çok aşiretin aslen Türk olduğunu yakın zamana kadar bu aşiretlerin bazılarının Türkçe konuştuğunu bu eserinde ispat eder.³⁴⁴

1923 Martında Ziya Gökalp, Küçük Mecmua’nın 33. sayısını yayınlar son olarak zira derginin mali bakımdan sürdürülmesi imkânsız hâle gelmiştir. Aynı zamanda Türk milletine daha faydalı olacağı bir işe geçmesi gerektiğine karar vererek Ankara’dan Gazi Mustafa Kemal³⁴⁵ tarafından gelen Telif ve Tercüme Heyeti Reisliği görevini kabul

³⁴⁴ Hikmet Tanyu, *age*, s. 144-145.

³⁴⁵ Gökalp, Küçük Mecmua’da Atatürk için bir de şiir yazar:

*Sen dahisin, buna çoktan inandık
Mefkûresiz rehberlerden pek yandık
Garpta şarklı yaşayıştan uzandık
Kurtar bizi bu karanlık zindandan.*

eder. Bu arada Ankara'ya gidecek ve Küçük Mecmua'nın borçlarını ödeyecek parası dahi yoktur. Burada yine vefakâr eşi Vecihe Hanım devreye girer, büyük bir fedakarlıkla evini satar ve derginin borcu ödenir. Kalan bir miktar para da Ankara'ya yolluk olur.

Ziya Gökalp'in Diyarbakır Milletvekili Olarak Meclise Girmesi

11 Ağustos 1923'te yapılan seçimlerde Ziya Gökalp, TBMM II. Devre Diyarbakır mebusu olarak seçilmiş ve 25 Ekim 1924 tarihinde vefat edinceye kadar "Yeni Türkiye"nin fikrî alt yapısını hazırlayan çalışmalarına imza atmış, en meşhur eseri olan *Türkçülüğün Esasları* da bu dönemde yayımlanmıştır.³⁴⁶

Ziya Gökalp'in Meclis çalışmalarıyla ilgili anekdotlar onun neden milletvekili olduğunu da açıklar niteliktedir. Yeni meclisin en önemli görevi yeni Anayasayı yani Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikler olmuştur. Gökalp de bunun için kurulan komisyona seçilir. Komisyonunda bir çok faaliyetlerin şekillenmesinde rol alır. En önemli tadilat da laiklikle ilgilidir. Laiklikle ilgili madde de onun kaleminden çıkmıştır. Milletvekilliğini niye kabul ettiğine yönelik eleştiriler üzerine, "Milletvekili olduğum için beni yargılıyorsunuz ama, bak Anayasa'da her türlü felsefi fikirlerin söylenip yazılması hürriyetinin açık olarak ifadesini, komisyona ben kabul ettirdim. Bunun kolayca oluverdiğini sanmayınız" demek suretiyle neden milletvekili olduğunu izah etmiştir.³⁴⁷ Aslında milletvekilliğinden ziyade o darülfünunda tekrar derslerini vermek istemişti, çünkü o ilme ve darülfünundaki içtimaiyat kürsüsünde verdiği derslere aşıktı. Milletvekilliği onun için bir geçim galesiydi artık. Bunu Zekeriya Sertel, Ziya Gökalp'in hastalığı döneminde gittiği ziyarette şöyle anlatır:

"Ziya Gökalp Bey'i ziyarete gitmiştim. Son zamanlarda bütün eski dostları daha doğrusu dost bildikleri tarafından terk ve ihmâl edildiği için, ziyaretlerden hoşlanıyor, onu inzivagahında hatırlayanlara karşı minnet ve şükran hissi duyuyordu. Bir zamanlar İttihat ve Terakki'deki merkezinde etrafını alan dalkavuklar şimdi onu fakru sefaleti, ıstırap ve mahfiyeti ile baş başa yapayalnız bırakmışlardı. Ziya Bey artık eski siyasî nüfuzunu kaybetmiş, sadece kendi aleminde memleketi için kitap yazan,

³⁴⁶ Alaaddin Korkmaz, *age*, 247.

³⁴⁷ Alaaddin Korkmaz, *age*, 253.

*ilin ve irfanla uğraşan bir alim olarak kalmıştı. Şimdi onunla temas, ne siyasî bir muvaffakiyette bir vasıta, ne de liyakat edilen bir teveccüh veya basamak teşkil edebilirdi. Etrafında yalnız onu gerçek bir sevgi ile sevenlerle, ilmi dehasına hürmet edenler kalmıştı... O her vakit ben fikirlerimi neşrecek bir sahaya muhtacım. Bana serbest bir kürsü, hür bir mecmua lazımdır" der ve benden yazı yazabileceği bir mecmua çıkarmamı isterdi. Bu ihtiyaç ile İstanbul'a gelir gelmez, darülfünuna gidip bu arzusunu dile getirdi. Fakat onu tesis ettiği müessesede, onun yetiştirip başına koyduğu gençler kendisine 'Hayır' dediler. Darülfünuna ilmi Ziya Bey getirmiş, gençlerin kafasına ilim telakkisini o sokmuş, bugünün darülfünununun idare eden gençleri o yetiştirmişti. Darülfünunun ona kapılarını kapaması hayatının en büyük darbesi olduğundan ruhen de hastalanmıştı... Bütün hayatını milletine vakfeden, gençliğe ve memlekete yeni bir iman ve yeni bir mefkûre telkin eden büyük müşhidin ölüm yatağında duyduğu unutulmak acısını, yalnız İsmet ve Gazi Paşaların telgrafları tadil etti."*³⁴⁸

Ziya Gökalp'in meclisteki faaliyetleri daha çok bu komisyon üzerinden ilerlemiş, Meclis'te başka bir görev almamasına rağmen bütün görüşmelere saatinde katılmıştır. Şapolyo, onun meclis hayatından bir kesiti şöyle anlatır:

*"Ziya Bey, Millet Meclisinde de bir köşeye oturur, sesiz, uslu bir talebe gibi, müzakereleri candan dinlerdi. Birgün Meclisin bahçesindeki kanepelerde oturuyordu. Meclisin toplantı zili çalmıştı. Bunu duyar duymaz herkesten önce içeri girip, sırasına oturmuştu. Akşamları da Meclisin karşısındaki Şehir Bahçesine gelir, çocuklarıyla beraber bir parkta hava alırdı.! Ziya, Millet Meclisinde şu fikirleri ileri sürdü: Tedrisatın tevhidî, mahkemelerin tevhidî, aile kararnamesinin tanzimî işlerinde amil olmuştur."*³⁴⁹

Ziya Gökalp'in Cumhuriyet Türkiye'sine Etkisi

Ziya Gökalp, genç devletin siyasal alanda önemli açılımlarından olan Halk Fırkası'nın çalışmalarına katılmış ve umdelerini ve ilkelerini bizzat kendisi hazırlamıştır. Gökalp, Halk Fırkası için "Dokuz Umde"

³⁴⁸ Esmâ Ocak, *age*, s. 136.

³⁴⁹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 165-166.

adıyla bilinen seçim beyannamesini hazırlamış, bu beyanname Mustafa Kemal tarafından da 8 Nisan 1923'te yayınlanmıştır. Gökalp daha sonra Doğru Yol adlı makalesinde bu programı daha geniş bir şekilde ele almıştır.

Bu dönemde Cumhuriyet'in aile, kadın, din ve devlet işleri, eğitimde birliğin sağlanması, yeni anayasanın yapılması vb. pek çok inkılabın ön çalışmalarında Ziya Gökalp'in Cumhuriyet, Hâkimiyeti Milliye gibi gazetelerde yazdığı yazıların öncülüğünü görürüz. Gökalp'in bu süreçte yaptığı çalışmalar devletin manevî temellerini ilmî temellerle ortaya koyuyordu. Damadı Ali Nüzhet Göksel, "Ziya Gökalp ve Hayatı ve Eserleri" adlı dikkate değer kitabında bu hususu şöyle dile getirir:

"Gökalp, Ankara'da telif ve tercüme encümenine başkan olduktan sonra, ilk iş olarak klâsiklerin tercümesi için, iyi lisan bilen ve Türk diline hâkim olan yazarlara mektuplar gönderdi. Ayrıca teliflerin basılmasını kolaylaştırmak amacıyla müelliflere yardım etmek İmkânlarını hazırlamaya çalıştı. Bu zamanlarda "Türk Töresi" ile "Türkçülüğün Esasları"nı neşretti. Ayrıca liselerin islâhı için "Heyet-i İlmiye"nin toplanmasını sağladı. Bir nevi "Maarif Şûrası" demek olan bu heyetin kararıyla sultanî mektepleri lise adını aldı. Programlar yeniden hazırlandı. Bu yeni programlara göre "Türk Medeniyeti Tarihi"ni yazacaktı. Bu büyük eserin ancak bir cildini yazabildi. Ömrü yetseydi asıl Ziya Gökalp'i bu eseriyle tanıyacaktık. Ziya Gökalp, kendini tamamiyle bu işlere vermişti. Artık yazı yazamıyordu. Halbuki Atatürk, Ahmet Ağaoğlu vasıtasıyla ona haber gönderiyor, Hâkimiyeti Milliye'ye yazı yazmasını istiyordu. O sıralarda seçim de yenileniyordu. Diyarbakırlılar Gökalp'i mebus seçtiler. Bu sûretle Ziya'nın büro işi kalmamıştı. "Yeni Türkiye" adında bir gazete kurdu. Buraya başmakale yazıyordu. Meclis'te de 1924 Anayasasının hazırlanması için çalışıyor, "Türk Medeniyeti Tarihi"ni tamamlamak istiyordu."³⁵⁰

Ziya Gökalp, bitmek tükenmek bilmeyen çalışma azmini ve enerjisini milletinin geleceğini inşa için harcamıştır. Bir taraftan dönemin en önemli dergilerine, gazetelerine yazılar yazıp, kitap çalışmalarını sürdürürken, diğer taraftan da TBMM komisyonlarında Diyarbakır mebusu olarak faaliyet göstermektedir. Bu süreçte genç devletin siya-

³⁵⁰ Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974, s. 9-10.

sal alanda önemli açılımlarından olan Halk Fırkası'nın çalışmalarına katılmış ve umdelerini ve ilkelerini bizzat kendisi hazırlamıştı. 1924 Anayasasının yapımında görev almış, bugünkü modern Türkiye'nin inşasında yer alan kanunların yapılmasında bizzat yer almıştı.

Gökalp'in, milletvekili olduktan sonra Ahmet Ağaoğlu ile birlikte, Meclis'te yeni anayasanın hazırlanması için çalıştığı bilinmektedir. Vatan gazetesinin 23 Ekim 1923 tarihli nüshasında Ahmet Şükrü Bey, son zamanlarda 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda tadilat yapılması yerine tamamen değiştirilerek yeni bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlanması yönünde bir eğilimin ortaya çıktığını belirterek, şu bilgileri vermektedir:

"Haber alındığına göre Gazi Paşa, Ağaoğlu Ahmed, Ziya Gökalp beylerden ve sair birkaç zattan böyle bir kanun-i esasinin tanzimini istedi. Paşa hazretleri aynı zamanda Avrupa ve Amerika'da mevcut bütün hükûmetlerin kanun-i esasilerini tercüme ettirerek bizzat derin tetkikat ve tettebbuatta bulundular."

Buradan da anlaşılacağı üzere Gökalp'in 1924 Anayasası'nın hazırlanması sürecinde de önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır. O, millî hukuk kavramını henüz 1923'te laiklikle bağlantılı olarak tanımlamıştır ve bu tanım, çeşitli ifadelerle yeni anayasanın temelini oluşturmuştur. Gökalp'e göre; *"Millî kanunlar mukaddes kabul edilmelidir. Zira bu kanunlar milletin resmî bir mahiyet almış olan mefkûrelerinden ve iradelerinden başka bir şey değildir. Her milletin resmî ahlâkî kanunlarıdır. Vatanseverliğin temeli, millî kanunlarla ahlâkî bir mahiyet kazanır. Bir millet kanunlarını mefkûrelerine aykırı görüyorsa derhal değiştirmelidir. Çünkü toplum vicdanının kabul etmeyeceği kaideler kanun hâlini almışsa toplumun ahlâkını bozar. Eğer kanunlar millî mefkûrelerden doğmuş ve onları tecelli ettiriyorsa, bunlara candan ve gönülden hürmet ve itaat etmek gerekir. Gerçek mefkûrecilik bunu gerektirir. Kanunların en mukaddesi ise kanun-i esasîdir. Zira en büyük mefkûreler bu kanunda tecelli eder. Bu nedenle en büyük hürmet ve itaat bu kanuna gösterilmelidir. Şimdi Türkiye'nin kanun-i esasîsi Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur. Türk demokrasisinin bütün mefkûrelerine yegâne kaynak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunudur. Bu nedenle mukaddes olarak görülmelidir. Dinî meselelerde yegâne kaynak Kuran-ı Kerim olduğu gibi hukukî meselelerde temel kaynak bu değerli kanunname olmalıdır..."*³⁵¹

³⁵¹ Ömer Erden, "Ziya Gökalp'in 1924 Anayasası ile İlgili Çalışmaları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 29 Sayı 85, 2013, s. 31-52.

Gökalp'in bu süreçte yaptığı çalışmalar devletin manevî temellerini ilmî yöntemlerle ortaya koyma çalışması çok anlamlıydı. Bu çabalarıyla da Gökalp, Mustafa Kemal Paşa'nın sevgisi ve iftiharını kazanmıştı.³⁵²

Gökalp ve Atatürk'ün İstasyon Görüşmeleri ve Cumhuriyetin Yol Haritası

Ziya Gökalp, "*Yeni Türkiye'nin Hedefleri*" makaleleriyle çok önemli ve oldukça ileri görüşlü yazılar yayınlamıştır. Cumhuriyetten önce, Cumhuriyetin ileri bir seviye oluşu hakkında pek çok yazısı da başka başka mecralarda yayınlanmıştır. Hikmet Tanyu'nun ifadesiyle Cumhuriyetin ilanından önce muhtemelen Haziran-Temmuz aylarında Ziya Gökalp'le Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın muhtelif görüşmeleri olmuştur. Bu görüşmeler tarihe İstasyon ya da Vagon görüşmeleri olarak da geçmiştir. Toplantının konusu, "Türkiye'nin rejimi, doktrini ve inkılapları" dır. Atatürk'ün bilgisine güvendiği mebus ve ileri gelenlerden ibaret topladığı heyetin içinde Ziya Gökalp de vardır. Gökalp bu toplantılarda Cumhuriyeti (demokrasiyi) savunur, iktisadî olarak sosyalizmi eleştirir. Ahmet Ağaoğlu liberalizmi anlatır, Atatürk dikkatle dinleyerek bir yanda demokrasi, bir yanda mutedil devletçilik, inkılaplarda ise Batılılaşma görüşü üzerinde durulur.

Gazi Mustafa Kemal, Ahmet Ağaoğlu ile haber göndererek Gökalp'le pek çok kez görüşür. Ziya Gökalp, Kemal Paşa ile görüşmelerinde her zaman muhtelif devlet şekillerini eleştirir, Cumhuriyet rejiminin en ileri rejim olduğunu belirtir ve Yeni Türkiye'nin de millî hâkimiyet esaslarına dayanmasını benimsendiğine göre devlet şeklinin "Cumhuriyet" olması gerektiğini söyler. Ziya Gökalp'in bu düşünceleri, Cumhuriyetin ilanından önce, Cumhuriyet ve millî hâkimiyet hakkında yazdığı makalelerinde de görülür. Atatürk, Ankara'da Ziya Gökalp ile sık sık görüşmüştür. En önemlileri yukarıda bahsi geçen konusu Türkiye'nin rejimi, inkılapları ve sistemi üzerine yapılan istasyon/vagon toplantılarıdır.³⁵³ Burada uzun süren toplantılar boyunca Yeni Türkiye'nin siyasî, iktisadî ve sosyal istikâmetine dair en verimli, dolu dolu sohbetler yaparlar.

Bu görüşmelerden de anlaşılacağı üzere, kurucu ideolog olarak Gökalp yeni Türkiye'nin sosyal düzeni konusunda da belirleyici olmuş-

³⁵² Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, s. 155-156.

³⁵³ Hikmet Tanyu, *age*, s. 154.

tur. Cumhuriyet inkılapları hem kurucu önderlerin hem de Gökâl'ın düşünce ve kişiliklerinin belirlenme döneminde yaşadıkları tecrübelerin bir yansımasıdır. Gökâl 1922'den itibaren, bağımsızlık mücadelesinin başarısı ile ortaya çıkan yeni Türkiye'nin siyasal ve ideolojik yapılanmasında tekrar etkin bir konuma ulaşmıştır. Bu konumu dolayısıyla Heyd'in kitabının takdimini yaparken Wyndham Deedes tarafından ifade edildiği gibi, "*Ziya Gökâl, Türkiye Cumhuriyetinin manevî kurucularından biri belki de bu kuruluşta payı en büyük olanıdır*" denilmesi çok da abartı değildir.³⁵⁴

Gökâl, İttihat ve Terakki döneminde modern devletin kanunlarında ne gibi değişiklikler olması gerektiğini 1917'de İttihatçı liderlere anlatır, hatta bununla ilgili bir genelge yayınlar. Bu genelgede kısaca; halifelik makamına değilse de şeyhülislâmın bakanlar kurulunda yer almasına itiraz kayıtları koymuştur. Gökâl'e göre, şeyhülislâmın elinde bulunan yargılama yetkisini, kanun yapma yetkisi gibi görünmekte ve bunun devlete verilmesini gerekmektedir. Gökâl, bu konudaki görüşlerini hayata geçirilmesi umuduyla 1917'de İttihat ve Terakki yönetimine şeyhülislâmlık makamının kaldırılmasını önermiştir. Bu kapsamda, 1916-17'de yargı kurumları Adliye Nezareti'nin, medreseler de Maarif Nezareti'nin yönetimine devredilir. Kısa bir süre sonra Atatürk, şeyhülislâmlığı kaldırıp Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurarak Ziya Gökâl'in düşüncesini hayata geçirmiştir. Gökâl'in bu önerisinde, Evkaf Nezareti'nin lağvedilmesi ve vakıfların yönetiminin mahallî idarelere bırakılması da yer almaktaydı. Ona göre, "her vakıf kendine mahsus teşkilâtı, memurları ve bütçesiyle "devlet içinde devlet" gibi olduğu için Türk milletine zarar vermekteydi. Her şeyin başında vakıflar, kentlerde belediye idaresinin kurulmasını engellemekteydi. Gökâl, bu düşüncesinin de uygulandığını Cumhuriyet döneminin hemen başında görmüştür. Evkaf Nezareti, hilafet ile birlikte lağvedilmiş ve yerine Vakıflar Genel İdaresi kurulmuştur. Vakıf sistemi kökten kaldırılmadıysa da 1930'da pek çok vakıf mahallî idarelere devredilmiştir.³⁵⁵

Gökâl, siyasal sisteme laikliğin girmesinden daha erken dönemde hayata veda etmiştir. Ancak Dokuz Umde'yi açıklarken vurguladığı gibi Şeyhülislâm makamının kabine dışına çıkartılması, seriye vekâle-

³⁵⁴ Süleyman Güngör, "Ziya Gökâl ve Kurucu İdeoloji", *Yeni Okumalar Işığında Ziya Gökâl*, Editörler: Mustafa Yiğit ve İkbâl Vurucu, Palet Yayınları, Konya, 2017, s. 234.

³⁵⁵ Uriel Heyd, *age*, s. 64-66.

tinin kaldırılması, tevhid-i tedrisat önerisi bir bütün hâlinde düşünülünce, siyasal sisteminin din denetiminin dışına çıkartılması anlamında laikliği desteklediği söylenebilir.³⁵⁶

Ziya Gökalp kadın hakları meselesinde de oldukça hassastır. İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresinden sonra Tanin'de yazdığı makalelerde kadının iktisadî hayata girmesi, aynı hukuka sahip olması, tahsil görmesi ve meslek sahibi olması; miras, talak, nikah gibi hükümlerde kadının aleyhine olan hususlarda tadilat yapılmasını teklif eder.³⁵⁷ Bu sorunu da ele aldığı "Yeni Türkiye'nin Hedefleri" adlı eserinin başlangıcında şöyle der:

*"Yeni Türkiye'nin hangi hamlelerle harekete geldiğini, hangi mefkûrelerle kanatlandığını, hangi hedeflere doğru gittiğini herkes birbirine soruyor. Bunu soranlar yalnız Türkler değildir, bütün Müslümanlar, bütün eski dünyalılar ve yeni dünyalılar da bu sualleri soruyorlar. Biz bu suallere burada cevap vereceğiz diyerek eşitlik meselesini ele alır. Yeni Türkiye'de yeni toplumun meydana getirilmesinde ona göre birinci umdesi ırkların müsaviliği, ikinci umdesi milletlerin müsaviliği olduğu gibi, üçüncü umdesi de kadınla erkeğin müsaviliğidir."*³⁵⁸

Gökalp'e göre, Türk kadınının mevkiiyle ilgili ıslahat, Türk milletinin kalkınması için en âcil ihtiyaçtır. Gökalp, kadının Türk tarihindeki durumunu, yüksek mevkiiyi heyecanla anlatır. Kadın, devletin temeli olan ailenin merkezidir. Kadının iştirak etmediği içtimaî bir hayat saktır. Gökalp, şiirlerinde İstiklâl Savaşı'nda evde ve tarlada erkeğin işini gören, yaralıları bakan ve cepheye hayatı pahasına silâh taşıyan Türk kadınına yüceltir. Malta'da sürgünken kızına "Kadının erkekle tahsil yapacağı, içtimaî hayatta yüksek mevkii işgal edeceği yeni bir hayat başlayacak" diye yazar.³⁵⁹ Bu sözlerini de şu şiiriyle taçlandırır:

Kadın yükselmezse alçalır vatan!

Samimi olamaz onsuz bir irfan

Gökalp'in kadına ilişkin fikirleri Atatürk'ün eliyle hayata geçmiştir. Medenî Kanununun 1926'da kabul edilmesi, ardından Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını elde etmesi ve karma okulların faaliye-

³⁵⁶ Uriel Heyd, *age*, s. 8.

³⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp...*, s. 22.

³⁵⁸ Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, s. 41.

³⁵⁹ Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 69.

te geçmesi, kılık kıyafette Batılılaşma gibi değişim ve dönüşümler bu bağlamda sayılmalıdır. Bu inkılaplar vasıtasıyla toplumsal bir sorun olan cinsiyetler arasındaki hak, hukuk ve toplumsal statü farklarının ortadan kaldırılması amacıyla yeni toplumun normları ve uygulamalarının harekete geçirildiği söylenebilir.³⁶⁰

Gökalp, bu kadar yoğun tempoya rağmen kitap çalışmalarını sürdürmekten de geri kalmadı. Özellikle yarım kalmış, Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti'nce bastırılması kararlaştırılmış olan başta "Büyük Türk Medeniyeti Tarihi" olmak üzere diğer eserlerinin yazımına büyük önem vermiştir.³⁶¹ Bu arada Halk Fırkasının ilk esaslarını, umdelerini, ilkelerini o hazırlamış ve "Doğru Yol" adlı eserinde bunu ortaya koymuştur. "Yeni Gün", "Hâkimiyet-i Milliye", "Yeni Türkiye" ve "Cumhuriyet" gazeteleri onun, yeni devletin kuruluş ve işleyişi üzerine yazdığı makalelerini yayınlamaktadır. Gökalp, bu makaleleriyle yeni bir Cumhuriyetin fikrî ve manevî temellerini ilmî olarak ortaya koymuştur.³⁶²

1923 yılında yenilenen TBMM'ye Diyarbakır mebusu olarak giren Gökalp, diğer komisyonların yanı sıra anayasa komisyonunda da görev yapmıştır. İttihat ve Terakki döneminden beri taşıdığı saygınlığı, henüz Millî Mücadele sürerken sergilediği desteği ve eski ittihatçıların yeniden toparlanma davetlerini reddetmesi, Gökalp'i kurulan yeni devletin de ideoloğu hâline getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuz Umde'si ve Gökalp'in açıklamasında millî egemenlik anlayışı tartışılmaz bir esas olarak ortaya çıkmaktadır. Yeni Türkiye'nin kuruluşundaki milliyetçi temellerin tarihî dayanağını Kurtuluş Savaşı oluştururken, fikrî temellerini Gökalp ve diğer Türkçü aydınların ortak çabası üretmiştir. Bu bağlamda Gökalp vefatından önce gerçekten ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Gökalp'in millet tarifi de Cumhuriyeti ve kurucu önderleri etkilemiştir. Gökalp, aynı dil ve mefkûre etrafında birleşmiş toplumları millet olarak tanımlamaktadır. Cumhuriyet Halk Partisinin 1931'deki programında yer alan ta-

³⁶⁰ Süleyman Güngör, *agm*, s. 248.

³⁶¹ Erdal Aydoğan, "Ziya Gökalp'in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10 Sayı 2, 2007, s. 177-178.

³⁶² Hikmet Tanyu, *age*, s. 156.

rifte, bu düşüncelerin açık etkisi görülmektedir: “Millet, birbirine dil, kültür ve ideal birliğiyle bağlanmış vatandaşların meydana getirdiği siyasî ve içtimaî bir varlıktır.”³⁶³

Büyük Mütefekkir Ziya Gökalp’in Vefatı

Ziya Gökalp ömrünün son günlerinde bir süreden beri hazırlamakta olduğu “Türk Medeniyet Tarihi” kitabını bitirmek için çok yoğun çalışmıştı. Bu uzun çalışmalar Gökalp’ı çok yorar. Doktorlar ona İstanbul’a gitmesini ve dinlenmesini salık verdiler. O da ailesiyle birlikte İstanbul’a gitmek zorunda kalır. Önce Nişantaşı’nda bir eve yerleşirler. Orada sekiz ay kadar tedavi görür. Midesinden, böbrek ağrılarında şikâyet etmekte, ağrıları giderek artınca da konuşmakta zorluk çekmektedir. Bu hastalığı sırasında bir yandan da Türk Medeniyeti Tarihi’ni tamamlamaya çalışır. Hastalığı daha da ağırlaşınca doktorlar, Büyükkada’ya taşınmasını önerirler. Bütün ilgi ve tedavilere karşın hastalığı her gün biraz daha ilerler.

Bu durumu gören Ziya Gökalp, yapıtını tamamlayabilmek için kendini daha çok çalışmaya verir. Dostlarının çok çalışıyorsunuz, biraz dinleniniz biçimindeki uyarılarına “vakit dar, korkarım, işlerimi ikmal etmeden ayrılacağım” diye cevap verir. Ziya Gökalp’in kızı Seniha Göksel, bu süreci şöyle anlatır:

“Babam ölümünden bir yıl önce, hasta idi. Arada yatağa sarılır bazen vücudunda iyilik ve rahatlık duyar, yataktan kalkar, okur ve yazardı. Hastalığının son aylarında, doktorların tavsiyeleri üzerine Ada’ya taşındık. Orada tedavi, ilaç onu iyileştiremedi. Bu aylar zarfında Türk Medeniyeti Tarihi’nin tashihlerini yaparken yerinden kalkar, oturur, güler, konuşur; bu düzeltme işi bitince tekrar yatağa uzanırdı.”³⁶⁴

Gökalp, 4 Ağustos 1924’te dalgınlık fazla uyumak, zihnen yorgunluk, unutkanlık, mide ağrısı, görme zayıflığı, telaffuz bozukluğu gibi şikâyetlerle Dr. Âkil Muhtar’a gitmiş, iki aylık tedavi önerilmiş ve bunun sonunda şikâyetleri biraz azalmıştı. Ancak Eylül’ün sonlarında tekrar kontrole gittiğinde yüksek ateş, bacaklarında zayıflık ve dimağında problemler de artmıştı. Hastalığı gittikçe ağırlaşınca doktorları onun Beyoğlu’ndaki Fransız Hastanesinde tedavisinin devamını iste-

³⁶³ Süleyman Güngör, *agm*, s. 247.

³⁶⁴ Seniha Göksel, “Babama Ait Hatıralar”, s. 122.

mişler ve 14 Ekim 1924'de hastaneye yatırmışlardı. Hastanede yapılan konsültasyon sonunda ansefalit (beyin iltihabı) teşhisi konulmuş ve bu yönde tedavisine başlanmıştı. Tedavinin her çeşidi yapıyordu, ancak hiçbirisi bir yarar sağlamıyordu.

Ziya Gökalp'in rahatsızlığı ve diğer gelişmeler hakkında olup bitenleri basın, 20 Ekim'de haber yapabiliyordu. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu da bu konuda Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Bey'i Çankaya köşküne davet etmiş ve kendisine bu konuda yapılması gerekenleri dikte ettirmişti. Bu görüşmede Atatürk, "Ziya Gökalp'in rahatsızlığını şimdi öğrendim. Çok müteessirim. Gerekliyse tedavisi için Avrupa'ya gönderelim. Masraflarını bizzat ben karşılayacağım. Lütfen geçmiş olsun dileklerinizi kendisine ulaştırınız. Ben de ayrıca telgraf göndereceğim" demiştir.³⁶⁵

Ölümünden dört gün önce Gazi Mustafa Kemal'den aldığı bir telgraf Gökalp'i çok sevindirmişti. Atatürk telgrafında aynen şöyle diyordu:

"Rahatsızlığınızdan teessürle haberdar oldum. Sıhhat ve afiyetiniz haberine memleketçe intizar olunmaktadır. Süratle iadei âfiyetiniz için Avrupa'da tedavinize ihtiyaç varsa icap eden her şeyin tahsisini tekeffül ediyorum. Sıhhatiniz ve mahall-i tedaviniz hakkında iş'ârınızı bekler, muhabbetkâr selâmlarımı beyan ederim efendim."

Fransız Hastanesinin ikinci katındaki 38 numaralı odada yatan Ziya Gökalp, hafifçe yatağından doğrularak yastığa dayanmıştır. Başında eşi Vecihe Hanım, kardeşi Yarbay Nihat (Gökalp), Ziya Gökalp'in yakın dostu olan müderris profesör Halim Sabit tane tane ve yüksek sesle okumuştur. Ziya Gökalp'in gözlerine bir canlılık, yüzüne memnun olduğunu gösteren tatlı bir tebessüm gelmişti. Halim Sabit telgrafı bir daha okuyunca Gökalp bir şeyler söylemek istemiş, dudaklarını kıpırdatmıştı. Kağıt kalem istediğini belli edince Halim Sabit cebinden defterini çıkardı. Anlaşılır bir sesle, zaman zaman duraklayarak şu cümleleri yazdırdı:

"Paşa hazretlerine lütfen teşekkürlerimizi yazınız. Ben bu hâl-deyken hatırladığı için minnettarım. Gazi Paşa ve Latife Hanıma ithafen yazdığım Türk Medeniyeti Tarihi kitabımın basıldığını"

³⁶⁵ Erdal Aydoğan, *agm*, s. 178.

görmeden ölüyorum... Çocuklarıma babalık vazifemi layık'ı veç-hile yapamadım. Onları milletime ve halaskarıma bırakıyorum."

Sözlerinin burasında gözleri dolmuş, kelimeleri boğazında düğüm- lenmişti. Artık konuşamıyordu. Halim Sabit Bey "Biz Gazi'ye sizin namınıza cevap yazacağız. Kendinizi üzmeyiniz" diyerek rahatlamasını sağ- lamışlardı. Ertesi gün, Halim Sabit ve M. Zekeriya imzası ile Atatürk'e şu telgraf gönderilmişti:

"İstanbul. 22.10. 1340 (1924) Sa: 17

*Ankara'da Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,
Ölüm yatağında bulunan Ziya Gökalp Beye istifsar-ı devletleri- ni okuduk. Çok mütehassis oldu. İçinde minnet okunan ve gün- lerdan beri gülmeyen gözlerinde bir minnet şulesi parıldadı. Bize aynen şu cümleleri imla etti: Teşekkürlerimi yazınız. Öürken beni hatırladığı için minnettarım. Gazi Paşa ve Latife Hanuma ithafen yazdığım Türk Medeniyeti Tarihi eserimi bastırmadan ölüyorum. Çocuklarıma babalık vazifemi yapamadım. Onları Milletime ve Halaskarımıza bırakıyorum, dedi ve sözünü biti- remedi. O dakikadan beri muntazam söz söyleyemediği için son vasiyeti hükmünde olan bu ifadesini hakkında gösterilen samimi alakadan cesaret alarak Halaskarımıza arzı vicdan borucu bildik. Kendisi ümitsiz hastadır. Ailesi fakr içinde perişandır. Memleke- tin büyük bir dâhisinin yokluk içinde hayata veda ederken kendi- sine milletin borçlu olduğu son vazifeyi ifa hususunda dalalet ve sahabet-i devletlerini istirahat ederiz efendim.*

Halim Sabit M. Zekeriya"³⁶⁶

Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Paşa da Ziya Bey'in bu mektubunu aldıktan sonra Genel Sekreteri Tevfik Bey'e hastalığın seyri hakkında kendisine sık sık bilgi verilmesi ve ne yapılması gerekiyorsa yapılması talimatını yenilemişti.³⁶⁷

Atatürk'ün "fikrimin babası" dediği Ziya Gökalp, ölmekten çok as- lında fikirlerini yayamamanın, tam olarak hayata geçirememenin ve yapıtlarını tamamlayamamanın üzüntüsünü duyuyordu. Bu nedenle Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdırdığı karşılıkta, son dakikalarını ya- şamakta olduğunu hissettiğini, yapıtlarının basılmasını, çocuklarının

³⁶⁶ Önder Göçgün, *agm*, s. 628.

³⁶⁷ Önder Göçgün, *agm*, s. 628.

bakılmasını diliyordu. Hastanenin bütün imkânları ve doktorların bütün çabalarına rağmen iyileşme ümidi kalmayan Ziya Gökalp, nihayetinde 25 Ekim 1924 Cumartesi günü sabaha karşı fenalaşmış, “*hastayım, iyiyim, fakat müsterihim*” kelimelerini sarf ettikten sonra ailesinin ve etrafındakilerin gözyaşları arasında gözlerini hayata kapamış, ruhunu teslim etmişti. Ziya Bey’in son saatlerini kardeşi Nihad Bey de şöyle not etmiştir:

*“Ziya Gökalp’in son saatleri: Cumartesi 24/25 Birinci teşrin sene 1340’da gece saat 22 raddelerinde nabızları düşmeğe ve hafif intizar alâimi görünmeye başladı. Sabaha doğru saat 2.30’da (yani iki buçukta) bu hal tedricen tezayüde başladı. Fecirden evvel saat 4.49’da tamamıyla teslim-i ruh eyledi. Teslim-i ruh ettikten sonra bile siması nurlu idi ve taravetini muhafaza ediyordu.”*³⁶⁸

Ziya Gökalp’in ölüm haberi kısa bir süre sonra İstanbul Vali Vekili Hüsnü Bey tarafından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği’ne bildirildi. Bu haber üzerine Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım, İstanbul Valiliği vasıtasıyla Ziya Gökalp’in eşi Vecihe Hanım’a başsağlığı telgraflarını göndermekle gecikmemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Ziya Gökalp’in ölümüne çok üzülmüştü. Ailesinin yanında olduğunu ve onlara her türlü desteği vermeyi arzu ettiğini ifade etmek için de Ziya Gökalp’in eşine aşağıdaki telgrafı çekti:

*“İstanbul Valiliği aracılığıyla Ziya Gökalp Bey’in eşi Hanımefendiye, Değerli eşiniz Ziya Gökalp Bey’in bütün Türk Dünyası için büyük bir kayıp oluşturan sonsuz yokluğundan (ölümünden) ileri gelen başsağlığı duygularımı ve Türk milletinin içten, yürekten üzüntülerini temiz kişiliğinize sunar ve Türk Milleti ve hükümetinin, büyük düşünürünün ailesi hakkındaki sevecen duygularını iletirim efendim. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal.”*³⁶⁹

Bu telgraflar üzerine Ziya Gökalp Bey’in değerli eşi Vecihe Hanım da memnuniyetlerini ifade etmek ve bu acılı günlerinde yanlarında olan, her türlü desteği veren Mustafa Kemal Paşa’ya aynı nezaketle teşekkür etmek maksadıyla şu telgrafla mukabelede bulunur:

³⁶⁸ Erdal Aydoğan, *agm*, s. 183.

³⁶⁹ Önder Göçgün, *agm*, s. 629.

“Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, Hayatını millete vakfeden ve bu sebeple onun hâlâskârı olan Zat-ı Devletlerine dünyada en ziyade hürmet ve muhabbet beslediğine vâkıf oldum. Merhum zevcimın elim ziyayı karşısında büyük Türk Milletinin ve onun hâlâskârı Gazimizin gösterdiği teessür, bu matemli günlerimizde üzgün kalplerimize teselli veren en büyük kuvvet olmuştur. Bana yaşamak için bugün kuvvet veren yegâne âmil Hükümet ve Milletimin bu teveccüh ve muhabbetine istinaden bana vedia olarak bıraktığı çocuklarımı ona lâıyk bir şekilde yetiştirebilmektir. Gözyaşları içinde gönderdiğim bu teşekkürümü kabul buyurmanızı rica eder ve arz-ı hürmetler ederim efendim.

Vecihe Ziya Gökalp’in Refikası”³⁷⁰

Büyük mütefekkirimizin cenazesi pazar günü Fransız Hastanesinden kaldırılarak yapılan büyük bir törenle Sultan Mahmut Türbesinde hazırlanan mezarına kondu. Tabutu Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümet temsilcileri, resmî ve özel kuruluşlar mensupları, üniversite gençliği ve profesörleri, öğretmenler ve elli bini aşkın bir halk topluluğu tarafından uğurlandı. Onun bu vakitsiz ölümü, başta devlet yöneticileri olmak üzere bütün ülkeyi büyük bir üzüntüye düşürmüştü.³⁷¹ Anadolu Ajansı bu acı haberi Türk milletine şu veciz sözlerle duyurmuştur:

“Türk vatanı en büyük ilim adamını kaybetti. Millî Mücadele’nin ruhu ve istinatgâhu olan milliyet fikirlerini neşretmek hususunda Ziya Gökalp Bey’in ifa ettiği hizmetler Türk milletinin kalbinde ebedî bir minnet bırakmıştır. Anadolu Ajansı, büyük Ziya karşısında duyduğu derin teessürü beyan ve Türk milletini bütün ruhu ile taziye eder.”³⁷²

Ziya Gökalp’in vefatını, üyesi bulunduğu TBMM’deki mebus arkadaşları da unutmamış, 27 Ekim 1924’de Meclisin birinci celsesinde hatırasına hürmeten müzakerelerde bulunulmuştu. Birinci Reis Vekil İsmet Bey’in beyanı meclisin ilk gündem maddesiydi. Bu çerçevede İsmet Bey şu beyanda bulunmuştur:

³⁷⁰ Önder Göçgün, *agm*, s. 630.

³⁷¹ Ahmed Ağaoğlu, *agm*, s. 21.

³⁷² Hikmet Tanyu, *age*, s. 162.

“Muhterem arkadaşlar! Meclisimizin alim, mütefekkir ve çok kıymetli bir uzvu olan Diyarbakır Mebusu Ziya Gökalp Bey’in üfulü elimine muttalisiniz. Hepimizi ve şüphe yok ki, bütün milletimizi müteessir eden bu ziya, Türkiye ve Türklük için elbette bir musibettir. Ziya Gökalp Bey, milletini aşk ile seven hakiki bir milliyetperver, onun yüce varlığını tarihin derin karanlık sahifelerinden kurtaran, Türk gençliğini ölmez emeliyle canlandıran ve güzide eserleriyle Türklüğe büyük hizmetler ifa eden samimi bir vatanperverdi...”

Yine aynı oturumda Zonguldak Mebusu Ragıp Bey’le 59 arkadaşı tarafından Diyarbakır Mebusu merhum Ziya Gökalp’in ailesine “hidemat-ı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında kanun teklifi” verilmişti. Teklifin gerekçesinde şöyle deniyordu:

“Diyarbakır Mebusu Ziya Gökalp Bey bütün hayatını, tam ve olgun bir kendinden vazgeçme ile vatan ve milletinin kültür ve ilim bakımından yükselmesine adanmış ve meydana getirdiği eserleri de bu amaca bağlamış ve ailesi için geçinebilecekleri hiçbir şey bırakmadan onları milletine emanet etmiştir. Millî Mücadele’nin ruhu ve dayanağı olan milliyet düşüncesini yaymak hususunda Ziya Gökalp Bey’in yaptığı hizmetler Türk milletinin kalbinden sonsuz bir iyiliğe karşı duyulan iç yükümü ve teşekkür bırakmış olduğunda kimsesiz ve yardımsız kalmış olan ailesini milletin yardım kanadının altına almak ve onların maddî üzüntülerini hafifletmek değerbilirliğin gereği olmakla teklifin hemen görüşülmesini arz ve teklif ederiz”³⁷³

Bu teklifin tercihen ve acilen görüşülmesi gündeme gelmiş, nihayetinde encümen mazbataları da dikkate alınarak 11 Kasım 1924 tarihinde Meclisin birinci celsesinde görüşülmüş ve oylamaya katılan 155 mebusun 151’inin evet oyuyla kabul edilmişti. Ziya Gökalp’in ailesine maaş tahsisiyle ilgili kanun teklifi şu şekildedir:

“Zonguldak Mebusu Ragıp Bey ve rüfekasının Diyarbakır Mebusu merhum Ziya Gökalp Beyin ailesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair (2/352) numaralı teklifi kanunisi ve müvazenei Maliye Encümeni Mazbatası.

Riyaseti Celileye Diyarbakır Mebusu Muhteremi merhum Ziya

³⁷³ Zeki Yağmurdereli, *age*, s. 26.

Gökalp Bey bütün hayatını tam ve kâmil bir feragatinefs ile Vatan ve Milletinin harsen ve ilmen yükselmesine hasr ve vakf etmiş ve meydana getirdiği âsarı da bu maksatla tahsis eylemiş ve ailesi için medarı maişet olacak hiçbir şey bırakmadan milletine vedia olarak terk etmiştir. Millî mücadelenin ruhu ve istinatgahı olan milliyet fikirlerini neşretmek hususunda Ziya Gökalp Beyin ifa ettiği hizmetler Türk Milletinin kalbinde ebedî bir minnet ve şükran bırakmış olduğundan kimsesiz ve himayesiz kalan ailesini milletin cenahı himayesine almak, bunların maddî alâminitehvin etmek kadirşinaslığın icabatından olmakla iki lâ-yihaikanuniyenin ihtiva ettiği mevadiyatyenin bugünkü celsede tercihan ve müstaceliyet kararı ile derhal müzakeresini arz ve teklif eyleriz efendim.

Diyaribekir Mebusu merhum Ziya Gökalp Beyin Büyük Millet Meclisi ikinci devrei intihabiyesine ait bakiye tahsisatının ailesine itası hakkında teklifi kanunî

Madde 1. Diyaribekir Mebusu merhum Ziya Gökalp Beyin bu devreiintihabiyeye ait olan bakiye tahsisatı, Meclis Bütçesinin... faslının Mebusan muhassesatı maddesinden tamamen ve defaten ailesine ita olunur.

Madde 2. İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.

Diyaribekir Mebusu merhum Ziya Gökalp Beyin ailesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisi ve çocuklarının meccanen tedris ve ikmali tahsili hakkında teklifi kanuni

Madde 1. Diyaribekir Mebusu merhum Ziya Gökalp Beyin haremî Vecihe Hanımla kerimeleri Seniha, Hürriyet ve Türkan hanımlara hidematı vataniye tertibinden maktuan ellişer lira maaş tahsis edilmiştir.

Madde 2. Merhumu müşarünileyhın evlâtları meccanen hükûmet tarafından tahsil ettirilecektir.

Madde 3. İşbu kanunun icrayı ahkâmına icra vekilleri heyeti memurdur.

27 Teşrinievvel 1924.³⁷⁴

³⁷⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakMetinleri>

Ziya Gökalp'in ailesine beş bin lira ev parası verilmesi ve eşi ile üç kızına vatan hizmeti tertibinden maaş bağlanması ve çocuklarına devlet okullarında parasız okutulması hususuna karar verilmiş, eşine hayatı boyunca elli, üç kızına da evleninceye kadar otuzar lira bağlanmıştır.³⁷⁵ Böylece Meclis, Türk dünyasının bilge insanına hürmeten ve geride bıraktığı eşi ve çocuklarına sahip çıkmayı bir vatan borcu bilmiş ve gereğini yerine getirmiştir. Atatürk'ün buyruğu ile Ziya Gökalp'in gözü arkada kalmamış, "Türk Medeniyeti Tarihi" adlı eseri baskıya gönderilmiş, eser 1925 yılında yayınlanmıştır.

Ziya Gökalp, gah darülfünunun ilmî ve fikrî muhitinin en ateşli tartışmacısı, gah İstanbul Türk Ocağı'nın dersliklerinde Turan mefkûresini anlatan bir idealist, gah İttihat ve Terakkî'nin siyasî teşkilâtı içinde bir teşkilatçı, gah hürriyet ve itilaf zindanları ile İngiliz hapishanelerinde fikir çilesi çeken büyük bir mütefekkir, büyük bir dâvâ adamıydı.

³⁷⁵ Hikmet Tanyu, *age*, s. 164.

**ZİYA GÖKALP'İN
KİŞİLİĞİ, ESERLERİ VE FİKİRLERİ**

Ziya Gökalp'in Kişiliği, Mizacı

Onu tanıyan bilen arkadaşlarının anlattığına ve hayat hikâyesine baktığımızda Ziya Gökalp, günlük yaşamda içe dönük, sakin ve kendi hâlinde birisi olmuştur. Buna karşın, idealist ve mücadeleci bir yapıya sahip olan, Gökalp en kötü durumlarda bile ümidini kaybetmeyecek kadar kararlı bir kişiliğe sahiptir. Yaşamı boyunca, düşünce ve hayalleri yolunda mücadele vermiş; hiçbir dönem, düşünce ve eylemlerinden ödün verme gereği duymamıştır. Birçok kovuşturma, hapis ve sürgün cezasıyla karşılaşmasının arkasında da yine bu kararlı tutumunun etkileri vardır. Ziya Gökalp'in en güçlü yönlerinden biri de, hiç kuşku yok ki; onun hayal gücüdür. Gökalp'ı, düşünce insanı, maneviyatçı, toplumsal ve ahlâki konularda eylem adamı ve şair yapan çoğunlukla bu yüksek hayal ve düşünebilme gücü olmuştur. Güçlü bir analitik düşünce yeteneğine sahip olan ve vatan sevgisiyle dolu duygu ve düşünce yüklü şiirler yazan Gökalp, aynı zamanda sorumlu bir aile babasıdır.³⁷⁶

Ziya Gökalp, hayatı boyunca bir an olsun bilimsel çalışmalarına ara vermedi. Okudu, düşündü, araştırdı, yazdı. Arkadaşları ile olan konuşmaları sırasında bile boş sözlerden kaçındı. O'nun bir arkadaş toplantısında "bugün hava çok sıcak" ya da "elbiselerinizi kime diktiriyorsunuz" biçiminde konuştuğuna rastlanmadı. Yahya Kemal, "Türk Yurdu" dergisinin Kasım 1924 sayısında yayınlanan "Şahsi Hatıralar" başlıklı yazısında, "Sokrat'ın usulü sormakmış, Ziya Bey'in bilakis sormaksızın söylemekti" diye yazarak, Gökalp'ı şöyle anlattı:

"İnsanlara ateş vermek istediği için Kaf dağlarına zincirlenmiş olan Promete gibi Ziya Bey kafası ile ilme zincirlenmişti, O zincirinden bir an ayrılmıyordu, hayata, tabiate, havaiyata dair, dereden tepeden konuşmak nedir bilmiyordu. Her kelime ve her hadise onda bir fikir silsilesini uyandırırdı..."³⁷⁷

Yine Gökalp'in üslubu hakkında değerlendirmede bulunan Akçura, Gökalp'in etkileyiciliğine ve ikna ediciliğine dikkat çekmektedir. Gökalp'in, fikirlerini empoze etme konusunda oldukça başarılı olduğunu şöyle ifade etmiştir:

³⁷⁶ Seniha Göksel, "Annem Vecihe Ziya Gökalp", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 3, Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, Işıl Matbaası, 1956, s. 127.

³⁷⁷ Yahya Kemal, "Şahsi Hatıralar", s. 83.

“Türk Yurdu’nun idare heyeti içtimalarında Ziya Bey çok söz almazdı. Söz aldığı zaman kısa ve biraz muammaî söylerdi. Fakat söylediklerinde boş, lüzumsuz ve alelhusus maksatsız bir söz hatta bir kelime bulunduğunu hatırlamıyorum... Ziya Bey söz söylerken mutlaka bir fikir neşretmek, bir şey telkin etmek için söylerdi. Mizahtan çekinirdi, tenkitten hoşlanmazdı, alaya kızardı... Yakın bir mazide İstanbul ve Türkiye’nin münevver tabakasından, Gökalp kadar şakird ve mürid toplamış bir üstad, bir mürşid bilmiyorum.”³⁷⁸

Her Zaman Sade ve Mütevazı Bir Hayat Sürdü

O dönemin tanıklığını yapanlar, düşünürümüz Ziya Gökalp’in fiziksel, ruhi yapısı, cemiyetindeki duruşu hakkında da önemli anekdotlar bırakmışlar. Bu yazılanlardan çıkardığımız, Ziya Gökalp duruşuyla, cemiyet hayatındaki görünüşüyle daima mütevazı hatta biraz çekingen bir görünüme sahipti. Sürekli düşünen, genelde az konuşan ancak sosyal meseleler, bilimsel konular olunca adeta coşan bir yapıya sahipti. İnanıldığı konular hakkında karşısında kim olursa olsun taviz vermeyen, mücadeleci bir kişiliğe, sağlam bir duruşa sahiptir. Damadı Ali Nüzhet Göksel, Ziya Gökalp’in görünüşünü, fiziksel yapısını şöyle anlatıyor:

“Gökalp, orta boylu, şişmanca yapılı, beyaz tenli, siyah saçlı, elâ gözlü, dalgın ve rüya bakışlı idi. Yüzüne baktığımız zaman, çok defa başını sağa doğru eğilmiş görürdünüz. O daima düşünceli dururdu. Sesi tatlı, güler yüzlü, duruşu ve davranışlarıyla, etrafındakilere emniyet verirdi... Fakat bu durgun ve sakin duran adamın, sık sık iç dünyasından bir yanardağ gibi zaman zaman laoları fıskırırdı. Onun iç hayatı, dış görünüşüne hiç benzemezdi. Dışı hareketsiz görünmesine rağmen içi, daima bir tuğyan, bir feveran hâlinde idi. Bütün sohbetleri esnasında, gözleri bir noktaya dikilir, sanki bir kitap okuyormuş gibi planlı söyler, ağzından ne bir kelime fazla ne de noksan çıkardı.”³⁷⁹

Yahya Kemal de Ziya Gökalp’in fiziksel özellikleriyle ilgili şu bilgileri verir:

³⁷⁸ Yusaf Akçura, *agm*, s. 16.

³⁷⁹ Ali Nüzhet Göksel, “Ziya Gökalp’in Portresi ve Fikirleri”, *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır’ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Nu: 3 Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, Işıl Matbaası, 1956, s. 63.

*"Paris'te uzun süren gençlik hayatımı kapayıp da İstanbul'a döndüğümde ... arkadaşım Doktor Nazım Bey'e tesadüf ettim; yanında şişman, değirmi yüzlü, hâl ve şahsı taşralı ve çocuk gibi mahçup biri vardı. Saint-Simon, en öz ve en hassas bir şâir olan Racine'i tarif ederken söylüyor ki Racine'in şâir olduğunu belli eden hiç bir hâli yokmuş; Ziya Bey de tıpkı böyleydi."*³⁸⁰

Çoğu Zaman Sakin, Nadiren Şakacı ve Nadiren Öfkeli

Gökalp'in hayattaki fiziksel görünüşü böyleyken, sosyal görünüşünün en bariz özeliği ise, hiç bir zaman paraya önem vermediği, sade bir hayat sürdüğü, küçük bir odanın içinde, üstünde bir gecelik, kitaplarının arasında çalışırken kendi dünyasının sarayını kurmuş olduğuydu. Yahya Kemal, sürekli sessiz ve ciddi duran Ziya Gökalp'in şakacı bir kimliği olduğunu, arkadaşlarıyla sık sık şakalaştığını da anlatır:

"Arkadaşları, hepimiz onun nazarında ayrı ayrı bir mevzu idik. Şekli zamanlarında içimizden birini ya beni ya Fuad'ı ya Celal Sahir'i lakin tercihen Hamdullah Suphi veyahud da Ağaoğlu Ahmed'i parmağına dolar, kızdırır, tasniflerin ağı içine alırdı. Bu saatler en eğlenceli saatlerimiz olurdu. Fazıl Ahmet'le konuştuğu bir gün Fuad'a bir diken ucu ile dokunmak için mukayeseden bana bir takdir hissesi ayırmış: Köprülüzade cehd adamı, Yahya Kemal de vec adamıdır, demişti. Bana tariz etmek istediği bir gün, kafamı tarihin zevklerine kaptırdığımı vesile saymış;

"Harabisin harabati değilsin!

Gözün mazidedir ati değilsin!"

demişti. İrtical dedikleri nadir tesadüfün şevkiyle, ben de kendisine demiştim ki;

"Ne harabiyim ne harabatiyim,

*Kökü mazide olan atiyim."*³⁸¹

Arkadaşları tarafından "Görünüşi sakin, sessiz ve sabırlı ama iç dünyası patlamaya hazır fırtınalarla yüklü, kabına sığamayan, biraz mistik ama aynı zamanda atak ve farklı bir Anadolu delikanlısı" olarak nitelenen de yine Ziya Gökalp'tir.³⁸² Mistik aynı zamanda patlamaya hazır bir Anadolu delikanlısına benzetilmesi boşuna değildir. Hem İttihat ve Terakki'den

³⁸⁰ Yahya Kemal, *agm*, s. 82.

³⁸¹ Yahya Kemal, *agm*, s. 84.

³⁸² Orhan Karaveli, *age*, s. 13.

hem Türk Yurdu dergisinden hem de Malta sürgününden kader arkadaşı olan Ahmet Ağaoğlu, “Hayat ve muaşeret sahasında bu kadar mütevazı, mahcup ve mahvîyetli olan Ziya’nın fikir ve kanaat sahasındaki cesaret ve kat’iyeti de bi-payan idi. Bu sahada o adeta kırıcı ve bi-rahim idi” derken bu gerçeği ifade eder.³⁸³

Küçük Mecmua’yı çıkardığı yıllarda hem damadı hem de en yakın takipçilerinden biri olan Ali Nüzhet’le aralarında geçen hadisede onun özellikle kendisi methedildiğinde bazen ne kadar kızgın olabileceğini göstermesi bakımından ilginç bir anekdottur:

“Amerika’da tahsilde bulunan bir gencin Ziya Gökalp’in eserlerini hayranlıkla tahlil eden uzun yazısını midesinden hasta olarak o günlerde evinde yatan Gökalp’in haberi olmadığı bir zamanda, dergiye konulmak üzere Ali Nüzhet kendiliğinden dizdirdi. 200’den fazla dergide de basılan bu yazıyı matbaaya gelerek gören Gökalp kendisini öven bu yazıyı okuyunca –o zamana kadar hemen hiç öfkelenmeyen kişi- olmaktan çıkarak hem gücenmiş hem de çok kızmıştı. Bütün dergileri derhal bozdurdu. Basılanları hemen imha ettirdi. Böyle öfkelenmediği hiç görülmemişti.: ‘Benim hakkımda yazılan bir methiyeyi benim mecmuamda neşretmeyi sen de uygun bulmamalıydın’ diye Ali Nüzhet’e tarizde bulunur.”³⁸⁴

Zekeriya Sertel, O’nun sadeliğini ve çekingen kimliğini şöyle anlatır:

“Ziya Gökalp sade, sessiz, son derece alçakgönüllü bir adamdı. Toplantılarda sıkılğan ve çekingen bir hali vardı. Başını bir yana eğip, ellerini göbeğinin altında bağlar, gözlerini yere dikerek saatlerce sessiz otururdu. Dinleyip dinlemediğini anlamak güçtü. Sonuna kadar söze karışmaz, kendisini unuttururdu. Fakat bir kez de konuşmaya başladı mı, durmadan anlatırdı. Hazır bulunanlar derhal seslerini keser, dikkatle ve hayranlıkla onu dinlerdi. O zamana kadar hiçbirimizin aklına gelmeyen şeyler söylüyor, yeni fikirler ortaya atıyor ve bütün söylediklerini bilimsel esaslara dayandırıyor. Hatip değildi. İyi konuşamazdı. Fakat dinleyenleri hayretten hayrete düşürmekten de geri kalmazdı. Merasimden kaçır, teklif tekellüfe önem vermezdi. Yaşayışı

³⁸³ Ahmet Ağaoğlu, *agm*, s. 22.

³⁸⁴ Himet Tanyu, *age*, s. 145.

da son derece basitti. Paraya, eğlenceye, lükse değer vermezdi. Evindeki hayatı da bir vilayet adamının hayatından ayırt edilemezdi.”³⁸⁵

Inandığı Yoldan Dönmezdi

Ziya Gökalp, yeryüzünde çözümlenmesi olanaksız bir sorun bulunacağını hiç bir zaman aklına getirmemiş, büyük bir inançla “bilimsel bir kuralın iyi edemeyeceği herhangi bir derdin olamayacağını” savunmuştur. O’nun servete önem vermeyen yanı, aşırı istekleri geri çeviren tutumu, “kişi yok, toplum var” özdeyişine kaynak olmuştur. Sonsuza kadar yaşayacak bir varlık olarak saydığı millet sevgisi Gökalp’i acıdan, kaygıdan kuşkudan uzak yaşattı ve korkuya, kaygıya kapılacağı, kuşkuya düşeceği anda, O’nun üzerinde “Ümit kaynağı” gibi parladı. İngilizler tarafından birçok arkadaşı ile birlikte sürgüne yol alırken “bizim görevimiz bitti, milletin içinden başkaları çıkıp, bu görevi onlar yapacaklar” diyordu. Çünkü millet, Gökalp’in gözünde yaratma yetisine sahip bir “küçük evren” idi. Gökalp’in konuşmalarındaki her cümle, bir büyük sorunun özeti ya da bir büyük sorunun çözümü olmuştu.

Ziya Gökalp yaşadığı devirde etrafını saran bir yığın fikir adamının hücumuna uğramıştı. İslâmcısı, Garpcısı, Türkçüsü onu eleştirecek hiçbir şey bulamayınca konuşmaya şöyle başladır:

“Gökalp, iyi bir adamdı, ahlâklı bir insandı; fakat ne yazık ki Türkçülük cereyanını memlekete yaymıştı. İttihatçı olmayan particiler de Gökalp’in şayani hayret ve hürmet olan ilmi araştırmaları yanında şu İttihatçılığı olmasaydı, diyorlardı. Üniversitenin eski hocaları ise Yahya Kemal, Necmeddin Sadak, Şemseddin Günaltay ve Ahmet Ağaoğlu gibi adamları fakülteye getirmeseydi, diyorlardı. Ağdalı dilin taraflısı olanlar da Gökalp için, dili sadeleştirmemesi ve aruz yerine hece veznini istemiş olsaydı, diye şikayet ederlerdi; fırsat buldukça yazarlar ve söylerlerdi. Bazı Türkçüler de bize Goethe’nin şu sözlerini hatırlatıyorlar: “Bayron, muhakkak ki Şekspir’i inkâr etmek isterdi. Bencillikten bu kadar uzak üstünlük onu rahatsız ediyordu. Hemen yanı başında rahat rahat açılıp saçılmayacağını anlıyordu.” İşte bir kısım Türkçülerin, Gökalp’in yaşayan fikirlerinden böyle rahatsızlık duydukları anlaşılıyor. Gökalp, şahsı aleyhine

³⁸⁵ Zekeriya Sertel, *age*, s. 34

söylenen sözlere ehemmiyet vermezdi. O inandığı yolda yürümekten geri durmadı... O konuşurken insanlardan değil, fikirlerden bahsedirdi. Hele kendinden hiç söz açmazdı. Onunla konuşurken dünyanın maddi tarafına yüz çevirmiş olan bu adam, sanırdınız ki, bir eski zaman peygamberidir. Onda yalnız büyük bir fikir kuvveti değil, bir aşk ve iman kudreti de vardı. Gökalp Türk milletine aşıktı. O, "Millete ver canını, Ocağını şanını; Bir aşık olsan bile feda et cananını" dedi. Bütün ömrü boyunca ne kendini ne de ailesini düşünmeden bu uğurda çalıştı. Bu arada hapsoldü, zindana atıldı. O sıhhat ve kuvvet dolu vücudunu kırk dokuz yıl içinde eritip, çürüttü. İsteseydi İttihat ve Terakki hükümeti zamanında dünya nimetlerinin en yükseğine nâil olabilirdi... O gurur ve tefahur denilen duygulardan daima uzak kalmıştır. Gökalp, yaptığı büyük eserinin önünde boynunu bükük ve çekingen dururdu."³⁸⁶

Gökalp'ın fikirleriyle ahlâkî yaşayışı arasında tam bir bağdaşma vardı: "Kıymetim var deme ki, gerçek ola kıymetin" hakikatini ortaya attı ve hayatı boyunca bu fikre sadık kaldı. Gökalp, kahramanlara ve büyük adamlara karşı derin bir sempati duyardı. Hayal ettiği kurtarıcılara karşı destanlar yazardı. Büyük adam tiplerini daima bu ahlâkî açıdan görürdü. Çünkü ona göre "her şey bu millet içindir" prensibi esastı. Yoksa onu anlamayanların sandıkları gibi, memlekette bir "Çoban ve Sürü" düşüncesini ve anlayışını yaratmak değildi. "Ben yokuz, biz varız" demekle ferdi inkâr etmiş olmuyordu. Ancak "ben yaptım, ben ettim" gibi şahsî egoizmanın hâkimiyetini ifade eden ve Doğu'nun tarih boyunca sosyal hürriyetini engelleyen bir hastalığın tedavisini gösteriyordu.³⁸⁷

Ziya Gökalp'in "Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım" Sözü Bir Teslimiyet Değil Sorumluluk Bilinciydi

O her zaman sıradan insanlar gibi yaşadı, lükse şatafata kaçmadan sürülen bir hayattı onunkisi. Ancak bu hayat her zaman bir vazife bilinciyle birlikte var oldu. Daha büyük hedefler için küçük insanların, küçük düşünceleriyle uğraşmadı. Onlara da aldırış etmedi. Gerek İttihat ve Terakki'de gerekse Cumhuriyet döneminde siyasilerle ilişkileri her

³⁸⁶ Ali Nüzhet Göksel, "Ziya Gökalp'in Portresi ve Fikirleri", s. 65-67.

³⁸⁷ Ali Nüzhet Göksel, "Ziya Gökalp'in Portresi ve Fikirleri", s. 67.

zaman bir bilim adamı bir hoca kimliği çerçevesinde gelişti ve bunu milletine bir vazife olarak yaptı.

VAZİFE

O, gönlüme Arş'tan inen bir sestir;

Milletimin vicdanına ma'kestir;

Ben askerim, o üstümde kumandan

Baş eğerim emrine sormadan!

Gözlerimi kaparım

Vazifemi yaparım!

.....

Var demezdim bu dünyanın ötesi,

Gelmeseydi vazifenin gür sesi.

Bu ses mutlak Mavera'dan geliyor...

Hak neredeyse ta oradan geliyor...

Gözlerimi kaparım!

Vazifemi yaparım!³⁸⁸

Gökalp, bu şiiri yazarken büyük bir samimiyetle, tam bir imanla vazifenin heybet ve kudretiyle yazmıştır. Burada gözeri kapamak, şahsî menfaat, şahsî çıkar düşünmemek, asla korkmamak, o anda yalnız ve yalnız milletine karşı üstlendiği sorumluluğunu yerine getirmek için kullanılmıştır. En yakın arkadaşı olan Ahmet Ağaoğlu'nun evladı Samet Ağaoğlu "Babamın Arkadaşları" adlı eserinde bu hususu çok güzel ifade eder:

"Devrin sahip olduğu kudrete rağmen en mütevazî yaşayan insanlardan birisiydi. Evi, mahallenin içinde orta halli manzarasını hiçbir zaman kaybetmedi. Fakat mürşit içtimaî ahlâk sahanında, derslerinin dışına katiyen çıkmıyor, fırkasının bir kısım ikinci, üçüncü derecede adamlarının gösterdiği şahsî menfaat ihtirasları karşısında sessiz sedasız kalıyordu. Onun bu sükutu devrinin asker, sivil diğer diktatörleri için de devam ediyordu. "Gözlerimi kaparım. Vazifemi yarım. Vecizesini mutlak bir disiplin ve itaat emri hâlinde evvelâ kendisi tatbik ediyordu, gözlerini kapıyor, kendisine düşen vazifeyi en ufak bir ihmâl göstermeden yerine getiriyordu!"

³⁸⁸ Hikmet Tanyu, *age*, s. 114.

Bu satırlarım hiçbir zaman filozof mürşidi Birinci Dünya Harbi içindeki tavrından dolayı tenkit değildir. Sadece hayatının bir devrindeki görünüşünü yazıyorum. O senelerden uzaklaştıkça hadiseler, hareketler, sözler sahiplerinin maksatlarını tam olarak ifade eden manalarını alıyorlar. Zaten insanın ferdî ve içtimâî hayatında sebep, vesile veya şahit bulunduğu bütün oluşlar aynı değişmez kanuna tabidirler. Bunların hakiki diğerleri meydana getirdikleri med ve cezirler, dalgalanmalar, dedikodular dindikten, silindikten sükunete kavuştuktan, bir kelime ile zamanın temizleyici eli tesirini gösterdikten sonra belli olur.

Şimdi soruyorum, şayet mürşit kendisine düşen vazifeyi gözlemini kapayarak yapmasaydı, etrafının doğru yanlış çeşitli rivayetleri, yolsuzlukları, fenalıkları ile meşgul olarak onları düzeltmeğe çalışsaydı muvaffak olabilecek miydi? Hayır! Bu takdirde büyük menfaat ihtilaflarının ortasına atılmış olacak, mücadelede belki de en yakın arkadaşlarından bile hıyanet görecekti. O zaman da asıl vazifesini yapamayacaktı. O, Türk Milletini Garp medeniyetine götürmek için yollar arıyordu. Bu yollar bulduktan sonra gördüğü fenalıklar kendiliğinden yok olacaktı. Tarihî bir hakikati itiraf etmek lazım gelir: Belki de mürşidin öyle düşünmesi, böyle hareket etmesi sayesinde ki İttihat ve Terakki devri ilim, sanat, tefekkür itibariyle mümtaz vâsfa hak kazanmıştır. Ondan sonra gelen devirlerin hiç biri ilme, sanata, tefekküre layık oldukları yeri vermemişlerdir. Fikir ve kanaatleri itibariyle İttihat ve Terakki'nin düşmanı sayılan şairler, filozoflar, muharrirler, ressamlar mürşidin ve başında bulunduğu Yeni Mecmua'nın etrafında toplanabilmişler, yanında samimi, emin bir sığınma yeri bulabilmişlerdir. Genç istidatlar açtığı kapıdan şöhret dünyasına geçtiler, şiirde aruzdan heceye atlayış, sahnede ortaoyunundan hakiki tiyatroya geçiş, tarihte Osmanlı'dan evvel Türk milletinin varlığını kabul, dinde Kur'an'ın tercümesi, batıl itikatlar ile mücadele, ıslahat hareketleri hep onun rehberliğiyle oldu. Devrin en kibirli, en azametli, siyasî şahsiyetleri mürşidi gördükleri zaman küçük bir çocuk gibi ellerini öpüyorlar, öptüklerini de herkese göstermeğe çalışıyorlardı.”³⁸⁹

³⁸⁹ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayını, İstanbul, tarihsiz, s. 14-15.

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Partisinin genel merkez üyesi ve liderlerden özellikle Talât Paşa'nın çok saygı duyduğu ve "Hoca" diye hitap ettiği bir danışman, bir "akıl hocası" idi. Ziya Gökalp hiçbir zaman hükûmette görev almamış, hükûmetin icraatını fikirleriyle etkilemekle yetinmeyi yeğlemiştir. Siyaset gündemine oturan birçok müşkül meseleyi öyle bir noktadan kavrar ve görüşünü, karar vermekte güçlük çeken liderlere, mutlak bir doğallıkla öyle inandırıcı biçimde söylerdi ki kararsızlıktan bunalmış liderler, karanlıkta birdenbire parlak bir ışık yanmışçasına aydınlanır ve çetin gözüken kararı cesaretle verirlerdi. Parti genel merkezinin şubelere gönderdiği birçok genelgenin yazılması, partide fikirlerini açıklayan ve fikirleri beğenilen Ziya Gökalp'e havale edilirdi. Ziya Gökalp, akşam evde genelge metnini yazardı ve onun yazdığı metin ertesi gün şubelere gönderilirdi. Fikirlerini açıklamak, hele ülkenin düzlüğe çıkması ve ilerlemesi içinse, Ziya Gökalp'e o kadar doğal geliyordu ki, bir fikir adamı olarak toplumda kazandığı etkiden kendine bir paye çıkarmak aklından bile geçmiyordu. Sadece, düşünen bir adamdı ve bu nedenle kişisel ilişkilerinde kendi hâlindeydi. Onda siyaset ihtirası yoktu, sadece vatana hizmet tutkusunu vardı. Meşrûtiyetten sonraki partili hayatta, partide etkili olmayı, bilim temeline oturtmaya çalıştığı fikirleriyle ülkeye hizmet etme yolu olarak görüyordu.³⁹⁰

Ziya Gökalp üzerine yapılan çalışmalarda onun münzevî bir hayata yaşadığı üzerinde genelde durulmaz. Oysa yukarıda da görüldüğü üzere o her zaman münzevî bir hayat yaşamıştır. Özellikle de sürgün yıllarında aile efradına yazdığı mektuplarda Gökalp, kendisini sıklıkla münzevî bir adam olarak nitelendirir.

Gökalp'in vefatından kısa süre önce "Çınaraltı" başlığıyla yazdığı yazılarda, ruhunu dinlendirmek için çınar altında inzivaya çekilen ve burada güncel meselelere dair kendisine sorulan sorulara yanıt veren kişi olarak ele aldığı ve çalışmasında "meçhul profesör" ve "meçhul filozof" diye bahsettiği kişi de Gökalp'in kendisinden başkası değildir. Tabii burada bahsi edilen münzevîliği, toplumla irtibatını kesmiş kişi olarak algılamamak gerekir. Zira Gökalp'in kendisi toplumsal sorunlarla hem fikren hem de fiilen yakından ilgilenen bir mütefekkir figür

³⁹⁰ Yılmaz Özakpınar, "Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp'in Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1515.

olmasıyla tanınmaktadır. Fikirsal üretimde bulunan her aydının, bir parça münzevî bir yönü vardır. Gökalp, gerek yaşadığı dönemde ön plana çıkan (yerli ve yabancı) farklı fikirleri öğrenmeye yönelik okumalar yapmak gerekse de fikirsal üretimde bulunabilmek için kendisine zaman ayırmayı seven bir kişidir. Fikirsal üretimde bulunan biri olarak, döneminin diğer aydınlarıyla karşılaştırıldığında, makam peşinde koşan biri olmaması da münzeviliği çerçevesinde açıklanabilecek bir durumdur. Gökalp'e yakın isimlerden Fuat Köprülü, Gökalp'in sıkılğan bir çocuk kadar mahcup, sessiz ve mütevazı olduğunu, sevdiği arkadaşlarının meclisinin dışında, bir köşeye çekilip boynunu bükken, lakırdıya karışmayan ve kendisine sorulan sorulara da kısa cevap veren biri olduğunu belirtir. Köprülü, Gökalp'in bu mütevazı, gösterişsiz, mahcup hâlini gören ve yalnız zevahire göre hüküm verenlerin, Gökalp'i "silik ve manasız bir adam" gibi gördüklerine çok defa şahit olduğunu belirtmektedir. Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırı olmasından sonra, Edebiyat Fakültesi'nde kendisine vekâlet etmesi için derse gönderdiğinde, Gökalp'in ders ortamındaki utangaç hâlini anlatarak, dersi bitirmeden çekip gittiğini ve akabinde öğretmenlik yapamayacağını söyleyerek bu vekâletten çekildiğini belirtir. Baltacıoğlu, Durkheim'dan sonra yetmiş en büyük sosyologlardan biri olarak nitelendiği Gökalp'in, kişiliği itibarıyla son derece kapalı, sıkılğan ve çekingen bir insan olduğuna dikkat çekmiştir. Niyazi Berkes ve Taha Parla da Gökalp'in son derece utangaç, içine kapanık, mütevazı ve hırslı olmayan doğasıyla polemikçi biri olmadığı gibi neredeyse yokluk içerisinde yaşamasına karşın siyasî mevki, kamusal bir pozisyon ya da maddî menfaat tutkusu peşinde olmadığını ve bu uğurda inandığı prensiplerinden de ödün vermediğini belirtmiştir.

Gökalp, 21 Ekim 1920 tarihinde eşi Vecihe Hanım'a yazdığı mektupta "İnsan ya herkes gibi dedikodu âlemine dalmalı, yahut inzivaya çekilip kendi kendine bir âlem yaratmalı" demekte ve münzevî bir hayatı tercih etmesinde başlıca nedenin de dedikoduyu sevmemek olduğunu açıklamaktadır. Yine 14 Şubat 1921 tarihinde kızı Seniha Hanım'a yazdığı mektupta Ziya Gökalp, "Zevkli, eğlenceli yerlerden hoşlanmıyorum. Burada her gün bir Aziz'in bayramıdır. Türü türü alaylar, yürüyüşler yapılır. Bütün âlem sokaklara dökülür; fakat, bu gibi temâşalardan kaçıyorum. Münzeviyyâne dolaşmayı, tek başıma kalıp düşünmeyi se-

viyorum...” demektedir. Gökalp’in sürgün yıllarındaki mektuplarında bu tür cümlelerden pek çok örnek bulunmaktadır.³⁹¹

Gökalp hiçbir dedikoduya, kötü söze aldırış etmeden bildiği yoldan gidiyor, müthiş bir okuma merakı ve kanmak bilmeyen bir öğrenme susuzluğu ile Avrupa’daki fikirleri büyük bir azimle takip ediyordu. Basit bir bilgi taşıyıcısı değildi. Kafasındaki fikirlerle eğitimden iktisada, ahlaktan estetiğe, kadın haklarından dine, siyasetten etnografiye kadar her alanda Türk toplumunun meselelerine eğiliyordu. Fikirler kafasına nereden gelmiş olursa olsun, onun gözü hep Türk toplumunun meselelerindeydi. Zihninde kaynayan fikirlerin, düşünmenin zevkından doğan bir heyecanla taşması, belki öğretme içgüdüsünden çok, fikirlerini dışa çıkararak ve paylaşarak açıklığa kavuşturma ihtiyacına bağlıydı. Tasnif ve terkip kabiliyeti, benzerlikleri ve farklılıkları göstererek meselelerin karmaşıklığını kavranabilir bir düzene sokuyordu. Onun, kendini kaptırarak yaptığı, ne zaman sona ereceği bilinmeyen konuşmalar, çoğu meslektaşlarını, bazen tebessümle dinleseler bile, çok zaman hayran bırakıyordu. Sosyal ilişkilerinde sakin ve sessiz duran, bulunduğu ortamlarda kederliymiş gibi düşünceli bir tavırla dolaşan Ziya Gökalp, bir mesele ortaya konulduğu ve fikirlerini açıklama fırsatı bulduğu zaman canlanıyor ve sanki kişilik değiştiriyordu. Çoğu makalelerini, üniversitede ya da İttihat ve Terakki merkezinde arkadaşlarıyla yaptığı konuşmalardan sonra yazıyordu. Arkadaşlarına hitap ederken ileri sürdüğü fikirleri, etkisini onların üzerinde ölçtüğü argümanları derli toplu ifade ederek makale hâline getiriyordu. Makalelerinin doğuşundaki bu canlı ortam, onun fikirlerindeki canlılığı ve akıcılığı sağlıyordu.

³⁹¹ Mehmet Anık, “Ziya Gökalp’in Aydın Kişiliği ve Siyasî Fikirleri Etrafında Yapılan Tartışmalar”, *Ziya Gökalp Kitabı*, Editörler: Cevat Özyurt - Ahmet Tak, Hece Yayınları, Ankara, 2015, s. 403-434.

**ZİYA GÖKALP'İN
FİKİR HAYATIMIZDAKİ YERİ VE
ÖNEMİ**

48 yıl gibi kısa süren ömrüne karşılık Ziya Gökalp fikirleri ve sosyoloji, felsefe, eğitim, tarih, halkbilim, edebiyat gibi birbirinden farklı alanlarda yaptığı çalışmalarla devrinin en etkili entelektüel aktörlerden biri olmuştur. Ziya Gökalp'in büyük kızı Seniha Göksel ölümünden önce babasının "Ne yazık, kafamdaki fikirleri veremedim; eserimi tamamlayamadım. Bunları hep beraber götürüyorum"³⁹² diye dert yandığını ifade eder. Şüphesiz Gökalp daha uzun yaşasaydı başka çalışmalar yapmaya devam edecekti, yeni kurulan Cumhuriyet'e ve Türklüğe daha çok hizmet edecekti, ancak yaşadığı süre zarfında ortaya koyduğu çalışmalarla da Türk düşünce tarihinde derin izler bırakmış 20. yüzyılın ilk çeyreğinde verdiği eserlerle günümüze kadar etkinliğini sürdürmüş, Gökalp'in bu etkisi sadece yaşadığı dönemle sınırlı kalmamış, değişik alanlarda dile getirdiği fikirleri üzerinde tartışmalar sonraki dönemde de canlılığını sürdürmüştür.

20. yüzyılın ilk yılları tüm dünya açısından çok önemli olayları beraberinde getirmiştir. Bu ortamda üstadı Durkheim gibi Gökalp de olayların akışını etkilemeye ve açıklamaya çalışmış bir düşünürdür. Hatta Necati Akder'in ifadesiyle, "İkinci Meşrûtiyet inkılabının gerek Tanzimat ve gerek Birinci Meşrûtiyet inkılaplarından farkı, ona Ziya Gökalp'in sağladığı ilmi usul ve şuurdur. Ziya Gökalp büyük bir vatansever, milliyetçilik rehberi olmaktan daha fazla tarihi ehemmiyete sahiptir."³⁹³ Bu çabasıyla, Türkiye'de dar ideolojik kalıpların dışına çıkabilmiş ve sistematik bir kurumsal yapıya ulaşabilmiş birkaç kişiden biridir. Jön Türkler'in aksine Gökalp'te birbirinden kopuk düşünceler bir araya gelebilmiş, eklettizm yerini iyi kötü bir senteze bırakmış, öngörülenle gerçekleştirilen arasındaki fark azalmış, taklide ve keyfî tercihlere dayanan bir Batıcılık yerine Batı'nın olumlayıcı ama aynı zamanda eleştirel bir değerlendirilmesi yapılmış, moda radikallik gösterilerinin yerini ölçülü ve bütünselliğe yönelik bir duyarlılık almıştır.³⁹⁴

Gökalp'in ilk döneminde Osmanlıcılığın ağır bastığı, sonraki dönemde İslâmcı en sonunda da Türkçülüğü benimsediğini görürüz. Bu

³⁹² Seniha Göksel, "Babama Ait Hatıralar", s. 122-124.

³⁹³ Necati Akder, "İlmi Zihniyet ve İdeoloji Buhramı", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 1, 1962, s. 19.

³⁹⁴ Taha Parla, *age*, s. 33.

benimsemelerin tek bir gayesi vardır devlet nasıl kurtulur? Bununla ilgili Ziya Gökalp'in dönemin fikir hareketlerine nasıl baktığını ele almak Onun sistematik düşüncesini ve Türkçülük fikriyatında nasıl karar kıldığını açıklayıcı olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurulacağına ilişkin geliştirilen çözümler, aynı zamanda, o dönemin Türk siyasal düşüncesini de belirlemiştir denilebilir. Bunu Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde şöyle ifade eder:

“Osmanlı ülkesinde, Batı'dan yararlanarak güçlenme ve ilerleme arzuları uyanalı, belli başlı üç siyasî meslek tasavvur ve takip edildi sanıyorum: Birincisi Osmanlı hükûmetine tabi çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti meydana getirmek; ikincisi, hilafet hakkının Osmanlı devleti hükümdarında olmasından yararlanarak bütün İslâmları söz konusu hükûmetin idaresinde siyaseten birleştirmek, üçüncüsü ırk üzerine dayalı Türk milliyeti siyaseti oluşturmak.”³⁹⁵

Yusuf Akçura'nın da ifade ettiği gibi aslında bu üç düşünce akımının temsilcilerinin nihaî hedefi Osmanlı devletini Batılı devletler gibi güçlü bir hale getirmektir. Sadece bunun nasıl yapılacağı, yöntemi konusunda farklılıklar onları birbirinden ayırmaktadır. Bu fikir akımlarını savunanların çoğu defa birbiriyle iç içe olduğu, İslâmcı aydınların, Batıcı, Batıcıların Türkçü dergi ve gazetelerde yazılar yazdıkları görülmektedir. Bu anlamda aralarında net bir ayırım görmek zordur.

Dönemin Fikir Hareketleri

Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya yönelik hareketlerin fikrî temelini yukarıda da söz edildiği gibi belli başlı fikir hareketleri oluşturmaktaydı. Bunlardan ilki, Meşrûtiyet düşüncesinin oluşmasında etkili olan Osmanlıcılıktır.

Osmanlıcılık

Bu hareket ile Tanzimat liderleri ve aydınları Osmanlı vatani ve Osmanlı hanedanına bağlılık temeli üzerinde bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlamışlardır. “Devleti kurtarmak” noktasında siyasi bir tavır olarak da nitelenebilecek Osmanlıcılık fikri, Genç Osmanlılar tarafın-

³⁹⁵ Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.19.

dan bir ideoloji olarak geliştirilecektir.³⁹⁶ Osmanlıcılık siyasal düşüncesi Osmanlı Devleti'nde cemaat ve milliyet farklarını aşan ve tüm Osmanlı topluluklarına aynı anda hitap eden ilk ideolojik yaklaşımdır. Osmanlı aydınları milliyet isyanlarını durdurup ülkenin bütünlüğünü korumak için bütün milletleri "Osmanlı milleti" düşüncesi etrafında toplamaya çalışmıştır. Böylece herkes yasalar önünde eşit olacak hiç kimsenin diline, dinine, soyuna bakılarak ayrıcalık tanınmayacaktır. Bu düşüncüyü etkin kılmanın yolu meşrûti sistemdir. Böylece parlamentoda Müslüman olmayan unsurların da temsili sağlanacak ve kısırtmalara kapılmaları ve dahası Avrupa devletlerinin bunları bahane ederek yabancı devletlerin Osmanlı'ya karışmaları engellenecektir.

Osmanlıcılık II. Mahmud'dan itibaren "Saray"ın geliştirdiği bir yenilenme metodunun ürünüydü ve Batı'nın yeni yaptırımlarına karşı pasif direnme izlenimi veriyordu. Osmanlıcılık Genç Osmanlılarla birlikte siyaset sahnesine çıktığında yine Batı'daki gelişme modellerini toplum ve şeriat ile dengelemeye çalışan bir akım olmuştur. Özünde milliyetçi bir duruşu her zaman var olan bu akım, zımnın Türkçü-milliyetçi, İslâmcı-milliyetçi ve Batıcı-milliyetçi idi. Kendinden sonraki bütün fikir akımları da Osmanlıcılığın bu yönünden etkilenmişlerdir.

Osmanlıcılığın resmî boyuttaki en kapsamlı metni 1876 Kanun-i Esasi'dir. Bu ilk Osmanlı Anayasasının ilanına ilişkin II. Abdülhamit'in Sadrazam Mithat Paşa'ya gönderdiği 24 Aralık 1876 tarihli Hatt-ı Humayun'da, imparatorluğun maddî ve ekonomik ilerlemesi için bütün Osmanlı tebaasının birlik ve dayanışma içinde olmalarının gereği vurgulanmakta ve bunun ise tebaayı oluşturan farklı unsurların hürriyet, adalet ve eşitlik ilkelerinden istisnasız yararlanarak "uygar bir toplumsal bütünlük" (heyet-i içtimaiye-i medeniye) oluşturulmalarında yattığı belirtilmektedir.

Yine resmî bir Osmanlılık tanımı 1876 Kanun-i Esasi'nin 8. madde-

³⁹⁶ Osmanlıcılık fikrinin başlıca savunucuları Tanzimat döneminden itibaren, Namık Kemal, Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Mizancı Murat gibi Osmanlı aydınları olmuştur. Jön Türklerin ilk döneminde temel fikirlerini yansıtan 1895 nizamnamesinde Osmanlıcılık, anayasacılık terakki ve devleti içine düştüğü durumdan kurtarma fikirlerinin vurgulandığını görürüz. Daha ayrıntılı bilgi için; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2. B., VII. Cilt, 1977, Ankara, s. 308-309; Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, ss. 82-85.

sinde görülmektedir. Buna göre, “Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhebden olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur...” Bu yasa metninin 33. maddesinde ayrıca bakanların ve dolayısıyla da üst düzey bürokratların görev yetkileri dışında sair Osmanlı tebaasından herhangi hukukî farklılıklarının olmadığı ve herhangi bir hukukî davada diğer tebaa gibi genel mahkemelerde yargılanacakları açıklanmaktadır.

1876 Kanun-i Esasi’nde genel anlayış, toplumu cemaatlere göre ayırmak değil, bütün nüfusun tek bir Osmanlı kategorisi altında toplanmasıdır. Dolayısıyla bu anlamda Osmanlılık idealine son derece yaklaşıldığını söyleyebiliriz.³⁹⁷ İşte, 1876 Anayasası bu düşüncelerle hazırlanmış ve uygulanmaya konulmuş fakat ülkede milliyet isyanları durmamış, özellikle Hıristiyan ahalinin ve Balkanlardaki toprakların ayrılmasıyla birlikte kendiliğinden geçersiz hale gelmiş, önce İslâmcılığa sonra da Türkçülüğe dönüşmüştür.

İslâmcılık

Osmanlılık düşüncesinin etkinliğini yitirmesinden sonra Osmanlı aydını “hiç değilse Müslüman olanların ayrılmasını engelleyelim” düşüncesiyle İslâmcılık fikrini ileri sürmüştür. İslâmcılar, modernistinden gelenekçisine kadar, Batı’nın belirlediği bir tarih döneminde, Batı’nın dayattığı sorulara cevap getirmek zorunda kalmışlardır. İslâmcılığın ilk temsilcilerinin kimler olduğuna ilişkin farklı görüşler vardır. Cemalettin Afgani (1838-1898), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Resid Rıza (1895-1935) tarafından temsil edilen ve “selefiye” adı verilen düşünce akımının İslâmcılığın başlangıcına yerleştirenler vardır. Şerif Mardin de, devletin temelini İslâm’ı yeniden yerleştirmeye çalışan hareketlerin Yeni Osmanlılara kadar uzanabileceğini belirtir.

Türklerin modern bir fikir olan İslâm dayanışmasını ifade etmek için buldukları kelime İttihad-ı İslâm’dır. Bu fikrin ilk mübeşşirleri Türklerdir. Onlara göre toplumun temel direği dindir, kavmiyet farkı gözetmeksizin herkesin halife etrafında birleşmesi gerekir. Meşrûti sistemi İslâmî rejim olarak nitelendirirler. İslâmcılığın İttihad-ı İslâm adı altında II. Abdülhamid döneminde hakim siyasî düşünce olmakla

³⁹⁷ Tanıl Bora, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Tanzimat ve Meşruiyet’in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 106.

beraber, bir fikir cereyanı olarak ortaya çıkışı II. Meşrûtiyet ile birlikte olmuştur.³⁹⁸

İslâmcılar devletin çöküşüne İslâmiyet'in değil, yanlış gelenek ve hurafelere dayanan bir din anlayışının sebep olduğunu ileri sürerler. Batı uygarlığının maddî yanını oluşturan endüstrinin, bilimin ve teknolojinin alınabileceğini belirtirler. İslâmcılık Meclis-i Mebûsan'ın kapatılmasından sonra Abdülhamid'in de desteklemesiyle adeta devletin resmî politikası olarak benimsenmiştir. Ancak Türk olmayan Müslümanların isyan hareketlerinin devam etmesi üzerine bu fikrin de yetersiz olduğu anlaşılmıştır.

Osmanlılık fikri gayrimüslimlerin, İslâmcılık fikri ise I. Dünya Savaşı'nda görüldüğü üzere diğer Müslüman toplulukların Osmanlı'dan kopmasına engel olamamıştır. Her iki fikir akımının sorunları çözmekte yetersiz kalması Türk aydınında Türkçülük fikrini ön plana çıkarmıştır.

Türkçülük

Türkçülük, Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarının da tesiriyle bir kültür hareketi olarak başlamıştır. Rusya'da yaşayan Türklerin milliyet bilincine ulaşması ve birçok aydının Osmanlı devletine gelmeleriyle de bu fikir güçlenerek siyâsî bir nitelik kazanmıştır. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu bunların başlıcalarındandır. Onlara göre; devlet ancak dili, dini, soyu ve ülküsü bir olan topluma dayanarak ayakta durabilirdi. Bunun için Osmanlı devleti içinde yaşayan Türklerin milliyet bilincine ulaşması gerekiyordu.

³⁹⁸ İslâmcılık fikrinin öncüleri, Musa Kazım (1858-1917), Said Halim (1863-1927), Hacı Fehim, Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914), M. Şemseddin (Günaltay), Babanzade Ahmed Naim (1872-1934), Mehmet Akif (Ersoy) (1873-1936)'dur. Volkan, Beyan'l-Hak, Sırat-ı Müstakim (daha sonra Sebilürreşad), Hikmet gibi yayın organları etrafında toplanan İslâmcılar ahlak, devlet, meşrutiyet, ilerleme, adalet, kadın hakları, milliyet gibi meselelere dinî yorumlar getirmişlerdir. Tarihsel süreç içinde ise İslâmcılık, Batıya karşı tutumu, önerdiği çözüm yolları, hedefleri ve bunlara ulaşmak için öngördüğü araçlar vb. açılardan farklılaşan çok çeşitli bölünmelere uğramıştır. İslâm dünyasında 1930'lu ve 1940'lu yıllarda oluşan, 1970 ve 1980'li yıllarda etkili olan siyasal ya da radikal İslâmcılık, Yeni Osmanlılar gibi kökenlere dönüşü savunsa da, Batı kökenli her türlü düşünce ve fikre kendini kapatarak uzlaşmaz ve entegrist bir tutumu benimsemiştir. Batı'yı kökten reddetmeye götüren bu yaklaşımın oluşmasında, İslâm ülkelerinin Batı tarafından sömürgeleştirilmesinin yarattığı tepki de etkili oldu. Daha fazla bilgi için; Tanıl Bora, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Osmanlı son dönem fikir hareketlerinin en sonuncusu olan Türkçülük, siyaset sahnesine her ne kadar Osmanlıcılığın ve İslâmcılığın ülke toprakları bir bir elden çıkarken geri çekilmeleri üzerine çıkmışsa da, Süleyman Paşa, Ahmet Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, Şemseddin Sami, Necip Asım Bey, Veled Çelebi, İkdamcı Cevdet, Hüseyinzade Ali Bey, şair Mehmed Emin, Yusuf Akçura ve daha birçokları hayalî ve ilmî Türkçülük yapıyorlardı. Ama bütün bu gayretler dağınıktı ve sistematize edilmesi gerekiyordu.³⁹⁹

Türkçülük fikriyatı, Ziya Gökalp'in katkıları ile sistemleştirilmiş ve bilimsel nitelik kazanmıştır. Ona göre devletin kurtuluşu ve güçlenişi “yeni bir hayata” bağlıdır. Bu hayat üç direklidir. Birincisi, Türkçü olmaktır; dilde, güzel sanatlarda, ahlâkta ve hukukta Türk kültürüne bağlanmak gerekir. İkincisi, İslâm ümmetinden olmaktır; dini devletten ayırmak şartıyla İslâm dininin en kutsal din olduğuna inanmak gerekir. Üçüncüsü ise Batı uygarlığını benimsemektir; bilimde, felsefede, teknikte tam bir Batılı kafaya sahip olmak gerekir.⁴⁰⁰

Türkçülük fikrinin zorunlu olarak siyaset sahnesine girdiğini görmekteyiz. Özellikle devrin iktidarı İttihat ve Terakki, Osmanlıcılık ve İslâmcılık fikrinin etkinliğini yitirmesinden sonra Türkçülük fikrine bağlanmıştır. Bu durum bir anlamda Ziya Gökalp'in düşüncelerinin pratiğe geçmesi için de önemli bir aşama olmuştur.⁴⁰¹

Türkçülüğün mahiyetini anlamak için “millet” adı verilen topluluğu ve millî kültür değerlerini kavramak gerektiğini vurgulayan Ziya Gökalp, daha önce Türk Yurdu dergisinde neşrettiği Türkçülükle ilgili makalelerini de içeren ve 1923 yılında yayımlanan “Türkçülüğün Esasları” adlı kitabında, Cumhuriyetten sonraki hamleleri de yönlendiren milliyetçilik hareketinin esaslarını sistemli bir şekilde ele alarak

³⁹⁹ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11.

⁴⁰⁰ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 1-13.

⁴⁰¹ İttihat ve Terakki'de millî olan ve olmayan unsurlar elbette vardır. Belli bir dönem gizli çalışan bir cemiyetin başka kaynaklardan ilham alması çok tabii, hatta zarurî idi. Nitekim bu kaynaklar, Balkan komitacılığından Mason localarına kadar uzanan zikzaklar içindeydi. Fakat muhakkak olan şuydu: İttihat ve Terakki, belki o günün şartları içinde açıkça ifadenmesi imkânsız ve hatta başındakilerin de felsefe ve fikir düzeniyle ifadenmeyecekleri şekilde Türk milliyetçisi idi. Bkz: Alâaddin Korkmaz, *Ziya Gökalp: Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 1994, s. 117.

bir programa bağlamıştır. O'nun fikir sistemindeki Türkçülüğün programı "dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette ve felsefede" Türkçülük, yani millî değerlere dönüş olmak üzere sekiz bölüme ayrılmıştır.⁴⁰² Gökalp, Türk milletinin kendi özünü oluşturan millî kültür değerlerine bağlı kalarak yükselip çağdaşlaşmasını, toplum düzenini bu sekiz programa göre düzenlemesinde görmüştür.

O'na göre dilde Türkçülüğün gayesi, konuşma dilinin işlenip yazı hâline getirilmesi ve bu yolla halkla aydınları birleştirip bütünleştirilecek bir millî dilin yaratılmasıdır. Estetikte Türkçülük, özel olarak edebiyatta, musikide ve güzel sanatların öteki dallarında, bir yandan halktaki değerlerden, bir yandan da Batı sanatından yararlanarak bunları bir senteze ulaştırmaktır. Ahlâkta Türkçülük, diğer milletler arasında Türk milletini birinci yapan ve zirveye ulaştıran ahlâkî değerlere sahip çıkmak; vatan ahlâkını, meslek ahlâkını, aile ahlâkını, milletlerarası ahlâkî işleyip değerlendirecek topluma mal etmektir. Hukukta Türkçülüğün gayesi, Türkiye'de medenî bir hukuk sistemi inşa etmektir. Dinde Türkçülük, din kitaplarının hutbelerinin, vaazlarının ve dualarının Türkçe okunmasını sağlamaktır. Çünkü dinî heyecanın kaynağı konuların anlaşılabilmesine bağlıdır. İktisatta Türkçülük, memlekette büyük bir sanayinin kurulmasını sağlayacak şartları hazırlamaktır. Siyasette Türkçülük, yönetimde halka, Türk milletine değer vermek ve milletin değerlerini benimsemektir. Bu yol kültürel bir çalışma ve yenileşme yoludur. Felsefede Türkçülük, Türk halkındaki millî felsefeyi bulup ortaya çıkarmaktır. Her milletin kendine göre bir dünya görüşü ve felsefesi vardır. Esasen milletleri birbirinden ayıran kültür değerleri, bu kendine özgü dünya görüşlerinin ve millî felsefelerinin sonucudur.

Gökalp'e göre Türkçülüğün gayesi tek bir Türk harsı yaratmaktır. Bu hars tabii ki doğu, kuzey ve güney Türkleri için müşterek olacaktır. Bu, Gökalp'in Turan'ına giden yolun ilk aşamasıdır.

Batıcılık

Batıcılık, Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikirselsel bileşimini erişilmesi gereken hedef olarak gören fikir akımı olarak karşımıza çıkar. Bu görüş, bazen ılımlı bir biçimde ortaya çıkmış, bazen çok köktenci -geleneksel kültür öğelerimizi eleştiren ve karşısına çıkan- boyutlar kazanmıştır.

⁴⁰² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 110.

Ancak sözcüğün kendisi daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır.⁴⁰³

Bu akımın kaynağı 19. yüzyılın başlarından beri gerçekleştirilen reform sürecidir. Batıcılar hiçbir zaman Batı ile siyâsî bütünlük fikrini ileri sürmemişler; sadece Osmanlı toplumunun geriye gidişini durdurmak için Batılılaşmanın gereğini ortaya koymuşlardır. Bunlar da İslâmcılar gibi aşırı ve ılımlılar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Aşırı Batıcıların temsilcisi Abdullah Cevdet'tir. Ona göre Batı medeniyeti gülü ve dikeniyile bir bütündür. Batı'nın tekniğini alırken kültürünü almamak mümkün değildir. Aşırı Batıcılar için çare, daha az değil daha çok Batılılaşma idi. Onların dediğine göre, daha önceki reformcuların kusuru, yeter derecede ileri gitmemiş olmalarıydı. Batılılaşma bir tercih meselesi değil, bir beka meselesiydi. Ahmet Muhtar 1912'de "*Ya Garplılaşırız ya mahvoluruz*" diye yazmaktadır.

Öncülüğünü Celâl Nuri'nin yaptığı ılımlı Batıcılar ise, Batı'nın sadece teknolojisi alınmalıdır diyorlardı. Celal Nuri (İleri) uygarlığın teknik ve gerçek olmak üzere iki çeşit olduğunu söyler. Batı, teknik uygarlığın zirvesine erişmişti; fakat "gerçek" uygarlığa erişmemişti ve hiç bir zaman da erişemezdi. Teknik uygarlık bir ülkeden diğerine nakil ve iktibas edilebilirdi; gerçek uygarlık nakil edilemezdi ve Osmanlı reformcuları ikisini birbirine karıştırmakla büyük hata işlemişlerdi. İktibaslarını teknik konularda sınırlayacakları yerde, Müslümanlar gerçekte kendilerinin üstün olduğu bir alanda Batı'yı kopya etmeğe çalışmışlardı.

Batıcılar genel olarak batının üstünlüğü ve yenileşme meselesinde birleşiyorlardı. Ancak Batı'nın ne dereceye kadar örnek alınabileceği konusunda ayrılıyorlardı. Genel olarak İmparatorluğun gerileme sebebini bilgisizlikte gören batıcılar, modern eğitime önem verilmesi, kadın hakları, Latin harflerinin kabulü, laiklik gibi konularda radikal fikirlere sahiptir. Ancak siyâsî manada Osmanlıcılığı savunan batıcılar, İslâm dininin toplumsal muhtevâsından bir araç olarak faydalanılmasından yanadırlar. Ekonomik alanda millî (bütün Osmanlı camiası kastedilmektedir) ekonominin kurulmasını savunan batıcılar, Türkçülerin "Turan" idealine karşılık "irfan" idealini savunuyorlardı.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 9.

⁴⁰⁴ Batıcıların öncüleri Abdullah Cevdet (1869-1932), Celal Nuri (İleri) (1877-1939), Süleyman Nazif (1870-1927) Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar'dır. En önemli ya-

Osmanlılar Japonların yaptığı gibi, Batı'nın tekniğiyle yetinip, kendi değerlerini saklı tutabilirler miydi? İslâmcı şair olarak bilinen Mehmet Akif, bu tezleri 1908'den sonra ortaya atan önemli kişiler arasındadır.

İkinci Meşrûtiyet'in hakim siyasal kuruluşu İttihat ve Terakki Partisi'nin düşüncesinde ise Batı "güç"ü temsil etmekteydi. Ancak bu eğilimin karşısı adını verebileceğimiz bir diğer eğilim de yine İttihat ve Terakki tarafından savunulmuştur. Bu da Ziya Gökalp'in Batı'nın toplumsal özelliklerini araştıran, bu özelliklerinden hangi oranda yararlanılabileceğini arayan tutumudur.

Dönemin Fikir Hareketlerinin Ortak Noktaları

Osmanlı yöneticilerini ve aydınlarını etkileyen söz konusu fikir akımı mensuplarını kesin hatlarıyla birbirlerinden ayırmak mümkün değildir. Mesela Türkçüler ile Batıcılar millî iktisat anlayışında birleşirler. Her iki cereyanın mensupları için "Türk ekonomisini Avrupa maliyecilerinin elinden kurtarmak lazımdır" görüşü ortaktır. Bir farkla ki, Türkçüler millî istihsalin ve onun neticesi millî servetin öz Türk elinde kalmasını istemektedirler. Batıcılara göre ise millî kelimesi ne din ne de ırk ifade eder. Onlar "millî" den bütün Osmanlı tebaasının haklarını anlamaktadırlar. Türkçüler ile İslâmcılar da İslâm beynelmileliyeti fikrinde birleşirler. Her iki cereyanın mensupları içinde Türk milleti, Hıristiyan değil, İslâm beynelmileliyetine mensupturlar. Aralarında din, harf, terim ve biraz da dil beraberlikleri olan İslâm kavimleri arasındaki camia münasebetini kuvvetlendirerek mahfaza etmek lazımdır. Bir farkla ki, Türkçüler daha geniş bir İslâm beynelmileliyeti içinde din, dil ve ırk birliğiyle büyük bir Türk alemi vücuda getirmek istiyorlardı. İslâmcılar ise kavim ve ırk farkı tanımından doğrudan doğruya büyük İslâm birliğini anlamaktaydılar."⁴⁰⁵ Batıcılar ile İslâmcılar da "Lisan-ı Osmanî" meselesinde birleşmişlerdir. Türkçe'nin Arap ve Acem kaidelerinden tasfiyesine, Osmanlı lüğatinin Türkçeleştirilmesine, hele Turanlaştırılmasına razı değillerdir. Bir farkla; İslâmcılar mekteplerde Farisî, bilhassa Arabînin daha mükemmel okutulmasını istedikleri hâlde, Batıcılar, Osmanlıca öğrenmek için hiç kimsenin ihtiyacından fazla

yn organları ise Abdullah Cevdet tarafından çıkarılan İctihad dergisidir. Daha geniş bilgi için: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 230-231.

⁴⁰⁵Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995, s. 70.

Arabî ve Farisî tahsiline mecbur olamayacağını iddia ediyorlardı.

Türkçülerin, Batıcıların ve İslâmcıların üçünün de birden üstünde ittifak ettikleri noktalar da yok değildi. Bunlar Türk düşüncesinin büyük deltalarıdır.⁴⁰⁶ Batıcılarla İslâmcıları ayıran en büyük dava muasırlaşmanın derecesi olduğu hâlde taklitçilik şeklinde bir Avrupalılaştırmaya her üçü de karşıydılar. “Kanunlar tercüme edilemez; terimlerin Arapça olması gerektiğini savunurlar, Avrupa’nın birçok ahlâk düşkünlüklerini birer medenî zaruret gibi kabul edemeyiz, Batı medeniyetinin kötülükleriyle beraber parçalanmaz bir bütün teşkil ettiği ve ancak topyekûn alınabileceği kanaati yanlıştır”⁴⁰⁷ diye düşünmektedirler.

Yine bu üç cereyanın birleştiği bir diğer nokta, sosyalizm karşıtlığıdır. Türkçüler de, Batıcılar da, İslâmcılar da sosyalizmin Türk bünyesi için takma ve yapıştırma bir yabancı nazariye olduğuna inanmışlardır. Avrupa ideolojilerini bize mâl etmekte Sebilürreşad’dan da Türk Yurdu’nda ileri gitmesi tabii olan İctihad bile sosyalizm aleyhine yazılar yayınlamaktadır o dönemde.⁴⁰⁸

Özellikle Batıcılık yukarıda da değindiğimiz gibi diğer bütün fikir akımlarını etkilemiştir. Diyebiliriz ki, Batıcılık, ayrı bir siyasi-felsefi görüş olmaktan ziyade, her üç düşünce akımına tesir eden ve hemen hepsinin içinde ağırlıklı oranlarda yerleşen bir “kabul”dü. Bir Osmanlıcı aynı zamanda Batıcı fikirlere sahip olabilmıştır. Hatta ılımlı Batıcıların fikirleri İslâmcılar tarafından da reddi mümkün olmayan bir fikir olmuştur. Bu fikirleri bir araya toplayan, terkip eden hatta bir kurtuluş reçetesi olarak sunan Ziya Gökalp olmuş, bir anlamda fikirler arası çatışmanın önünü alma misyonunu da üslenmiştir. Onun fikirleri yeni

⁴⁰⁶ Safa, Peyami, *age*, s. 70-71.

⁴⁰⁷ Safa, Peyami, *age*, s. 70-71.

⁴⁰⁸ “Avrupa’da sosyalizm bir mesele-i hakikiyedir. Bizde ismi var; bahsi var; fakat hakikati yok!... Çünkü hayat-ı içtimaiyemizde böyle bir amilin bilfiil tesiratını hissetmiyoruz. Memleketimiz mükemmel teşkilat-ı sinaiye malik ve mahzar bir yer olsaydı, büyük fabrikalarımız bulunup her birinde işine göre beş bin, sekiz bin, otuz sekiz bin kişilik taburlar teşkil eden muntazam ve müretteb bir amele ordusu çalışsaydı, o vakit bu sınıf-ı mahsusun her türlü hukukunu mevzubahs ve müdafaa eden sosyalizm, bizim hayat-ı içtimaimizde de bir mühim amil olarak tesirat-ı fi’liye gösterebilirdi ve binaenaleyh bu, mucib-i endişe bir mesele-i hakikiye olmak üzere telakki edilebilirdi. Binaenaleyh azim ve merkezi birtakım teşkilat-ı sinaiye olmadıkça bir memlekette sosyalizm meselesi olamaz. İhdas edilse de korkmam. O hakikî bir mesele-i içtimaiye değildir. Gazete, yani mübahase meselesi demektir.” Rıza Tevfik’in 6 Şubat 1913 tarihli İctihad mecmuasındaki yazısından aktaran: Peyami Safa, *age*, s. 49.

Türk devletinin kurtuluş ve kuruluş mücadelesinde özellikle Mustafa Kemal'i ve Cumhuriyet ideolojisini büyük ölçüde etkilemiştir.

Dönemin Fikir Hareketlerine Ziya Gökalp'in Bakışı

Gökalp, dönemin fikir akımlarını ele alırken onların çoğu kez içinde yer almış biri olarak, fikir akımları hakkında etraflıca bir malumata sahiptir. Bu nedenle de Gökalp'in fikir akımlarına yönelik yaklaşımları isabetli ve üzerinde düşünülmesi gereken analizlerdir. O'nun bu akımlara ilişkin görüşlerini ele almak, düşünüş biçimini de görebilmeyi sağlamaktadır. Gökalp "Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak" adlı makalesinde bu siyasal fikir akımlarını tek tek irdeler:

*"Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki, mütefekkirlerimiz iptida (Muasırlaşmak) lüzumunu hissetmişlerdir. III. Selim devrinde başlayan bu temayüle İnkılap'tan sonra İslâmlaşmak emeli iltihak etti; son zamanlarda ortaya bir de Türkleşmek cereyanı çıktı. Muasırlaşmak (modernisation) fikri, mütefekkirlerce aslî bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir naşire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir. İslâmlaşmak fikrinin mürevvici (propagandasını yapan) Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r Reşad; Türkleşmek fikrinin mürevvici Türk Yurdu mecmualarıdır. Dikkat olununca bu üç cereyanın da hakikî ihtiyaçlardan doğmuş olduğu görülür."*⁴⁰⁹

Hemen arkasından "milliyet hissi"nin izahına geçer Gökalp. Tarde'nin "milliyet hissinin gazete ile başladığı" iddiasından hareketle, bunun "bir kavimde uyandıktan sonra mücavir (çevre, komşu) kavimlere de kolayca yayıldığı" ifade eder. Bu idealin bizde, evvela gayrimüslimlerde, sonra Arnavut ve Araplarda, en nihayet Türklerde ortaya çıktığını belirttikten sonra buna sebep olarak da Türk unsurunun "bir mefkûre için mevcudiyeti tehlikeye düşürmek"ten çekindikleri için Osmanlılık fikrini ortaya attıklarını ancak bunu kendilerinden başkasına kabul ettiremediklerini söyler. Fikir akımlarına ilişkin yorumunun devamında şunu belirtir:

"Dünyanın Şark'ı da Garb'ı da asrımızın 'milliyet asrı' olduğunu gösterdiğine göre, içtimaî vicdanın idaresi ile mükellef

⁴⁰⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, s. 1.

olan bir devlet, bu mühim içtimâî amili mevcut değil farz ederse vazifesini ifa edemez. Devlet adamlarında, fırka yetişkinlerinde bu his olmazsa Osmanlılığı tertip eden cemaat ve kavimleri bir surette idare etmek kabil olmaz. Dört senelik bir tecrübe bize gösterdi: Sırf unsurların itilafı maksadıyla (Ben Türk değilim, Osmanlıyım) diye Türkler, unsurların ne yolda bir itilafa (uzlaşma) muvafakat edebileceklerini nihayet gayet acı bir surette anladılar. Milliyet hisinin hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilirler. Türklerin milliyet mefkûresinden içtinabı (sakinması) devlet için muzır ve unsurlar için müziç (usandırıcı) olduğu gibi, Türklüğün mevcudiyeti için de mühlik (öldürücü) idi.”⁴¹⁰

Ziya Gökalp, Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak eserinin devamında Türklük cereyanının Osmanlılığın muarızı (karşısı) değil, aksine onu “teyid eden” bir cereyan olduğunu söyler. “Türklük, kozmopolitliğe karşı, İslâmiyet ve Osmanlılığın hakikî istinatgâhıdır” diyerek yeni bir Osmanlılık anlayışı ortaya koyar ve bu cereyanı da üçlü terkinin dışında bırakmaz. Bundan sonra İslâmcılığı ele alan Gökalp, Tarde’in “beynelmilel hissinin ‘Kitap’tan tevellüt ettiği” fikrinden yola çıkarak ‘Kitap’ın “dinin ve dinden müştak (türemiş) olan sair marifet ve ilimlerin yani medeniyetin umde, kaide ve düsturlarını mücerred ve kat’i bir üslupla yazarak milletlerin arasında müşterek olan hayatı, yani beynelmilliyet ruhunu ibdâ” ettiğini belirterek, Balkan Savaşı’nı örnek gösterir. Bu muharebeler Avrupa vicdanının bugün de Hristiyan vicdanından başka bir şey olmadığını göstermiştir; aynı şekilde Türklerin felaketlerine iştirak edenler de “Turan” kavimlerinden Macarlar, Moğollar, Mançurlar değil, bilakis Çin’in, Hind’in Cava’nın, Sudan’ın ismini bilmediğimiz “Müslim kavimler” dir. Bu yüzden Türkler, Ural-Altay dil ailesine mensup oldukları hâlde kendilerini “İslâm milleti” addederler. Vardığı hüküm şudur: “Türklükle İslâmlık, biri milliyet diğeri beynelmilliyet mahiyetlerinde oldukları için aralarında asla tearuz (zıtlık) yoktur.”⁴¹¹

Daha sonra Batıcılık meselesini ele alır Gökalp. O’na göre Batıcılık (asriyet, modernleşme) “alet”ten ortaya çıkmıştır. “Muasırlaşmak, Avrupalılar gibi zırhlar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek

⁴¹⁰ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak...*, s. 12.

⁴¹¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak...* s. 11.

demektir; şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değildir... Asriyet ihtiyacı, bize, Avrupa'dan yalnız ilmî ve amelî aletlerle fenlerin iktibasını emrediyor. Türkleşmek ve İslâmlaşmak arasında bir zıtlasma olmadığı gibi, bunlarla muasırlaşmak arasında da bir çekişme yoktur. Bunlar "bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülmüş safhalarıdır. Bu itibarla "Muasır bir İslâm Türklüğü ibda etmeliyiz."

Ziya Gökalp'in Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan fikir hareketlerine bakışını bu şekilde özetleyebiliriz: O da dönemin pek çok fikir adamı gibi bu fikir hareketleriyle çoğu defa örtüşen görüşler ileri sürse de, son tahlilde Türkçülüğü bilimsel bir temele oturtmaya ömrünü vakfeden bir Türkçü fikir adamıdır. Bu nedenledir ki Türk düşüncesindeki ağırlığı da daha çok Türkçülüğü ile özdeşleşmiştir.

Ziya Gökalp'in Hars (Kültür) ve Medeniyet (Uygarlık) Anlayışı

Ziya Gökalp düşüncesinin en önemli kavram setlerinden biri Hars ve Medeniyettir. Bu nedenle Gökalp düşüncesini ele alırken onun milliyetçilik anlayışı kadar önemli bu iki kavramı da değerlendirmek gerekir. Hars/kültür ile Medeniyet/uygarlık ayırımını ele alma zorunluluğu vardır. Gökalp, "Bir medeniyet, müteaddit milletlerin müşterek malıdır. Çünkü her medeniyeti sahipleri olan müteaddit milletler, müşterek bir hayat yaşayarak vücuda getirmişlerdir. Bu sebeple, her medeniyet, mutlaka, beynelmileldir. Fakat bir medeniyetin, her millette aldığı hususi şekilleri vardır ki, bunlara 'hars' adı verilir"⁴¹² diyerek sözlerine şöyle devam etmektedir:

*"Medeniyet milletler arasında bir temesül amilidir. Kültür ise milletleri farklılaştırır. Medeniyet, millî harsa mal edilmedikçe, millet tarafından benimsenmiş sayılmaz. Yalnız aydın sınıfının kabul ettiği bir medeniyet, milletin harsî hayatında yabancı ve zararlı bir unsur olarak kalır."*⁴¹³

Görüldüğü üzere Gökalp medeniyeti, bütün insanlığın katkı sağladığı, uluslar üstü olarak ele alırken, harsı ulusa ait olarak ele almaktadır. Bu konuda Gökalp'te dikkati çeken bir başka nokta milletlerarası uygarlığın, ulusal kültürlerden önde geldiğini belirtmesidir: "*Millî harslar, milletlerarası medeniyetten doğar. Medeniyet değerleri, çeşitli harslardaki müşterek unsurlardan başka bir şey değildir.*"⁴¹⁴

⁴¹² Emre Kongar, "Ziya Gökalp", *Türk Toplum Bilimcileri 1*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 52.

⁴¹³ Uriel Heyd, *age*, s. 45.

⁴¹⁴ Uriel Heyd, *age*, s. 45.

Gökalp'in düşünce sisteminde önemli bir yere sahip olan Hars ile Medeniyet ayrımı şu noktalarda ortaya konulabilir:

- Medeniyet beynelmilel olduğu hâlde, hars millîdir.
- Medeniyet bir millettten başka bir millete geçebilir, fakat hars geçemez.
- Bir millet, medeniyetini değiştirebilir; fakat harsını değiştiremez.
- Medeniyet, usul ve akıl vasıtasıyla yapılır. Hars, ilham ve hads vasıtasıyla yapılır.
- Medeniyet, iktisadî, dinî, hukukî, ahlâkî fikirlerin mecmuudur.
- Hars, dinî, ahlâkî, bedîi duyguların mecmuudur.
- Medeniyet, yalnız insan cemiyetlerine mahsustur.
- Medeniyet, birtakım müesseselerin, yani düşünüş ve icra tarzlarının bütünüdür.
- Medeniyet bir türlü değildir. Çeşitli medeniyetlerin kendilerine mahsus sınırları ve sahaları vardır.
- Medeniyetlerin tarihi gelişmeleri birbirinden ayrıdır. Ve ömürleri millî kültürlerden fazladır.
- Bir millet çok yüksek bir gelişme seviyesine çıktığı zaman medeniyetini de değiştirmek zorunda kalır.
- Medeniyet dinden ayrı bir şeydir. Bir medeniyete herhangi bir dinin damgasını basmak yanlıştır.
- Medeniyet usulle yapılan ve taklitle bir millettten diğerine geçen kavram ve teknikler bütünüdür.⁴¹⁵

Görüldüğü üzere, kültür/hars - uygarlık/medeniyet ayrımı, Gökalp'te oldukça açıktır. Kültür alanını dinî, ahlâkî, sanatsal vb. değerler, bireysel inançlar, idealler oluşturur. Toplumsal aklın, mantıksal sınırlarını belirleyen ise medeniyet alanıdır. Medeniyetin tüm insanlığa yayılması bu medeniyetin bilimsel kavram tekniklerinin, taklit yoluyla halktan halka geçmesinin sonucudur.⁴¹⁶ Dolayısıyla kültür, sadece halkta bulunur ve millî olma yeteneğini kazanmamızı sağlar.⁴¹⁷

⁴¹⁵H. Yıldırım Çelkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990, Ankara, s.102.

⁴¹⁶Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi", *Türkiye Tarihi*, 4. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 357.

⁴¹⁷Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 105.

Ziya Gökalp'te Aydınlar/ Güzideler Meselesi

Her toplumda temel iki ayırım vardır: Yöneten ve yönetilen. Sayıca diğerlerine oranla hayli küçük olan yöneten sınıfını, Mills'in "iktidar seçkinleri", Pareto'nun "yöneten sınıf"ı ve Mosca'nın "siyasal sınıf" tanımlamalarından biliyoruz. Gökalp'in seçkinler anlayışı ise bu söz konusu düşünürlerin seçkin anlayışından biraz daha farklı bir anlam ifade eder. Ziya Gökalp'ten bu yana Türk sosyoloji geleneğinde "seçkin/güzide", "büyük adam" deyimi, çoğu defa entelektüel tipleri belirlemede bir merhale olarak kullanılmıştır. Gökalp ayrıca aydın-halk ayırımının sınıflandırmasını yapan ilk sosyologdur. O'na göre aydın, belirli bir kültür seviyesine sahip, halka medeniyet götüren kutsal bir misyon taşır. Ancak bu aydın ulusal bir seçkin olma özelliği taşımalıdır; yani güzide olmalıdır. Ulusal olmayan seçkinlerse halka bir şey götüremez.

Gökalp'in güzide/seçkin kavramı bu noktadan itibaren daha kolay anlaşılabilir. O'na göre, "Bir milletin aydınlarına, fikir adamlarına, o milletin 'seçkinleri' adı verilir. Seçkinler, yüksek bir eğitim ve öğretim görmüş olmakla, halktan ayrılmış olanlardır. İşte, halka doğru gitmesi lazım gelenler bunlardır. Seçkinler, halka doğru niçin gideceklerdir? Bu soruya bazıları şöyle cevap veriyor:

"Seçkinler, halka millî kültür götürmek için gitmelidirler. Halbuki... görüldüğü üzere, memleketimizde, 'millî kültür' denilen şey yalnız halkta vardır. Seçkinler, henüz millî kültürden nasiplerini almamışlardır. O hâlde millî kültürden mahrum bulunan seçkinler, millî kültürün canlı müzesi olan halka, ne suretle millî kültürü götürebileceklerdir?... Seçkinler medeniyete maliktir... O hâlde, seçkinlerin halka doğru gitmesi şu iki maksat için olabilir:

1-Halktan millî kültür terbiyesi almak için, halka doğru gitmek.

2-Halka medeniyet götürmek için halka doğru gitmek

Filhakika, güzidelerin halka doğru gitmesi bu iki maksat içindir. Güzideler harsı yalnız halkta bulabilirler, başka bir yerde bulamazlar. Demek ki, halka doğru gitmek, harsa doğru gitmek mahiyetindedir. Çünkü, halk, millî harsın canlı bir müzesidir.

Güzidelerin çocukken aldıkları terbiyede millî hars yoktu. Çünkü, içinde okudukları mektepler 'halk mektebi' değildi, millî mektep değildi. Bu sebeple memleketimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetiştiler, gayri millileşerek yetiştiler.

Şimdi bu eksikliği tamamlamak istiyorlar. Ne yapmalıdırlar? Bir taraftan halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak. Halkın kullandığı kelimelere, cümlelere dikkat etmek. Söylediği darbı-meselleri, ananevi hikmetleri işitmek. Düşündükleri tarzı, duyuşundaki üslubu zapt etmek. Şiirini, musikisini dinleyerek, raksını, oyunlarını seyretmek. Dini hayatına, ahlâki duygularına nüfuz etmek... Bundan başka, halkın masallarını, fıkralarını, menkıbelerini, tandırname adı verilen eski töreden kalma öğrenmek. Halk kitaplarını okumak... İşte, Türk milletinin güzideleri, ancak uzun müddet halkın bu millî hars müzeleri ve mektepleri içinde yaşadıkdan ve ruhları tamamıyla Türk harsıyla meşbu olduktan sonradır ki, 'millileşmek' imkânına nail olabilirler."⁴¹⁸

Gökalp, burada halk ile güzideler arasında ince bir ayırım yapar ve bu iki zümrenin, her millette yan yana yaşadığını söyleyerek şöyle devam eder:

"Bunlardan birine (halk), diğerine (güzideler) denilir. Fakat hiçbir yerde bu iki zümre arasında kat'i bir ayrılık, derin bir uçurum yoktur... Güzidelerin, iptidai maddelerini halkın konuşma dilinden, vezinlerinden, koşma ve nağmelerinden, masal ve efsanelerinden, nakış ve renklerinden, itikat ve an'anelerinden, çeşni ve lezzetlerinden, kıymet duygularından ve mefkûrelerinden alarak ibda ettikleri yazı lisanı, yüksek edebiyat, yüksek musiki, resim, mimari, ahlâk, hukuk, siyaset ve felsefe gibi mümtaz eserleri halk kitlelerinin derinliklerine nüfuz ederek, oralardaki şuursuz duyguları şuurlu bir hale getirir. Demek ki, sağlam milletlerde güzidelerin vazifesi halkın ruhi mahsullerini düzeltmek, nizam ve intizama sokmaktan ibarettir."⁴¹⁹

Gökalp, normal ve sağlam cemiyetlerde aydınlarla halk arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğunu ve bunun "olması gereken bir durum" olduğunu belirttikten sonra bizdeki aydın-halk ilişkisinin böyle olmadığını Osmanlı aydınlarıyla ilgili yaptığı analizle ele almaktadır. Gökalp, Osmanlı aydınlarıyla ilgili şu saptamaları yapıyor: "Eski Tür-

⁴¹⁸ Ziya Gökalp, "Halka Doğru" makalesinden aktaran: "1915'ten Günümüze Aydınlar", Cogito Bahar, 31. Sayı eki, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 3-5.

⁴¹⁹ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, Derleyen: Ferit Rıfıq Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 44.

kiye’de güzideler sınıfı, halka ait ne varsa bayağı, adi, amiyane görür, bundan dolaydır ki halka avam adını verirdi. Avam, havastan farksızdır diyerek, halkı hayvan derekesine indirirdi.”⁴²⁰

Gökalp Havas’ın avama neden kıymet vermediğini sorgularken Türk toplumundaki ikili anlayışa gider. Gökalp burada bu ikili yaklaşımları eleştirir. Kendisi de kültürel anlamda bu ikilikten uzak durmaya çalışır. Ancak siyasal anlamda bu ikili yaklaşım onda da kaçınılmaz olarak var olmuştur. Gökalp’e göre Osmanlı seçkinlerinin, Türk halkına hiçbir kıymet vermemesi, memleketimizde yan yana olarak iki lisan, iki vezin, iki edebiyat, iki musiki, iki bedî’, iki ahlâk, iki felsefe, hatta iki türlü din telakkisi ve iktisat telakkisi vücuda getirmiştir. Bunları Gökalp, tek tek ele alır:

- 1- İki lisan, Osmanlıca ile Türkçe’dir. Osmanlıca, Arap, Acem, Türk lisanlarının üç türlü sarfından, üç türlü nahvinden, üç türlü sarfiyat ve lugaviyatından usul tarikiyle vücuda getirilmiş sun’i bir halitadır... Türkçe dahi, diğer tabii lisanlar gibi cemiyetin şuursuz vicdanından doğarak şuursuz bir tekamüle yükselmiş, bugünkü güzel şekline ulaşmıştır. Her milletin yalnız bir millî lisanı olabilir. Başka bir millete, hiç biri birine bu kadar uzak iki millî lisan görülmüş müdür?
- 2- İki vezin, Osmanlı Aruzu ile Türk vezinleridir. Aruzu, Osmanlılar Acemden, Acem de Arap’tan aldı. İhtimal ki aruzu bir fen suretinde tesis eden İmam Halil, bu fennin esas kaidelerini eski Yunanlılardan almıştır. Her ne ise, bu vezinler ne Türkçe kelimelerle ne de Türk zevkiyle imtizaç edemiyor: Bundan dolaydır ki, padişahların ve paşaların bu kadar hazineler sarf etmesine rağmen, bu vezinler, halk dünyasının içine giremedi ve halk şiirine nüfuz edemedi...
- 3- İki edebiyat, Osmanlı edebiyatı ile Türk edebiyatıdır. Osmanlı edebiyatı malum. Halkın anlamadığı eserler. Türk edebiyatına gelince, bunun bir kısmı yazılmış, diğer kısmı şifahidir...
- 4- İki musiki, Osmanlı musikisi ile Türk musikisidir. Osmanlı musikisi, eski Yunanlılardan Bizans’a, Bizans’tan Arap ve Acem’e geçmiş, onlardan Osmanlılara intikal etmiş bir havas musikisidir... Türk musikisine gelince, bu usullere ve kaideler malik bir

⁴²⁰ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, s. 45.

fen değil, ilham tarikiyle halkın bağrından kopan samimi nağmelerden yani millî melodilerden ibarettir.

- 5- İki bedî', Osmanlı bedî'yle Türk bedî'idir. Osmanlı bedî'inin esası (egzotizm) yani hariçperestliktir. Osmanlı san'atkârları bir zaman Acem san'atını taklit ettiler, Tanzimat'tan sonra da, Fransız san'atını taklide başladılar. Her iki devirde de egzotik bir zevkin esiri oldular. Güzelliği yabancı muhitlerde, yatlarda, katlarda aradılar. Türk bedî'i ise bilakis yalnız millî zevkin mahsullerine kıymet vermiştir. Türk halkı, yabancıların hiçbir eserini beğenmemiş, yalnız kendi zevkinden doğan eserleri beğenmiştir.
- 6- İki ahlâk, Osmanlı ahlâkı ile Türk ahlâkıdır. Osmanlı ahlâkı, mafevke karşı tabasbus, mâdûna karşı tecebbür suretinde de tecelli ederdi. Türk ahlâkı, müsavilik, samimiyet, doğruluk esaslarına müstenittir. Türk halkında tasallûf ve tefâhüre hiç tesadûf edilemez. Türk gösterdiği kahramanlıkları, yaptığı fedakârlıkları bilmeksizin, düşünmeksizin yapar. Osmanlı münevverlerinde ise tasallûf ve tefâhür hemen umumi gibidir. Yapmadıkları kahramanlıklarla, fedakârlıklarla iftihar ederler.
- 7- İki felsefe, Osmanlı felsefesiyle Türk felsefesidir. Buradaki felsefe, filozofların felsefesi değil, herkese mahsus olan kıymet telakkisinden ibarettir...Osmanlı zimamdarları en büyük kıymeti, refaha veriyorlardı.
- 8- İki din telâkkisi de Osmanlı ve Türk telâkkileridir. Osmanlı telâkkisine göre, din iki şeyden ibarettir: Dini mantık, dini siyaset. Dini mantığa göre her ilim, dinin kadrolarına girmelidir. İlim ve felsefe müstakil olamaz. Hür muakale bâtıldır. Dini siyasete nazaran her kanun, mutlaka bir fetvaya istinat etmelidir. Fetvahânedenden geçmeyen kanunlar, kanun sayılamaz. Türk halkı ise dini mantığın ve siyasetin bir aleti değil, kendi başına bir hayat, suretinde görüyordu. Bu hayat, ferdi ruhlara en deruni saadeti, içtimaî vicdana en samimi tesânüdü temin eden hususi yaşayış tarzından ibarettir...
- 9- İki iktisat telakkisi de Osmanlı ve Türk iktisatlarıdır. Sözü uzatmamak için, Osmanlı iktisadının müstehlikliğe, Türk iktisadının müstahsillliğe istinat ettiğini söylemekle iktifa edeceğiz.

- 10- Eski Türkiye’de, bu müteaddid ikiliklerin karşısında ikiye ayrılmayan, bir kalan yalnız tekniklerdi. Bunun sebebi de meydana dandır. Çünkü Osmanlı havâs sınıfı, el işlerini hakir ve zelil gördüğünden, bu gibi adi hünerleri avam namına verdiği halka bırakmıştı. Onlara göre, mimarlar, hattatlar, mücellidler, müzehhibler, demirciler, marangozlar, çini, halı, kilim, kumaş, evani imal edenler, boyacılık, nakkaşlık, ressamlık yapanlar umumiyetle avamdandı...⁴²¹

Gökalp, bu karşılaştırmasında Osmanlı halk anlayışı ile Osmanlı seçkin anlayışını kıyaslar ve halkın eşitlik, fedakarlık, dürüstlük ve alçakgönüllülük gibi değerleri öne çıkardığını, Osmanlı seçkininin ise bunun aksine maduna karşı tecebbür, mafevke karşı tabasbus’a dayadığını belirtir ve Osmanlı seçkinlerini ağır bir dille şöyle eleştirir:

“Türk harsının böylece toplanmamış, dağılık bir hâlde kalmasının sebebi, Osmanlı güzidelerinin (millet haini) olmasıdır. Bunlar, iyi kötü, milletlerimizin mümtaz zekâları idiler. Eğer bu zekâlar millî harsımıza kıymet vererek onu arayıp bulduktan sonra, yükselmeğe çalışmış olsalardı, bugün istediğiniz bütün tesisatlar mevcut olacaktı. Ve biz de başka milletler gibi, tanzim edilmiş bir harsa malik olacaktık. Fakat maatteesüf, eski Osmanlılık devrinde, gerek medreseden. Gerek mektepten feyz alan bütün zekâlar, millî harstan kaçıyorlar, bozuk şark medeniyetine dört elle sarılıyorlardı. O hâlde, millî harsımızın henüz tedvin ve tanzim edilmemesi, ne harsımıza, ne de halkımıza ait bir kabahat değildir. Bu kabahat tamamıyla Osmanlı güzidelerininindir.”⁴²²

Gökalp’in yaptığı bu karşılaştırmada dikkati çeken bir nokta ‘güzide’ kavramı ile ‘seçkin’ kavramını aynı anlamda kullanmadığıdır. Güzide kavramını olumlu anlamda kullanmakta ve güzideleri, sadece aldığı eğitim itibarıyla halktan ayrılanlar olarak nitelemektedir. Seçkinlere, olumsuz anlam yüklemekte ve bu kavrama karşılık ‘havas’ terimini kullanmaktadır. Seçkinleri gayri millî okullarda gayri millî eğitim almakla eleştirir ve halka yabancılaştıklarını söyler. Seçkinlerden kastı (saray seçkinleri), halkı küçümseyen ve aşağılayan, halk kültürünü reddeden bu nedenle de dilleri, müzikleri, edebiyatları, ahlâkları, felsefeleri, ekonomik ve siyasal düşünceleri farklı farklı olduğu için de

⁴²¹ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, s. 45.

⁴²² Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, s. 50.

bu düşünceleri gelişemeyen zümre olarak suçlamaktadır. Güzide kavramıyla nitelediği zümre ise, halktan sadece pozitif bilimler alanında almış olduğu eğitimle ayrılan ancak halka yabancılaşmayan zümredir.

Gökalp'in çağdaşı olan hiçbir Türk düşünüründe rastlamadığımız bu fikirler, tazeliğini ve önemini günümüze kadar sürdürmüştür. Gökalp Türkiye'de Türk milletine dayalı demokratik ve halkçı bir siyasal sistem kurulması gerektiğini; güzidelerin halka rehberlik etmesinin demokrasi devirlerinde gerçekleştirilebileceğini söyler:

“Halk kelimesi, iki suretle müstameldir: Evvela milletlerin heyeti mecmuası, bir de halka rehberlik edenler, bunlar ayrı bir nam alırlar. Mesela burada halk ve güzideler dinelince ayrı iki şey gibi görünürse de yine onlarda halktır. Fakat bu güzidelerin, rehberlik etmesi, ancak demokrasi devrine mahsustur. Milletler demokrat olmayınca, halka rehberlik edenlere başka nam veriliyordu. Mesela, kavim devrinde, nesil bir han itibariyle asil olunurlardı. Ak kemikler, kara kemikler gibi. Ak kemikler, nispet itibariyle asil addolunur ve bunlar yurdu idare ederler, kurultay onlara aittir. Hükûmet idaresi, kumanda heyeti hep bunlardadır. İslâmiyet devrinde Araplar ak kemikler, diğer Müslüman kavimler kara kemiklerdi. Romalılarda da Plep-kara kemik Particiler-ak kemikti. Ümmet devrinde asaleti nisbiyenin hükmü yoktu. O zamanlar yalnız ferdi mevkiler vardı. Dini memuriyetleri itibariyle mevki sahiplerine havas deniyorlardı. Halbuki millet devrinde, güzideler diye yeni bir sınıf teşekkül eder ki, asil namına müstahak olan bunlardır. Güzideler halktan seçilmiş, nesilden doğmuş olanlardır. Ümmet devrinde birtakım ailelerden doğmak müesseselere intisap, hükümdara mensubiyet, enderuna dâhil olmak lazım gelirdi. Fakat en zekiler oradan geçmeyebilirdi. Demokraside her ferd, onu tahsil edebilir ve her mevkii ona açıktır. Eğer kabiliyeti varsa memleketin en büyük bir alimi, her şeyi olabilir.

Demek ki, hakiki güzidelerin yetişmesi demokrasi devrinde olabilir ki, böyle bir devre cemiyetin başı, dimağı hükûmet değil, güzidelerdir. Hükûmet bir makine olduğundan hiçbir vakit bir takım mefkûreler doğuramaz. Bunu ancak serbest ilimler doğurur, ortaya atara. Hükûmetteki ameli adamlar onu kabul eder, tatbik eder. Onun için biz de en büyük ehemmiyeti güzidelere ve ricalere verilmelidir.”

Ziya Gökalp'e göre güzideler milletteki şuursuz fikirleri şuurlu hâle getirenler ve millete bir fikir mümessili olarak arzı vücut edenlerdir. Bizde bir çok zevat vardır: Zekiyim, akıllıyım, der, fakat milletine muayyen bir fikir getirip milletine kabul ettirmek için kendini vakfetmez. Yalnız benim birçok malumatım var benden istifade edin! Der durur. Halbuki asıl adam milletline bir tek fikir getirendir. Fikir adamlarını ikiye ayırabiliriz: Hayatını bir fikre hasretmeyenler; bunlardan millet istifa edemez. Güzide değillerdir. Hayatını muayyen bir fikre hasredenler; millet bunlardan çok fayda görür. Bunlar güzidelerdir. Güzidelerin fikirleri ne zaman millette şuurlu bir hale gelirse, millet ondan bir vecd duyuyor demektir, kabul olunur.

Ziya Gökalp'te Dâhiler Meselesi

Dâhiler meselesi Ziya Gökalp'in üzerinde durduğu bir başka meseleydi. Hayat hikâyesinde kısaca değindiğimiz dâhiler meselesi, Gökalp için önemliydi. Çünkü O, devletin en zor dönemlerinde yaşamış ve bu zor dönemlerinde hep bir öncü aramıştır. Onun makalelerinde, Malta mektuplarında, şiirlerinde bu hususu açıkça görürüz. Toplumsal inkılaplar muhakkak ki öncülerle, liderlerle, kahramanlarla gerçekleşirdi. Ziya Gökalp de buna vurgu yapmıştır.

Ziya Gökalp, alim miydi, filozof muydu; şair miydi? Bu sorulara hayır denilemez. Onda bu üç marifet kaynağından da unsurlar vardı. Fakat asıl benliğini yoğuran, vatanperverliği yepyeni ve aydın manada anladığı milliyetperverliği idi. Çünkü ilim, onun gözünde milleti bilmek, felsefe onun indinde milletin yüksek tefekkürüne ve sizgisine ermek, şiir onun elinde milletin iştiyaklarını ve hasretlerini dile getirmektir. Mütemedi bir tekamül içinde "milliyet" ve "Türkçülük" anlayışını geliştiren Gökalp, tabii olarak siyaset içinde erdiği fikirleri gerçekleştirecek "kahraman"ı aradı. Cemiyetin temsilcisi olarak gördüğü "dâhi", fiil ve harekette bu "kahraman"dı. Dik, kati ve şuuru bu arayışta o kadar sabitti ki, rejim meseleleri bile bu mihverin etrafında dönüyordu.

Gökalp'in yenilikçi büyük adamları şiir ve düz yazılarında ele almasına geçmeden önce, olumlu yönde değerlendirdiği her kişiyi büyük adam olarak düşünmediğini gözden kaçırmamak gerekir. Hakkında özel olarak şiir yazmış olduğu, kişiler çoğunlukla, Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde, imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmaya, dolayısıyla imparatorluğun Türk unsurunu ayakta tutmaya çalışan

İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup kimselerdi. Gökalp 1913 yılında Mustafa Necip, 13 Ağustos 1915 yılında Enver Paşa, 1 Eylül 1915 yılında Talât Paşa ve 24 Ağustos 1916 yılında da Ömer Naci için kendi adlarını taşıyan şiirler yazmıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal hakkındaki düşüncelerini çeşitli şiirlerinde ve düz yazılarında belirtmiştir. Sözüünü ettiğimiz bu kişiler arasında Mustafa Necip ve Ömer Naci hakkındaki şiirlerini, onları yenilikçi büyük adam olarak kabul ettiği için değil İttihat ve Terakki Cemiyetinin cesur ve atılgan militanı oldukları için yazmış olduğunu söyleyebiliriz.⁴²³

Tarihi şekillendiren yenilikçi büyük adam olarak gördüğü Enver Paşa, hakkındaki şiiri şöyledir:

ENVER PAŞA

*Bir kalpsin ki, tereddütsüz, şüphesiz,
Bir ruhsun ki, iradeli, imanlı
Sen olmasan ihtimâl ki şimdi biz,
Kalacaktık Avrupa'da bühtanlı
Herkes meyus iken sendin ümitvâr,
Bu millete, ancak senden ümit var...
Biz hepimiz şüphelerin içinde,
İken, vardı sende büyük itmi'nan
Arş'tan sana ya ilâhi bir müjde,
Verilmişti, yahut kudsî bir ferman.
Biliyordun nedir Hakkın muradı,
O imanla açtın büyük cihadı...
Tarih diyor: "Bütün büyük Fâtihler,
Milletleri gibi, Haktan mülhemdir."
Bugün halk da senin gibi mübeşşer,
Yalnız sana vazîh ona müphemdir:
Semalardan gelen gizli Hak sesi
"Türkler artık kurtuluyor" müjdesi⁴²⁴*

Enver Paşa, her şeyden önce Gökalp'in gözünde hürriyet kahramanıdır. İstibdada son veren isyanının baş kahramanıdır. Enver Paşa'nın 1908 ayaklanmasına önderlik ederek ülkeyi istibdat yönetiminden

⁴²³ Beğlü Eke, "Ziya Gökalp'te Büyük Adam Sorunu", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 14, 1976, s. 74-76.

⁴²⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp, Külliyyatı 1- Şiirler ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1952, s. 145.

kurtarması, bir önder olarak inançlı ve kararlı tutumda olması Ziya Gökalp'a göre Osmanlı'nın Avrupa devletleri gözünde suçlu ve kusurlu kalmasını önlemiştir. Ayrıca uzun süren savaşlar ve özellikle Balkan Savaşı ile gücünü kaybetmiş orduda, Alman uzmanlar getirterek yaptığı yeniliklerle güçlendirmeye çalışması, herkesin gelecek günler hakkında şüpheli ve karamsar olmasına karşılık Enver Paşa'nın büyük bir güven ve inanış içinde olduğunun bir delili olarak belirlemektedir. Toplumdaki bu genel karamsarlığa rağmen Enver Paşa'nın güvenli ve imanlı oluşunu Gökalp, "arş'tan sana ya ilâhî bir müjde yahut kutsal bir ferman verilmişti" diyerek, onun büyük adam niteliklerini taşıdığını belirtmek istemiştir. Gökalp, Enver Paşa'da gördüğü, büyük adamın en belirgin vasfı olan "birlik ihtiyacını sevme ve temsil etme" kudretini özellikle son kıtada belirtmektedir. Bunları yazarken Ziya Gökalp'ın, harbin o mihnetli, çetin yıllarında, imparatorluğun hemen bütün sorumluluğunu omuzlarına yüklenen Enver Paşa'ya, yani henüz 35 yaşlarındaki bu genç adama karşı bu duygularını, bir övgü olsun diye değil de bir minnet nişanesi, hatta belki de Enver Paşa'nın çilesine bir katılış duygusu ile yazmış olabileceğini de düşünmek mümkündür. Yoksa Ziya Gökalp da gidişatın ağırlığını ve sonun karanlığını görme-yecek kadar duygusuz, elbette ki olamazdı. Asıl adı Mehmet Talât olan Talât Paşa, fakir bir aileden gelmesine ve sınırlı bir eğitim görmesine rağmen çekici ve etkili bir kişiliğe sahip olması nedeniyle sadrazamlığa kadar yükselmiş bir kişidir. Gökalp, Talât Paşa hakkındaki şiirini 1 Eylül 1915 yılında yani Talât Paşa sadrazam olmadan önce Dâhiliye Nazırı iken yazmıştır.

TALAT PAŞA

Bütün kalpler Leibnitz'in Monad'ı

Gibi - şahsî bir tül ile örtülü

Birbirine kapalıyken...

*Parladı * Millî bir nur, şeffaf ettiği o tülü...*

O nur senin zekândır ki farkeder

Tezatlara içindeki ahengi...

Mezcederek yine bize zerkerde önce bizden topladığı bin rengi...

Sen canları birleştiren bir ruhsun,

Vicdanını sende bulur cemiyet,

O bir necat teknesidir, sen Nuh'sun

Sen olmasan öksüz kalır bu millet...

Gökalp o dönemlerde toplumda parçalanma halini şiirinde “bütün kalplerin şahsî bir tül ile örtülmüş gibi birbirine kapalı” olduğu şeklinde ifade etmektedir. Fakat “tezatlar içindeki ahenk” sözleriyle Gökalp, bu parçalanmaya rağmen içten içe bir birlik ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Talât Paşa toplumsal vicdanda “binbir renk” gibi duran bu bilinçsiz ve dağınık birlik ihtiyacını taşıdığı büyük adam niteliği gereğince sezgisi ve zekâsı ile birleştirerek bilinçli şekilde toplumsal vicdana aksettirmiştir. Bu yüzden Gökalp Talât Paşayı “toplumun vicdanını onda gördüğü, canları birleştiren bir ruh” olarak görmektedir.

Gökalp'in Son Büyük Kahramanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk

Gökalp, Mustafa Kemal'de gördüğü büyük adam niteliğini de çeşitli yazılarında ifade etmiştir. Mehmet Emin Erişirgil'in Gökalp'in hayatını anlattığı “Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp” adını taşıyan eserinde belirttiğine göre; Gökalp 1919 yılında İngilizler tarafından Malta'ya sürülmeden önce, tutuklu bulunduğu sırada, memleketin ve kendisinin geleceği karanlıklar içinde olmasına rağmen, hiçbir zaman ümidini kaybetmemiş, Türklüğün tarihten silinecek sanıldığı anlarda bile güçlü bir liderin önderliğinde şahlanarak yeniden tarih yaratan bir karaktere sahip olduğunu ve hiçbir zaman tarihten silinemeyeceğini, içinde bulunulan buhranlı dönemde ise Mustafa Kemal'in önderliğinde yeniden tarih yaratacağına inandığını ifade etmiştir. Gökalp, manzum eserlerinde Mustafa Kemal'den ilk defa 3 Temmuz 1922'de yazmış olduğu «Kolsuz Hanım» adını taşıyan şiirinde söz etmiştir. İzmir ve Edirne'nin işgalini, geri alınmasını anlatan bu sembolik hikâyede Gökalp, Mustafa Kemal'i “millî kahraman” olarak nitelendirmektedir. Söz konusu beyitler şöyledir:

*Türk'ün kollarıydı: İzmir, Edirne
Bunları kopardı şûm üveği anne...
Yeğeni Yunan'a etti armağan,
Kurtardı onu bir millî kahraman...
Tanrımız yüceltsin o kahramanı,
Daim me'sut etsin hilâl sultan'ı⁴²⁵*

Ziya Gökalp, bundan başka Mustafa Kemal'in önder, yenilikçi büyük adam özelliklerini “Arslan Başat” adını taşıyan manzum destanının sonuna eklemiş olduğu beyitlerde de yansıtmaktadır. Dede Korkut

⁴²⁵ Fevziye Abdullah Tansel, *age*, s. 144.

hikâyelerinden esinlenerek yazdığı “Tepegöz” ve “Boğa ile Boğaç Han” adlı manzum hikâyelerindeki olayları daha sonra bir sıraya koyarak “Arslan Başat” adlı manzum hikâyeyi yazmıştır. Bu şiirinde “Tepegöz” hikâyesinin kahramanı Başat, Oğuz ilini sömürerek günden güne zayıf düşüren Tepegöz’ü öldürerek, Ergenekon’a benzer bir felâketin doğmasını önlemiştir. Gökalp Arslan Başat hikâyesinin son kısmında, Oğuz ilinin Tepegöz’den kurtulması ile Kurtuluş Savaşı, Tepegöz’ü mahveden Arslan Basat’ın kahramanlığı ile Türklerin yetiştirdiği kahramanlar ve Mustafa Kemal arasında bir bağlantı kurmuştur. 328 beyitten oluşan manzum destanı burada bütünüyle ele almak gerekli ve mümkün olmadığı için söz konusu beyitleri aktarmakla yetineceğiz:

*Dede Korkut tebrik etti Oğuz’u
Destanlar okudu, çaldı kopuzu
Dedi kahramandır Türk’ü yaşatan
Türk ilinde eksik olmaz kahraman
Bir zaman gelecek yine Türk yurdu
Görecek Rûm adlı mel’un bir ordu
O zaman çıkacak Ortaç dağından *
Bir Mustafa Kemal adlı kahraman
Kurtarıp Türklüğü bu Tepegöz’den
Kılacak vatani bahtiyar, şâd, şen
Türk’ün Başat gibi çoktur arsları
Mustafa Kemal’dir başkahramanı⁴²⁶*

Gökalp’in büyük adam olgusu ile ilgili olarak Mustafa Kemal hakkındaki düşüncelerine Türkçülüğün Esasları adlı eserinde de rastlamaktayız. Söz konusu eserde Gökalp, Türkçülük alanında yapılan sanat ve edebiyat çalışmalarının genişliğine rağmen aslında tek başına yetersiz olduğunu belirterek, bütün bu hareketlerin ancak Mustafa Kemal’in Türk devletinin kurulmasını sağlaması ile verimli bir hale gelebildiğini ifade eder:

“Bununla beraber Türkçülüğe dair bütün hareketler verimsiz kalacaktı, eğer Türkleri Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirerek büyük bir çökme tehlikesinden kurtarmağa muvaffak olan büyük bir dâhi zuhur etmeseydi. Bu büyük dâhinin adını söylemeye hacet yok. Bütün dünya, bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa

⁴²⁶ Fevziye Abdullah Tansel, *age*, s. 147.

*adını kudsî bir kelime sayarak, her an hürmetle anmaktadır. Eo-velce, Türkiye’de, Türk milletinin hiçbir mevkiî yoktu. Bugün her hak Türk’ündür. Bu topraktaki hâkimiyet, Türk hâkimiyetidir. Siyasette, kültürde, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar kat’î ve büyük inkılâbı yapan zât, Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü, düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat, yapmak ve bilhassa başarı ile neticelendirmek çok güçtür.*⁴²⁷

Onun bu büyük adamlara duyduğu sevgi ruhundaki millet sevgisi ve kaygısının ifadesidir. Çünkü Ziya Gökalp için aslolan Türk devleti ve Türk milletidir. Ona hizmet eden her kahraman onun için makbuldür. Ziya Gökalp, Enver ve Talât Paşalarla ilgili savaşın kaybedilmesi yaşanan hayal kırıklıklarına aldırış etmedi bütün bu hayal kırıklıklarına ehemmiyet vermedi. Çünkü o, büyük adamı, kurtarıcıyı arıyordu ve Mustafa Kemal bunu başarmıştı.⁴²⁸

Bu olgu, Gökalp’in önerdiği demokratik devlette güzidelerin/seçkinlerin bir anlamda başı olan öndere verdiği büyük önemi açıklamaktadır. Hatta Gökalp 1918 yılında, Rusya’daki Türkleri kurtaracak ve geniş bir Türk imparatorluğu kuracak bir önder bile düşlemektedir. Bu önder o zaman için Enver Paşa’dan başkası değildir.

O’na göre milletin varlığına yönelmiş bir tehlike içinde bulunan böyle bir dönemde önderin rolü çok önemlidir. Önderin mutlak yetkili olması ise büyük zorunluluktur. Önderin yetkileri ancak, savaşın kazanılmasından ve halk kendi kendini yönetimde yetiştirildikten sonra halka devredilebilir.⁴²⁹

Ziya Gökalp bu görüşlerini Mustafa Kemal Samsun’a çıkmadan bir yıl önce Yeni Mecmua’da yayınlamıştır.⁴³⁰ Mustafa Kemal’in kurtuluş hareketini büyük coşkunlukla karşılayan Gökalp, Gazi olmasaydı Türkçülük ölü bir kelime olurdu diyerek Cumhuriyet’in oturduğu temellere de işaret etmektedir.⁴³¹

Nitekim Malta Sürgünü, Millî Mücadele çerçevesine girdikten sonra büyük adamı “Mustafa Kemal” de buldu. Türkçülüğün Esaslarında, Türkçülüğün gelişmesi için çaba sarf eden Türkçü edebiyatçıların,

⁴²⁷ Beğlü Eke, *age*, s. 72-78.

⁴²⁸ *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla...*, s. 95-96.

⁴²⁹ Taha Parla, *age*, s. 96.

⁴³⁰ Taha Parla, *age*, s. 97.

⁴³¹ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun...*, s. 160.

derneklerin, kuruluşların, Türk Yurdu, Genç Kalemler gibi Türkçü yayınların etkisini ifade ettikten sonra bütün bunların ete kemiğe bürünmesini Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın sağladığını şu sözlerle ifade eder:

*"Mamañih (bununla birlikte) Türkçülüğe dair bütün bu hareketler akim kalacaktı (sonuçsuz kalacaktı), eğer Türkleri Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirerek büyük bir inkıraz (dağılma) tehlikesinden kurtarmaya muvaffak (başarılı) olan büyük bir dâhi zuhur etmeseydi. Bu büyük dâhinin ismini söylemeye hâcet yok. Bütün cihan bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa ismini mukaddes bir kelime addederek her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye'de Türk milletinin hiçbir mevkii (yeri) yoktu... Bugün, her hak Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir; siyasette, harsta (kültürde), iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar kat'i ve büyük inkılâbı yapan zât, Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat yapmak ve bilhassa muvaffakiyetle neticelendirmek çok güçtür."*⁴³²

Gökalp, seçkinler ve dâhilere ilişkin ileri sürdüğü fikirlerine uygun olarak, Gazi gibi bir ulusal önderin, "toplumsal bilinçlilik" yaratabileceğini ve dolayısıyla tek bir söz ya da söylevle çok geniş reformları yürütebileceğini kanıtlamaya çalışmıştır. Gökalp, Gazi'ye "Her şey olur. Yalnız iste, emir ver" demektedir.⁴³³ O, sosyal değişimin bir tekamülle olacağını iddia eder.⁴³⁴ Fakat Gökalp'i görüş değiştirmeye zorlayan o günlerin siyasal olayları olmuştur. Mustafa Kemal dönemine kadar Gökalp, halk demokrasisi için eğitilmeden Türkiye'de hiçbir şekilde istikrarlı bir anayasal düzen kurulamayacağı görüşüne sadık kalmıştır. Ancak olaylar bu sürecin tamamlanmasına olanak sağlamamıştır. Gökalp'in demokrasiye uzak durmasının bir gerekçesi de, "millet okumaya ve düşünmeye vakit bulamadan, uyanmaya, çiğnenen haysiyet ve hukukunu kurtarmaya mecbur olmuştur"⁴³⁵ görüşünde saklıdır.

Gökalp bazı yazılarında yasa ve yürütme yetkilerinin tek kişinin elinde toplanmasına karşı olduğunu söylemekte ve Büyük Millet Meclisi se-

⁴³² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 30-31.

⁴³³ Taha Parla, *age*, s. 97.

⁴³⁴ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, s. 42. Gökalp daha önceki aşamalı gelişme teorisini, Mustafa Necap onuruna yazdığı bir şiirinde şu şekilde özetler:

Bildin ki, inkılap olmaz bir anda

Onun zamandadır ancak ümidi.

⁴³⁵ Ziya Gökalp, "Felsefi Vasiyetler", *Makaleler VII*, s.103.

çimleriyle Türkiye’de kurulan parlamenter düzeni övmektedir.⁴³⁶ Ancak sorunu derinlemesine incelememekte ve politikası Türkçülük programına uygun düştüğü sürece hükûmet şekline önem vermemektedir.

“Halk kelimesi, iki suretle müstameldir: Evvela milletlerin heyeti mecmuası, bir de halka rehberlik edenler, bunlar ayrı bir nam alırlar. Mesela burada halk ve güzideler dinelince ayrı iki şey gibi görünürse de yine onlarda halktır. Fakat bu güzidelerin, rehberlik etmesi, ancak demokrasi devrine mahsustur. Milletler demokrat olmayınca, halka rehberlik edenlere başka nam veriliyordu. Mesela, kavim devrinde, nesil bir han itibarıyla asil olunurlardı. Ak kemikler, kara kemikler gibi. Ak kemikler, nispet itibarıyla asil addolunur ve bunlar yurdu idare ederler, kurultay onlara aittir. Hükûmet idaresi, kumanda heyeti hep bunlardadır. İslâmiyet devrinde Araplar ak kemikler, diğer Müslüman kavimler kara kemiklerdi. Romalılarda da Plep-kara kemik Particiler-ak kemikti. Ümmet devrinde asaleti nisbiyenin hükmü yoktu. O zamanlar yalnız ferdi mevkiler vardı. Dini memuriyetleri itibarıyla mevki sahiplerine havas deniyorlardı. Halbuki millet devrinde, güzideler diye yeni bir sınıf teşekkül eder ki, asil namına müstahak olan bunlardır. Güzideler halktan seçilmiş, nesilden doğmuş olanlardır. Ümmet devrinde birtakım ailelerden doğmak müesseselere intisap, hükümdara mensubiyet, enderuna dâhil olmak lazım gelirdi. Fakat en zekiler oradan geçmeyebilirdi. Demokraside her ferd, onu tahsil edebilir ve her mevkii ona açıktır. Eğer kabiliyeti varsa memleketin en büyük bir alimi, her şeyi olabilir.

Demek ki, hakiki güzidelerin yetişmesi demokrasi devrinde olabiliyor ki, böyle bir devre cemiyetin başı, dimağı hükûmet değil, güzidelerdir. Hükûmet bir makine olduğundan hiçbir vakit bir takım mefkûreler doğuramaz. Bunu ancak serbest ilimler doğurur, ortaya atara. Hükûmetteki ameli adamlar onu kabul eder, tatbik eder. Onun için biz de en büyük ehemmiyeti güzidelere ve ricale verilmelidir.

İşte güzideler milletteki şuursuz fikirleri şuurlu hale getirenler ve millete bir fikir mümessili olarak arzı vücut edenlerdir.

⁴³⁶ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, s. 183.

Bizde bir çok çok zevat vardır: zekiyim, akıllıyım, der, fakat milletine muayyen bir fikir getirip, milletine kabul ettirmek için kendini vakfetmez. Yalnız benim birçok malumatım var benden istifade edin! Der durur. Halbuki asıl adam milletine bir tek fikir getirendir. Fikir adamlarını ikiye ayırabiliriz: Hayatını bir fikre hasretmeyenler; bunlardan millet istifa edemez. Güzide değıllerdir. Hayatını muayyen bir fikre hasredenler; millet bunlardan çok fayda görür. Bunlar güzidedelerdir. Güzidedelerin fikirleri ne zaman millette şuurlu bir hale gelirse, millet ondan bir vecd duyuyor demektir, kabul olunur. Namık Kemal, Mustafa Reşit Paşa, Mithat Paşa milletin hayatını değıştirecek fikirler ortaya atıyorlar. Yanlış ya da doğru ortaya bir fikir atanlar güzidededir. Yanlış bir fikir bile doğruyu bulmamızı yarayacak yerlere sevk eder bizi. Ortaya çıkan kabul edilirse içtimaidir. Kabul edilmezse millî değıldir. Cemiyetin ruhunda henüz yok demektir.

Milleti bir insan farz edersek dimağını zekasını, mefkûresini de güzidelere benzetiriz. Hükûmet dimağ değıldir. Hükûmet bu güzidedelerin attığı fikirleri kabul eder, tatbik eder yalnızca. Demek asıl hükûmet güzidedelerdir. Milleti idare eden memurlar, icra memurlarından başka kimseler değıllerdir. Demokrasi avamın, cühelanın hâkimiyeti değıl, güzidedelerin hâkimiyetidir. Onlar da bizzat halktırlar."⁴³⁷

Gökalp'in bu sözleri Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkarak Kurtuluş Savaşı hazırlıklarına başlamasından bir yıl öncesine aittir. Gökalp siyasal anlamda otoriter yapıyı savunur ama öbür yandan devletin toplumun kültürüne yönelik müdahalesine karşı bir duruş sergiler. İttihatçıların yenilgisine kadar, devletin de elinde aşırı bir yetki yoğunlaşmasına ve devletin toplumsal ve özellikle kültürel yaşama hakim olmasına şiddetle karşı koymuştur. O'na göre gerçek yöneticiler "milletin beyni" olan seçkinlerdir ve hükûmet sadece onların kararlarını yürüten organ olmalıdır. Siyaset ve kültürün birbirinden ayrılmasını önermesi devletin bilim, sanat ve akademik eğitim alanlarına karışmasını sağlamak içindir. Devletin bu alanda yapacağı tek şey maddî yardımları ile özgür kültür çalışmalarını geliştirmektir. Keza, devletin

⁴³⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp...*, s. 120-123

basını kontrolüne ve ülkü edindiği devlet şeklinin ilk organları sayılan loncalara karışmasına da karşıdır.⁴³⁸

Ziya Gökalp'te Devletçilik Anlayışı

Ziya Gökalp'e göre Devlet, "kanun mekanizmasıyla hareket eden bir siyasal makine"dir. Bu makineyi birleştiren çarkların her parçası düşünür ve inanmış bir kişi olmakla beraber hepsi bir arada akli eren bir kimse gibi davranamaz. Çünkü, ilk önce bu kimselerin alışkanlık ve inançları birbirine benzemez ve bu ayrılıktan dolayı topluluklarından sürekli ve belli bir inanç ve irade oluşmaz. İkinci olarak bu kimseler kırtasiye işlerinin çokluğundan, diğer taraftan zorlukları yok etmek ve yerini korumak gibi korkularla her an karışık bir durumda buldukları için devlet hayatını yüksek bir görüş açısıyla görmeye ve incelemeye imkân bulamazlar. Bundan dolayıdır ki, her parçası akıllı ve inanmış bir kuvvetten birleşik bu makine, bütün diğer makinelerde olduğu gibi bir çok durumlarda dış kuvvetlerin belli olmayan kışkırtmalarıyla hareket eder. Bu siyasal makineyi görünmez bir biçimde işleten resmî olmayan etkenlere "siyasal güç" adı verilir."⁴³⁹

Bu siyasal güç tanımı aslında iktidarın, siyasal gücün doğrudan doğruya devletle ilişkili bir kavram olmadığını, burada daha çok bir iktidar ilişkisinden söz edilebileceğini söyleyen modern iktidar tanımlarına uygun bir tanımlamadır. Ama bu tespit Gökalp düşüncesi açısından tesadüfi bir görüş değildir. Çünkü O, bu görüşlerini İttihat ve Terakkî'nin "siyasal gücü" eline alamadığını gördüğü için serdetmektedir. Gökalp devleti yönetmenin sadece iktidarı ele geçirmekle ilgili olmadığını sonucuna varmaktadır.

Gökalp siyasal gücü böyle tanımladıktan sonra bunun dış ülkelerde nasıl olduğuna dair örnekler verir ve dönemin önemli düşünürlerinden biri olan Ostrogorski'den bir alıntı yapar. "*Ostrogorski adındaki siyasa ile ilgili bir yazar diyor ki, İngiltere ve Amerika'da devleti yöneten görünüşte siyasal kuruluşlar ise de gerçekte "siyasal güç"tür. Bu yazarın incelemesini özetleyen ve açıklayan bir sosyolog, "Bu durumun zorunlu bir nitelik olduğunu ve bundan başka bir meşrûti yolun var veya mümkün olmadığını" ileri sürüyor. Biliyoruz ki, en düzenli dış örgüte sahip siyasal partiler İngiltere ve Amerika'dır. Meşrûtiyetin en çok verimli olduğu memleketler ise yine*

⁴³⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp...*, s. 120

⁴³⁹ K. Nami Duru, *age*, s. 44.

İngiltere ve Amerika'dır. O hâlde, siyasal güçler, yani dış kuruluşa sahip partiler meşrûtiyetin en akli eren toplulukları durumundadır."⁴⁴⁰

Siyasal güçlerin ne olduğunu açıklamaya girişen Gökalp burada siyasal güçlerin siyasal rejimlerin farklılığıyla alakalı olmadığını savunur. Her siyasal rejimde siyasal güçler vardır ve farklı şekillerde tezahür etmektedirler. "Siyasal güçler meşrûtiyetle beraber doğmuş değildirler. Saltlıkla yönetilen hükümetlerde de vardır. Memleketimizin inkılaptan önceki durumunu incelersek görürüz ki, o zamanki devlet makinesini işleten kuvvetler sefirlikler, patriklikler, bankalar ve reji, duyunu umumiye gibi mali kuruluşlar, birtakım entrikacı Avrupalılar olduğu gibi taşrada da yerli hükümet makinelerini işleten konsoloslar, metropolitler her şeyden yararlanan vurguncular ve tefeciler, aşiret ile ri gelenleri ve bunlara benzeyen zorba topluluk ve kimselerden oluşmuştu. Meşrûtiyetin hükümdarın zorbalığına engel olmakla beraber yerli zorbaları da hakim olmaktan önlemek zorunluluğundaydı. Bunun içindir ki siyasal partiler oluşarak, saydığımız zararlı kuvvetlerin çalışmalarını önleyici birer siyasal güç şeklini almaya başladı.

Meşrûtiyetten önce illerde yönetim kurulu, belediye ve adli mahkemeler üyelerinin seçiminde zorbaların, vurguncuların, metropolitliklerin ve hatta bazı konsoloslukların önemli roller oynadıklarını çok iyi bilirsiniz. Bu gibi seçim etkenleri kendi işlerine yarayan kimseleri eşkiyalık mevkiine getirir ve böylelikle hükümetin yönetim çarklarına el koyarlardı. Hükümet merkezinde ise bu durumlar özellikle, sefirliklerin, patrikliklerin ve mali müesseselerin erki altında meydana gelirdi."⁴⁴¹

Osmanlı son dönemine ait iktidar seçkinlerinin özellikle İttihat ve Terakki'ye kadar dış güçler, kirlili ilişkiler içinde olan sefirler, metropolitlikler, konsoloslukların etkisiyle oluştuğunu vurgulayan Gökalp, Meşrûtiyet'le bunun bir ölçüde giderildiğini düşünür. Özellikle İttihat ve Terakki kadroları bunun önüne geçmek için vardır. "Yeni seçkinler" ve "siyasal güç" İttihat ve Terakki üyeleri ve yöneticilerinden olursa işler yoluna girecektir.

Gökalp'in devletçilik anlayışı klasik devletçilik anlayışının dışında bir görüntü vermektedir. O'nun devletçilik anlayışını sosyalist ve

⁴⁴⁰ K. Nami Duru, *age*, s. 44.

⁴⁴¹ K Nami Duru,; *a.g.e* s.44

liberal devlet anlayışlarının dışında bir üçüncü yol olarak değerlendirilebiliriz. Bu bağlamda da ekonomi hayatında lonca sistemini öne çıkarmaktadır. Gökalp'in görüşlerinin temel ilkelerini belirlerken "devlet" sektörüne hayati önem verdiğini görmekteyiz. Ancak bu durum ne sosyalistik açıdan düşünülmüş bir "devlet kapitalizmi" ve ne de ferde karşı devleti güçlü kılan bir ekonomik etatizm olarak karşımıza çıkmamaktadır.⁴⁴² Gökalp'in devletçiliği, Türk toplumunun öznel şartlarından doğmaktadır. Yani sosyal psikoloji terimiyle ifade etmek gerekirse, O'nun devletçiliği Türk insanının kendine özgü zihniyetiyle ilgili bir devletçiliktir. Gökalp'e göre; "Türkler özgürlük ve bağımsızlıklarını sevdikleri için iştirakçi (sosyalist) olamazlar. Fakat eşitlik taraftarı (müsavatperver) olduklarından dolayı, ferçti (liberal) kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan sistem, tesanütçülüktür (solidarizm-dayanışmacılık). Ferdi mülkiyet, toplumsal dayanışmaya hizmette bulunmak şartıyla meşrûdur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdi mülkiyeti kaldırmaya teşebbüs etmeleri doğru değildir"⁴⁴³.

Gökalp, burada Türk toplumuna özgü bir çift kavram ileri sürmektedir: 1) Özgürlük-bağımsızlık; 2) Eşitlik. Bunlardan ilki sosyalizme, ikincisi de kapitalizme engel olan tarihsel ve millî bilince dayanan kavramlardır. Gökalp'e göre ekonomik sistemin temeli solidarizm yani dayanışmacılıktır. Yalnız bu solidarist ekonomik sistemin de tarihsel ve kültürel şartlarımız içinde doğru bir şekilde belirtilmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için, "Yalnız toplumsal dayanışmaya hizmeti olmayan mülkiyetler varsa bunlar meşrû sayılamazlar, çünkü ferdi mülkiyet gibi, toplumsal mülkiyet de olmalıdır."⁴⁴⁴ Ancak Gökalp'in solidarizmin çerçevesinin dışına çıktığını da görürüz: "Fertlerin bu kazançları kendilerine hasretmesi meşrû değildir. Fazla kazançların toplum namuna birikmesiyle ortaya çıkacak büyük meblağlar, toplum hesabına açılacak fabrikaların, kurulacak büyük çiftliklerin sermayesi olur. Bu umumî teşebbüslerden ortaya çıkacak kazançlara fakirler, öksüzler, dullar, hastalar, kötürümler, körler ve sağırılar için özel bakımevleri ve okullar açılır. Umumî bahçeler, müzeler, tiyatrolar, kütüphaneler kurulur, işçiler ve köylüler için sağlık evleri inşa edilir."⁴⁴⁵

⁴⁴²Orhan Türkdöğen, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 46.

⁴⁴³Ziya Gökalp, *Türküçülüğün Esasları...*, s. 180.

⁴⁴⁴Ziya Gökalp, *Türküçülüğün Esasları...*, s. 180-181.

⁴⁴⁵Ziya Gökalp, *Türküçülüğün Esasları...*, s. 180-181.

Gökalp'in solidarizmi, bir anlamda "sosyal demokrasi"ye benzerlik göstermektedir. Devletin amacı, ne ferdin çıkarları için büyük sermaye sınıflarını korumak ne de hayali sınıfsız bir toplum için devleti zenginleştirmektir. Devletin amacı, millî açıdan toplumun bütün katmanlarını bir sosyal refah düzeyine getirmektir. Hatta Gökalp bu görüşlerini açıklarken önemli bir deyim de kullanmaktadır: "Sanayisi büyük olmayan milletler."⁴⁴⁶ Bugünkü anlayışımıza göre bu ifadeyi "az gelişmiş ülkeler" olarak değerlendirebiliriz.⁴⁴⁷ Gökalp'e göre Batılılaşma millî ve bağımsız bir toplumun kendi ekonomik şartlarına yönelerek kalkınmasıyla mümkündür. Kendi dinamiklerini işletemeyen toplumlar "az gelişmiş" olmaya mahkûmdur. Gökalp'in seçkinlerin halka giderek halklaşması, halkın da seçkinler yoluyla bilinçlenmesi, ferdi mülkiyet yanında, toplumsal mülkiyetin geliştirilmesi ve bunun için de devletin yapıcılık gücünü ortaya koymasına dair görüşleri bugün bile tartışılan mühim konuların en başında gelmektedir.⁴⁴⁸

Ziya Gökalp ve Millî Devlet

Ziya Gökalp'in bu görüşleri millî devletin kurulmasından önceki sap-tamalarını içerir, millî devletin kurulmasıyla birlikte bu konudaki görüşlerini ise şöyle serdedir:

"Mefkûre istikbalin halikidir. Dün Türkler için hayali bir mefkû-re hâlinde bulunan millî devlet, bugün Türkiye'de bir şe'niyet halini almıştır. Millî devleti oluşturan duygular, millî vicdan, millî tesanüt ve ona dayalı bulunan vatan bünyesinin altında Devlet mefkûresinin faktörlerini sinesinde besleyen Hars ve Millî Harsa dikkat etmek gerekir. Her kavmin ibtida yalnız harsı vardır. Bir kavim, harsen yükseldikçe siyasetçe de yükselerek kuvvetli bir devlet vücuda getirir. Kuvvetli devlet sağlam har üzerinde yükselir. Vatan nasıl millî hars üzerinde gerçekleşirse, millî devlet de vatan üzerinde gerçekleşir. Bu maddî ve manevî pota içinde Devlet Şuuru yaratılmış olur. Devlet Şuuru aynı zamanda Devlet mefkûresinin müşahhas bir görünüşü olarak vatan üzerinde belirir. Devlet şuuruna sahip olanlara ve Devlet Mefkûresini destekleyenlere Millî Devlet vatandaşları denir.

⁴⁴⁶ Ziya Gökalp, *age*, s. 183. Heyd, Gökalp'in sosyal demokrasinin karşılığı olarak "iç-timaî halkçılığı" kullandığını söyler. Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun...*, s. 142.

⁴⁴⁷ Orhan Türkdoğan, *age*, s. 47.

⁴⁴⁸ Orhan Türkdoğan, *age*, s. 48.

Millî Devleti teşkil edenlere vatandaş denilir. Vatandaşlık açısından bakılınca devlet kendisine mahsus hükûmete araziye ve ahaliye malik zümre demektir.”⁴⁴⁹

Ziya Gökalp’in Siyaset ve Dönemin Siyasal Partileri Üzerine Görüşleri

Gökalp siyaset bilimine ilişkin kavramları pragmatik bir şekilde kullanır. Dönemin siyasal sorunlarını açıklamaya yarayan birer araç şeklindedir bu kavramlar. İlk olarak Gökalp’in siyasete bakışını anlamamızı sağlayacak bir makalesini ele alarak onun siyasal düşüncelerini çözümlenmeye gidebiliriz.

Meşrûtiyet’ten önce Diyarbakır’a sürgün olarak gelmiş Derviş Vahdeti’nin ilk sayısını 11 Aralık 1908 tarihinde çıkardığı “Volkan”⁴⁵⁰ gazetesinin, 12 Ocak 1909 tarihli 19. sayısında Ziya Gökalp’in imzasız olarak çıkan “İçtima-i Siyasî İ’tizal’i Siyasi” başlıklı makalesi Türk demokrasi anlayışı açısından da önemli ipuçları sağlamaktadır.

Ziya Gökalp bu makalede, İbni Haldun’un “Bir milletin medâr-ı felahı (kurtuluş noktası) medâr-ı kelime (Tehvid), mihver-i intihâtı (düşüş noktası) ihtilaf-ı kelime” sözünden yola çıkarak “İttihad-ı kelime bütün cemaatlerin ruhudur” neticesine varmaktadır. Daha sonra, eski devirlerde “müctehidin-i siyasiye”nin ortaya koydukları tedbirleri “birer icmâ-i siyasi” olarak değerlendiriyor ve “icmâ-i siyâsi-i ümmete (milletin siyâsi fikirleri) uyanları siyâsi fırkaların “ehl-i cemaât zümresi”, bunlardan ayrılanları “mu”tezile-i siyasiye” (siyasî ayrılıkçı) sayıyor. O’na göre, siyasette her fert bir rey’e sahiptir, ancak her fert bir “müctehid-i siyâsi” olamaz; fıkhi içtihadlar gibi siyasî içtihadlar da “zeka” ve “irfan” gerektirir. Fıkhi içtihadlarda “kapı” kapalı olduğu hâlde siyasî içtihadlarda “illâ yevmi’l-kıyam meftuhtur (kıyamete kadar açık).”⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 44.

⁴⁵⁰ Volkan Gazetesinin ilk sayısı 11 Aralık 1908 tarihinde yayınlanmıştır. Kıbrıslı Derviş Vahdeti’nin İstanbul’da çıkardığı bu gazete, bir süre sonra İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti’nin yayın organı hâline gelmiştir. Derviş Vahdeti, Meşrutiyetten önce siyasî fikirlerinden ötürü Diyarbakır’a sürülmüş bulunuyordu. Ziya Gökalp’i burada tanımış ve arkadaşlık kurmuştur. Volkan Gazetesi 31 Mart olayından sonra kapatıldı Derviş Vahdeti de Örfi İdare Mahkemesince yargılanıp idame mahkum edilmiştir. Ziya Gökalp, *Makaleler I*, Hazırlayan: Şevket Beysanlioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 122.

⁴⁵¹ Ziya Gökalp, *Makaleler I*, s. 113.

Gökalp, burada, "icmâ-i siyâsî"nin nasıl sağlanacağını soruyor ve yine kendisi cevaplıyor: "Müctehid-i siyasiyenin müşavere ve manazarasıyla. Bunlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresi için 'merkezlerinin en zeki ve mâlumatlı siyasetşinasları' arasından seçilip gönderilen meb'uslar olabilir. Bunlara, 'müctehid-i siyasi' denilebildiği gibi, İttihat ve Terakki Kongresi kararlarına da 'icmâ-i siyâsî' denilebilir. Bu duruma göre her Osmanlı ferdi, 'itirazı var ise, ikinci kongrede bizzat yahut bi'l vâsita beyan etmek şartıyla icmâ'lara ittiba' etmelidir', aksi hâlde 'mutezile-i siyasiyeden' olur."⁴⁵²

Bu makale Ziya Gökalp siyâsî düşüncesinin işaretini birkaç noktadan vermektedir. Gökalp kendisini görevli saymaktadır. Bir misyonu vardır. Bu da "siyâsî müctehidlik"tir. Özellikle İttihat ve Terakki'nin Merkezi Umumî sinde görev yaptığı süre zarfında bunu büyük ölçüde gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.⁴⁵³ Diğer bir sonuçsa yeni rejim İslâmî ve millî kültür zeminine oturtulmak suretiyle yerleştirilecektir. Ve nihayet "hürriyet var" diyerek herkes aklına geleni söyleyemeyecektir. Ne söyleyecekse "cemiyet" için, toplum için, kamu yararına söyleyecektir. Neticesinde "icma" (Cemiyet kongresinin nihai kararlarına uya-cak, aksi hâlde "mu'tezile" (ayrılıkçı) duruma düşecektir.⁴⁵⁴

Gökalp'in özgül siyaset tanımlarından biri de "Hars ve Siyaset"⁴⁵⁵ adlı makalede yer almıştır. Gökalp'e göre her toplumda iki "toplumsal irade" bulunmaktadır: Kültür ve siyaset. Bu makalede Gökalp, kendi siyaset anlayışına geçmeden önce, Friedrich Nietzsche ve Alfred Fouillee'nin bu konudaki görüşlerini incelemektedir. Nietzsche, hayatın itici gücünün "iktidar iradesi" olduğunu, hem bireyin hem toplumun tüm varlıkları kendi nüfuz ve iktidarlara altına alma eğiliminde olduklarını ileri sürmektedir. Öte yandan Fouillee, hayatın itici gücünün "bilinç iradesi" olduğunu; birey gibi toplumun da tüm varoluşu kendi bilinci içine almak eğiliminde olduğunu savunmaktadır. Gökalp burada önemli bir "toplumsal gerçekliği" sezmeleri açısından her iki düşünürün de haklı olduklarını söyler. Ancak her ikisinin de

⁴⁵² Ziya Gökalp, *Makaleler I...*, s. 113.

⁴⁵³ Alâaddin Korkmaz, *age*, s. 104. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 18 Eylül 1909'da Selanik'de yapılan kongresine katılan Ziya Gökalp'i Cemiyet idarecileri rapor ve yazışmalarından tanınmaktadır.

⁴⁵⁴ Ziya Gökalp, *Makaleler I...*, s. 115. Derviş Vahdeti, Ziya Gökalp'in makalesinin altına şu notu düşmüştür: "Şu makale üstad'ı ekremim Diyarbekirli Ziya Bey'indir. Yazdıklarına imzâ koymak adeti değildir."

⁴⁵⁵ Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, İş Matbaacılık, Ankara, 1972, s. 66.

genel gerçekliği özel bir gerçekliğe indirgemeleri nedeniyle yanılıya düştüklerini belirtir. Oysa kabaca bakıldığında, Fouillee'deki "bilinç iradesi" Gökalp'teki "hars"a, Nietzsche'deki "iktidar iradesi" ise "siyaset"e oldukça benzemektedir.⁴⁵⁶ Gökalp'in alıntı yaptığı düşünürler tesadüfî kişiler değildir. Dönemin ruhuna uygun söylemleri olan ve "kahraman"a vurgu yapan düşünürlerdir.

Gökalp meşrûfî parlamenter sistemin olmazsa olmazı olarak gördüğü partileri ele alırken iktidar partisi dışındaki partilere en başta "güvenlik" refleksiyle yaklaşır. Çünkü Osmanlı Devleti en zor dönemlerini yaşamaktadır ve devletin bekası en önemli meseledir. Muhalefetin en büyük temsilcisi durumunda olan ve İttihat ve Terakki'yle büyük bir iktidar mücadelesine giren Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurulmasıyla ilgili olarak yorumları da aynı noktada toplanmaktadır.

"Hürriyet ve İtilaf Partisi adıyla İstanbul'da yeni bir topluluğun kurulduğunu gazetecilerde okuduk. Yalnız olumsuz bir amaç izlemek için toplanan ve aralarında türdeşlik olmayan topluluğun kuruluşunu yurtseverlik duygusu bize kaygılı bir gözle gösterdiği hâlde siyasal bir partinin davranışının kılavuzu olması gereken sağlam bir ileri görüşlülük bunu bize hayırlı bir müjde olarak gösteriyor.

Olumlu bir programa iye(sahip), gerçek bir partinin içten isteyeceği bir şey varsa o da kendisi gibi olumlu bir programa iye gerçek fakat karşın bir partinin kurulmasıdır. Dünyada her şeyin çirkin hali, karşıtının karşılamasıyla gelişir. Bir insan hastalanmadıkça sağlığın değerini bilemez. Bir ulus düşman saldırısına uğramadıkça askerlik duygusunun büyüklüğünü anlayamaz. Karşıt bir partinin korkulu taşkınlıkları görülmedikçe de yurtsever bir partinin koruyucu karşılığı değerlendirilemez. Karşılaştırabilmek için meydana karşı partiler bulunmadığı zamanlar İttihat ve Terakki Partisi her gün bin türlü kınamalara uğramak yükümlüğündedir; çünkü zarara uğrayan bir tüccar, ekini iyi gelmeyen bir çiftçi, memuriyetinden atılan bir memur, amaçlarına ulaşamayan herhangi bir kimse zarar ve yoksunluğunun sebebini İttihat ve Terakki'de görmek ister. Kalbindeki acınma ve kırgınlığı bu manevi kişiliğe yöneltmekle esenlik duymaya

⁴⁵⁶ Taha Parla, *age*, s. 81.

çalışır. Bu durum insan ruhunun garip belirtileridir. Fakat ne zamanki İttihat ve Terakki programına karşın bir programla sorumluluk alanına atılan diğer bir parti bütün niteliği ile ortaya çıkar, davranışıyla, konuşmalarıyla ne gibi siyasal ve sosyal eğilimleri temsil ettiğini ve iktidara geçerse memleketi ne gibi amaçlara doğru sürükleyeceğini açık bir biçimde gösterir; o zaman partilerin yalnız programlardan oluşmuş olduğu anlaşılır. Artık herkes bilir ki bir partinin fikir değeri programının ulusal çıkara uygunlukta başarı derecesidir. Ahlâk değeri bu programa uyması ve içtenliğiyle orantılıdır. Bu derecelerin karşılıklı olarak belli edilmesi için ortada türlü programlar bulunduğuna ve her partinin görünüşten oluşmuş olan programlarıyla iç görünüşünü ortaya koyan geçmişteki davranışları ile sonrakileri kesin gözler tarafından karşılaştırılarak samimilik ve iki yüzlülük huylarının ortaya çıkacağına göre vatanın kurtulmasına hizmet eden gerçek partiler bu ahlâki görünüşlerden faydalanır, aksi nitelikte olanlar tersine olarak yok olurlar.”⁴⁵⁷

Bu pasajlardan da görüldüğü gibi Gökalp için siyasal partilerin birinci vazifesi ulusal çıkarlara hizmet etmeleridir. Muhalefetin zarureti ise iktidarın doğru yaptıklarını göstermesinden kaynaklanmaktadır. Burada Gökalp İttihat ve Terakki’yi “merkez”e yerleştirir ve “çevre”ye de İtilaf ve Hürriyet Partisi’ni koyar. Merkez Osmanlı devletinin bir arada tutmayı başardığı merkezî bürokratik aygıt olduğu kadar, bu devletin işlemlerini mümkün kılan meşrûtiyetin özünü de temsil eder. Çevre ise, geri kalan toplumsal alana, merkezden ayrı yaşayan ve onunla ancak gevşek bir bütünleşme içinde olan kurumlara ve coğrafi alana işaret etmektedir. Gökalp’e göre Osmanlılık ve meşrûtiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından yanlış anlaşılmıştır ve bu yanlış anlaşılma ülkeyi felakete sürükleyebilecek tehlikeydedir:

“Şimdi ‘Hürriyet ve İtilaf Fırkası’ bu iki kelimeye bakışık ve tümü ile çatışık olmak üzere ve bu iki kelimenin bakımından da bir karşıtlık sanatı yaparak birinci kelimenin karşıtını ikinci, ikinci kelimenin karşıtını da birinci kelime yapıyor. ‘İtilaf-anlaşma’ kelimesinin anlamı hakkında yaptığımız açıklamadan da anlaşılıyor ki bu parti sosyal Osmanlılık gibi siyasal Osmanlılığın

⁴⁵⁷ K. Nami Duru, *age*, s. 49.

da unsurlarda bileşik olduğunu kabul ediyor ve kuruluş amacını gösteren birinci maddesindeki 'Osmanlı memleketlerinde gerçek meşrûtiyetin sağlanması akımına, gerçek bir siyasal birlik kurulmasına cümleleri' bunu anlatıyor. Eldeki anayasamız ve İttihat ve Terakki programının sağladığı ve uygulanmasına çalıştığı meşrûti şekli gerçek meşrûtiyet olarak anlamamak tabiidir ki bundan ayrı bir meşrûtiyet şeklini tasarlamayı gerektirmektedir. Birleşmiş unsurlar hakkında partimizin yukarıda açıkladığımız mesleğini 'gerçek bir siyasal birlik' olarak düşünmek yerindedir ki başka türlü bir 'anlaşma uyumu' tasarladığını dolayısıyla anlatıyor. 'İttihat ve Terakki' ye karşı olmak için meydana çıkan, devrimcilikte İttihat ve Terakki'den daha hürriyet sever ve unsurlara karşı daha uysal davranışlı olduğunu birtakım uydurma bileşimlerle göstermeye çalışan bir partinin Osmanlığı ve meşrûtiyeti bizim anladığımızdan başka bir şekilde anlamış olması zorunludur. Bu parti 'İttihat-birlik' fikrini kabul etmeyecek olursa 'ergime', veya 'itilaf-anlaşma' fikirlerinden birini kabul yükümlülüğündedir... Bu parti 'İttihat-birlik' kuramına karşı olmak üzere anlaşma yoluna gidiyor.'⁴⁵⁸

Dikkatle incelendiğinde Gökalp dönemin klasik bir Türk aydınıdır. Devlet ve millî refleks konusunda taviz vermez. O'na göre en kötü iktidar, en kötü devlet, devletsizlikten iyidir.

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'de etkili olduğu gibi yeni kurulan Halk Fırkası'nın programında da etkili olmuştur. Gökalp Halk Fırkası için "Dokuz Umde" adıyla bilinen seçim beyannamesini hazırlamış, bu beyanname Mustafa Kemal tarafından da 8 Nisan 1923'te yayınlanmıştır. Gökalp, daha sonra "Doğru Yol" başlıklı makalesinde bu programı daha geniş bir şekilde ele almıştır. "Siyasî Umdeleler" ara başlığı ile tasnif ettiği bölümde, ilk olarak Fırka'nın dâhili siyaset bakımından, "Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart milletindir" düsturunu Türk'e dayalı bir devlet kurulmuş olması noktasından değerlendirmektedir. Millî hâkimiyetin hem saltanat hem de harici kuvvetler tarafından tehdit olunmamasını çok önemli bulmaktadır. Haricî kuvvetleri; kapitülasyonlar vasıtasıyla imtiyazları bulunan ecnebiler, birtakım imtiyazlara sahip olan gayri-müslim cemaatler; dini siyasete alet etmek isteyen mürte-

⁴⁵⁸ K. Nami Duru, *age*, s. 52.

ciler... şeklinde tasnif etmekte ve saltanatla birlikte bu üç mihrakın da milletin istediği gibi kanunlar yapılmasına mâni olduklarını söylemektedir. O'na göre saltanat rejimiyle birlikte sözkonusu kesimler geçmişte kalmıştır ve kanunlarımızı milletimizin akıl ve iradesinden başka hiçbir kuvvet tahdid ve taykid edemeyecektir.

Gökalp, Halk Fırkası için hazırladığı umdenin ikinci kısmında "tevhid-i kuvva" prensibi üzerinde durarak, kuvvetler ayrımı ile mukayeseler yapmakta ve Kanun-ı Esasî ile Halk Fırkası'nın benimsediği tevhid'i kuvva'yı uygun bulmaktadır. "Tevzin-i kuvva" (kuvvetlerin denkleşmesi) üzerinde de duran Gökalp'in "zahirde memleketi idare edenler siyasî müesseseler olduğu hâlde, hakikatte ve fiilen idare eyleyen siyasî kuvvetler, yani fırkalar"dır" hükmü dikkat çekmektedir.

Gökalp Halk Fırkası'nın saflarında yer almakta İttihat ve Terakki'de oynadığı rolü orada da oynamaktadır. Bu dönemde Gökalp'in Halk Fırkası'nı destekler nitelikte yazılar yazdığını görmekteyiz. "Fırkalar İçtimaiyatı"⁴⁵⁹ genel başlığı ile Hâkimiyet-i Milliye'de kaleme aldığı yazılarda Halk Fırkası'nın meşrûiyeti üzerine görüşler serdetmektedir:

"Rey kimlere verilmelidir? Rey, 'kefilî fertler' yani müteselsil (zincirleme) kefaletle birbirine bağlanan fertlerden müteşekkil fırka namzetlerine verilmelidir. Fırka, birden çok olursa da 'muktedası' (lideri) ve ikinci derecede liderleri de büyük işler başarmış, itimada şayan zatların partisine verilmelidir. Fırka, 'vazih (anlaşılır) bir programa, sarîh (açık) umdelere malik olmalı.' Bunları ilan etmeyen fırkalara yüz vermemeli. 'Terakki ve teceddüt taraftarı olmayan bir fırka mızırdır. Bütün bu şartları haiz olan Halk Fırkası'dır. Çünkü, "Şanlı Gazi, Halk Fırkası'nın reisi"dir. Onun siyasî ve harsî bir dehaya malik olduğu bütün cihan tarafından tahakkuk etmiştir. 'Tali reisler de maruf ve mücerrep (denenmiş) şahsiyetlerdir. Fırkanın programı 'Misak-ı millî', 'Teşkilât-ı esası' ile temellendirilmiştir. Gazi Paşa Hazretlerinin ilan buyurdıkları umdeler (Dokuz Umde) de yeni esasları ortaya koymaktadır. Bu program, yalnız memleketimizde değil, dünyada vücuda getirilmiş programların en iyisidir. O hâlde reylerinizi tereddütsüzce ve şüphesiz olarak Halk Fırkası'nın namzetlerine verebilirsiniz."

⁴⁵⁹ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, s. 8-23.

"Fırkanın programı, siyasî taahhütleri ihtiva eden bir senettir. (Buna) samimi bir imanla bağlı olanlar hiçbir zaman fırkayı terk etmezler. Fırkalar ikiye ayrılırlar, her ikisinin de mutedil ve müfrit kısımları vardır. "İnkılap fırkasının mutedillerine (Liberal), müfritlerine (Radikal); an'ancilerin de mutedillerine (Muhafazakâr), müfritlerine (Mürteci) denir."

"Meşrûtiyetimizin başlangıcından beri memleketimizdeki liberaller ile mahfazakârlar daima (koalisyon) tarikiyle birleşerek müttehid bir fırka hâlinde yaşamağa mecbur oldular. Eski İttihat ve Terakki gibi, dünkü Müdafaa-i Hukuk Fırkası da bu iki normal zümreyi toplamak zorunda kaldı. Radikallerle mürteciler de daima koalisyon hâlinde olarak beraber hareket ettiler. Bunlar 'gayri-millî', 'la-vatani', 'hain'dirler. Ve normal fırka mücadelelerinin başlayabilmesi için bu 'kozmpolitlerin meydandan çekilmeleri' lazımdır."⁴⁶⁰

Gökalp günümüzde de var olan bir siyasal refleksi burada da sürdürür. Ülkenin bütünlüğü için gerek radikaller gerekse mürteciler siyasetten uzak tutulmalıdır. Siyasal iktidara gelmelerine bir şekilde engel olunmalıdır. Gökalp, burada İtilaf ve Hürriyet Partisi'ne yönelik düşüncelerini Halk Partisi'ne muhalif olan gruplar için de tekrar etmektedir:

"Halk Fırkası, mürteci ve radikal kuvvetlerin vatan muzır olan mevcudiyetlerine nihayet vermek için daha bir müddet liberallerle muhafazakarları kendi içinde koalisyon hâlinde bulundurmağa mecburdur..."

"Şimdiye kadar tefrika çıkarmaktan başka hiçbir neticesi olmayan fırkacılık yerine 'bütün milleti içine alıp' kaynaştıracak 'şümüllü bir fırka' gereklidir. 'Siyaset amelî adamların işidir; ilim ise nazarî adamların yapabileceği bir vazifedir.' Bazen bir ilim ve hars adamı siyasî hasafete (rey sağlamlığı) de malik olabilir. (Goethe, Ali Şir Nevâî gibi) ... bazen de bir siyaset adamı büyük bir kumandan ve diplomat olduğu gibi ilim ve felsefede de yüce bir mertebeye yükselmiş olabilir. (İskender Fatih gibi) ... Bu zafer ve zeka şahikalarından vücuda gelen silsilenin en yüce ve en zor zirvesi Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğunu en hain düşmanlarımız bile inkâr edemez."

⁴⁶⁰ Ziya Gökalp, Makaleler IX - Yeni Gün, Yeni Türkiye ve Cumhuriyet'deki Yazıları, Haz. Şevket Beysanlıoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 39.

“Halk Fırkası’na müzahir olmak iki cihetle ahlâki bir vazifedir: Vatanımızın tamamıyeti, milletimizin istiklalini kurtarmağa çalıştığı için ‘vatani ahlâk’ bakımından; millî hars ve müsbet ilimin istiklal ve hürriyetini mümkün hale getirdiği için ‘mesleki ahlâk’ bakımından. İlim ve hars adamları bilfül siyasete karışmakla beraber... ilmî sistem ve mefkûreleri müşterek olan siyasî sisteme kalem, kalb ve lisanlarıyla müzahir olmağa çalışmalıdır. Yalnız objektif usule istinat eden içtimaiyat ilmi de tabiidir ki, bundan sonraki siyasî mücahadelerin meşalecisi olacaktır.”⁴⁶¹

Bu yazılar, Cumhuriyet Türkiye’sinin temeline harç koyan Ziya Gökalp’in düşüncelerinin aslında İttihat ve Terakki döneminden farklı bir seyir izlemediğinin de göstergesidir.

Ziya Gökalp Düşüncesini Oluşturan Ana Kavramlar

Ziya Gökalp kendi düşüncelerini anlatırken özellikle kullandığı kavramlar vardır. Hatta bu kavramlardan mefkûre gibi bazıları bizzat Ziya Gökalp tarafından üretilmiş ve Türk diline kazandırılmıştır:

MİLLET: Millet, lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Diğer bir deyişle milleti oluşturan öge fertlerin sahip oldukları ortak harştır (kültür) . Millet bir toprak parçası ile sınırlı değildir. Bir ruh gibidir. Aynı harsa sahip kişiler nerede olurlarsa olsunlar bu ortak harsı korudukları sürece aynı millettendirler. Millet ayrıca sosyal toplulukların en gelişmişidir. Öte yandan millet harsta müşterek olan toplumken, ümmet ise dinde müşterek olan fertlerin toplamıdır.

MİLLİYETÇİLİK: Fertle bağlı olduğu millet arasındaki hissi bağıdır. Ve bu bağı oluşturan yine ortak harştır. Değiştirilmesi ise insan isteğine bağlı değildir.

TÜRKÇÜLÜK: Genel tanımıyla “Türkçülük, Türk milletini yükseltmektir.” Başka bir biçimde ifade edersek Türkçülük, Türk kültürünü (harsını) arayıp bulmak çabasıdır.

TURANCILIK: Türkçülüğün hedefi Türk harsını arayıp bulmak ve Türkler arasında hars birliğini sağlamaktır. Ancak Türklerin hepsi aynı topraklar üzerinde değildir. O hâlde hepsinde aynı hars birliğini sağlamak için metotlu davranmak gerekecektir. İlk kademe Türkiyecilik olmalı, ikinci kademe ise Türkiye’ye yakın yerlerde yaşayan Oğuz

⁴⁶¹ Ziya Gökalp, *Makaleler IX...*, s. 53-83.

Türklerini ortak hars etrafında toplamaktır. Turancılık ise ideal olan bir kavramdır ve sadece diğer basamakların aşılmasını sağlama yolunda gidilen bir idealdir.

HARS (KÜLTÜR) : Hars, din, dil, ahlâk, akıl estetik, hukuk, ekonomi ve teknik ile ilgili sosyal yaşayışların bütünüdür. Bir diğer ifadeyle, örfе dâhil olan kaidelerin toplamıdır. Örf ise sosyal dayanışmayı kuvvetlendiren cemiyetin ruhuna coşkunluk veren kaidelerdir. Harsın özelliklerinin başında millî olması yer alır. Başka bir deyişle hars her millette başka bir biçim alır. Ayrıca duygusaldır, kişilerin iradesiyle meydana gelmez ve biçimlenemez. Bu nedenle bir milleti oluşturan başlıca öge olarak yer alır

MEDENİYET: Medeniyet iradeyle yapılan ve taklitle millettен millete geçebilen kavram ve tekniklerdir. Pozitif bilimler, bilimsel çalışmalar, medeniyet alanına girer ve yeni kavramlar, yöntemler ve teknikler hep medeniyet yoluyla bir millettен diğer millete geçerler. Medeniyet duygudan değil bilgiden gelir. Bütün insan cemiyetlerinde ve sadece insan cemiyetlerine özgü olarak bulunur.

MEFKÛRE (ÜLKÜ) : Mefkûre toplumun buhranlı anlarında ortaya çıkan sosyal bir olgudur. Bu anda cemiyetin görünmeyen, bilinç altındaki varlığı fertlerce hissedilir. Kişisel çıkarların yerini doğrudan doğruya toplum çıkarları yer alır. Mefkûre bir milletin eskiden yaşamış olduğu hayat ile yaşamakta olduğu hayatın vecdli bir galeyana içinde kıvranan tesanütüdür. Ne yaşanmış bir hayat ne de istikbalde yaşanacak bir gayedir.

TÜRKLEŞMEK: Türkleşmek kavram olarak Türk kültürünün ortaya konmasıyla, Türk kültürüne, Türk zevkine ve Türk vicdanına göre bir şahsiyet kazanmaktır.⁴⁶²

Ziya Gökalp'in Başlıca Eserleri ve Kullandığı Mahlaslar

Düşünürümüz yazı hayatı boyunca pek çok eser vermiştir. Gökalp'in makaleleri denemeleri, şiirleri, dergiler ve gazetelerdeki yazıları, öğretici öykülerinin sayısı dört yüzü aşmaktadır.⁴⁶³ Gökalp'in başlıca eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁶²M. Nuri Özdeniz, "Ziya Gökalp ve Türkleşmek", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı 14, 1976, İstanbul, s. 29-31.

⁴⁶³Gökalp'in eserleri hakkında daha geniş bilgi için: C. Orhan Tütengil; *Ziya Gökalp Hakkında Bibliyografya Denemesi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisadiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1949.

- Şakî İbrâhim Destanı, Diyarbakır, 1908
- Kızıl Elma, İstanbul, 1914-1915
- Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak, İstanbul, 1918
- Yeni Hayat, İstanbul, 1918
- Altın Işık, İstanbul, 1923
- Türkçülüğün Esasları, Ankara, 1923
- Türk Töresi, İstanbul, 1923
- Doğru Yol, Ankara, 1923
- Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler (Gökalp, bu incelemesini, İttihat ve Terakki Partisi'nin isteğiyle 1909 yılında yapmıştır. Kitabın sonunda "Diyarbakır, Haziran 1909" notu vardır, ancak çalışma ölümünden sonra yayınlanmıştır.)

Yine ölümünden sonra değişik gazete ve dergilerde yayımlanmış, yazılarıyla mektupları çeşitli kitaplarda derlenmiştir:

- Türk Medeniyeti Tarihi, 1926
- Çınaraltı, 1939
- Fırka Nedir?, 1947
- Ziya Gökalp Diyor ki, 1950
- Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları, 1956
- Ziya Gökalp'in Yazarlık Hayatı, 1956
- Ziya Gökalp Külliyyatı 1: Şiirler ve Halk Masalları, 1952
- Ziya Gökalp Külliyyatı 2: Limni ve Malta Mektupları, 1965,
- Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays, (Çeviri ve giriş yazısı: Niyazi Berkes), New York: Columbia Univ. Press (1959)
- Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1909, 1956
- Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri, 1973

Ziya Gökalp'in yazılarıyla katkıda bulunduğu ya da yayımlanmasına öncülük ettiği dergiler şunlardır: Yeni Mecmua, Genç Kalemler, Küçük Mecmua, Türk Yurdu, İctimaiyat Mecmuası, İslâm Mecmuası, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, İlim, Felsefe, Fen Tetebbuatı Mecmuası, Halka Doğru Mecmuası, Muallim Mecmuası, Şair Mecmuası ve Millî Tetebbular Mecmuası.

Gökalp'in yazılarının yayınlandığı başlıca gazeteler ise şunlardır: Dicle, Diyarbakır, Şurayî Ümmet, Tanin, Peyman, Cumhuriyet, Akşam, Yeni Türkiye, Rumeli, Yeni Gün, Hâkimiyet-i Milliye ve Donanma.

Genelde eserlerinde Ziya Gökalp imzasını kullanan düşünürümüz, zaman zaman Ziya, Ziyaeddin, Mehmed Ziya, Hüseyin Vedad, Tefvik Sedad, Mehmed Mehdi, Mehmed Nâil, Demirtaş, Celâl Sâkib gibi değişik takma ad ve lakaplar kullandığı yazılar da yayımlamıştır.

Başlıca eserlerini kısaca özetlersek:

“Yeni Hayat” Gökalp’in Türkçülük programına dâhil din, ilim, vatan, millet, ahlâk, vazife, dil, kadın, medeniyet, sanat, İslâm birliği, aile, devlet gibi konu ve kavramları açıklayan didaktik karakterde otuz iki parça manzumesini ihtiva etmektedir.

“Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” Türk Yurdu dergisinde sekiz sayı tefrika edildikten sonra kitap hâline getirilen eserde Türkçülük programının önemli konuları bulunmaktadır. Gökalp’in doktrininde yer alan hars, medeniyet, Türklük, mefkûre, millet, turan, İslâmiyet gibi kavramlar felsefe ve sosyoloji açısından ele alınmış, sonuçta Türklük, Müslümanlık ve çağdaş olma kavramlarının birbiriyle çelişmediği belirtilmiş, bunların telifi hâlinde Türk milletinin yüceleceği ümidi telkin edilmiştir.

“Türk Töresi” Töre kavramının mânâsı ve Türk töresinin ne olması gerektiği üzerine tarif ve açıklamalarla başlayan kitap eski Türklerde din, il dini, ilhanlık dini, eski Türk kozmogonisi ve menkıbeleri, aşk masalları ve Türk destanlarında çeşitli bilgiler bölümleriyle devam eder.

“Altın Işık” Yedisi mensur, sekizi manzum olmak üzere on beş halk masalı ile *“Alparslan”* adlı kısa manzum bir piyesi ihtiva eden kitap, halk kültürünün işlenmesiyle millî bir edebiyatın meydana getirilebileceğini göstermek için kaleme alınmıştır.

“Kızılma” adlı manzum hikâyesi 1913 yılında Türk Yurdu dergisinde yayınlanmıştır. Ziya Gökalp eserini eski mesneviler şeklinde kaleme almıştır. Gökalp burada Türk devlet felsefesindeki Kızılma mitosunu mesnevi şeklinde Turgut adlı kahramanın gözüyle anlatır.

“Doğru Yol” Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri Halk Fırkası’nın kuruluşu sırasında ortaya atılan dokuz umde programını ve bunların alt konularını teşkil eden otuz sekiz umdeyi açıklayan kitap bir siyasî parti programı hüviyetindedir.

“Ala Geyik” Çocuk Dünyası mecmuası yayını olarak çıkan ve çocuklar için resimlendirilen kitapta Kızıl Elma’da yer alan *“Alageyik”* ve *“Kurt ile Ayı”* manzumeleri bulunmaktadır.

“Türkçülüğün Esasları” Gökalp’in başından beri tasavvur ettiği ve ön-

ceki kitap ve makalelerinde yer yer ortaya koyduğu Türkçülük düşüncesinin yeni Türkiye Cumhuriyeti ve ilk inkılâp teşebbüsleri karşısında az çok değiştirilmiş ve tekâmül etmiş programı olarak onun en önemli kitaplarının başında gelir. “Türkçülüğün Mahiyeti” başlıklı nazari bölümle “Türkçülüğün Programı” başlıklı amelî bölüm üzere iki kısımda Türkçülüğün tarihi, tarifi, hars ve medeniyet, millî vicdan, millî tesânüd meseleleriyle dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette, felsefede Türkçülük konuları ayrıntılarıyla işlenmiştir.

“*Türk Medeniyeti Tarihi*” Gökalp’in son yıllarında meşgul olduğu, ölümünden sonra basılabilen bu kitap onun en ciddi çalışmalarındandır ve dönemi için olduğu kadar günümüzde de bazı konuları ile önemini korumaktadır. Uzunca bir girişten sonra İslâmiyet’ten önce Türk dini, ilim ve felsefesi, devlet teşkilâtı, ailesi ve iktisadî yapısı olmak üzere beş ana bölüme ayrılan kitap, kapağındaki nota göre lise sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmıştır. “Birinci Kısım” kaydından, kitabın İslâmiyet’ten sonraki bölümlerinin de düşünüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁶⁴

Bu eserlerden en çok bilinen ve hakkında en çok söz edilen eserleri ise Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak ve Türkçülüğün Esasları eserlerdir. Bu iki eserden bahsedecek olursak Ziya Gökalp’in hayatı boyunca üzerinde kafa yordığı sistemleştirdiği ve fikirden fiiliyata geçirilen düşüncelerini de özetlemiş sayılırız.

Türkleşmek, İslâmlaşmak Muasırlaşmak

Ziya Gökalp en üretken döneminde kendi şöhretini daha da yukarılara taşıyacak en önemli ürünlerinden birini ortaya koymuştur bu ünlü eseri de Türkleşmek İslâmlaşmak, Muasırlaşmak’tır. Gökalp, Türk Yurdu dergisinde 1913’te “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” başlığıyla 11 bölümden oluşan en çok ses getiren makalelerini kaleme alır. Bu makale dizisi daha sonra 1918 yılında kitap hâline getirilmiştir. Bu makalelerin önemi onlardaki mütalaalarla değil, hükümlerde ve karar özündeki düşüncelerdedir; çünkü bunların pek çoğu o sıralardaki hükümet icraatına ve hükümet çevrelerinde egemen olan anlayışa çok uygundur, daha doğrusu onların açıklamasını teşkil eder niteliktedir. Kısaca diyebiliriz ki; söz konusu makaleler İttihat ve Terakki’nin yol

⁴⁶⁴ M. Orhan Okay, “Ziya Gökalp”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 14, TDV Yayınları, Ankara, s. 127

haritasını belirlemiş, bu formülüyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mürşitliğini yapmış, sözkonusu kitapçık adeta İttihat ve Terakki'nin parti programı niteliğini taşımıştır. Gökalp, bu dönemde özellikle de daha önceki yazılarının bir kısmını topladığı "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eserinde ortaya koyduğu düşünce sistemiyle, bir yandan İmparatorluğun genel siyasetine hâkim olan "hem Batılılaşmaya yönelik tutumu paylaşır (muasırlaşma) hem de geleneksel uygarlık çevresi ile ilişkisini muhafaza etmeye yönelik siyasî tutumu sürdürür. Ancak, Balkan Savaşları'nda Rumeli'nin kaybedilmesi, Müslüman unsurlar olan Arnavutlarla (1912) Hicaz Araplarının (1916) ayaklanmaları ve nihayetinde de Birinci Dünya Harbi'nin sonucunda İmparatorluğun tasfiye edilmesi, Gökalp'i imparatorluğa has çözüm arayışlarından, millî devletin kesin çözüm olduğu ve bunun için de Türkçülüğün yegâne dayanak olacağı yeni bir evreye iletecektir.⁴⁶⁵

Ziya Gökalp'in Türk Yurdu'nda çıkan yazıları, İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe yöneliminin ve Türkçüleri elde tutmağa matuf çalışmalarının, aynı zamanda genel siyasal olayları Türkçülük ülküsüne uygun biçimde gösterilmesi uğrunda gayretlerinin örnekleridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu fikriyatın Gökalp için adeta kuluçkası niteliğindedir.⁴⁶⁶ Gökalp bu hususu şöyle ifade eder: "*Milliyet hissinin hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilir.*"⁴⁶⁷

"Türk Milletindenim, İslâm Ümmetindenim, Garp Medeniyetindenim" şeklinde formüle ettiği ve nihayetinde "muasır bir İslâm Türklüğü ibda etmeliyiz"⁴⁶⁸ diyerek son noktayı koyan Ziya Gökalp'in, Mart 1913'ten itibaren Türk Yurdu'nda çıkan "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" başlıklı yazıları, İttihat ve Terakki'nin de Türkçülük politikalarını benimsemeye başladığı bir dönem olarak ifade edilebilir. Gökalp ilk teferruatlı kitabı olan "*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaş-*

⁴⁶⁵ Muhammed Veysel Bilici, "Türkçülüğün Esasları", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 93.

⁴⁶⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II, Türk Tarihi Kurumu Basımevi Ankara, 1991, s. 322; Zeki Yağmurdereli, *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Yusuf Akcura "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar", Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982 Ankara, s. 38

⁴⁶⁷ Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak", Ötüken Yayınları, İstanbul, 7. Basım 2020, s. 15

⁴⁶⁸ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak...*, s. 20

mak" adlı eserinde bu sentezini inşa ederken, bu öğelerin her birine hakkını vermeye çalışmıştır. Gökalp, geleneksellik-çağdaşlık, süreklilik-değişim, milliyetçilik-enternasyonalizm ve ahlâkçılık-maddecilik, İslâmcılık-laiklik ikilemelerini, çağdaşlarından çok daha ölçülü bir şekilde ele alabilmiştir. Bu tartışmaların ışığında Gökalp, yeni kurulan Türkiye'nin yolunu "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" olarak çizmiştir.

Gökalp, bu düşüncesini ortaya koyarken döneme hâkim olan akımları ele almış ve bu şekilde bir kanaate varmıştır: "Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki, mütefekkirlerimiz iptida (Muasırlaşmak) lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Selim devrinde başlayan bu temayüle İnkılaptan sonra (İslâmlaşmak) emeli iltihak etti; son zamanlarda ortaya bir de (Türkleşmek) cereyanı çıktı." Gökalp, "Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak" eserinin devamında Türklük cereyanının Osmanlılığın "muarızı" (karşıtı) değil, aksine onu "teyit eden" bir cereyan olduğunu söyler. Gökalp, "Türklük, kozmopolitliğe karşı, İslâmiyet ve Osmanlılığın hakikî istinatgâhudır"⁴⁶⁹ diyerek, yeni bir Osmanlılık anlayışı ortaya koyar ve bu cereyanı da üçlü terkinin dışında bırakmaz.

Bundan sonra İslâmcılığı ele alan Gökalp, Gabriel Tarde'nin "beynelmillel hissini 'Kitap'tan tevellüt ettiği" fikrinden yola çıkarak, 'Kitap'ın "dinin ve dinden müştak (türemiş) olan sair marifet ve ilimlerin yani medeniyetin umde (prensip), kaide ve düsturlarını mücerred ve kat'i bir üslupla yazarak milletlerin arasında müşterek olan hayatı, yani beynelmilliyet ruhunu ibda eder"⁴⁷⁰ diyerek Balkan Savaşı'nı örnek gösterir. Bu muharebeler Avrupa vicdanının bugün de "Hıristiyan vicdanından başka bir şey olmadığını göstermiştir; aynı şekilde Türklerin felaketlerine iştirak edenler de "Turan" kavimlerinden Macarlar, Moğollar, Mançurlar değil, bilakis Çin'in, Hind'in Cava'nın, Sudan'ın ismini bilmediğimiz "Müslim kavimler"dir. Bu yüzden Türkler Ural-Altay dil ailesine mensup oldukları hâlde kendilerini "İslâm milleti" addederler. Gökalp'in vardığı hüküm şudur: "Türklükle İslâmlık, biri milliyet diğeri beynelmilliyet mahiyetlerinde oldukları için aralarında asla tearuz (zıtlık) yoktur" diyerek Türklükle İslâm arasında bir karşıtlık değil bilakis bir uyum olduğunu ifade eder.

⁴⁶⁹ Ziya Gökalp, *age*, s. 11.

⁴⁷⁰ Ziya Gökalp, *age*, s. 12.

Daha sonra Batıcılık meselesini ele alan Gökalp'e göre, "Batıcılık (asriyet, modernleşme) "alet"ten ortaya çıkmıştır. Muasırlaşmak, Avrupalılar gibi zirhlar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek demektir; şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek değildir. (...) Asriyet ihtiyacı, bize, Avrupa'dan yalnız ilmi ve ameli aletlerle fenlerin iktibasını emrediyor. Türkleşmek ve İslâmlaşmak arasında bir zıtlama olmadığı gibi, bunlarla muasırlaşmak arasında da bir "çekişme" yoktur. Bunlar "bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülmüş safhalarıdır." Bu itibarla "Muasır bir İslâm Türklüğü ibda etmeliyiz." diyerek yeni kurulacak Cumhuriyet'e de yol gösterir. İşte bu üç düşünce akımını analiz ettikten Gökalp şöyle bir hükme varır: Geleceğin devleti, Muasır Müslüman Türklere olacaktır.

Türk Yurdu mecmuasının müdürü ve Gökalp'in muharrirlik ve fikir arkadaşı olan Yusuf Akçura, bu hususu şöyle ifade eder: "Vakıa Türkçülük ve Türkçüler Ziya Bey'den evvel vardı. Fakat o içimize gelip girince, mesleğimiz birdenbire kuvvetlendi. Gökalp, Türkçülük hareketinde merkezî bir noktayı işgal etti. Bir taraftan fikir cereyanını idare ettiği gibi, diğer taraftan ameli sahalarda, mesela mahz-ı siyaset ve tedrisat sahalarda dahi müessir oldu. Diyarbakirli Ziya Bey, Selanik ve İstanbul'da çok inkişaf etti ve tanıdığımız Gökalp oldu."⁴⁷¹

Türkçülüğün Esasları

Atatürk'ün "fikirlerimin babası" dediği Ziya Gökalp, kuşkusuz Cumhuriyet dönemi Türk Milliyetçiliğinin en önemli ideoloğu ve fikir adamıdır. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran siyasi irade ve aktörlerinin ortaya koyup temellendirmeye çalıştığı Cumhuriyet ideolojisini, siyasal, kültürel, sosyolojik ve felsefi anlamda geliştiren, şekillendiren en önemli kaynaklardan birisi de Gökalp'in ölmeden bir yıl önce yayınladığı "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabında ortaya koyduğu Türkçülük ideolojisidir.⁴⁷² Gökalp'in bu eseri, kuruluş sırasındaki "Genç Türkiye"ye de rehber olmuş, onun karanlık ve sarp yolunu aydınlatarak, büyük asker ve devlet adamı Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet'in temelinde yatan ana düşüncelerin kaynağını oluşturmuştur. Hiç şüphe yok ki Cumhuriyet, Gökalp'in öncülüğünü yaptığı Türk Milliyetçiliği temelleri üzerine kurulmuştur.

⁴⁷¹ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 208

⁴⁷² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Salim Çonoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s. 11.

Türkçülük, Türk milletinin ülküsüdür. Bu ülkünün kökleri; binlerce yıllık Türk tarihinin en eski dönemlerine kadar gitmektedir. Tanzimat'tan Ziya Gökalp'e gelinceye kadar Türkçülük akımı, gerek Türkiye Türkleri ve gerek yurt dışında kalan Türkler arasında, bazen siyasal bir biçim almış, bazen dilin sadeleşmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Türkçülük, ancak 1908'den sonra, Türk Milliyetçilerinin aralarına Ziya Gökalp'in katılması ile "ülkü" bir sistem durumuna gelebildi. Türk milletinin sosyolojisi ve psikolojisini on sekiz yıl gibi uzun bir süre inceleyen Ziya Gökalp'in kafası, bu sürekli çalışmanın meyveleri ile dolmuştu. O, "kafasının içinde istif edilmiş olan ürünleri ortaya koyabilmek için bin bir vesile arayıp durdu." Sonunda, Genç Kalemler'de Ömer Seyfeddin ve arkadaşlarının başlattıkları dilde özleşme akımı Gökalp'i eyleme geçirdi. O günlerde ruhlarda sıkışıp kalan Türkçülük eylemini, okuyan kişiyi yıldırımla çarpılmış gibi tutuşturan "Turan" şiirini Genç Kalemler dergisinde (7 Mart 1911) yayımlandığı zaman, Ziya Gökalp artık bu millî ülkünün meşalesini yakıyordu. Bu düşüncelerini yalnızca şiirlerle değil düşünceleriyle de teorik hâle getiren, Türk Milliyetçiliği fikriyatını sistematiğe getiren en önemli düşünürdür Gökalp.

Öncelikle, Türk kelimesinden ne anlaşılmalıdır? Gökalp'a göre Türk kimdir? Bu soruların cevabını bulmadan Türkçülüğü anlamak mümkün olmayacaktır. Ziya Gökalp'e göre, bazıları için yedi atası Türk olanlar, Türk'tür. Ancak kurtuluş yıllarına bakıldığında Arap mefkûresi için, Arnavut mefkûresi için çalışan Türkler vardı. Tunus'ta Turgut Reis'in torunları, Trablusgarp'ta Karamanlı ailesi Araplık için çalışıyordu. O hâlde yedi atası Türk olan tüm bunlara nasıl Türk diyebiliriz? Türlerden başka milletler için çalışan, asimile olan bu fertlerin hiçbirini Türk kabul edemeyiz. Bundan dolayı, Türk olmak için sadece Türk kanı taşımak, Türk ırkından olmak yeterli değildir. Türk olmak için her şeyden önce Türk harsı ile terbiye görmek, Türk mefkûresi için çalışmak şarttır. Bu şartları taşımayanlara kanı ve ırkı Türk olsa bile Türk denemez. Kanca ve ırkça başka bir ırka mensup olan fertler, Türk harsı ile terbiye olmuş, Türk mefkûresi için çalışıyorlarsa onları da Türk kabul etmek iktiza eder. Türk halkına göre kendi diliyle konuşan, kendi dinine mensup her fert Türk'tü. Gökalp'e göre, lisanıyla Türk'üm diyen ve samimî olarak kalbinde bu düşünceyi taşıyan her fert Türk'tür. Bu özelliklere sahip fertlerin Türklüklerinden asla şüp-

heye düşülmemelidir. Türk olmak için, Türk doğmak yeterli değildir. Türk gibi duymak, Türk gibi hissetmek, Türk gibi irade edip Türk gibi çalışmak lazımdır.⁴⁷³

Ziya Gökalp'in düşünceleri arasında, biçimsel olarak teori özellikleri gösteren Türkçülük görüşüdür. Türkçülüğün nasıl bir yolla teorileştirildiğini, Türkçülüğün Esasları adlı kitabından takip etmek mümkündür. Türkçülüğü, bilim adamı olarak tam bir gerçekçi gözle inceleyen ve Türkçülüğe bilimsel değer kazandıran Ziya Gökalp'in her konudaki çalışmalarının en önemli ürünü "Türkçülüğün Esasları" adlı eseridir. Darülfünuna hoca olarak aldırıldığı Yahya Kemal'in Ziya Gökalp için söylediği şu tespit Gökalp'in Türkçülük düşüncesi için ne anlama geldiğini en güzel şekilde ifade eder: "İki asır evvel Almanya içinde Almanlığı Leibniz nasıl keşfetmişse, Osmanlı İmparatorluğu içinde de Türklüğü keşfeden adamdır Ziya Gökalp."

Gökalp, adı geçen bu en önemli kitabında ilk iş olarak Türkçülüğün tarihi ile tanımını vermiştir. Ona göre Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. Türkçülüğün mahiyetini anlamak için, millet adı verilen zümrenin mahiyeti tayin edilmelidir. Millet, dilce, dince, ahlâkça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluktur. Ayrıca, Türkçülüğün mahiyetinin daha iyi anlaşılması için, Türkçülük tarihi, Turancılık, millî kültür ve medeniyet, halk, Garp, Tarihi Maddecilik, içtimâî mefkûre, millî vicdan, millî tesânüd, hars ve tezhip gibi konular Türkçülük açısından incelenmiştir. Milleti temel alışı da doğrudan kaygılarıyla ilişkilidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Gökalp'e göre, milliyet ruhunun girdiği her yerde büyük bir terakki ve tekamül gerçekleştiğini umumi bir kaide olarak tarih göstermektedir. Gökalp, düşüncesinin temel unsurlarının tanımlarını verdiği gibi, bu temel unsurun neden benimsendiğinin gerekçesini de sunmaktadır. İleri sürülen gerekçe, onun düşüncesindeki önemli varsayımlarından biridir. Türkçülüğün Esasları adlı kitapta verilen tanım ve varsayımlardan hareketle oluşturulan bölümler, Türkçülük düşüncesinin omurgasını oluşturmaktadır.

"Türkçülüğün Esasları" adlı kitap, Türk milletinin, kendi sosyolojik ve psikolojik yapısına uygun olarak yıllar boyu aramakta olduğu

⁴⁷³ Mehmet Emin Bars, "Ziya Gökalp ve Türkçülük Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Anadn Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, s. 43.

“millî düzen”in programı, açıklaması, tarihi ve felsefesidir. Kitap, iki ana bölümden ibarettir. Birinci ana bölüm olan “Türkçülüğün mahiyeti” on alt bölüme ayrılır:

- 1) *Türkçülüğün tarihi*
- 2) *Türkçülük nedir?*
- 3) *Türkçülük ve Turancılık*
- 4) *Millî Kültür ve Medeniyet*
- 5) *Halka Doğru*
- 6) *Garba Doğru*
- 7) *Tarihi Maddecilik ve İctimaî Mefkûrecilik.*
- 8) *Millî Vicdanı Kuşvetlendirmek*
- 9) *Millî Tesanüdü Kuşvetlendirmek*
- 10) *Hars ve Tehzib*

İkinci ana bölüm, “Türkçülüğün Programı” başlığını taşır ve şu sekiz alt bölüme ayrılır:

- 1) *Dilde Türkçülük*
- 2) *Bedîî Türkçülük*
- 3) *Ahlâkî Türkçülük*
- 4) *Hukukî Türkçülük*
- 5) *Dinî Türkçülük*
- 6) *İktisadî Türkçülük*
- 7) *Siyasî Türkçülük*
- 8) *Felsefî Türkçülük*

Ziya Gökalp eserinde, Türkçülüğün ne olduğu, hangi esaslar üzerinden kurulması, devam ettirilmesi veya savunulması gerektiğiyle ilgili düşüncelerini ifade etmektedir. Buna göre Türkçülük temel olarak, eğitimde ve kültürde aynı olan bir insan topluluğunun, kendi bilincine vararak, duygusal açıdan kenedenmiş, aynı dili konuşan bir toplum oluşturması sürecinden başka bir şey değildir. Bu açıdan da Gökalp, kendi milliyetçiliğinin soya, kavime, siyasete ve öznel duygulara yaslanan milliyetçilik anlayışlarından veya kuramlarından farklılaştığını savunmaktadır.⁴⁷⁴

Gökalp, kimilerince “Türkçülüğün Esasları” adlı kitabı üzerinden yanlış bir şekilde değerlendirilerek “İslâm karşıtı bir yazar” olduğu

⁴⁷⁴ Muhammed Veysel Bilici, “Türkçülüğün Esasları”, *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 97.

gibi saçma sapan eleştirilere maruz kalmıştır. Oysa ki, Türkçülüğün mahiyetini anlamak için “millet” adı verilen topluluğu ve millî kültür değerlerini kavramak gerektiğini vurgulayan Gökalp, daha önce Türk Yurdu dergisinde neşrettiği Türkçülükle ilgili makalelerini de içeren ve 1923 yılında yayımlanan “Türkçülüğün Esasları” adlı kitabında, Cumhuriyetten sonraki hamleleri de yönlendiren milliyetçilik hareketinin esaslarını sistemli bir şekilde ele alarak bir programa bağlamıştır, bu doğrudur. Ancak Onun fikir sistemindeki Türkçülüğün programı “dilde, estetikte, ahlakta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette ve felsefede” Türkçülük, yani millî değerlere dönüş olmak üzere sekiz bölüme ayrılmıştır. Gökalp, Türk milletinin kendi özünü oluşturan millî kültür değerlerine bağlı kalarak çağdaşlaşacağını söyler. Gökalp’ın Türkçülük anlayışı, tamamıyla Türk ve Müslüman kalmak şartıyla Batı medeniyetine girmektir. Malta Mektuplarında şöyle der:

*“Bugünkü medeniyet Avrupa medeniyetidir, fakat, Avrupa medeniyetine girerken, millî harsımızı muhafaza etmeliyiz. Yani Türk ve Müslüman kalmak; dinimizi ve millî ahlâkımızla millî bediiyat ve lisanımızı muhafaza etmek şartıyla. İşte Türkçülük budur.”*⁴⁷⁵

Ona göre Batı medeniyetine girmeden önce ise millî kültür meydana çıkarılacaktır. Millî kültür ise köylerdedir. Değiştirilmesi gereken sadece medeniyettir, kültürümüz korunacaktır. Medeniyet değişimi basit bir teknik konudur. Çünkü medeniyet milletlerarası olduğu hâlde, kültür millîdir. Medeniyet bir ulustan başka bir ulusa geçer, kültür geçmez. Bir ulus kültürünü değiştirmeden de bir medeniyetten başka bir medeniyete geçebilir.

Türkçülüğün niteliğini ve programını açıklayan “Türkçülüğün Esasları” eseri Gökalp’ın bu dönemdeki “beka” problemine karşı geliştirdiği çözüm önerilerinin son halkasını oluşturmaktadır. Bu eser; Gökalp’ın 1908 yılından itibaren sistemli bir şekilde yazmaya başladığı ve 1911 yılında Selanik’te Genç Kalemler dergisinde olgunlaştırdığı, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, Küçük Mecmua gibi önemli yayınlarda dile getirdiği fikirlerinin gözden geçirilmiş bir özeti, milliyetçilik fikriyatının da bir manifestosudur. Türkçülüğün Esasları, bu çerçevede, düşünürün arayışlarının, bu dönemde karşılaşılan beka problemine karşı ge-

⁴⁷⁵ Nevzat Kösoğlu, *agm*, s. 516.

liştirdiği çözümlerin son halkasını oluşturmaktadır. Bir açıdan onun tüm düşüncelerinin bir özeti, diğer açıdan ise geliştirdiği düşünce ve çözüm önerilerini gözden geçirip tashih ederek yeni döneme uyarladığı, somut önerilerde bulunduğu, Cumhuriyet'in pek çok uygulamalarının tarif ve teklif edildiği en önemli eserlerinden biridir.⁴⁷⁶

Gökalp'in Millet Tarifi

Gökalp, Türkleşmek meselesini aynı kültürün kaynaklarından beslenen aynı tarihî yolculuktan geçen ve müşterek değerlerde buluşan fertlerden mürekkep bir zümre şeklinde ifade ederken bu müşterekliğin aslı olduğuna dikkat çeker. Bu müştereklik, toplumu bir arada tutan yegâne duygudur. Millet varlığının bekası, bu müşterekliğin gücünün artmasıyla doğru orantılıdır. Gökalp'e göre, "*Millet bir devlete, müstakil bir harsa, millî bir iktisada malik olan cemiyettir. Millet ne ırkî ne kavmî ne coğrafi ne siyasî ne de iradî bir zümredir. Millet lisanca, ahlâkça, bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bir zümredir.*" O, bu tanımla, Türk Milliyetçiliği üzerine yaftalanmaya çalışılan "ırkçılık" söylemlerini de Türk Milliyetçiliğinin fikir babası olarak çürütür. Gökalp, *Yeni Gün* gazetesinde yayınlanan "*Türk Kimdir?*" başlıklı yazısında kültürel olarak Türkleşmiş unsurlar, kanca ve ırkça başka bir ırka ait olsalar bile Türk milletinin bir parçası sayılmalıdır.⁴⁷⁷

Ziya Gökalp bu konuyu çok anlaşılır bir şekilde şöyle ifade eder *Türk köylüsü onu "Dili dilime uyan, dini dinime uyan"* diyerek tarif eder⁴⁷⁸.

Gökalp, "*Türkçülüğün Esasları*" adlı eserinde milletin ortak resmi bir dili olması gerektiğini milleti bir arada tutan en önemli unsurun otak dil olduğunu vurgular. "*Lisan'da Türkçülük yapacağız. Millî lisanımız İstanbul Türkçesidir. Türkçesi bulunan ve hiçbir özel anlamı olmayan kelimeleri artık lisanımızdan atmalıyız. Halkın kullandığı dil, Türkçe'nin temeli olmalıdır. Bir milletin kamusuna girmiş kelimeler, artık milletin millî lisanına mal olmuştur. Eski Türkçe kelimeleri diriltmeye gerek yoktur. Ancak, Arapça ve Acemce kaideler kaldırılmalıdır*"⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Muhammed Veysel Bilici, "*Türkçülüğün Esasları*", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 95.

⁴⁷⁷ Nizam Önen, İki Turan; Macaristan ve Türkiye'de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 185.

⁴⁷⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 38.

⁴⁷⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 138.

Görüldüğü üzere Ziya Gökalp'ın Türkçülük anlayışında bölücülük, ayrıştırıcılık asla yoktur. Birleştiricidir. Hatta bu birleştiricilik sadece Türkiye sınırları içerisinde değildir. Onun bir de Turancılık projesi var. Onu da üç kademe olarak düşünmüştür; merkezde bir Türkiyecilik var. Türkiye'nin öncelikle merkezde her anlamda güçlendirilmesi gerekir. Türkiye'nin sağlam, tuttuğunu koparan geçmiş dönemde olduğu gibi hamilik yapan bir merkez hâline gelmesi gerekir. İkinci kademede Oğuzculuk, Türkmencilik söz konusudur. Oğuz Türkmen diye İran, Irak, Azerbaycan ve Türkmenistan'da Türkmen Oğuz boylarının birlikteliği ikinci kademeyi oluşturur. Üçüncü kademe ki Ziya Gökalp ona uzak hedef demektedir. Bu hedef Turan'dır. Turan bütün dünya Türklüğünün birleşmesidir. Bu birleşmenin önceliği ise kültürdür. Gökalp'e göre bugünkü gerçekleşen sadece Türkiyeciliktir.⁴⁸⁰

Dolayısıyla birleştiren, bütünleştiren, genişleten dışlayan değil kucaklayan bir projedir, Gökalp milliyetçiliği. Onun Türkçülüğünde Müslümanlık ve diğer Müslümanlar da dışlanmış değildir. Ziya Gökalp'ın bütünleştirici Türkçülük anlayışı bugün Türkiye'nin güncel, sosyal ve siyasî anlayışı ve hukukî şartları içerisinde son derece önemli ve güncelliğini, önemini koruyan önemli bir reçetedir.

Ziya Gökalp'ın Düşünce Dünyasında Şiir ve Masallar

1908 II. Meşrûtiyet sonrası Türk milliyetçiliğinin başat ismi olan Ziya Gökalp; Türk milliyetçiliği fikrinin ve hareketini daha etkin kılabilmek için bu "hakikât-i kübram" dediği olan "mefkûre" sini sosyal ve felsefi eserler, fikir dergilerinde yayınladığı bir çok seri makalelerin mensur şiirler, manzum- mensur hikâyeler ile masallar da yazarak 7'den 70'e toplumun her kesimine çeşitli yönleri ile yaymaya çalışmıştır. Fakat Ziya Gökalp'ın şair tarafı diğer yönlerinin gerisinde kalmış; düşünce adamı Gökalp, sosyolog Gökalp, kültür ve medeniyet konularının, Türk hayatının sürekli araştırmacısı Gökalp, şair Gökalp'ı arka plâna itmiş böylece onun hep öbür yanları üzerinde durulagelmıştır. Yahya Kemâl'in Gökalp'ı "Sistem adamıydı. Bir sisteme dâhil olmayan fikirlere değer vermezdi, hezarfenliği sevmezdi, nazarında malûmatın vesikadan yüksek bir meziyeti yoktu." şeklinde tanıtmayla beraber onun ölümüne yakın yıllara kadar şiire devamla, sayıları bir hayli kabarık şiirler bıraktığı bilinen bir konudur. Gökalp, ilmî nitelikte olan

⁴⁸⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 12.

eserlerin yanısıra şiiri de sürdürmüş, fikirlerini, düşüncelerini yaymak için şiiri bir araç olarak kullanmayı bilmiştir. Şiire çok genç yaşlarda başlamıştır. Gerçekte Gökalp, birçokları gibi edebiyat hayatına şiirle girmiştir. Kendisinin ifadelerine göre, ilk manzumesini 16 yaşında lisedeyken yazmış; bu manzume 2 yıl sonra, Ali Şefkatî'nin Londra'da çıkardığı İstikbâl gazetesinde yayınlanmıştır. Böylece küçük Gökalp'in ilk şiiri İstikbâl'in 23 Eylül 1895 tarihli 31. sayısında yerini almıştır. Hemen hemen aynı yıllarda "Beni" ve "Bilmem ki" redifli gazelleri ile "Hocamın Vasiyeti" ve "Hürriyet Marşı" m yazmıştı. Ancak başka bir kaynakta, bir belgeyle Gökalp'in ilk şiirini 15 yaşında iken yazdığı ve adının da "Hürriyet Marşı" olduğu belirtilmektedir.⁴⁸¹

Ziya Gökalp'in ikinci kitabı Yeni Hayat'ın girişinde şiiri niçin yazdığını dönemin şartlarını da ifade eder biçimde şu şekilde ifade eder:

"Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba birinci devreye aittir: Şairler Müz'lerinden uzak düşmüş, vezin ile kafiyeye, şuurlu müteşâirlerin eline geçmiş... Bu hâli, çocukların hayatında da görürüz: Ders saatleri arasında oyun fasılaları var... Aynı zamanda, çocuk terbiyesinde birtakım dersler, oyun tarzında verilir; bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin, vezin kisvesinde arz edilmesi fena mı olur?"

Gökalp'in söylediklerini içinde yaşadığı dönem kadar kendisiyle ilgili olarak düşünmek gereklidir. Onun için düşünce ile realite arasındaki gerilim -her ne kadar geçici çözümlerle aşılmış gözükse de- devam etmektedir. Gökalp'in şiirleri kendi tecrübesinden beslenmekten çok düşüncesinden beslenmeye devam eder.⁴⁸²

Gökalp: "Şairlik Çocukluktur"

Gökalp'in şiir hakkındaki düşüncelerini en güzel şekilde Malta'dan eşine yazdığı şu ifadeler anlatır:

"Cevaplar çocuk ruhunu doyurmalı. Avrupalılar, çocuklarının soru sormasını dört gözle beklerler. Çünkü bir çocuk sorduğu şeyi anlamaya hazırlanmış demektir ... Hürriyet'in Allah'a mek-

⁴⁸¹ Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp..., s. 211-212

⁴⁸² Mesut Bostan, "Şiirleri ve Mektupları Işığında Ziya Gökalp Düşüncesi", Ziya Gökalp, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

*tup yazması "şairane"dir, "çocukça" değil. Çünkü şairlik de çocukluktan başka bir şey değildir...*⁴⁸³

Gökalp, şiiri "sanat sanat içindir" anlayışıyla yapmaz. Şiir onun büyük gayeleri için bir araçtır. Gökalp'in şiir kaleme almaktaki ana gayesi, zengin hayalleri, derin hisleri, İnce fikirleri işleyen sanat eserleri yaratmak değildir. O şiirlerinde her şeyden önce şuura önem vermiştir. Bu konuda Yusuf Akçura şunları söyler: "Ziya Gökalp'in içtimâî makaleleri ile, siyasî nazariyâtına verdiği sistematik şekil ve ifadeleriyle, fakat bunlardan daha ziyade çok tabî ve sade yazılmış şiirleriyle, alelhusus çocuklara mahsus yazılmış şiirleri ile Türkçülüğe pek büyük hizmetleri dokundu." Fuat Köprülü de 1919 yılında "Büyük Mecmua'nın en güzel eseri kim yazdı?" anketine verdiği cevapta, "İntihap edilecek eser mutlaka manzum olacak ise, Ziya Gökalp Bey'in eserleri bu mükafata lâyıktır. Faaliyet-i fikriyesinin ve te'sirâtının az adı eti itibarıyla Namuk Kemâl den sonra yetiştirebildiğimiz en büyük mütefekkir olan Ziya Bey, millî edebiyatın on seneden beri şüphesiz en güzel, en kıymetli numunelerini yazmıştır." sözleriyle Gökalp'in fikir ve edebiyat hareketindeki yerini vurgulamaktadır.⁴⁸⁴

Ziya Gökalp ilk şiir kitabı Kızılalma'da 27 şiire yer vermiştir. Turan, Kızılalma, Alageyik gibi meşhur şiirleri bu kitabın içindedir. Bu şiirler aynı zamanda Türkçülük, Turancılık ve Milliyetçilik ülküsünün dönemin gençlerine adeta bayrak olmuş, bütün mecralarda bu şiirlerle millî duygular sel olup akmıştır.

Gökalp'in ikinci kitabı olan Yeni Hayat'ta ise 32 şiiri vardır. Bunların başlıklarına baktığımızda daha çok sosyal hayata, siyasete ve gelecekteki topluma ilişkin olduğu görülür: "Din", "Din ile İlim", "Vatan", "Millet", "Ahlâk", "Lisan", "Kadın", "Aile", "Devlet", "Bütçe Birliği", "Vakıf" gibi sosyal, medenî hayata ilişkindir. Ayrıca dönemin İttihatçı büyüklerine yönelik olarak "Talat Paşa", "Enver Paşa", "Ömer Naci", "Mustafa Necip" gibi şiirleri de mevcuttur.

Üçüncü kitabı Altun Işık'ta ise 7'si mensur masal "Keloğlan", "Tembel Ahmet", "Kuğular", "Nar Tanesi yahut Düzme Keloğlan", "Keşiş Ne gördün?", "Pekmezci Anne", "Yılan Bey ile Peltan Bey"; 4'ü manzum masal "Kolsuz Hanım", "Küçük Hemşire", "Deli Dumrul", "Arslan Basat", "Oğuz İlini Tepegöz'den Nasıl Kurtardı?"; 2 perdelik

⁴⁸³ Orhan Karaveli, *age*, s. 135.

⁴⁸⁴ Nesrin Karaca, "Ziya Gökalp'in Şiir Dünyası ve Şiirlerinin Bir Dökümü", 19 Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 1990, s. 114.

manzum piyes “Alp Arslan-Malazgirt Muharebesi” olmak üzere 12 parça vardır. Gökalp, burada da daha çok efsanelerle tarihi anlatma yöntemini seçmiştir.

Ziya Gökalp’in çeşitli yerlerde yayınlanmış olan şiirlerini bir araya getiren Fevziye Abdullah Tansel, bunları “Dağınık Şiirler” başlığı altında toplamıştır. Bu bölümde ise 57 şiir vardır ki bunlar daha çok gençlik dönemine aittir ve yine kendini etkileyen vasiyetler de bu kitapta toplanmıştır: “İhtilâl Şarkısı”, “Gazel”, “Beyit”, “Hocamın Vasiyetinden I- II- III- IV”, “Hürriyet Marşı”, II. Meşrûtiyet’in ilânından önce yazılan bu şiirlerin hepsi aruz vezniyledir. Genellikle divan edebiyatında kullanılan nazım şekilleriyle, yabancı kelime ve terkiplerle yüklü özellikler gösteren bu şiirler Servet-i Fünûn devri şiirlerini hatırlatırlar. Gökalp, henüz şahsiyetini ve karar kılacağı noktayı bulamamıştır. Böylece, toparlayacak olursak Gökalp’in; Kızılelma’da 27, Yeni Hayat’ta 32, Altun Işık’ta 4 (manzum masal) ve Dağınık Şiirler’de 57 olmak üzere 120 tane şiiri bulunmaktadır.⁴⁸⁵

Kızılelma’daki şiirlerden biri olan “Çocuklar İçin” şiiri, Gökalp’in şiir ve şuuru nasıl bir arada işlediğini göstermesi bakımından mühüm bulduğumuz için burada da bahsetmeyi uygun buluyorum:

ÇOCUKLAR İÇİN

Yüce Tanrı! Biz ki yavru Türkleriz,

Sana geldik, vatan için duaya!

Yurdumuzun necatını dileriz,

Elimizi açtık işte semâya!

Biz yalvarır iken söyle Amin!

Duamızı kabul eyle Amin!

Yüce Tanrı! Bize pak bir yürek ver,

Temiz aşkla sevmek için vatani!

Hudud emin değil, bir tunç bilek ver,

O ezmeden biz ezelim düşmanı!

Hilal haça yenilmesin: Amin!

Türklük bitti denilmesin Amin!⁴⁸⁶

1914 yılında bir kitap hâlinde yayınlanan Kızılelma’daki bu şiir, Halka Doğru mecmuasında 1913 yılında yayınlanmıştır. Bu şiirinde

⁴⁸⁵ Nesrin Karaca, *agm*, s. 113-115.

⁴⁸⁶ Hikmet Tanyu, *age*, s. 92.

Türklük bilinci, din-iman şuuru, vatan sevgisi ve buna dair nasıl kahramanca mücadele edileceği Türk çocuklarına Gökalp tarafından tekin edilmektedir. Gününün kaygılarını ve endişelerini yaşayan Gökalp'in temel amacı, fonksiyonel bir görevi üstlenmektir. Bu "ülkü adamı"nın, ideoloğun, şiirlerindeki sanat değeri, sanatsal olarak değerlendirilmeli ancak onun şiirindeki var olan gerçeklik millî şuurdur. Gökalp'in ana gayesi, halkın meselelerine ışık tutmak ve halkı bilinçlendirip geleceğe hazırlamak ideallerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁸⁷

Ziya Gökalp, bu dönemde Türk askerinin savaş sahasında oluşuna da "Asker Duası" ile karşılık verir ve onlara şöyle dua eder:

ASKER DUASI

*Elimde tüfek, gönlümde iman,
Dileğim, iki: Din ile vatan...*

...

*Yolumuz gaza, sonu şehadet,
Dinimiz ister sıdk ile hizmet,
Anamız vatan, babamız millet,
Vatanı ma'mur eyle ya Rabbi!
Milleti mesrur eyle ya Rabbi!
Şehidi mahzun etme ya Rabbi
Soyunu zebun etme ya Rabbi!*

Askerin savaş gücünü artırıcı bir hayli şiiri olan Gökalp'in "Asker Duası" manzumesi, ordu ile ilgili dergiye alınmış, orduya da yayılmıştır. O milletin topyekûn savaştığı dönemde bütün güç ve inancıyla mücadele ruhunu beslemeye çalışmıştır. Çünkü onun bu şiirleri 1911 Trablusgarp, 1912-1913 Balkan Savaşı ve 1914 Birinci Dünya Harbi yıllarında kaleme alınmıştır. Bu dönemde Mehmet Akif Ersoy, Abdülhak Hamit Tarhan, Mehmet Emin Yurdakul gibi millî ve manevî imanı olan şairler bu tarz şiirler kaleme alıyor yayımlıyorlardı.⁴⁸⁸ Gökalp, düşmanla savaşın sadece silah gücüyle değil millî diline, kültürüne, felsefesine, tarihine sahip çıkmakla da gerekli olduğu şuurunu taşıyor ve Kızılma'da şöyle diyor:

*"Kızılma yok mu? Şüphesiz vardır;
Fakat onun semti başka diyardır..."*

⁴⁸⁷ Nesrin Karaca, *agm*, s. 129.

⁴⁸⁸ Hikmet Tanyu, *age*, s. 98.

Zemini mefkûre, seması hayal...
 Bir gün gerçek, fakat şimdilik masal...
 Türk medeniyeti taklitsiz, sâfi
 Doğmadıkça bu yurt kalacak hafî...
 Çok yerleri biz fethedebilmişiz;
 Her birinde manen fethedilmişiz.
 Bazen Hindli, bazen Çinli olmuşuz;
 Arap, Acem, Frenk dinli olmuşuz.
 Ne bir Türk hukuku, Türk Felsefesi,
 Ne Türkçe inleyen bir şair sesi...
 Şair, hakim gelmiş bizden de; çokça
 Kimi Farsî yazmış, kimi Arapça...
 Fransızca, Rusça, Çince yazmışız.
 Türkçe ancak birkaç hece yazmışız.
 Bugün bile birçok ediplerimiz
 Frenkçe yazmayı sayarlar mu'ciz.
 Türkçe yazanlarsa lûgat paralar,
 Avrupa taklidi şeyler karalar."⁴⁸⁹

Yine güzel Türkçemiz üzerine çok anlamlı ve güzel mısralar Gökalp'in kaleminden çıkmıştır:

LİSAN
 Güzel dil Türkçe bize.
 Başka dil gece bize,
 İstanbul konuşması.
 En saf, en ince bize.
 Lisanda sayılır öz,
 Herkesin bildiği söz,
 Manası anlaşılın,
 Lügata atmadan göz.
 Açık sözle kalmalı,
 Fikre ışık salmalı,
 Müteradif sözlerden,
 Türkçesini almalı
 Türklüğün vicdanı bir
 Dini bir, vatanı bir

⁴⁸⁹ Hikmet Tanyu, *age*, s. 89.

*Fakat hepsi ayrılır
Olmazsa lisanı bir.*⁴⁹⁰

**Gökalp: “Küçük Çocukların Dikkatini,
Alâkasını Yalnız Masallar Celp Eder”**

Ülkemizde masal türüne bilimsel yaklaşımın öncüsü, masalları aile büyüklerinden derleyen, akademisyenlere halkiyat çalışmalarını tavsiye eden Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp, masallarla çocuklara fikirlerini aşlamayı şiir gibi bir yöntem olarak benimsemiştir. Bunları mensur ve manzum şeklinde yayımlamıştır. Yayımladığı masallar konusunda “halk masalı, her masal söyleyenden alınmaz. Çünkü, masalın kendine mahsus tabirleri, kendine mahsus lisânı vardır. Masalları hususî tabirlerle, hususî şivesiyle nakleden ancak ocaktan yetişme masalcılardır. Masal, ağızlardan nasıl çıkarsa aynen zapt edilmelidir” diyen Gökalp, masallarını kaynağından, kendi ifadesiyle ocaktan yetişme masalcılardan derlemiştir.⁴⁹¹

Gökalp, Diyarbakır'da çıkardığı Küçük Mecmua dergisinde pek çok çocuk masalına yer vermiştir. Küçük Mecmua'da neşredilen ve büyük bir kısmı Altın Işık'ta yer alan masalların, Diyarbakır Türklerinden derlendiğini söyler.⁴⁹²

Gökalp, masallarla profesyonel olarak ilgilenmiştir. Bu nedenle de ülkemizde ona “Türk folklor ve etnografyasının başlatıcısı” payesi veren derlemeler de mevcuttur. Gökalp, Diyarbakır'da Gençlik Derneği'nde toplanan gençleri folklor ve etnografya malzemeleri toplama-yaya yönlendirmiştir. Buna halk türküleri de dâhildir. Fuat Köprülü'yu folklor ve halkiyata yönlendiren de bizzat kendisidir. Fuat Köprülü'ye yazdığı 8 Ağustos 1922 günlü mektubunda masala ne kadar büyük önem verilmesi gerektiğini anlatır. Köprülü'ye gönderdiği bu mektuptan, Diyarbakır'ın yaşlı kadınlarından eski türküleri söyleyip notaya aldığını öğrenmiş oluyoruz. Kızı Seniha Hanım da babasının bu faaliyetini şöyle teyit eder:

“Babam yazdığı masalların bir kısmını annemden dinlemişti. Annem, Diyarbakır'da masal söyleyen kadınları arar bulur, bunları eve davet ederdi. Bu masal söyleyen hanımların anlattıklarını dinler, sonra bunları yazar babama verirdim. Babam bun-

⁴⁹⁰ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat Doğru Yol*, Elips Kitap, Ankara, 2006, s. 16.

⁴⁹¹ Mustafa Sever, “Ziya Gökalp'in Masallarında Tipler”, *Millî Folklor*, 2007, Sayı 74, s. 30.

⁴⁹² Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 19.

ları okur ve masal deyim, motif ve üslûbiyle bunları manzum ve mensur olarak yazardı. Yazdığı bu masalları anneme okur, ondan sonra neşrederdi. Böylece folklor işlerinde, annem babamın en çalışkan bir yardımcısı idi diyebilirim.⁴⁹³

Halk masallarına ilgisinin nedenlerini Ziya Gökalp şöyle anlatır:

"Halk masalları, bir milletin en zengin hâzinelerinden biridir. Milletin eski seciyesi, eski mefkûreleri masallarında mahfuzdur. Avrupa'nın bütün milletleri, millî seciyelerini, eski mefkûrelerini anlayabilmek için, memleketlerinde naklolunan umum halk masallarını zapt etmişlerdir. Bu masalların kahramanlarını herkes tanır. Çünkü yüksek edebiyata da telmih tariki ile girmiştir. Bu masalların çocuk terbiyesinde de büyük rolü vardır. Kıraat kitapları hep bu masallarla doludur. Küçük çocukların dikkatini, alakasını yalnız masallar celp eder."⁴⁹⁴

Ziya Gökalp, bu hususu kızı Hürriyet'in kendisine sorduğu bir soruya cevap verirken net bir şekilde ortaya koyar:

"Bu masalları yalnız senin ve kardeşlerin için yazmıyorum; Türk çocukları için yazıyorum. Ben yalnız senin ve kardeşlerinin babası değilim. Bu dünyadaki bütün Türk çocuklarının babasıyım. Sizleri ne kadar düşünür ve seversem onları da o kadar düşünür ve severim."⁴⁹⁵

Ziya Gökalp'in en meşhur masalı şüphesiz ki Kızılelma'dır. Ziya Gökalp'in Kızılelma adlı manzum hikâyesi, 1913 yılında Türk Yurdu dergisinde yayınlanmıştır. Gökalp eserini eski mesneviler şeklinde kaleme almıştır. Bu manzum hikâyenin konusu kısaca şöyledir:⁴⁹⁶ Ay Hanım, Bakülü zengin bir ailenin kızıdır. Paris'te eğitim gören Ay Hanım'ın tek bir ideali vardır ve eğitimini de bu yüzden sürdürür. İyi bir eğitim alarak Turan'da okullar açmak niyetindedir. Eğitimini bi-

⁴⁹³ Seniha Göksel, "Annem Vecihe Ziya Gökalp", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 3, Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, Işık Matbaası, 1956, s. 128.

⁴⁹⁴ Hikmet Dizdaroğlu, "Folklorcu Ziya Gökalp", *Ziya Gökalp*, Cilt 4, Sayı 17, Mart 1980, s. 143.

⁴⁹⁵ Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar, Söylenenler*, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, Ankara, 1964, s. 326.

⁴⁹⁶ Fatih Özdemir "Kızıl Elma'yı Arayan Üç Yazar: Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ragıp Sevki Yeşim", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul, 2008, s. 506.

tirir ve Bakü'ye döner. Bakü'de, Paris'te öğrendiği modern bilgilerin yanında Doğu'yu da tanımak ister. Ülkesinin en büyük âlimi Sadettin Molla'dan ders almaya başlar. Burada İstanbullu ressam Turgut'a âşık olur. Turgut "Bu yol Kızılelma'ya gider" diye bir tabela görmüştür ve Sadettin Molla'dan Kızılelma hakkında bilgi almak istemektedir. Sadettin Molla bu iki gence Kızılelma'nın nasıl bir yer olduğunu anlatır. Kızılelma'nın Türklerin tarih boyunca ulaşmak istedikleri yer, ideal olduğunu söyler. Dinlediklerinin etkisi altında kalan Ay Hanım, idealist biri olduğu için aşkını ikinci plana atar ve bu ideali gerçekleştirmenin yollarını arar. Bu idealin gerçekleşmesinin tek şartı ona inanan ve uygulayan bir gençlik yetiştirmektir. Ay Hanım, bu düşünceyle hürriyet olmadığı için Bakü, Kazan veya İstanbul'da kurulamayacak olan okulu Lozan yakınlarında açar. Burası bir "Türk Beldesi"dir ve adını da "Kızılelma" koyar. Kızılelma bir ilim şehridir ve bu girişimi duyan Türk gençleri buraya akın eder. Burada aldıkları fen, ziraat, ticaret ve sanat eğitimiyle bu gençler Türk dünyasını canlandıracaktır. Bir bakıma onlar Türklük dünyasını yeniden yaratacak "yeni Adem ve yeni Havvalar" olacaklardır. Ay Hanım, Turgut'u unutmak için buranın işleri üzerine yoğunlaşır. Turgut ise hâlâ Kızılelma'yı aramaktadır. Bir gün Lozan'da kurulan Kızılelma'nın ilânını görür, buraya gelir ve resim hocası olmak için başvurur. Ay Hanım Turgut'a görünmez çünkü aşkının alevlenmesinden korkmaktadır. Turgut ile Ay Hanım'ın yardımcı Tomris Hanım ilgilenir. Turgut, Tomris'i daha önceden hayal meyal gördüğü Ay Hanım sanarak âşık olur. Ancak Tomris Ertuğrul adlı bir gence âşıktır. Onların evleneceklerini duyan Turgut, intihara karar verir. Son anda Ay Hanım ortaya çıkarak durumu anlatır. Sevgilisini ölümden kurtarır ve evlenirler.⁴⁹⁷

Ay Hanım, sosyal yönü, kültürlü olması, kendini adadığı bir idealinin bulunması ve sevdiğini koruyan ve kurtaran yönleriyle ideal bir kadın tipidir. Turgut ise şairliğinden gelme bir özellik olarak romantik bir kişilik sergiler. Sadettin Molla da idealist, bilgili, veli bir kişilik olarak çizilmiştir. Mehmet Kaplan, Sadettin Molla için su tespitleri yapar:

"Sadettin Molla, cezbesi ile Türk-İslâm tarihinde çok önemli bir yer tutan velilere yaklaşır. Fakat o kendisini sadece Allah'a adanmış eski tip veli değil, Gökâlîp gibi toplumun kaderi ile çok yakın-

⁴⁹⁷ Ziya Gökalp, *Kızılelma*, s. 9-30.

*dan ilgili bir fikir adamıdır. Gökalp'in deyimiyle o, bir -içtimaî mutasavvıf- (sosyal mistik)tir.*⁴⁹⁸

O zamanlar Ziya Gökalp'in Kızılelma şiiri bir ülkü, Türk milletinin gelecekte erişip gerçekleştireceği bir ideal ilkesi olarak değerlendirilmiş, böylece şair Ziya Gökalp, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde hemen hemen unutulmuş olan bu "Kızılelma sembolü"ne yüklediği mânâyla adeta Turan ideolojisinin bir tefsirini yapmıştır. Gökalp, "*Ne tarihî vahdet, ne kavmî safvet / Kızılelma işte buna işaret*"⁴⁹⁹ diyerek bütün yazılarında geliştirdiği ana fikri ortaya koyar. Kısacası Gökalp, Kızılelma kavramına Türklerin yüzyıllarca sarsılmaz güç olarak kullandıkları ülkü değerlerini yüklemiştir.

Bu Kızılelma manzumesi, bütün Türk dünyası tarafından heyecanla karşılanmış, toplumun tarihî genlerinde saklı bir şeyleri harekete geçirmiş ya da toplumun unuttuğu sanılan bir sırrın varlığını hissettirmiştir. Bu durum, sadece Türk dünyasının değil, bazı Macar Turancılarının ve birtakım Alman müsteşriklerinin de ciddi ilgisini çekmiştir. Bunlardan Carl Brockelmann ve Martin Hartmann bunun menşeiini Hesperides'in tasavvurunun altın elmalarından geldiği⁵⁰⁰ şeklinde izahlara girişmiş, Kızılelma kavramı, bazı Batılı ideologları da büyülemiştir.

Bir Edebiyatçı Olarak Ziya Gökalp

II. Meşrûtiyet sonrası gerek siyaset gerekse fikir akımları arasında önemli bir yere sahip olan yaşadığı dönemin ideologluğunu yapan Ziya Gökalp, aynı dönem edebiyatı için de dikkate değer mühim bir isimdir. Bir edebiyatçı olarak Gökalp'i iki açıdan değerlendirmek gerekir: Şiirleri ve diğer edebî yazıları, edebiyat üzerine görüşleri. Yeni Hayat adlı eserinin başında kendisinin de belirttiği gibi "*şiirin değil şuurun hâkim olduğu*" bir devri yaşadığı için Gökalp'in şiirlerini bir ideolojinin, bir davanın, bir fikir sisteminin programını aksettiren metinler olarak görmek gerekir. Esasen II. Meşrûtiyet'ten sonra ortaya çıkan bütün fikir akımları değişik nisbetlerde edebî eserlere yansımıştır. İslâmcı, Batıcı ve Türkçü düşünürlerden Mehmed Âkif, Tevfik Fikret, Abdullah

⁴⁹⁸ Mehmet Kaplan, "Kızıl Elma", Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 554.

⁴⁹⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*, s. 11.

⁵⁰⁰ Orhan Şaik Gökyay, "Kızılelma", *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilelma>

Cevdet, Mehmed Emin (Yurdakul) gibi, Gökâlîp de şiirlerini ileri sürülen fikirlerin okuyucu üzerinde daha güçlü bir tesir bırakacağı düşün-cesiyle kaleme almıştır.

Aralarında destan, manzum hikâye ve halk masalları tarzında uzun parçaların da bulunduğu bütün şiirlerinin sayısı 130 kadardır vebunlardan aruzla yazılmış olanları on beşi bulmaz. 1911 tarihli meşhur "Turan" manzumesinden sonra aruz veznini tamamen bırakmış, millî edebiyatın öncülerinden biri olarak hece vezniyle yazmaya başlamıştır. Böylece şiirlerinin büyük kısmını "Türk millî vezni" dediği heceyle yazmıştır. İlk şiiri olarak bilinen "İhtilâl Şarkısı"nda ve gazel tarzındaki denemelerinde Nâmık Kemal'in, aruzla yazdığı diğer şiirlerinde divan edebiyatının son döneminin edebiyat akımını benimseyen Servet-i Fünûncular'ın tesiri görülür. Heceyle yazmaya başladığı zaman ise önünde Mehmed Emin'in örnekleri vardı. Bu bakımdan çoğunda onun tesiri hissedilir. Bu şiirler genel olarak estetik bakımdan kusurludur. Gereksiz uzatılmış ibareler, sığ bir nesir sentaksı, kafiyelerde zorlanma, hece duraklarındaki monotonluk bu nazmın teknik ârızalarını gösterir. Bununla beraber Gökâlîp, zamanla Mehmed Emin tarzının dışına çıkmış, özellikle halk şiirinden gelen şekilleri kullandığı zaman monotonluktan kurtulmuş ve daha başarılı olmuştur.

Özellikle en büyük ideali olan Türklüğün yücelmesinden, büyük ve mefkûrevî (idealist) düşüncelerden bahsettiği, kuru ve mantıkî didaktizmden sıyrılıp bir duygu ve heyecan yoğunluğu ile yazdığı şiirlerinde bu lirizm hissedilir. Konu veya tema olarak şiirleri Turan mefkûresini, Orta Asya Türk tarihini anlatanlar, savaş gücünü, millî dayanışmayı güçlendirmek için kaleme alınmış hamâsî karakterde olanlar, toplumun çeşitli meslek ve kesimlerinden bahsedenler, makale ve kitaplarındaki Türkçülük fikirlerini tekrarlayan ve açıklayanlar olmak üzere birkaç grupta toplanabilir. Ancak onun lirik şiirlerinin özellikle de Kızılelma kitabının yayınlanması ve Turan şiirini Gökâlîp aleyhinde bulunmak isteyenler onu I. Dünya Savaş'ında bu ülküyü tahakkuk ettirmek üzere faaliyette bulunmakla itham ederler. Halbuki o, bu ülkünün gerçekleşmesinden ziyade bir savaş için gereken ümit, iman ve gayretle ruhları doldurmak istemiştir. Çünkü Türkler 1911'den bu yana zaten savaş hâlinedirler. O fedakarlık, savaşçılık ruhunu coşturucu yazılar, manzumeler yazmakla manevî temelleri beslemeye çalışmaktadır.⁵⁰¹

⁵⁰¹ Hikmet Tanyu, *age*, s. 88.

Gökalp'in nesri sanatkârane değil fakat sağlam ve açıktır. Nesrinin ve özellikle şiirin bu hususiyetleri dikkate alırsa Gökalp'in bir edebiyatçı olarak önemi şairliğinde değil, millî bir edebiyatta şiir ve nesir türlerinin nasıl olması gerektiği konusunda açtığı çığırda ve bu edebiyatın teorik alanına getirdiği bilgi ve görüşlerdedir. Gökalp, Türkçülüğün Esasları'nda ve diğer yazılarında edebiyatın kaynağının halk kültürü olduğunu ifade etmiştir. Ziya Gökalp, halk edebiyatının kurulacak millî edebiyatın temeli olması gerektiğine inanıyordu. Fikri eserlerinde bu düşünceyi müdafaa ettiği gibi, edebî eserlerinde de bu fikirden hareket etti. Aslında sözlü edebiyat ve folklor bütün medeniyetlerde edebiyatın menşeidir. Bütün edebiyatlar gibi Türk edebiyatı da böyle bir kaynaktan beslenmiş ve gelişmiştir. Gökalp'in yapmak istediği şey, yabancı iki medeniyetin, İslâm ile Batı medeniyetinin, tesiriyle bu kaynaktan uzaklaşan edebiyatımızı millî bir karakter kazanması için tekrar bu kaynağa döndürmektir. Gökalp'a göre yeni, orijinal bir edebiyat, aydınların Türk Halk Edebiyatı ile Batı klasiklerinin terbiyesinden geçmesiyle mümkündür. Edebiyatımız, aydınlarımızın halka ve Batı'ya yönelmesiyle yükselecektir.⁵⁰²

Ona göre, Avrupa milletlerinde olduğu gibi bizde de şairler ve yazarlar önce kendi halkının edebî mahsullerini yakından tanımalı, daha sonra bunları "tehzîb" yoluyla gerçek sanat eseri hâline getirmelidir. Böylece Gökalp, edebiyatı ve özellikle halk edebiyatını sosyolojik bir vakıa olarak kabul ediyor, asıl büyük edebî eserler için halk kültürünün kaynak teşkil etmesi gerektiğini ilk defa ortaya atıyordu; bu fikirden hareket ederek hem yaşadığı bölgenin çevresindeki hem de Türklük coğrafyasının ulaşabildiği alanlardaki halk edebiyatı, destanlar, efsaneler üzerinde ilk ilmî araştırmaları yapıyordu. Altın Işık'taki mensur ve manzum masallarla Dede Korkut'tan alarak nazmettiği "Deli Dumrul" ve "Arslan Basat" parçaları bu uygulamalarına örnek teşkil eder. Gökalp ayrıca, ikinci bir kaynak olarak Batı edebiyatının klasik ve romantik büyük eserlerinin okunmasını tavsiye eder. Edebiyatın dışındaki güzel sanatlar için de benzer usulleri gösteren Gökalp'in, özellikle Türkçülüğün Esasları'nda Osmanlı şiiri ve mûsikisi hakkında olumsuz kanaatler taşıdığı görülür.

⁵⁰² Rıza Filizok, *Ziya Gökalp'in Edebi Eserlerinde Halk Edebiyatı Tesiri Üzerine Bir Araştırma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 1.

“Yeni lisan” ve dilde sadeleşme hareketinin içinde yer almış olan Ziya Gökalp’in bu konudaki fikirleri daha istikrarlı ve ılımlıdır. Ona göre kavramların Türkçe’de bilinen karşılıkları varsa bunlar tercih edilmeli, yoksa Arapça veya Farsça’sını kullanmaya devam etmelidir. Batı’dan gelen ilmi ve teknik terimler ya aynen alınabilir veya Arapça türetme şekillerinden faydalanılarak yeni kelimeler yapılabilir. Bu usulle Gökalp kendisinden önce başlamış olan bir yoldan giderek felsefe, antropoloji, etnoloji, sosyoloji, folklor gibi alanlarda Batı kaynaklı terminolojiye Arapça karşılıklar bulmuştur. “Hars, mefkûre, halkiyat, kavmiyat” gibi pek çok kelime Gökalp’in o dönemde Türkçe’ye kazandırdıklarındandır. Onun dil ve edebiyat alanındaki Türkçülüğü, eksiklerine ve hakkında yapılan tenkitlere rağmen yenileşmekte olan Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş, millî edebiyat akımının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.⁵⁰³

Ziya Gökalp ve Türk Sosyolojisi

Ziya Gökalp, Türkiye’de ilk sosyoloji kürsüsünü kuran ve sosyolojiyle ilgili süreli yayın çıkaran, Selanik’te bulunduğu yıllarda İttihat ve Terakki Lisesinde sosyoloji dersi vererek bu işin ilk öğretmenliğini yapan, Türkiye’ye sosyolojiyi öğreten kişidir. Ziya Gökalp’in sosyolojiyle ilgilenmesinin en önemli sebeplerinden biri, ülkenin içinde bulunduğu durumu analiz etmek ve buna çözüm aramaktı muhakkak ki. Burada Ziya Gökalp’in Hocasının II. Meşrûtiyet öncesi vasiyetinin de çok önemli olduğunu yeniden tekrar etmek gerekir. Hocası, Ziya Gökalp’in büyük sosyologluğuna ilk adımı atmasına neden olacak öğütlerini şu şekilde vermiştir:

“Türk gençleri siyasî bir inkılâp yapmak, meşrûtî bir idare tesis etmek istiyorlar. Bu hareket tebcile şayandır. Yalnız, bir cihet var ki inkılâp, taklitle olmaz Türkiye’deki inkılâp, Türk milletinin içtimâî hayatına, millî ruhuna uygun olmalı! Yapılacak kanun-î esâsî Türk milletinin ruhundan kopmalı! İçtimâî bünyesine tevâfuk etmeli ! Böyle olmazsa, yapılacak inkılâbın memlekete muzır olması ihtimali var. İyi bir kanun-î esâsî yapabilmek için, evveleminde Türk milletinin psikolojisini ve sosyolojisini tetkik

⁵⁰³ M. Orhan Okay, “Ziya Gökalp”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 14, TDV Yayınları, Ankara, s. 127.

etmek lâzım! Siz bu inkılâpçıları herhâlde az çok tanırırsınız. Bunlar, lâzım gelen bu tetkikleri yapmışlar mı? Yaptıkları programı bu tetkiklere mi istinat ettiriyorlar? Hulâsa, başladıkları mücahedeğe, ilmî bir surette hazırlanmışlar mı?" Biz bu sözlere hiç bir cevap veremedik. Zaten bu sözler, istifâmdan ziyâde, ifhâm maksadıyla söyleniyordu. Herhâlde bizde bu gibi tetkiklerin henüz başlamadığını pekâlâ biliyordu. Mutlaka, iki eski talebesine son bir ders, belki de felsefî bir vasiyet olmak üzere bu sözleri söylemişti. Ben, babamın vasiyeti gibi, hocamın bu vasiyetini de hiç unutmadım. Delili şu ki, o günden itibaren, Türk milletinin sosyolojisiyle psikolojisini tetkik edebilmek için, evveleminde bu ilimlerin umumî esaslarını öğrenmeye başladım."⁵⁰⁴

Gökalp'in sosyoloji yapmaya başladığı yıllar, 1908 İkinci Meşrûtiyet sonrasına denk gelir. Ülkenin sürekli küçüldüğü ve Üç Tarz-ı Siyaset'in işaret ettiği gibi, farklı ideolojik ve siyasal kimliklerin oluşmaya başladığı bu dönemde, Gökalp de sosyoloji aracılığıyla bu tartışmalara katılmıştır. Bu tartışmalara katılırken de Gökalp'in amacı, geleceğin Türk toplumunun hangi ilkeler üzerinde inşaa edileceğinin tespit edilmesi olmuştur. Sürekli savaşmak zorunda kalan ve imparatorluktan ulus-devlete doğru zorunlu bir gidişin olduğu, kimlik bunalımlarının egemen olmaya başladığı bu dönemde Gökalp, Türk milletine onları bir arada tutacak, karşılaştıkları zorluklar karşısında topluca direnmelerini sağlayacak yeni bir kimlik, yeni bir anlayış önerisinde bulunmaktadır. Bununla da yetinmeyerek Osmanlı ülkesine, gelecekte nasıl bir modern toplum kuracaklarına, gelecekteki toplumun hangi modern ilkeler üzerinde inşa etmeleri gerektiğine dair bir öneri sunmaktadır. O sosyolojiyi bu şekilde değerlendirir. Meseleye bu açıdan bakıldığında, "Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak" sentezini, hars-medeniyet ayrımını, millet şuuru kavramını daha iyi anlayabiliriz.⁵⁰⁵

Gökalp, toplum olaylarına objektif bir gözle bakar. Böyle davranmayı bilim adamı olmanın gereği sayar, ancak toplum olaylarını ele

⁵⁰⁴ Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, s. 180-186.

⁵⁰⁵ Yücel Bulut, "Türkiye'de Sosyoloji Sınıflamaları ve Ziya Gökalp", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt 3, Say: 10, 2005, s. 98.

alırken iç dünyasından gelen sese de kulak vermeyi ihmal etmez. Cahit Tanyol, Gökalp'in ahlâk üzerine yazılarını ve ahlâkçılığını şöyle dile getirmektedir:

“Şüphesiz Ziya Gökalp, ahlâkî aksiyonu mistik tecrübelerle gerçekleştiren bir mutasavvıf değildi. O, ahlâkî kişiliğin ancak toplumsal eylem içinde gerçekleşebileceğine inanan bir yol gösterici, bir ahlâk önderi idi. En katı ve en karmaşık ilim konularıyla uğraşırken bile sesinin sıcaklığı bundandır. Onun ahlâkı, onun deroişliği Türk toplumunun geleceğine gönül bağlanmış bir ideal deroişliğidir. Gerçi onun da bir tarikatı vardı, fakat bu tarikat feragate ve muhabbete dayanan toplumsal bir deroişliği şart koşuyordu. O, örsünün başında çevresine kıvılcımlar saçan bir demirci gibi, içimize millî duyguların ateşini saçmıştır. Bundan dolayı onu sadece bir sosyolog, sade bir düşünür görmekle yetinmiyoruz. Kişiliği bilgisinin üstünde ayrı bir değerler düzeni kurmuştur.”⁵⁰⁶

Gökalp, böylece Türklüğe ve Türkçülüğe, hayatı boyunca her an alevlenen bir aşk ile sarılmış, bunu yaparken de bilimsel bir temele oturtmaya gayret etmiştir. Türklüğe olan büyük sevgisi, O'nu düşüncelerini yaymak kadar, düşündüklerini milletinin hizmetine sunabilmek ve bütün varlığı ile milletine yardımcı olabilmek ateşi ile de yakmıştır. Gökalp; ortaya koyduğu sosyoloji yasalarını, bir Türkçü bilgin olarak Türk milletinin toplumsal yapısına uygulamak zorunluluğunu duymuş ve çalışmalarını bu yönde gerçekleştirmiştir. Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişebileceği yepyeni bir ortam yaratmıştır. Türk düşüncesine yeni ufuklar açarak, ona kişiliğini kazandırmıştır. Gökalp'e gelene kadar ülkede bilim anlayışı, “Mühendishane”nin ve “Mekteb-i Tıbbiye”nin bilim anlayışlarından ileri gitmiyordu. Bu öğrenim kurumları teknik görevlerini yerine getiriyorlar fakat kendi konularının metodolojisi ile ilgilenmiyorlardı. Ülkemizde yine Gökalp'e gelene kadar kimyasal ve fiziksel olayların gerekirciliğe (determinizme) bağlı yasaları bulunduğu gibi, toplumsal olayların da gerekirciliğe bağlı yasaları olduğu düşüncesini söyleyen kişilerin sayısı neredeyse

⁵⁰⁶ Cahit Tanyol, “Ziya Gökalp'in Kişiliği, Ülkücülüğü, Bilim Adamlığı”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 1964, s.264.

yoktur. Gökalp bu konuda şöyle diyordu: “Fiziksel olayları, yasalarını bularak buyruğumuz altına alıp bunlardan nasıl yararlanıyorsak, toplumsal olayları da yasalarını bulup tanıyarak, bunlara istediğimiz gibi söz geçirtebiliriz. Öyle ise toplumlara yeni bir vicdan, bir ülkü yaratmak için, her şeyden önce toplumları tanımak gerekir. Toplumları bize tanıtan bilim de sosyoloji bilimidir. Toplumlar, kişiliği kendine özgü ve bağımsız değer yargılarını ortaya çıkarlar. Aynı zamanda öteki doğal yasaların bağlı olduğu gerekircilik yasalarına da uyar. Yer çekimi yasası fiziksel ve kimyasal evrende nasıl geçerli ise, toplumların da gelişmelerini sağlayan “gelişme yasası”dır. Bu yasayı elde tutabilmek için “pozitif” bir bilimin yöntemleriyle toplumsal olayların yasalarını bulmak gerekir.”

O günlerde, özellikle sosyoloji alanında Fransızlar en ileri çalışmalara sahipti. Hatta öyle ki toplum konusundaki çalışmalar bir-iki yabancı düşünürden aktarılan düşüncelerden ibaretti. Bu kurak ve verimsiz dönemde Gökalp’in bilim ve metod anlayışı, Türk düşünce yaşamına canlılık kazandırdı. Gökalp, üniversitedeki “içtimaiyat” (sosyoloji) dersleri ve dergilerde, gazetelerde yayımladığı yazıları ile ruhsal toplumsal olayların “pozitif” bilim anlayışı ile ele alınmasını, incelenmesini ve bu yoldan gidilerek yasalştırılmasını sağladı. Gökalp, gençken bütün doğu düşünürlerinin eserlerini okumuş, İslâm felsefesini ve tasavvufu öğrenmiş, daha sonra batılı bilim adamlarının eserlerine yönelmişti.

Kimi sosyologlar, Ziya Gökalp’i Emile Durkheim üzerinden eleştirmek, onun sadece taklitçisi olduğunu ifade etmektedirler. Bakın Ziya Gökalp liseler için yazdığı “İçtimaiyat” kitabının önsözünde bu konuda ne diyor:

“Bu kitab, Durkheim’in ilmî usulüne ve ilmî mezhebine göre yazılmış muhtasar bir sosyolojidir. Bununla beraber, bu kitap, mukallidane (taklit edilerek) yazılmamış, muhakkikane (gerçeği araştıran) yakışacak biçimde tahrir edilmiştir. Çünkü tetkik sahası olarak Türk, İslâm ve Osmanlı medeniyetlerini kabul etmiştir. Bu tatbikat, kitabı orijinal bir eser hâline koyar... Bu kitap hem tercüme hem de telifidir.”⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ Ali Nüzhet Göksel, Ziya Gökalp’in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları, İstanbul, 1956, s. 51-82.

Gökalp yine, 1922 yılında “Küçük Mecmua”da yayınladığı bir yazısında Durkheim’den şöyle söz etmiştir:

“Avrupa’da “Sosyoloji” kelimesi söylendi mi, hatırlara derhal “Fransız sosyolojisi” gelir. Bunun sebebi, en büyük sosyoloji müesseslerinin Fransa’da çıkmasıdır. İptida Montesquieu, ondan sonra Condorcet, daha sonra Saint-Simon, Aguste Comte, Espinas, Durkheim Fransa’da zuhur ettiler. Fransa’da bu silsilenin haricinde “Le Play mektebi”, “Tard” mektebi, “Vormes” mektebi de vardır. “Le Play” mektebinden sonraları “Edmon de Molins” mektebi doğdu. Fakat Avrupa’da Fransız Sosyolojisi denince, hatırlara bu mektepler gelmez. Fransız sosyolojisi bilhassa Durkheim’in usulünü, esaslarını gayet metin olarak kurduğu “şeyi” içtimaiyat ilmine alem olmuştur. Bundan başka sosyoloji Fransız Darülfünunlarına iptida- Durkheim’la girmiştir. Şimdi de ayakta olarak yalnız bu sosyoloji kalmıştır...”

O, Durkheim’e hayranlık duymuş, fakat onun düşüncelerine körükörüne bağlanmamıştır. “Durkheim sosyolojisi”, Türkçülüğün bilim yolu ile geliştirilip yürütülmesinde, Gökalp’in yalnız bilgi hazinesinin kapısını açılan anahtar oldu.⁵⁰⁸ Şapolyo, Gökalp’i bir Batı çevirmeni olarak değil, orijinal ve sosyolojik yöntemleri kullanarak Türk toplumu inceleyen bir bilgin addetmektedir.⁵⁰⁹

O, kısa süren ömrünün üçte birini oluşturan “okuma, inceleme, öğrenme ve toplayıp, biriktirme döneminin meyveleri ile Türk sosyolojisinin ana hatlarını çizerken, Durkheim Sosyolojisinin yalnız yönteminden ve kurallarından yararlandı. Bu yoldan eyleme geçen Gökalp, Türk toplumunun çeşitli kurumlarını uzun süre inceledi. Toplumumuzun devlet, ekonomi, din, ülkü, sanat, uygarlık tarih, aile, hukuk, ahlâk kurumlarını ele aldı. Çalışmaları sonunda kendisi Durkheim’den tam anlamıyla ayrı bir sosyolog olarak ortaya çıkıyor ve yepyeni bir Türk sosyoloji okulu kurmayı başarıyordu. Gökalp, Türk toplumsal yaşayışına yeni değer yargıları kazandırdı. Eti, kemiği pozitif bilimlerden, ruhu ise Türk toplumunun yüreğindeki millî ülküden oluşan (kendi deyimi ile) “yeni hayatı” inşaa etti. Ziya Gökalp’in sürekli çalışmalarında en büyük güç kaynağı Türk devletinin çöküşünü önlemek ve Türk milletini eski görkemli günlerine kavuşturmak isteği olmuştur.

⁵⁰⁸ Hasan Tuncay, *age*, s. 98-99.

⁵⁰⁹ Enver Behnan Şapolyo, *age*, s. 237.

Ziya Gökalp, toplum bilimlerini de yazdığı makaleleri de şiirleri de hep bu yüce amaç için gerçekleştirmiş büyük bir idealist, gerçek bir aydındır.

**ZİYA GÖKALP'İN HAYATININ VE
ESERLERİNİN ANA HÜLASASI:
MUASIR BİR İSLÂM TÜRKLÜĞÜ**

Ziya Gökalp, kendi sistemine sahip bir düşünürdü ve bu sayede, geleneksellik-çağdaşlık, süreklilik-değişim, milliyetçilik-enternasyonalizm ve İslâmcılık-laiklik ikilemelerini, çağdaşlarından çok daha ölçülü bir şekilde ele alabilmiştir. Yalnızca kamucu bir aydın değil, aynı zamanda bağımsız bir filozof ve kuramcıydı.

Gökalp'in sistemi hem kendi döneminde hem de daha sonra ege men siyasal yapılanmada biçimlendirici bir rol oynamıştır. Gökalp bu düşüncelerini ortaya koyarken en çok da sosyolojinin yöntemlerini kullanmış, Türklerin sosyal hayatını inceleyerek sorunları ortaya koymuş, çözüm önerileri üretmiştir. Gökalp, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sadece sosyolojiyi Osmanlı'da akademik bir disiplin olarak kurumsallaştırmayı amaçlamakla kalmaz, aynı zamanda Durkheimgil pozitivist sosyolojiyi, Türk Milliyetçiliğinin ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ulus-devlet inşa sürecinin hizmetine sokar. Gökalp'in bilimsel faaliyetleri siyasal eylemliliğiyle at başı gider.

Gökalp, 1923 seçimlerinde doğduğu şehir olan Diyarbakır'dan tekrar mebus seçilir ve Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine Halk Fırkası'nın temel ilkelerini hazırlar. Aynı yıl, tüm eserlerinin bir nevi sentezi niteliğinde olan ve yeni rejimin önemli ideolojik metinlerinden biri olan Türkçülüğün Esasları'nı yayımlar. Gökalp sadece Durkheim'ın kuramsal çerçevesini içselleştirmekle kalmaz, aynı zamanda Durkheim'ın geliştirdiği kavramsal araçları Osmanlı-Türk toplumunu analiz etmekte de kullanır. Böylece ithal ettiği doktrini kendi özgün çalışmalarında uygulamaya koyar. Gökalp kısaca, "millî bir içtimaiyat" geliştirmeyi amaçlar.

Tamamlanmamış bir çalışmasını tanımlamak için kullandığı şu formül aslında genel olarak onun sosyolojisini özetlemektedir: "*Bu kitap, hem tercümedir hem de telifdir.*" Gerçekten de Gökalp'in sosyolojik üretimi, bu anlamda hem aktarma -başta Durkheim'dan olmak üzere- hem de özgün olma özelliği taşımaktadır. Türk sosyolojisinin kurucusunun, Durkheim'ın yazılarından uzun pasajlar ödünç alıp tercüme ettiği görülse de Durkheim'ın bire bir aktarıldığını söylemek de yanlış olacaktır. Gökalp'in eserlerinde, Durkheimgil sosyolojiyi Türkiye bağlamına uyarlama ve uygulama gayreti, kısacası özgün bir sosyoloji ortaya koyma çabası dikkat çekmektedir.⁵¹⁰

⁵¹⁰ Enes Kabakçı, "Durkheim ve Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Meselesi", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 209-210.

Gökalp, 48 yıllık kısa hayatında verdiği eserlerle, düşünce dünyamıza ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne ideolojik ve entelektüel anlamda büyük katkılar sunmuş, Türkiye'de sosyal bilimler alanında pozitif bilim anlayışının öncüsü olmuş, hayatını tam bir idealist olarak yaşamış büyük bir münevverdir. Gökalp, çalkantılı bir eğitim hayatının ardından bir yandan araştırmalar yapıp sosyoloji dersleri vermeye çalışırken, diğer yandan siyasetle de irtibat hâlinde olmuş İttihat ve Terakki Partisi'nin 1918 yılına kadar ideoloğunu yapmış, yine bu dönemde Milliyetçilik temelinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin fikirlerinin yapıtaşlarını ortaya koyan eserlere imza atmıştır. Bu süreçte Darülfünun'da hocalık yaparken, çeşitli dergilerde kanaat önderliğini sürdürmüş, hayatı boyunca da hürriyet ve inandığı değerler uğruna hapisleri, sürgünleri göze almış bir aksiyon adamıdır.

Gökalp'in ciddiyeti ve duyarlılığı, çağdaşlarının eksikliklerini geride bırakabilmesini, toplumsal ve kültürel ortamın nesnel koşullarını aşmasını sağlamış; sentezindeki her öğeye doğru ve tarihsel olduğunu düşündüğü ağırlığı tanımaya gayret etmiştir. Onun dikkatle alınmış Batıcılığı, çoğu Jön Türk'ün (ve aynı zamanda Tanzimat modernleşmecileriyle bazı Kemalistlerin) eleştirisiz Batıcılığından daha sağlıklıdır. Gökalp'in çağdaşlaşmacı önerileri, bazı İttihatçıların ve Batıcı Kemalistlerin tersine, ulusal geleneklerdeki bazı köklerden tamamen kopartılmamıştır.

İlk dönemdeki Osmanlılığı devletin pek çok unsurdan oluşması ve bunların bir arada tutulmasının devleti de bir arada tutacağı inancıdır. Ancak bu görüşü, Balkan Harbi'yle birlikte Osmanlı'ya isyan eden millet-i sadıka denen Ermeni, Rum, Arnavutluk gibi Hristiyan tebâların isyanlarıyla artık Osmanlılığın da bir anlamının kalmadığının göstergesi olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Halife'nin çağrısına rağmen İslâm dünyasının büyük bir bölümünün Osmanlı'nın yanında yer almaması hatta kimi Müslüman Ortadoğu ülkelerinin Osmanlı'ya isyanı bu düşüncenin de iflasının göstergesi olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde Ziya Gökalp, Devleti kurtaracak hatta yeni bir hayat sunacak düşüncenin Türkçülük olacağını her ortamda yazmaya, söylemeye başlamıştır. Ziya Gökalp'in düşünce sisteminde ve sosyo-kültürel nazariyesinde Türk Milliyetçiliğinin özel bir yeri vardır. Türk Milliyetçiliği, Gökalp'in eserlerinin merkezinde yer alır. Devletin Türk Milliyetçiliğine elverişli olmadığı dönemlerinde bile "Yeni Ha-

yat" adıyla yazdığı makale ve şiirlerinde milliyetçilik, mefkûre olarak ele alınmıştır. Devletin yapısında meydana gelen siyasî ve içtimaî köklü değişiklikler zorunlu olarak milliyetçiliğe yöneldiğinde en akılcı, sistematik makalelerini Türk Milliyetçiliği ekseninde kaleme almıştır.

Türkçülük fikriyatı, Gökalp'in katkıları ile sistemleştirilmiş ve bilimsel nitelik kazanmıştır. Ona göre devletin kurtuluşu ve güçlenişi "yeni bir hayata" bağlıdır. Bu hayat, üç direklidir. Birincisi, Türkçü olmaktır; dilde, güzel sanatlarda, ahlâkta ve hukukta Türk kültürüne bağlanmak gerekir. İkincisi, İslâm ümmetinden olmaktır; dini devletten ayırmak şartıyla İslâm dininin en kutsal din olduğuna inanmak gerekir. Üçüncüsü ise Batı uygarlığını benimsemektir; bilimde, felsefede, teknikte tam bir Batılı kafaya sahip olmak gerekir.⁵¹¹

Türkçülüğün mahiyetini anlamak için "millet" adı verilen topluluğu ve millî kültür değerlerini kavramak gerektiğini vurgulayan Ziya Gökalp, daha önce Türk Yurdu dergisinde neşrettiği Türkçülükle ilgili makalelerini de içeren ve 1923 yılında yayımlanan "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabında, Cumhuriyet'ten sonraki hamleleri de yönlendiren milliyetçilik hareketinin esaslarını sistemli bir şekilde ele alarak, bir programa bağlamıştır. O'nun fikir sistemindeki Türkçülüğün programı "dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette ve felsefede" Türkçülük, yani millî değerlere dönüş olmak üzere sekiz bölüme ayrılmıştır. Gökalp, Türk milletinin, kendi özünü oluşturan millî kültür değerlerine bağlı kalarak yükselip çağdaşlaşacağını söyler.

Gökalp, zamanın önemli Türklük merkezlerinden olan Diyarbakır'da Osmanlı Türk Devleti'nin, yani yedi asırlık koca bir çınarın devrilişini ruhunda hissederek yaşamış, bu çöküşteki trajediyi hazmedememiştir. Yüzlerce yıllık Osmanlı'nın çöküşü yaşanırken Türklük ve İslâmiyet'in geleceği düşüncesi, onun zihninde bin bir endişe oluşturmuştur ve eserlerinin çoğu bu düşüncenin açıklanması Türklüğün yeniden inkişafı ve inşası üzerine kurulmuştur.

İttihat ve Terakki'nin ideoloğunu yaptığı Merkez-i Umumî'de görev aldığı dönemde ortaya koyduğu yazılarında "herkes ne söyleyecekse cemiyet için söyleyecek" ifadeleri onun korporatist toplumcu anlayışını yansıtır. Gerçekten Gökalp, düşünce sisteminde fertçilik ve

⁵¹¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 1-13.

bencillığe şiddetle karşı çıkarak toplumculuğu ve özellikle dayanışma ilkesi ile temellendirilen toplumculuğu savunmuştur. Gökalp'in düşündüğü toplumculuk, fertçiliğin ortadan kalkmasını arzularken ona ferdiyet kazandırmak üzere ferdin kişiliğini korumak ve teşvik etmek gayesini taşır, fakat kişiliğin korunmasındaki gaye de yine toplum menfaati içindir. Gökalp bu düşüncelerini özellikle ahlâk hakkındaki yazılarında işlemiştir.⁵¹²

İstanbul'a taşradan gelmiş ve devletin zirvesi diyebileceğimiz bir Cemiyet'in merkez idaresine seçilmiş bir aydının ulusal çapta bir bilinçlendirici ve ahlâk öğretmeni olarak benimsenmesi, ancak böyle niteliklere sahip olmasıyla mümkün olmuştur. Usta bir makale yazarı olan Gökalp, sadece on dört yıllık bir süre içinde, çağdaş Türkiye'nin kamu felsefesini biçimlendirmiştir. Makaleleri, denemeleri, şiirleri, dergiler ve gazetelerdeki öğretici öykülerinin sayısı dört yüzü aşmaktadır.

Faruk Nafiz Çamlıbel, Gökalp'in "fert yok cemiyet var, hak yok vazife var" veciziyle telkine çalıştığı "benliği cemiyet içinde eritmek" fikrine uygun bir şekilde yaşadığını gözlemlemiş ve bu gözlemini şu şekilde dile getirmiştir:

"Ziya Gökalp'in tevazuu ile eserinin arasında baş döndürücü bir mesafe vardı. Manevî bünyemizin yegâne mimarı, sanki yaptığı işten habersizdi. Bu heybetli binada bir tek çivilik hakkı olanların baş kaldırarak gezdikleri bir sırada, o, şaheserini kendine azletmemek ister gibi derin bir feragat içinde yaşıyordu. Bunun için, kalabalık bir mecliste, en son göze çarpan insan, en evvel hatırlanması icab eden Ziya Gökalp'ti. Bize benliğimizi cemiyet içinde eritme fikrini telkine çalışan üstad, bu haliyle, ne güzel bir örnek oluyordu."

Çamlıbel'in bu değerlendirmesi, Gökalp'in cemiyet için bireyi yok saydığı yönünde yapılan ve Gökalp'in fert-cemiyet ilişkisi hakkındaki telkininin esaslı manada anlaşılmadığına kanaat getirilen ve bu anlayışa sahip dimağın eleştirilerine "karşı bir duruş" niteliğindedir. Mümtaz Turhan, kıymetleri sarsılan, temelinden yıkılmakta olan, teşkilât ve kurumlarıyla beraber bu kurumları ayakta tutmuş olan fikir sisteminin çözüldüğü bir ortamda kurtuluş çareleri aramak, yeni ve millî bir

⁵¹² Beğlü Eke, *agm*, s. 64.

devlet meydana getirmek, yeni fikir ve kıymetler sistemine kavuşmak ihtiyacına istinaden Gökalp'in, "manevî bozgunu" ve "fikir anarşisini" önlemeye çalıştığını ve bunda da başarılı olduğunu düşünmektedir. Turhan'ın bu düşüncesi, değişen kültürel, siyasal ve iktisadî yaşamda toplumsal çözülmeye ve kültürel çürümeye karşı Gökalp'in oluşturmayı amaçladığı direnç unsurlarını işaret etmektedir. Turhan'ın işaret ettiği üzere Gökalp, bozulmalara karşı millî direnç unsurlarını arayaarak bulmayı, yaşatmayı ve bu unsurları her daim güçlü kılmayı amaçlamıştır.⁵¹³

Büyük bir imparatorluk coğrafyasının bir doğu şehrinde (Diyarbakır) doğup, bir batı ucundaki şehir olan Selanik'te fikir dünyasına Gökalp adıyla katılan Mehmet Ziya Gökalp, hayatını Türk milletine vakfetmiş, Türkiye'nin sosyo-kültürel meselelerine ışık tutmuş büyük bir mütefekkindir. Ziya Gökalp, yaşadığı dönemdeki pek çok düşünür gibi büyük bir imparatorlukta gözlerini açmış ve bu imparatorluğun çöküşünü yaşamış, bu çöküşü durdurmak için çareler üretmeye çalışmış, buna dönük fikirler ortaya koymuş, özellikle Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı sonrası imparatorluğun ayakta kalamayacağını görerek, yeni kurulacak millî devletin programını hazırlayarak, yeni kurulan Cumhuriyet'in de temeli olan Türk Milliyetçiliğini bilimsel bir temele oturtturarak bunu büyük eseri Türkçülüğün Esasları'nda ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir.

Nihayetinde büyük mütefekkir ve dava adamı Ziya Gökalp, "devletimiz nasıl kurtulur?" sorusuna "Muasır bir İslâm Türklüğü ibda etmeliyiz" şeklinde cevap vermiş ve yöntem olarak da Türkçülük düşüncesini ortaya koymuştur.⁵¹⁴ Gökalp'in önerdiği bu yeni hayat eskiden kopuş olmayıp, Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig'inden Mizamü'l Mülk'ün Siyasetnamesine kadar bir dönem Türklerin rehberi olmuş eski siyasetname geleneğinin devamıdır.⁵¹⁵ Bu öneri, geçmişin inkârı olmayıp Cumhuriyet düşüncesine ulaşan bir değişmedir ve kopuşu değil sürekliliği de işaret etmektedir. Bunun adı, tarihî bağlar kopmadan hatta

⁵¹³ Oğuz Kaan Dalgıç, "Ziya Gökalp'in Türk Millî Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı", *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2018, s. 51.

⁵¹⁴ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 11.

⁵¹⁵ Muhammed Veysel Bilici, "Türkçülüğün Esasları", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 93.

İslâm öncesi Türklüğün referanslarına da ulaşılarak “Müslüman Türk kalarak yenileşme” çabasıdır.

Gökalp, bu önerilerini ilk önce Genç Kalemler (1911) dergisinde yayımladığı “Yeni Hayat” ve “Yeni Kıymetler” başlıklı denemelerinde dile getirmeye başlamıştır. Yeni hayat; kültürde, sanatta, dilde, dinde, ahlâkta edebiyatta Türkçülüktür. Gökalp’in yeni hayat önerisinden neyi kast ettiğini ise ayrıntılı bir şekilde modern ve geleneksel konsensüse ve düşünüşe dayanarak ortaya koyduğu “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” şeklindeki meşhur terkinde ve nihayet “Türkçülüğün Esasları”nda görürüz.

Türkçülüğün Esasları’nı kaleme aldığı Malta yıllarında (1919-1921) Gökalp’in ısrarla savunduğu tez, imparatorluk sistemine karşı millî devlet görüşüdür. O, Türkiye’nin çağdaş milletler arasına, ancak modern hukuka dayalı millî devlet sistemiyle girebileceğini dile getirmektedir. Ziya Gökalp, sürgüne gönderildiği Malta’dan 12 Ocak 1920 tarihinde, İstanbul’daki kızları Seniha, Hürriyet ve Türkan hanımlara yazdığı mektubunda da millî ve demokratik olmayan bütün tavır, tutum, anlayış ve sistemlere karşı olduğunu şöyle belirtmiştir:

“Millet, bizi çepeçevre kuşatan büyük bir realitedir ve millî devlet işte bu gerçeğin tam ortasında oluşur. Bu kapsamda millet ile devlet, bir bütünün ayrılmaz parçalarını meydana getiriler. Millet varsa, devlet de vardır; devlet varsa milletin hayatı, millî varlığı ve geleceği, güvence altındadır. İmparatorluk sistemlerinde ise, kompleks, karmaşık bir milletler topluluğu söz konusu olduğu için homojen bir sosyal yapılanma gerçekleşemez. Bu tespitler çerçevesinde, devletin ve milletin sürekliliği, bağımsızlığı ve güçlü olması için millet devletine inanmalı, devlet de milleti ile birleşip, bütünleşmelidir.”⁵¹⁶

Ziya Gökalp’in “fert yoktur, cemiyet vardır, hak yoktur vazife vardır” sözünü de aynı minvalde değerlendirmek gerekir. Millet ve devlet menfaatlerini kendi ferdi çıkarlarından daha yukarılara taşımak gayesi, Gökalp düşüncesinin merkezinde yer alır. Gökalp’in millî ve devlet merkezli bir düşünür olarak anılmasında da bu vezir sözünün oldukça önemli bir yeri vardır. Gökalp’e göre şahsiyetin oluşması mefkûre,

⁵¹⁶ Önder Göçgün, “Ziya Gökalp’in İmparatorluk Sistemine Karşı Millî Devlet Görüşü”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 212-214.

kolektif heyecan ve içtımâî şuurun ferdî sosyal şahsiyet hâline getirmesiyle mümkündür. Fert artık kendi menfaatlerini unuttur, bütün çabasını toplumun çıkarı için kullanır. Böylece fert toplumun kutsallığını hisseder ve toplumsallaşır. Yüksek derecede ahlâk, dinî duygu ve kültürün özümsemesi onu güçlü bir şahsiyet yapar. Esasen pozitif şahsiyet de bununla kaimdir.⁵¹⁷

O'nun devletçilik anlayışını sosyalist ve liberal devlet anlayışlarının dışında bir üçüncü yol olarak değerlendirebiliriz. Bu bağlamda da ekonomi hayatında lonca sistemini öne çıkarmaktadır. Gökalp'in devletçiliği, Türk toplumunun öznel şartlarından doğmaktadır. Yani sosyal psikoloji terimiyle ifade etmek gerekirse, O'nun devletçiliği Türk insanının kendine özgü zihniyetiyle ilgili bir devletçiliktir. O'na göre, "Türkler özgürlük ve bağımsızlıklarını sevdikleri için iştirakçi (sosyalist) olamazlar. Fakat eşitlik taraftarı (müsavatperver) olduklarından dolayı, fertçi (liberal) kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan sistem, tesanütçülük/dayanışmacılıktır."⁵¹⁸ Devletin amacı, ne ferdin çıkarları için büyük sermaye sınıflarını korumak ne de hayalî sınıfsız bir toplum için devleti zenginleştirmektir. Devletin amacı, millî açıdan toplumun bütün katmanlarını bir sosyal refah düzeyine getirmektir. Hatta Gökalp, bu görüşlerini açıklarken şu önemli deyimini kullanmaktadır: "Sanayisi büyük olmayan milletler."⁵¹⁹ Bugünkü anlayışımıza göre bu ifadeyi, "az gelişmiş ülkeler" olarak değerlendirebiliriz. Gökalp'e göre Batılılaşma millî ve bağımsız bir toplumun kendi ekonomik şartlarına yönelerek kalkınmasıyla mümkündür. Kendi dinamiklerini işletemeyen toplumlar "az gelişmiş" olmaya mahkûmdur.

Gökalp için en büyük felaket ise toplumdaki siyasî ayrılıkçılıktır. Onun için de en büyük gerçek birliğini ve beraberliğini devam ettiren milletler, güçlü olmuşlar ve yücelmişlerdir. Birbirine düşen, birbiri ile uğraşan, bölünüp parçalanan, toplumlar tarihten silinmişlerdir. Gökalp bunun örneğini de büyük sosyal bilimci İbni Haldun'un "*Bir milletin medâr-ı felahı (kurtuluş noktası) medâr-ı kelime (Tehvid), mihver-i intihâtı (düşüş noktası) ihtilaf-ı kelime*" sözünden yola çıkarak vermiştir. Toplumsal birlik ve beraberlik olarak ele aldığı İttihad kavramına büyük değer atfetmiştir. Gökalp, "*İttihad-ı kelime bütün cemaatlerin ru-*

⁵¹⁷ M. Orhan Okay, *agm*, s. 127.

⁵¹⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 180.

⁵¹⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esas...*, s. 183; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun...*, s. 142.

hudur” neticesine varmaktadır. Daha sonra, eski devirlerde “müctehidin-i siyasiye”nin ortaya koydukları tedbirleri “birer icmâ-i siyasî” olarak değerlendiriyor ve “icmâ-i siyâsi-î ümmete (milletin siyasî fikirleri) uyanları siyasî fırkaların “ehl-i cemaât zümresi”, bunlardan ayrılanları ise “mu’tezile-i siyasiye” (siyasî ayrılıkçı) saymıştır.⁵²⁰

Gökalp için tevhidin olduğu yer genel/millî iradeyi sinesinde barındıran ruh-u amme, yani kamu ruhudur, millî ruhtur, millî iradedir. Gökalp için kamu ruhu yanılmaz. O yüzden büyük devlet adamları, liderler, kamu ruhunu kendi iradelerinde bütünleştirirler:

“Gerçekte kamu oyu da, hükûmetler gibi yanlışlıklara düşebileceğinden, ona boyun eğmemek çok mazerete değer olabilir, hem de çoğunlukla, kamu oyuna direnerek karşı durmak ve bu karşı duruştan meydana gelmesi kesin olan genel yermelere göğüs germek en milliyetperverce davranışlar sırasına geçer. Birtakım durumlar vardır ki, o sırada kamu ruhuna karşı durmak, tersine olarak, her hâlde meşrû değildir. Kamu ruhunun istediği şey, ulusun istediğidir. Hükûmetler için en güç olan yön, bu ruhun gerçek düşüncesini ayırt etmektir; çünkü dediğimiz üzere o, kamu oyundan daha az dilli olduğu için, susmaya eğilimlidir veya düşüncelerini sesiz ve mırıldanarak bildirirken bu yoldaki anlatımlar, sıradan olan insanların kulakları tarafından çok güç anlaşılabilir. Büyük devlet ileri gelenleri ile büyük hükümdarlara saygıya değer bir biçimde başarı sağlayan karakter, kamu ruhuna girebilmeleridir.”⁵²¹

Gökalp için kamu ruhu/millî irade yanılmazdır. Bu yanılmazlığın kaynağı ise kamu ruhunun ortak iyiyi temsil etme kabiliyetidir. Çünkü millî iradenin istediği şey, milletin istediğidir. Ortak iyinin ne olduğunu bilen kamu ruhundan başka bir şey değildir. Gökalp’e göre milletin varlığına yönelmiş bir tehlike içinde bulunulan böyle bir dönemde önderin rolü çok önemlidir. Önderin mutlak yetkili olması ise büyük zorunluluktur.⁵²²

“Büyük devlet adamı, düşüncelerin uyuşumunu bozan binlerce gürültüleri ortasında düşüncelerin ve sistemlerin çarpışmaları ve partilerin anlaşmazlıkları arasında, milletin gerçek sesini se-

⁵²⁰ Ziya Gökalp, *Makaleler I*, s. 113.

⁵²¹ K. Nami Duru, *age*, s. 241.

⁵²² Taha Parla, *age*, s. 96.

çerek kendisi onun mücahidi olur ve milletin isteklerini tatmin eder. Büyük devlet adamı, milletin isteklerini bildiği, bu isteklerin her zaman haklı ve vicdan gibi tanrısal olduğunu bildiği için hiçbir zaman duraksama göstermeksizin, hiçbir sakınma durumu almaksızın hiçbir korkuya düşmeksizin, olayları çabuklaştırır ve durdurur o, tuttuğu yolun doğruluğunu hizmet ettiği millî çıkarlarda bulur.”⁵²³

Gökalp burada seçkinler ve dâhilere ilişkin ileri sürdüğü fikirlerine uygun olarak, Gazi gibi bir ulusal önderin, “toplumsal bilinçlilik” yaratabileceğini ve dolayısıyla tek bir söz ya da söyleyle çok geniş reformları yürütebileceğini kanıtlamaya çalışmış, hayatının son dönemlerinde Yeni Türkiye’nin hedeflerini ortaya koyan yazılar kaleme almıştır. Gökalp, bu görüşlerini Mustafa Kemal Samsun’a çıkmadan bir yıl önce Yeni Mecmua’da yayınlamıştır.⁵²⁴ Mustafa Kemal’in kurtuluş hareketini büyük coşkunlukla karşılayan Gökalp, “Gazi olmasaydı Türkçülük ölü bir kelime olurdu” diyerek Cumhuriyet’in oturduğu temellere de işaret etmektedir.⁵²⁵

Ziya Gökalp, 48 yıl gibi kısa bir hayat süresince çok renkli ve çok cepheli şahsiyeti ile “mefkûreci” bir Türk mütefekkeri olarak eserlerinde Türklüğü ve Türkçülüğü dile getirmiş, dürüst ve üst seviyede bir siyaset ve devlet adamı olarak milliyetçilik fikriyatını yapmış, Türkiye’de sosyoloji kürsüsünün kurucusu olarak metodolojisini Batı ölçüleri içerisinde tanıtmış, milleti ve milliyet mefkûresini hayatının merkezine oturtmuştur.⁵²⁶

Onun milliyetçilik mefkûresi vefatının yüzüncü yılında daha gür bir şekilde ülkemizi aydınlatarak yol gösterici olmaya devam etmektedir.

⁵²³ K. Nami Duru, *age*, s. 241.

⁵²⁴ Taha Parla, *age*, s. 97.

⁵²⁵ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri*, s. 160.

⁵²⁶ Ziya Gökalp, *Makaleler V*, s. 2.

KAYNAKÇA

- Ahmed Ağaoğlu, "Ziya Gökalp Bey", *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp*, Editör: Serdar Sağlam, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015.
- Ahmet Cemil Asena, "Arkadaşım Ziya Gökalp", *Ziya Gökalp Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Nisan 1975, s. 319-325.
- Alâaddin Korkmaz, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrûtiyet ve Cumhuriyet Üzerine Tesirleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 2005.
- Ali Canip Yöntem, "Bizim Selânik'te Bir Gezinti", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, Cilt I, Vatan Matbaası, 1962.
- Ali Nüzhet Göksel, "Ziya Gökalp'in Hayatı ve Aile Çevresi", *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp*, Editör: Serdar Sağlam, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2015.
- Ali Nüzhet Göksel, "Ziya Gökalp'in Portresi ve Fikirleri", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Nu: 3 Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, Işıl Matbaası, 1956.
- Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp, Hayatı, Sanatı, Eseri*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1959.
- Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları*, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul, 1931.
- Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1956.
- Ali Yaşar Sarıbay, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Ayşe Durakbaşa, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektuplarında Yeni Hayat ve Aile", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Dergisi, İstanbul, 2005, s. 123-136
- B. Zakir Avşar, *Bir Muhafızın Portresi: Dr. Rıza Nur*, Belgesel Kitaplar, İstanbul, 1992.
- Beğlü Eke, "Ziya Gökalp'te Büyük Adam Sorunu", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 14, 1976, s. 62-84.
- Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.
- Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet, İstanbul, 1976.
- Cahit Tanyol, "Ziya Gökalp'in Kişiliği, Ülkücülüğü, Bilim Adamlığı", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 19-20, 1964, s. 264-270.
- Cavit Orhan Tütengil, "Ziya Gökalp'in Yazılarında Görülen Değişik İmzalar ve Takma-Adlar", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, İstanbul, 1954, s. 164-168.
- Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bibliyografya Denemesi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisadiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1949.
- Cevat Özyurt, "Ziya Gökalp: İmparatorluktan Milli-Devlete Sosyoloji", *Doğudan Batıya Düşünce Serüveni*, 9. Cilt, Proje Yürütücüsü: Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.

- Cevdet Kudret, *Ziya Gökalp*, Türk Dil Kurumu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.
- Emre Kongar, “Ziya Gökalp”, *Türk Toplum Bilimcileri 1*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Enes Kabakçı, “Durkheim ve Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Mesalesi”, *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Enver Benhan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958.
- Enver Benhan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrûtiyet Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul, 1943.
- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2. B., VII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977.
- Erdal Aydoğan, “Ziya Gökalp'in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, Erzurum, 2010.
- Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Esmâ Ocak, *Bir Filozofun Özel Yaşamı*, Ziya Gökalp, Birharf Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Ethem Çalık, *Türk Düşüncesinde Ziya Gökalp, Ziya Gökalp'te Türkçülük, İslâmcılık ve Medeniyetçilik Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.
- Fatih Özdemir, “Kızıl Elma'yı Arayan Üç Yazar: Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ragıp Sevki Yeşim”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, İstanbul, 2008.
- Feroz Ahmet, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1952.
- Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı II: Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.
- Feyziye Özberk, *Talât Paşa İttihat ve Terakki Tarihi, Posta Memurluğundan Devrim Önderliğine*, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Fuat Dünder, “Kürt Sorunu Ekseninde Bir Ziya Gökalp Biyografisi”, *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, Editörler: Yalçın Çakmak ve Tuncay Şuur, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Göktürk Ömer Çakır, *Millî ve Manevî Tarihimizin Büyük Sımaları*, Cedit Yayınları, Ankara, 2016.
- H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
- H. Haluk Erdem, “Ziya Gökalp'in Tarih ve Toplum Düşüncesinin Temel Kavramları”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2008.
- H. Yıldırım Çelkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

- Hakan Aydoğan, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurucusu ve 1/1 *Nolu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Ayyıldız Matbaacılık, İstanbul, 2000.
- Hakkı Süha Gezgin, "Ziya Gökalp'in İki Enstantanesi", *Türk Yurdu*, XIV, Sayı 5-6, 1942.
- Halil İnalçık, "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı 12, Ankara, 2000.
- Hasan Tuncay, *100 Büyük Edip, 100 Büyük Şair, Ziya Gökalp*, Toker Yayınları, İstanbul, 1978.
- Hikmet Dizdaroğlu, "Folklorcu Ziya Gökalp", *Ziya Gökalp*, Sayı 17, Cilt 4, Mart 1980.
- Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979.
- Hülya Argunşah, "Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektuplarında Aile, Kadın ve Çocuk Eğitimi Fikri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7 1996.
- İ. Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1966.
- Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1943.
- Kerim Yavuz, "Ziya Gökalp'in Dini Tutumu ve Din Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Erzurum, 1977.
- Lina Safa, "Osmanlı Döneminde Selanik", *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2017.
- Lütfü Şehsuvaroğlu, *Ziya Gökalp*, Alternatif Yayınları, 2003, Ankara
- M. Fahrettin Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 3, Gökalp Külliyyatı Nu: 4, İstanbul, Işıl Matbaası, 1956.
- M. Nihat Gökalp, "Ağabeyim Ziya Gökalp'in Hayatı", *Ziya Gökalp Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, 1977, s. 163-177.
- M. Nuri Özdeniz, "Ziya Gökalp ve Türkleşmek", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı 14, İstanbul 1976
- M. Süleyman Çapanoğlu, İstanbul Şairi Yahya Kemal, Hayatı, Hatıraları, Nükte ve Fıkraları, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958
- Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2014
- Mehmet Anık, "Ziya Gökalp'in Aydın Kişiliği ve Siyas Fikirleri Etrafında Yapılan Tartışmalar", *Ziya Gökalp Kitabı*, Editörler: Cevat Özyurt ve Ahmet Tak, Hece Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, *Ziya Gökalp*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1984.
- Mehmet Kaplan, "Kızıl Elma", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.
- Mehmet Karataş, "Bulunduğu Merkez Bağlamında Ziya Gökalp", *Türk Sosyologları ve Eserleri II: Genel Eğilimler ve Kurumsallaşma*, Editör: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, Kitapevi Yayınevi, İstanbul, 2010.

- Mesut Bostan, “Şiirleri ve Mektupları Işığında Ziya Gökalp Düşüncesi”, *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Metin Savaş, “Ziya Gökalp’in Miadı Dolmayan Reçetesi”, *Millî Mecmua Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 2019.
- Muhammed Veysel Bilici, “Türkçülüğün Esasları”, *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki’de On sene, Hazırlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2017.
- Mustafa Sever, “Ziya Gökalp’in Masallarında Tipler”, *Millî Folklor*, 2007, Sayı 74, s. 29-33.
- Mustafa Yiğit, *Millî İrade Ziya Gökalp’te İktidarın Meşrûiyet Kaynağı*, Aygan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Necati Akder, “İlmi Zihniyet ve İdeoloji Buhranı”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 1962, s. 14-25.
- Nesrin Karaca, “Ziya Gökalp’in Şiir Dünyası ve Şiirlerinin Bir Dökümü”, *19 Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 1990, s. 117-133.
- Nevzat Kösoğlu, “Mümin Bir Mütefekkir’in Ruh Dünyası”, *Türk Sosyolojisinin Yüzüncü Yılında Ziya Gökalp - Türk Yurdu Yazıları*, Hazırlayan: Serdar Sağlam, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2015.
- Nevzat Kösoğlu, “Ziya Gökalp”, *Türk Yurdu*, Ocak 2011, cilt 31, sayı 281,
- Nevzat Kösoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- Nihal Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 2016, İstanbul, s.119.
- Nizam Önen, İki Turan; Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Oğuz Kaan Dalgıç, “Ziya Gökalp’in Türk Millî Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Oğuzhan Karaburgu, “Edebî Metinlerden Hareketle Ziya Gökalp ve Yahya Kemal’de “Tarih” ve “Vatan” Kavramı”, II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu, 03-07 Mayıs, Muğla, 2017.
- Oktaç Bozan, “Peyman Gazetesi Bağlamında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır Şubesinin Faaliyetleri”, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edipler*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Ali Karakuş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Orhan Şaik Gökyay, “Kızılma”, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilelma>
- Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973.
- Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Ömer Erden, “Ziya Gökalp’in 1924 Anayasası ile İlgili Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 29 Sayı 85, 2013, s. 47-71.

- Önder Göçgün, "Belgeler Işığında Ziya Gökalp'in Son Saatleri ve Atatürk'ün Yakın İlgisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 9, 1987, s. 625-634.
- Önder Göçgün, *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri IX Sayı A.2, Ankara, 1992.
- Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995.
- C. Wright Mills, *İktidar Seçkinleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- Rıza Filizok, *Ziya Gökalp'in Edebi Eserlerinde Halk Edebiyatı Tesiri Üzerine Bir Araştırma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Samet Ağaoğlu, "Babamın Arkadaşları", Nebioğlu Yayını, İstanbul, tarihsiz.
- Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi", *Türkiye Tarihi* 4. Cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Seniha Göksel, "Annem Vecihe Ziya Gökalp", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İşıl Matbaası, İstanbul, 1956.
- Seniha Göksel, "Babama Ait Hatıralar", *Doğumunun 80. Yıldönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1956.
- Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVI, No. 1, Ankara, 1971.
- Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 1. Cild, Yenigün Matbaası, İstanbul, 1997.
- Süleyman Güngör, "Ziya Gökalp ve Kurucu İdeoloji", *Yeni Okumalar Işığında Ziya Gökalp*, Editörler: Mustafa Yiğit, İktal Vurucu, Palet Yayınları, Konya, 2017.
- Süleyman Hayri Bolay, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2002.
- Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp; Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD*, Cilt 47, Sayı 2, 2006, s. 89-98.
- Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995
- Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 80. Yılı Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1909*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1956.
- Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar, Söylenenler*, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, Ankara, 1964.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1971.
- Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Tanıl Bora, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, Cilt 3: *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- Taylan Sorgun, *Devlet Kavgası İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2018.

- Tülay Kaya, "Eserlerinden ve Yakınlarının Yazdıklarından Hareketle Ziya Gökalp Üzerine Biyografik Notlar", *Ziya Gökalp*, Editörler: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1977.
- Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980
- Y. Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebi Portreler*, 2. Baskı, İstanbul, 1976.
- Yahya Kemal, "Şahsi Hatıralar", *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Yılmaz Özakpınar, "Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp'in Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yusuf Akçura, "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülahazalar", *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Hazırlayan: Zeki Yağmurdereli, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Yusuf Akçura, *Türkçülük- Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayınları, İstanbul, 1978.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Yücel Bulut, "Türkiye'de Sosyoloji Sınıflamaları ve Ziya Gökalp", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt 3, Sayı 10, İstanbul, 2005.
- Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Zeki Yağmurdereli, *Ziya Gökalp'in Ölüm Yılında Yazılanlardan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, İş Matbaacılık, Ankara, 1972.
- Ziya Gökalp, *Kızilelma*, Hazırlayan: Hikmet Tanyu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.
- Ziya Gökalp, *Kızilelma*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1980.
- Ziya Gökalp, *Makaleler I. Peyman Yazıları*, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1976.
- Ziya Gökalp, *Makaleler II*, Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, Derleyen: Ferit Ragıp Tuncor, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.
- Ziya Gökalp, *Makaleler IX. Yeni Gün, Yeni Türkiye ve Cumhuriyet'deki Yazıları*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- Ziya Gökalp, *Makaleler V*, Hazırlayan: Rıza Kardeş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

- Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Hazırlayan: Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1982
- Ziya Gökalp, *Makaleler VIII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Ziya Gökalp, *Malta Konferansları*, Yayına Haz: Doç. Dr. M. Fahrettin Kırcıoğlu, Gündüz Matbaası, Ankara, 1977.
- Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973.
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
- Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 7. Basım, 2020.
- Ziya Gökalp, *Yeni Hayat Doğru Yol*, Elips Kitap, Ankara, 2006.
- Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, Hazırlayan: Dr. Salim Çonoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

100*
CUMHURİYETİN
YÜZÜNCÜ YILI

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILI DİZİSİ

Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı olarak Cumhuriyetimizin 100. yıldönümü münasebetiyle hazırladığımız bu kitapların Türk bilim dünyasına katkı sunmasını ve okuyuculara yeni ufuklar açmasını diliyoruz.

Cumhuriyetin 100. yılını kutluyor ve başta Cumhuriyetimizin Kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere tüm kurucu kahramanları ve aziz şehitlerimizi rahmet ve saygıyla anıyoruz.

2023'E DOĞRU
KÜRESEL VE BÖLGESEL GELİŞMELER KARŞISINDA
TÜRK DİŞ POLİTİKASI

Derleyen
Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

Dr. Abdulkadir BEKTAŞ

KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

EDİTÖR
Dr. Abdulkadir BEKTAŞ

TÜRK AKADEMİSİ
Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı